

.....
посилення релігійності населення ні йому, ні різним інстанціям, які відповідали за антирелігійну боротьбу у республіці, вже було не під силу.

Отже, упродовж 1970 - х – першої половини 1980-х рр. єговістські релігійні громади не припиняли підпільну діяльність, вступаючи у конфронтацію з органами влади. Вони залишались єдиною релігійною течією, жодна з громад якої, незважаючи на адміністративний тиск і кримінальне переслідування, не пішла на поступки радянському Комуністичному режиму й не зареєструвалася. В умовах подальшого розвитку демократичних процесів у країні неприйняття віруючими багатьох релігійних течій радянського способу життя й ідеології сприяли послабленню авторитарного режиму Комуністичної партії, яке призвело, врешті-решт, до розвалу Радянського Союзу та здобуття Україною незалежності, де громадянам гарантувалося право на свободу совісті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дорош Є.К., Юрченко П.І. Корпорація страху [про антирадянську і реакційну суть єговізму]. – К.: Політвидав України, 1970. – 137 с.; Дорош Є.К. Ревнителі Єгови. Віруючі та атеїстична пропаганда. – Донецьк, 1972. – 70 с.; Яроцький П. Антикомунізм соціально-політичної доктрини єговізму. – К.: Наукова думка, 1976. – 216 с.; Яроцький П.Л. Идеология Бруклинского центра и религиозность Свидетелей Иеговы / Современная религиозность: состояния тенденции. – К., 1988. – 48 с.; Яроцький П.Л. Эволюция современного иеговизма. – К., 1981. – 76 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.25. – Спр.663. – Арк.27.
3. ЦДАГО України. – Спр.663. – Арк.45.
4. ЦДАГО України. – Спр.823. – Арк.32.
5. ЦДАГО України.
6. ЦДАГО України. – Спр.1040. – Арк.30, 61.
7. ЦДАГО України. – Спр.872. – Арк.10-11.
8. ЦДАГО України. – Спр.872. – Арк.11.
9. Там само.
10. ЦДАГО України. – Арк.12.
11. ЦДАГО України. – Спр.1040. – Арк.40-41.
12. ЦДАГО України. – Спр.1357. – Арк.16-18.
13. ЦДАГО України. – Спр.1887. – Арк.42-44.
14. ЦДАГО України. – Спр.2717. – Арк.7.
15. Там само. – Арк.8.
16. ЦДАГО України. – Арк.11-12.
17. Там само. – Арк.13-14.
18. ЦДАГО України. – Спр.2980. – Арк.41.

В.В. Барцьось

ТРЕТІ ВСЕУКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ (28 ЛЮТОГО – 1 БЕРЕЗНЯ 1992 Р.): СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

Історія Народного Руху України на початку 90-х рр. ХХ ст. є однією із сторінок утвердження державної незалежності молодій українській державі, демократичного напрямку в суспільно-політичному, економічному житті країни. Будучи громадсько-політичною організацією, Народний Рух (далі НРУ) посідав провідне місце в національно-демократичному, державницькому середовищі України, втілюючи в життя свої програмні положення. Знаковими в становленні й розвитку Руху, визначенні пріоритетів в різних галузях життєдіяльності були Всеукраїнські Збори НРУ, як найвищий виборний, представницький, законодавчий, у розумінні вироблення власної політики, орган. Специфіка проведення Всеукраїнських Зборів Руху, починаючи від 1989р., є важливою рисою у визначенні змісту стратегії й тактики, в соціально-економічному напрямку зокрема. Нас цікавить, яку роль, місце, значення у вдосконаленні соціально-економічної програми НРУ, визначенні соціально-економічної складової рухівської політики займають Треті Всеукраїнські Збори Народного Руху України (28 лютого – 1 березня 1992 р.).

Історіографія і джерельна база даного дослідження є достатньою для наукової розробки й подальшого опрацювання в контексті ширшої соціально-економічної тематики, над якою працює автор. У монографії Г.І. Гончарука «Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997 р.» містяться цінні відомості щодо перебігу Третіх Зборів, пануючого настрою делегатів, характеру

дискусії й актуальності прийнятих рішень. Важлива інформація присутня в матеріалах і тезах доповідей Всеукраїнських конференцій «Народний Рух України: місце в історії та політиці», що відбувалися в різний час в Одесі, зокрема в тезах доповідей першої Всеукраїнської наукової конференції (14-16 вересня 1994 р.). Автори статей і доповідей часто були безпосередніми членами НРУ або опосередковано мали стосунок до його діяльності, тому вони подають цікаву фактичну інформацію про діяльність НРУ, його соціально-економічну політику, проведення і зміст Третіх Всеукраїнських Зборів. За основу при вивченні матеріалів, що стосуються Третіх Всеукраїнських Зборів НРУ, взято стенографічні звіти НРУ: Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого – 1 березня 1992 р. Стенографічний звіт. – К, 1995., які детально описують кількість делегатів, персональний склад з окремими характеристиками, доповідачів, точність дискусії. Крім цього, звіт дає можливість вивчити й проаналізувати прийняті на Зборах поправки і зміни до Програми і Статуту НРУ, ухвали, заяви, звернення, які є важливими документами у визначенні соціально-економічної складової політики НРУ. Не менш істотними є й опубліковані документи й матеріали НРУ в різних періодичних виданнях, як-от: «Народна газета», журнал «Розбудова держави» та інших, які також містять різні цінні думки про проведення Третіх Всеукраїнських Зборів, їх місце і значення не тільки для Руху зокрема, але й для України в цілому.

Предметом дослідження даної теми є соціально-економічна складова в діяльності Третіх Всеукраїнських Зборів НРУ, тобто теоретичні і практичні розробки й напрацювання. Важливими науковими завданнями є аналіз прийнятих програмних документів НРУ, їх змісту, характеру, ідеологічної визначеності, порівняння програмних положень соціально-економічного плану. Суттєвим є питання ролі й значення Зборів загалом, так і теоретичних, і практичних результатів в окремому розгляді, вдосконалення програмних засад НРУ в соціально-економічній сфері. Не менш актуальним є дослідження стратегії й тактики діяльності на конкретному прикладі роботи вищого керівного органу Руху, визначенні головних пріоритетів, судячи із змістовності та гостроти порушених делегатами питань й ухвалення непростих рішень.

Підготовка до Зборів проходила за умов соціально-економічного спаду й політичного протистояння в Україні. Переважно йде мова про боротьбу між прокомуністичними владними структурами, з одного боку, й опозиційними національно-демократичними силами, які уособлював Народний Рух України, з іншого. НРУ проводив цілеспрямовану кампанію по інформуванні населення про дійсні причини політичної й економічної кризи, здійснював практичні кроки щодо її подолання. Велика Рада Руху як один із керівних органів зокрема висловлювала свою позицію в «Ухвалі Великої Ради Руху щодо соціально-політичної ситуації в Україні» в січні 1992 р.: «відзначаючи невдалу діяльність сьогодишнього складу уряду, неефективну, нерішучу діяльність Президента в реформуванні економіки та органів управління, що призвело до відчутного зниження життєвого рівня людей, спричинилося до загострення соціальної ситуації в суспільстві, наполягаємо на невідкладній заміні Кабінету міністрів та формуванні уряду народної довіри. Ми готові йти шляхом реформ до розбудови міцної, заможної Української держави. Високопрофесійний уряд народної довіри, що стане на цей шлях, знайде наше розуміння і підтримку» [1, с. 1]. У «Заяві Малої Ради Руху» зазначається: «проаналізувавши перші призначення Президента в областях, Мала рада Руху із тривогою відзначає, що представники, в основному, – відомі консерватори із колишньої партійно-радянської верхівки, які не користуються підтримкою демократичних сил. У більшості випадків рекомендації з місць зігноровано» [2, с. 1]. У прийнятих ухилах чітко можна простежити суперечності між Рухом і владними структурами, хоча слід відзначити й наміри до конструктивної співпраці. В одному з опублікованих документів НРУ від 13 січня 1992 р., а саме в «Заяві Народного Руху України стосовно дій уряду України в економічній сфері». Рух пропонував низку практичних заходів щодо покращення економічного становища і подав Верховній Раді, уряду, Президенту України антикризові законопроекти про роздержавлення, приватизацію, демонополізацію, реформу органів місцевої влади. Зокрема антикризові пропозиції з фінансових питань, цінової й торговельної політики [3, с. 2]. Перед проведенням Зборів В.М.Чорновіл – голова Львівської обласної Ради – висловився про перспективу вдосконалення Програми НРУ так: «найважливіше зараз – вироблення нової ідейної програми Руху й максимальне розширення його суспільної бази. Вважаю, в новій програмі абсолютний пріоритет слід віддати моментам соціальним, програма повинна бути націлена на демократизацію суспільства та комплексне радикальне реформування його» [4, с. 5].

Треті Всеукраїнські Збори Народного Руху України відбулись 28 лютого – 1 березня 1992 р. в Палаці культури Київського політехнічного інституту в м.Київ, саме в тому закладі, де в 1989 р. відбувся перший Установчий З'їзд Народного Руху України за перебудову. Голова Народного Руху України Іван Драч назвав Треті Збори «З'їздом переможців». В. Чемерис – один з організаторів студентської «Громади», яка багато зробила для становлення Народного Руху України, голова Союзу Українського Студентства зазначив про цю подію так: і досі вище означена суперечність, яку часто ототожнюють із протиріччям «імперія-незалежність» є керівництвом до дії (приклад – треті збори Руху) [5, с. 8]. Далі переходимо до детальнішого розгляду змісту і перебігу Зборів. За Протоколом №2 засідання Мандатної комісії від 28-29 лютого 1992 р., а також відповідно до звіту голови комісії А. Здорого, відповідно до квот, встановлених Великою Радою Руху для крайових організацій, було делеговано 900 осіб, зареєстровано прибулих на з'їзд делегатів 864, які представляють членів Руху 27 крайових організацій України. Оргкомітетом була визначена мінімальна квота представництва від крайових організацій в 20 чоловік. За національністю: українців – близько 700, а решта – росіяни, євреї, угорці, поляки, молдавани, словаки тощо. [6, с. 204]. На зборах були присутні численні гості з всієї України, з-за кордону, представники ЗМІ та інші поважні особи, зокрема Президент України Л.М. Кравчук. Нас безпосередньо цікавлять змістовні доповіді, редакційні зауваження і пропозиції керівників Руху, делегатів зборів, що стосуються досліджуваної теми. Вони цінні фактичним матеріалом, свідчать про ідеї й настрої керівників, що представляють певні інтереси рухівських груп, бачення перспектив розвитку. Наведемо найбільш характерні з них. У звітній доповіді Голови Руху І. Драча «Рух і утвердження української демократичної незалежної держави» зазначалося про відповідальність Руху за долю України, нові форми роботи: парламентської і позапарламентської, науково-аналітичної і практично-господарської, культурної, військової, а особливо — кадрової. «Так, нам треба навчитися, як кажуть, «перебирати на себе економіку», допомагати розвитку українського бізнесу, розбудові вільної, але української економіки, — такої, якими є економіки німецька, французька, угорська, чеська, польська, та й та ж сама російська» [7, с. 22]. Крім цього, голова Руху наголосив на доцільності підтримки президентської команди й участі Руху в роботі влади. Його в цьому підтримав Михайло Горинь – голова Політичної Ради Руху, перший заступник Голови Руху. У своїй доповіді «Роль і місце Руху в політичній структурі України» М. Горинь вказав на тотожність передвиборчої програми Президента, яка зводиться до побудови української незалежної демократичної держави: «підкреслюю, демократичної, вона адекватна рухівській Програмі, власне, вона рухівська» [8, с. 35]. На зборах одному з перших слово було надано Президенту України Л. Кравчуку, цитую: «ніколи не погоджуюсь з тим, щоб змагатись, хто більше, а хто менше зробив для України, для її незалежності. Але для справедливості, для історії потрібно сказати, що Рух зробив для цього найбільше. Проведена та надзвичайна історична робота, яка принесла саме такий наслідок» [9, с. 28]. Він також просив Рух допомогти йому в подоланні економічної кризи. Протилежну думку до попередніх виступаючих висловив В.М. Чорновіл – народний депутат України, голова Львівської обласної Ради. Цитую за текстом: «маємо водночас і практику державного будівництва, яка полягає у повній відсутності власної соціально-економічної політики і бездарному мавпуванні економічної політики Росії із впертим небажанням допустити до будь-яких реформ в Україні...». «Я хочу запитати тих людей, які затято пропагують ідею: Рух – не опозиція, Рух – опора Президенту, чи розуміють вони, що саме ототожнення Руху із такою практикою державного будівництва означатиме виродження Руху і неминучий його занепад» [10, с. 134]. В.Чорновіл наголосив на принциповій позиції націонал-демократів у цьому питанні, заявив про перспективу перетворення Руху на політичну партію з метою приходу до влади відповідно до законодавства. Фактично лідери Української Демократичної партії, Української Республіканської партії та Товариства української мови при підготовці до III Зборів Руху взяли курс на перетворення Руху в партію підтримки Президента України Л. Кравчука, комуністичної більшості у Верховній Раді України. Збори більшістю до 90% не підтримали домагань лідерів цих організацій, підтвердили курс Руху на боротьбу за економічні реформи в інтересах народу України [11, с. 27]. У перекладі редакційної статті з американської газети «Вашингтон-пост» від 6.03.1992 р. про ці події є така згадка: незадоволені повільним темпом економічних змін в Україні і підозрюючи, що Кравчук купив їхнє керівництво, більшість рядових членів не погодилася з цим, а підтримала запального західноукраїнського лідера В'ячеслава Чорновола, якого вибрали третім членом керуючої «трійці» [12, с. 2], тобто збори шляхом гострих дискусій дійшли компромісу з

багатьох рішень, в тому числі й у вибранні керівництва, трьома співголовами Руху були обрані І. Драч, М. Горинь, В. Чорновіл, їх ще називали «рухівським тріумвіратом». Місце III з'їзду в історії Руху тлумачиться в політичній і історичній літературі по-різному. Переважно як розкол. Та, на наш погляд, розколу, як такого, не було взагалі [13, с. 153]. Ми відхилились від основної теми дослідження з метою визначити характер зборів і боротьбу за майбутню політику НРУ, в тому числі це стосується й соціально-економічного питання. Далі доповідачі зупинялись вже на суто технічних моментах у діяльності Руху, подавали звіти, які свідчать про теоретичні і практичні напрацювання діячів НРУ в соціально-економічній політиці. Наступну доповідь виголосив О. Лавринович під назвою «Функціонування структур Руху, їх ефективність і проблеми», в якій проаналізував на питаннях підготовки кадрів, навчання та організації, виконання необхідних наукових розробок, чим міг би займатися Навчально-дослідний центр Руху, наголосив на доцільності утворення Ділового центру для розвитку українського підприємництва, встановленню контактів між підприємцями в Україні та із зацікавленими представниками зарубіжного бізнесу [14, с. 45]. Голова Координаційної Ради НРУ Микола Поровський звітував про діяльність Координаційної Ради, яка ставила за мету своєї діяльності практичну організаційну роботу щодо виконання програмних завдань Руху, ухвал Великої Ради і Проводу та власних рішень, крім цього Координаційна Рада сприяла Раді колегій у проведенні економічних конференцій. У звіті М. Поровський зазначив, що «важливим завданням є здійснення Програми НРУ економічного розвитку України. Діяльність із запровадження економічних реформ, ведення фінансової політики має стати домінуючим напрямом роботи Руху» [15, с. 66]. Змістовним був виступ Голови Ради колегій І. Зайця, який зупинився на економічних проблемах, а також подав інформацію про звітний період діяльності Ради колегій, яка безпосередньо займалася соціально-економічними питаннями. Цитую за текстом звіту: «за участю Ради колегій створювалась також Асоціація фермерів України. Колегія з проблем робітничого та профспілкового Руху допомагала незалежним профспілкам та страйковим комітетам як на стадії творення структур, так і під час їх функціонування. Раді колегій вдалося зосередити свою увагу на найважливіших проблемах сьогодення. Передусім це стосується Колегії з проблем економічної політики, яка працювала в таких трьох напрямках: пошук шляхів виходу з економічної кризи, приватизація державної власності, впровадження власної грошової одиниці. Нею було проведено такі конференції: республіканську науково-практичну конференцію «Шляхи виходу України з економічної кризи», міжнародну наукову конференцію «Власні національні гроші України. Роздержавлення і приватизація власності». Восени 1990 року відбулася у США міжнародна конференція «Економічні реформи в Україні». У її підготовці і проведенні брали участь члени економічної колегії. Як результат діяльності колегії з проблем економічної політики і конференцій з'явилися й були оприлюднені три програми: «Програма формування в Україні економіки європейського типу», «Програма розвитку економіки незалежної України», «Економічна програма Приватизації і впровадження національної валюти». Крім цього, колегією з економічної політики було розроблено та передано керівним органам Руху та до Верховної Ради понад 30 різних документів (проектів законів, пропозицій, звернень тощо). Колегія з проблем робітничого і профспілкового Руху підготувала методичні матеріали «Про ставлення до профспілок в сучасних умовах (рекомендації місцевим організаціям Руху)» та методичні рекомендації «Як створити страйки». Матеріали розтиражовано. Аналіз діяльності Ради колегій дозволяє стверджувати, що Рада колегій провела значну роботу. Водночас далеко не всі можливості були реалізовані». Він також підтримав думку про трансформацію Ради колегій в Дослідницький центр [16, с. 77-79]. Крім цього, у своєму виступі Заєць І. приділив увагу земельній реформі, фонду підтримки фермерських господарств, питанню приватної власності: «допомога фермерству – це забезпечення економічної реформи, демократизації суспільства і незалежності держави» [17, с. 83]. Після дезінтеграції СРСР та заборони КПРС і КПУ, тактичні і стратегічні питання щодо програми аграрного розвитку України концентруються Рухом у напрямі демонтажу колгоспно-радгоспної системи та заміни її приватним селянським господарством [18, с. 18]. Доктор економічних наук, професор В. Черняк наголосив на деяких проблемах Руху і шляхах їх вирішення: «це питання про соціальну базу Руху. Якщо Рух не стане робітничим Рухом, селянським Рухом, студентським Рухом, то він приречений на деградацію. Нам не вдалося зв'язати Рух інтелігенції, робітничий і селянський Рух. До речі, доля України вирішується зараз не в столиці, а в селі. Якщо буде проведена земельна реформа, буде приватна власність на землю, тоді буде вирішена доля України. В Руху зараз дуже вузька

соціальна база» [19, с. 218]. Рухівський економіст О.І. Савченко вважає, що головне завдання Руху, Проводу Руху зараз — це взяти під контроль все ж таки і довести до логічного кінця процес виготовлення грошей і взяти під контроль вже зараз процес економічної чи монетарної реформи [20, с. 346]. Цікавою є позиція на зборах представників Вінницької крайової організації НРУ, зокрема голови С.М.Вовка: «Ми виступаємо за те, щоби був механізм, введений негайно, механізм економічних реформ. Верховна Рада має прийняти відповідний пакет, а ми повинні такий механізм мати як у центрі, як в областях, як в Радах, так і в трудових колективах. У нас є певний досвід у цьому питанні і вважаємо, що в трудових колективах вже настав час, щоби були такі ініціативні групи, комітети, якщо треба, комісія, які займаються роздержавленням» [21, с. 141]. В. Мулява сказав наступне: «я хочу сказати, що я бачу Рух як структуровану організацію соціальної активності народних мас. Рух повинен займатися всіма ділянками життєдіяльності людини, тоді він зможе повести і стати справжньою організацією соціальної активності народних мас» [22, с. 232-233]. Щодо змін і доповнень до Програми і Статуту НРУ переважно редакційного характеру виступив голова Редакційної комісії В. Дончик: «Тобто Програма Народного Руху України залишається в істотних своїх рисах і засадах тою самою» [23, с. 123]. У розділі «Економіка» додано тезу: «Рух виступає проти номенклатурної приватизації, створення псевдоприватних і псевдоакціонерних підприємств» і далі запропоновано записати: «Рух вимагає захистити економіку від зазіхань російських та інших урядових і неурядових структур на власність Української держави». В одинадцятому пункті «Соціальна справедливість» записано: «Рух підтримує створення справді незалежних профспілок, сприяє їх розвитку, налагоджує з ними співробітництво. Виступає за докорінну перебудову профспілкових структур, успадкованих від тоталітарного режиму, чия діяльність була спрямована на бюрократичне самозбереження і спекулятивне маніпулювання громадською думкою». В. Дончик виділив активних учасників Редакційної комісії, це П.Осадчук, П.Кислий, Л.Шульман, В.Мулява, Василенко, В.Гейченко та інші.

Перейдемо до розгляду найважливіших документів, які були прийняті Третіми Всеукраїнськими Зборами НРУ з огляду на досліджувану в статті проблематику. Це, зокрема, «Заява Третіх Всеукраїнських Зборів Народного Руху України з приводу економічної ситуації в Україні». В ній вказуються причини і умови кризи в Україні, практичні кроки до її подолання. Вибірково цитуємо: «З'їзд Руху вимагає від Президента України та Верховної Ради терміново замінити некомпетентних міністрів, керівників державних банків та сформувати уряд національної злагоди, уряд реформ. З'їзд вимагає від Президента, Верховної Ради та всіх виконавчих структур: 1. Прискорити і в першому півріччі 1992 року закінчити підготовку до впровадження національної грошової одиниці, забезпечити з самого початку внутрішню конвертованість гривні. Провести грошову реформу не за рахунок грошових заощаджень громадян України. 2. У найстисліші строки провести радикальну земельну реформу на засадах приватної власності на землю. Створити державну програму підтримки фермерських господарств. 3. Розпочати форсовано широкомасштабну приватизацію землі, житла, підприємств, дотримуючись принципів соціальної справедливості та економічної доцільності. Приватизацію здійснювати виключно з використанням національних платіжних засобів для громадян України і твердої валюти – для іноземців. 4. Терміново впровадити митно-валютний контроль на всіх кордонах України, забезпечити повний контроль над зовнішньоекономічними та валютно-кредитними операціями з боку Національного банку та уряду України. 5. Забезпечити спрямованість економічних реформ до інтеграції економіки України в світову економіку, зокрема у систему Європейського Економічного Співтовариства. 6. Створити систему соціального захисту громадян на період подолання суспільної, зокрема економічної кризи. Звернути особливу увагу на соціальний захист малозабезпечених громадян. З'їзд вважає, що перелічені заходи забезпечать стабілізацію економіки, а з часом – підвищення життєвого рівня народу [24, с. 312-313]. Щодо політичних і економічних зв'язків з Росією, то була прийнята Заява III Всеукраїнських зборів НРУ «За добросусідські, взаємовигідні відносини України і Російської Федерації»: ми - за рівноправну, взаємовигідну співпрацю України і Російської Федерації, дотримання угод про непорушність кордонів і територіальну цілісність, за добросусідські відносини, ми – проти шовіністичних претензій та імперського диктату [25, с. 3]. Важливим документом є прийнята «Ухвала Третіх Всеукраїнських Зборів Народного Руху України». Варто проаналізувати її суттєві економічні пункти, які дають можливість простежити головні стратегічні і тактичні завдання НРУ в соціально-економічній сфері. За текстом Ухвали, «Незалежність України, незважаючи на формальне її визнання

державами світу, залишається досі більше декларативною, ніж справжньою. Народний Рух України в нових історичних умовах побудови Української держави з демократичним устроєм і ринковою економікою усвідомлює свою відповідальність за проведення необхідних радикальних політичних, економічних і екологічних змін, спрямованих на скоріше підняття матеріального і духовного життя народу... Принципова позиція Руху, зумовлена потребою посилення соціального захисту зuboжілих верств населення в умовах переходу до ринку й економічно не підготовленої лібералізації цін, полягає в підтримці тих незалежних профспілок, які насправді виражають інтереси трудового народу... Рух проти відтворення компартійних структур під оновленими соціалістичними вивісками, які гальмують економічні реформи, діють за принципом: чим гірше, тим краще, збурюють соціально-політичну обстановку. Рух виступає як опозиція до виконавчої влади і Президента, якщо їхні дії суперечать Програмі Народного Руху України [26, с. 336-337]. Отже, проаналізовано перебіг і досягнуті практичні результати зборів. Рішення Третіх Всеукраїнських Зборів Народного Руху України знайшли широку підтримку серед національно-демократичних кіл і громадськості загалом. У «Заяві конференції голів крайових та районних організацій НРУ» підкреслюється: засади НРУ, підтверджені III зборами, як громадсько-політичної організації національно-демократичного спрямування з метою розбудови демократичної Української держави, проведення радикальних соціально-економічних реформ, залишаються незмінними [27, с. 2]. Пізніше В. Черняк як головний ідеолог соціально-економічної політики Руху, говорив: «зараз головна політика – це економіка. Якщо ми виявимося нездатними вирішувати економічні проблеми, то ідея незалежності буде дискредитована... Парадокс полягає в тому, що реформи очолюють люди, які їх не хочуть. Без радикальної реформи всієї вертикалі влади і управлінських структур економічна реформа неможлива» [28, с. 30-32]. У «Зверненні Центрального Проводу Народного Руху України до трудових колективів підприємств, організацій та установ та до всіх громадян України» зазначається про те, що «програмні документи III Всеукраїнських зборів визначають, якими сьогодні є напрямки діяльності Руху: зміцнення та подальша розбудова української державності, запровадження ринкових відносин на основі роздержавлення та приватизації, втілення в практику найпрогресивніших форм організації сільськогосподарського виробництва, соціальний захист малозабезпечених верств населення України» [29, с. 1].

З вищепроаналізованих документів і матеріалів можна зробити ряд висновків. Теоретичні розробки й напрацювання в даному випадку зводяться до вдосконалення (редакційних поправок) Програми НРУ на Третіх Всеукраїнських Зборах Народного Руху України (28 лютого – 1 березня 1992р.), зокрема її соціально-економічної частини. Ухвалено важливі документи, в яких визначається стратегія і тактика діяльності Народного Руху України в соціально-економічній сфері, що базується на утвердженні державної незалежності України, проведенні демократизації всіх сфер життя, практичній реалізації радикальних економічних реформ ринкового характеру. Аналіз і порівняння опрацьованих і прийнятих програмних документів НРУ свідчить про їх державницький, національно-демократичний зміст і характер. Істотною частиною зборів був практичний аспект результатів роботи, а саме вироблено низку антикризових законопроектів, пропозицій соціально-економічного плану, покликаних бути втіленими в життя органами державної влади України. Роль і значення Третіх Всеукраїнських Зборів для майбутньої діяльності НРУ зокрема, так і для України в цілому, впливає з наслідків теоретичних напрацювань, і їх практичної реалізації в межах здійснюваної Рухом діяльності на всіх рівнях суспільного життя. Перспективи дослідження даної проблематики є значними в більш широких наукових рамках, особливо з погляду соціально-економічної політики державницьких громадсько-політичних сил в незалежній українській державі, а також актуальності й доцільності проведення ринкових реформ з метою добробуту української нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ухвала Великої Ради Руху щодо соціально-політичної ситуації в Україні // Народна газета. – 1992. – січень №4 (33). – С.1.
2. Заява Малої Ради Руху // Народна газета. – 1992. – березень №11 (40). – С.1.
3. Заява Народного Руху України стосовно дій уряду України в економічній сфері від 13 січня 1992 р. // Народна газета. – 1992. – січень. – С. 2.
4. РУХ-ПРЕС. Два погляди на майбутнє Руху // Народна газета. – 1992. – Лютий №7 (36). – С.5.
5. Чемерис В. Український консерватизм: геть від Москви плюс економічна реформа // Розбудова держави. – 1992. – №2. – С. 8-10.

6. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого - 1 березня 1992 р.: Стенографічний звіт. – К., 1995. – 351 с.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Цимбалюк В.Д. III Збори Народного Руху України. Самовизначення. Народний Рух України: місце в історії та політиці. Тези доповідей першої Всеукр. наук. конф. (14-16 вересня 1994 р., Одеса). – К., 1994. – С. 26-27.
12. Лозовий І. III Збори у світлі світової преси (переклад редакційної статті з американської газети «Вашингтон пост»(6.03.92) // Народна газета. – 1992. – березень №10 (39). - С.2.
13. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – С. 380.
14. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого - 1 березня 1992 р.: Стенографічний звіт. – К., 1995. – 351 с.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само.
18. Євсєєв Є.Т., Кононенко О.О. Розвиток програмних цілей Руху стосовно аграрних перетворень в Україні (1989-1994 рр.) Народний Рух України: місце в історії та політиці. Тези доповідей першої Всеукр. наук. конф. (14-16 вересня 1994 р., Одеса). – К., 1994. – С. 17-19.
19. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого - 1 березня 1992 р.: Стенографічний звіт. – К., 1995. – 351 с.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Заява III Всеукраїнських зборів Народного Руху України «За добросусідські, взаємовигідні відносини України і Російської Федерації» // Народна газета. – 1992. – квітень №13 (42). – С.3.
26. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого – 1 березня 1992 р.: Стенографічний звіт. – К., 1995. – 351 с.
27. Заява конференції голів крайових та районних організацій Народного Руху України // Народна газета. – 1992. – липень №27 (56). – С.2.
28. Черняк В. Формування моделі змішаної ринкової економіки // Розбудова держави. – 1992. – №2. – С.30-33.
29. Звернення Центрального Проводу Народного Руху України до трудових колективів підприємств, організацій та установ та до всіх громадян України // Народна газета. квітень. – 1992. – №12 (41). – С.1.

О.А. Шановська

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЛАДА В УКРАЇНІ ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВІДНОСИН

Проблема «інтелігенція і влада» належить по праву до числа вічних проблем суспільства. Специфічна роль інтелігенції, яка, з одного боку, як високоосвічена, інтелектуальна верства є інформаційною елітою суспільства і вихователем народу, чинить вагомий вплив на владу, а з другого, функціонально несе дух сумніву, заперечення, дух перманентної опозиційності до дій влади і до власної в них участі, – завжди викликали інтерес дослідників різних галузей наук.

Історичний інтерес до проблеми взаємовідносин інтелігенції і влади в Україні доби перебудови зумовлений унікальністю політичної ситуації для створення конструктивного діалогу інтелігенції і влади, для впливу інтелігенції на владу, яка склалася після 1985 р. в СРСР та в Україні, зокрема завдяки спробам радянського керівництва здійснити реформування існуючої політичної системи.

Навіть ті, хто не визнає політичної ролі інтелігенції в суспільстві, оскільки у цієї соціальної групи немає економічної бази, економічної платформи й економічних інтересів, а тому і немає політики, а за класичним визначенням «політика – концентроване відбиття економіки» (до послідовних критиків інтелігенції можна зарахувати, наприклад, представника російської інтелектуальної еліти Олександра Власова, який опублікував статтю в газеті «Известия» [1]), навіть вони вважають, що горбачовські реформи дали відчутні матеріальні

6. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого - 1 березня 1992 р.: Стенографічний звіт. – К., 1995. – 351 с.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Цимбалюк В.Д. III Збори Народного Руху України. Самовизначення. Народний Рух України: місце в історії та політиці. Тези доповідей першої Всеукр. наук. конф. (14-16 вересня 1994 р., Одеса). – К., 1994. – С. 26-27.
12. Лозовий І. III Збори у світлі світової преси (переклад редакційної статті з американської газети «Вашингтон пост»(6.03.92) // Народна газета. – 1992. – березень №10 (39). – С.2.
13. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – С. 380.
14. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого - 1 березня 1992 р.: Стенографічний звіт. – К., 1995. – 351 с.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само.
18. Євсєєв Є.Т., Кононенко О.О. Розвиток програмних цілей Руху стосовно аграрних перетворень в Україні (1989-1994 рр.) Народний Рух України: місце в історії та політиці. Тези доповідей першої Всеукр. наук. конф. (14-16 вересня 1994 р., Одеса). – К., 1994. – С. 17-19.
19. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого - 1 березня 1992 р.: Стенографічний звіт. – К., 1995. – 351 с.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Заява III Всеукраїнських зборів Народного Руху України «За добросусідські, взаємовигідні відносини України і Російської Федерації» // Народна газета. – 1992. – квітень №13 (42). – С.3.
26. Народний Рух України. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого – 1 березня 1992 р.: Стенографічний звіт. – К., 1995. – 351 с.
27. Заява конференції голів крайових та районних організацій Народного Руху України // Народна газета. – 1992. – липень №27 (56). – С.2.
28. Черняк В. Формування моделі змішаної ринкової економіки // Розбудова держави. – 1992. – №2. – С.30-33.
29. Звернення Центрального Проводу Народного Руху України до трудових колективів підприємств, організацій та установ та до всіх громадян України // Народна газета. квітень. – 1992. – №12 (41). – С.1.

О.А. Шановська

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЛАДА В УКРАЇНІ ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВІДНОСИН

Проблема «інтелігенція і влада» належить по праву до числа вічних проблем суспільства. Специфічна роль інтелігенції, яка, з одного боку, як високоосвічена, інтелектуальна верства є інформаційною елітою суспільства і вихователем народу, чинить вагомий вплив на владу, а з другого, функціонально несе дух сумніву, заперечення, дух перманентної опозиційності до дій влади і до власної в них участі, – завжди викликали інтерес дослідників різних галузей наук.

Історичний інтерес до проблеми взаємовідносин інтелігенції і влади в Україні доби перебудови зумовлений унікальністю політичної ситуації для створення конструктивного діалогу інтелігенції і влади, для впливу інтелігенції на владу, яка склалася після 1985 р. в СРСР та в Україні, зокрема завдяки спробам радянського керівництва здійснити реформування існуючої політичної системи.

Навіть ті, хто не визнає політичної ролі інтелігенції в суспільстві, оскільки у цієї соціальної групи немає економічної бази, економічної платформи й економічних інтересів, а тому і немає політики, а за класичним визначенням «політика – концентроване відбиття економіки» (до послідовних критиків інтелігенції можна зарахувати, наприклад, представника російської інтелектуальної еліти Олександра Власова, який опублікував статтю в газеті «Известия» [1]), навіть вони вважають, що горбачовські реформи дали відчутні матеріальні

преференції і зробили на короткий строк інтелігенцію справді економічно вільною та незалежною від будь-якої влади й викликали потужний зріст політичної самосвідомості інтелігенції.

Тема інтелігенції і влади в УРСР доби перебудови не досліджувалася окремо, різні її аспекти розглядалися в рамках висвітлення суспільно-політичних процесів 1985–1991 рр., формування опозиційних сил, створення системи багатопартійності в Україні, які здійснили в своїх працях В.К. Баран, О.Д. Бойко, О.В. Гарань, Г.І. Гончарук, А. Камінський, с. В. Кульчицький, В.М. Литвин, А.М. Русначенко та інші історики [2].

Для розробки інтелігентознавства як окремого наукового напрямку чимало зробив відомий вітчизняний дослідник інтелігенції Г.В. Касьянов, який досліджував історію інтелігенції з кінця XIX ст. до 80-х рр. XX ст., обмежившись вивченням дисидентського руху, саме він започаткував наукове дослідження інтелігенції як самостійного об'єкту дослідження. У післямові до свого дослідження руху опору 1960-80-х років він висунув положення про те, що дисидентський рух у багатьох відношеннях визначив суспільно-політичну ситуацію в Україні в другій половині 80-х – на початку 90-х років, розглядаючи рух опору як продовження попередніх етапів національно-визвольної боротьби інтелігенції та початок нового етапу її політичної діяльності [3, с. 177].

На його думку, виникнення руху опору визначалося процесами, які мали глибинний зміст, і саме інтелігенція була приречена на конфлікт із владою. Г.В. Касьянов охарактеризував відносини тоталітарної держави й інтелігенції, проаналізував витoki відчуження української інтелігенції від держави й радянської системи в цілому, показав вплив зрушень у тоталітарній системі на створення інтелектуально-духовної опозиції 1960 – 80-х років.

Участь інтелігенції у національно-опозиційному русі доби перебудови відображена в чисельних дисертаційних дослідженнях [4].

Цінна інформація про політичні перипетії тих часів, ставлення до них різних прошарків радянського суспільства, оцінка перебудови безпосередніми учасниками та свідками історичних подій (серед них – відомі російські та зарубіжні дослідники Арчі Браун, Олександр Вебер, Олександр Галкін, Стівен Коен, Віктор Кувалдін, Вадим Медведєв, суспільні діячі, дипломати, публіцисти Родрик Брейтвейт, Джек Ф. Метлок, Борис Славін та ін.) міститься у книзі, яку підготували співробітники Горбачов-Фонду [5].

Мета даної статті полягає у тому, щоб визначити характер взаємовідносин інтелігенції і влади в Україні в добу проведення політичних реформ М. с. Горбачова, окреслити чинники, які впливали на дані взаємовідносини, а також показати позицію інтелігенції до дій влади і до власної політичної діяльності.

Окремі аспекти запропонованої теми авторка порушила в низці статей, які друкувалися у збірнику «Інтелігенція і влада» та в інших наукових збірниках [6].

У період до 1985 р., а також у наступні 3–4 роки вся влада в СРСР і в Україні належала структурам КПРС. Реальним господарем у державі був генеральний секретар ЦК КПРС, головною постаттю в Україні – перший секретар ЦК КПУ, у містах – перші секретарі горкому тощо. Диктатура керівників партії спиралася на силові структури, «одержавлену» економіку, на місцях влада партії здійснювалася через партійні комітети, які виконували роль «вихователя» суспільства, налаштовували суспільні настрої у «потрібному» напрямі.

При хазяїні був орган, який номінально його обрав (ЦК, горкоми тощо), а також орган «перов»: Політбюро ЦК, бюро горкому, на яких вирішувалися всі головні питання. Ці органи влади були також представницькими (в Політбюро ЦК, наприклад, входили представники армії, КДБ, перші секретарі найкрупніших республік), що дозволяло узгоджувати інтереси різних угруповань. Водночас існував формально стандартний апарат влади: Рада депутатів. Номінально вищою владою в Україні була Верховна Рада України. Але вона збиралася 2–3 рази на рік на сесії по 2–3 дні. Певну владу мала постійно діюча Президія Верховної Ради. Формально саме Верховна Рада формувала Раду Міністрів і її Голову. Хоча вказівки вищих партійних органів завжди були обов'язковими для виконання, все ж Голова Ради Міністрів був одним з головних державних чиновників. Часто саме з цієї посади призначалися перші секретарі, а Рада Міністрів користувалася хоча й обмеженою, але цілком реальною владою. Однак вища влада була не в руках обраного народом і відповідального перед ним першого секретаря [7].

У ході горбачовської реформи робилися спроби зменшити різницю між номінальним формулюванням про народовладдя, визначене в конституції, та реальним станом справ. У

червні – липні 1988 р. XIX партійна конференція схвалила рішення про «повновладдя Рад». У листопаді – грудні цього ж року Верховна Рада підтвердила дане рішення. Суть його полягала у тому, що Ради перетворювалися на справді владні структури і визволялися з-під влади партійних комітетів та їхніх апаратів. «Керівна і спрямовуюча» роль партії повинна була тепер реалізовуватися через вибори партійних функціонерів у ради, їхньої роботи на чолі рад або виконкомів. У цьому полягала суть реформування політичної системи, яку здійснив М. с. Горбачовим [8, с. 341].

Фахівці зауважують, що перебудова виникла як вимога історичної необхідності. Ця вимога відчувалася задовго до формального початку перебудови в 1985 році. За образним виразом головного «архітектора перебудови», радянське суспільство «було буквально вагітно перебудовою» [9, с. 139].

Серед об'єктивних причин проведення реформ історики називають системну кризу економіки, поглиблення суперечностей тоталітарної системи, які проявлялися у неефективності інститутів управління, їх низкій компетентності, антиінтелектуалізмі влади, зведеному в ранг ідеології, критичному рівні невідповідності слова та діла тощо.

Попередження про тривожний стан економіки поступали від партійних чиновників-держуправлінців, керівників різних служб інших країн. Не залишалася осторонь інтелігенція. У 1970 році відомий правозахисник, академік Андрій Сахаров попередив Брежнєва, що «перекуси та застій» в економіці будуть зберігатися, якщо нічого не здійснити у відношенні «антидемократичних норм суспільного життя», які ввів Сталін і які так і не були повністю ліквідовані [10, с. 232].

Окремі групи найбільш талановитої, здібної інтелігенції підтримували владу, у співробітництві з ними влада була особливо зацікавлена, тому забезпечувала їм гідний рівень життя, високий соціальний статус, привілеї, залучаючи до адміністративно-бюрократичних структур. Втім, в цілому, влада до Горбачова мала виражену антиінтелігентську спрямованість, – інтелігенція сприймалася як джерело потенціальної нестабільності, її намагалися тримати під невиспним контролем. Це викликало зворотню реакцію. Інтелігенція вимагала свободи слова, політичного й ідейного плюралізму. Вкрай болюче сприймалися переважною більшістю інтелігенції її штучно занижений статус у суспільстві, зневажлива оцінка розумової праці як невиробничої, дискримінація при розподілі громадського майна тощо [11, с. 70].

Інтелігенція передусім являла собою частину суспільства, якій потрібна була перебудова. Виразниками критичних умонастроїв серед інтелігенції були дисиденти – правозахисники. Саме вони були активними носіями ідей перебудови на її початку та стали політичним авангардом опозиції в українській мирній революції 1989–1991 рр.

Горбачовська влада ініціювала «політику гласності», яка мала на меті посилення системи зворотніх зв'язків та активізацію підтримки реформ населенням. У резолюції XIX Всесоюзної конференції КПРС «Про гласність» було зазначено, що «гласність передбачає соціальну, правову і моральну відповідальність засобів масової інформації. Неодмінними вимогами в цій сфері повинні бути... компетентність, безумовна достовірність інформації...» [12, арк. 124]. Втім, на практиці гласність мала обмежений характер. Про це свідчить хоча б факт існування головного цензурного літературного органу в СРСР – Головного управління у справах літератури та видавництва (Головліту), а також створеного в 1989 р. на його базі Головного управління з охорони державних таємниць у пресі, який проіснував до серпня 1991 р. Останній за часом перелік відомостей, які заборонялося публікувати (вийшов у 1987 р.), містив не тільки інформацію про діяльність органів державної безпеки, радянських розвідувальних органів, а й дані про катастрофи, великі аварії, що призвели до людських втрат, інформацію про маршрути поїздок, зупинки, місця виступів і перебувань членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КПРС [13, с. 175].

Жоден з напрямів гласності не мав такого сильного резонансу, як відновлення історичної правди («ліквідація «білих плям» історії»), яке розпочалося з лютого 1986 р. Це визнав навіть М.С. Горбачов. Відновлення історичної правди включало у собі повернення забутих імен і творців, вписування їх в історичний контекст, розкриття та вивчення раніше заборонених тем, допуск до деяких утаємничених архівних фондів, появу плюралізму думок, нову інтерпретацію відомих фактів та процесів тощо [14, с. 253].

Гласність становила собою перехідний стан інформаційного простору на шляху від тотального контролю держави й мовчазного одностайства суспільства до свободи слова. В обстановці гласності широкій громадськості стали відомі жахливі масштаби Чорнобильської

катастрофи, які спочатку замовчувалися, голодомору 1932-33 рр. та інших «білих плям» радянської історії.

Трагедія Чорнобиля позначилася на свідомості суспільства і стала каталізатором піднесення реформістського духу в Україні. У суспільстві почав наростати протест проти грубих фальсифікацій і перекручень фактів, пов'язаних із Чорнобильською катастрофою, бездіяльності керівних органів влади у справі поліпшення екологічної ситуації в Україні, запобіганні нових аварій. Небезпеку політичних, екологічних рішень, що приймалися за межами республіки, першими гостро відчули письменники. Це засвідчив IX з'їзд письменників України, який відбувся у червні 1986 р. На з'їзді письменники виявили громадську активність і готовність включитися в колективний пошук шляхів і методів розв'язання нагальних завдань. Пізніше, на зборах Київської організації Спілки письменників у листопаді 1988 р., наводячи болючі факти дійсності, учасники зборів висловилися за необхідність об'єднати сили письменників і громадськості в боротьбі за права людини, за збереження природи, а також виступили за справжню, а не перекручену гласність, перебудову та демократизацію.

Горбачовська влада зробила чималі кроки назустріч інтелігенції. Вона визнала її роль у процесі суспільного оновлення, опікувалася діяльністю творчих спілок. Редактори журналів і газет, поети, публіцисти, науковці стали дорадниками влади та її словом. Значною мірою завдяки схвальному ставленню влади до інтелігенції на авансцену української політики вийшла творча інтелігенція, поети і письменники, журналісти Б. І. Олійник, Д. В. Павличко, І. Ф. Драч, В. О. Яворівський та інші.

Серед секретних матеріалів партійних архівів республіки та окремих областей містяться документи, які відбивають однозначну та чітку позицію партії на активне залучення гуманітарної інтелігенції до комуністичного виховання трудящих, підвищення її ролі в суспільному житті. Так, відповідно до архівних документів, у березні 1985 р. бюро Одеського обкому Компартії України прийняло постанову «Про роботу правління і партбюро Одеської організації Союзу письменників України по комуністичному вихованню трудящих» [15, арк. 70]. В Інформації про хід виконання даної постанови, датованій березнем 1987 р., зазначено, що за минулий після прийняття постанови час було проведено близько трьох виступів письменників у трудових колективах, школах, професійно-технічних училищах, технікумах, вищих навчальних закладах, військових частинах [16, арк. 9]. Контроль за виконанням постанови регулярно здійснювався партійним бюро обкому.

Настанови керівництву, парткомам Союзу кінематографістів, Спілці театральних діячів, Спілці художників України на «яскраве відображення творчої діяльності радянських людей», «керуючої ролі партії у житті радянського суспільства» були звичайною справою для УРСР доби перебудови.

Першочергове значення для реалізації настанов партії відводилося відповідному підбору, розстановці та вихованню відданих партійних функціонерів. Звичайним явищем було повне оновлення керівництв письменницьких організацій, органів засобів масової інформації, організацій галузей кінематографії, театального, образотворчого мистецтва, призначення на керівні посади нескомпрометованих у своїх ідейних позиціях і діяльності відданих комуністів-представників творчої інтелігенції.

Отже, на початку перебудови, незважаючи на проголошені владою настанови на демократизацію, посилення ролі людського фактора, активне використання творчого потенціалу народу, політика партії змінилася мало. Її керівна роль відчувалася на всіх ділянках життя суспільства, партійні комітети контролювали й регламентували діяльність творчих спілок, лібералізація суспільного життя дозволяла лише обмежений і контрольований плюралізм у поглядах і діях громадян, що цілком відповідало авторитарному режимові, який виключав всяку можливість реальної політичної конкуренції за владу.

Двоїстість політики влади спостерігалася і в мовному питанні. З одного боку, під впливом громадськості, насамперед письменників, учителів, театральних діячів, які були занепокоєні обмеженням вживання української мови в державній і освітній сферах, низьким рівнем мовної культури багатьох теле- й радіопередач, газет і журналів, денаціоналізацією українського театального мистецтва, партійним і радянським органам доручалося здійснення цілого комплексу заходів для виправлення такого становища. Та водночас висловлювалося застереження щодо вимог «оголосити українську мову державною та відмовитись у школах республіки від принципу вільного вибору мови навчання» [16, с. 84]. А саме на цьому наголошували літератори на пленумі Спілки письменників України в червні 1987 р., вчителі,

театральні діячі, що знайшло відображення у листі Спілки письменників до Президії Верховної Ради УРСР.

Непоследовність і суперечливість політики влади в здійсненні проголошеного перебудовного курсу на фоні даних про свавілля чиновників, підступність, цинізм і демагогію не могли не викликати опір у колах передової громадськості. Прагнення політичних сил, які всерйоз почали працювати над розв'язанням гострих проблем України, ініціювали проведення зборів, мітингів громадськості на захист національно-демократичних перетворень, почало відчуватися в 1988 р. До цього діяли просвітницькі організації, товариства шанувальників рідної мови, групи «зелених».

Окремі дослідники, зокрема А. Камінський, а слідом за ним О. Гарань, В. Литвин, А. Русначенко, О. Бойко, висвітлюючи суспільно-політичні події доби перебудови, відзначали роль творчої інтелігенції не тільки в процесах національного відродження, а й у створенні впливових організацій республіканського масштабу – Народного Руху України, «Меморіалу», «Зеленого світу», Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, яке з плином часу перетворилося на Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка. Дійсно, помітний зріст суспільної динаміки на Україні стався саме завдяки посиленій діяльності неформальних організацій, які створила інтелігенція, втім, не вся інтелігенція займала чітку активну позицію.

У колах інтелігенції виділялися окремі групи, які відрізнялися між собою і політичними переконаннями, і ставленням до влади.

Поряд із радикально-опозиційною інтелігенцією, яку представляли колишні дисиденти та їх послідовники (брати Михайло та Богдан Горині, Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл та ін.), існувала інша опозиція, яка була готова взяти на себе тепапевтичні заходи. Ці люди виходили з того, що на будь-якому місці треба чесно працювати й робити свою справу так, щоб бути корисним суспільству. Вони виступали проти радикальних заходів, оскільки такі спроби перетворень завершуються кров'ю, а щастя не приносять. Вони складали переважну більшість інтелігенції, їхні політичні переконання є благородними, втім, вони в масштабах суспільства нічого не могли змінити навіть у далекому майбутньому.

Позицію даної групи інтелігенції висловив наприкінці 1989 р. український прозаїк В. Г. Дрозд, якого справедливо можна зарахувати до неї. Замислюючись над місцем творчої інтелігенції у перебудовних процесах, він зауважив, що те, що письменники змушені займатися політикою, оскільки немає інших, національно свідомих політичних сил, то є трагедією нації, дилетантизм у політиці ще більш небезпечний, ніж дилетантизм у літературі, та ще помножений на природну для письменника емоційність [17, с. 70]. Письменник упевнений, що партія – реальна організуюча сила у суспільстві, втім, вона потребує кардинального оновлення й перегляду своїх дій. Апарат розгубився від несподіваної активізації народних мас замість того, щоб перехопити ініціативу у Руху і, розробивши власну концепцію відродження, повести за собою народ [18, с. 71].

З позицій сьогодення маємо зазначити, що то є справою інтелігенції – розробити і запропонувати суспільству конструктивну ідеологічну стратегію державотворення, своєю національно-патріотичною налаштованістю згуртувати людей навколо даної стратегії.

Безперечною заслугою інтелігенції доби перебудови було те, що вона ініціювала вирішення гострих проблем мовної культури, подолання денаціоналізації українського театального мистецтва, збереження різних видів національного мистецтва, традицій, охорони навколишнього середовища тощо, сприяла піднесенню рівня національної свідомості громадян, боротьбі з національним нігілізмом в умовах правління консервативної партійної номенклатури. Проведення культурологічних заходів, створення суспільно-політичних організацій, серед них значне місце посідав Рух як головна опозиційна правлячій владі сила, прийняття Закону про державність української мови, – завоювання провідної інтелігенції.

Однак до політичної діяльності інтелігенція виявила себе менш підготовленою. Інтелігенція не змогла запропонувати владі та суспільству конструктивну ідеологію на початку перебудови, коли влада цього потребувала (це стосується насамперед інтелігенції союзного значення). Опозиційний і реформаторський рух інтелігенції мав переважно культурницький характер до 1988 р. включно, а з 1989 р. у боротьбі з компартійною владою брала участь незначна група радикалів, у взаєминах із владою більшість інтелігенції була орієнтована на компроміс. Серед представників поміркованої ліберальної інтелігенції, налаштованої на співпрацю з владою, помітно виділялися авторитетом відомі в колах інтелігенції та суспільстві постаті Олесь Гончара, Бориса Олійника, Івана Драча, Володимира Яворівського, Дмитра

Павличка та деяких інших, які своєю політичною позицією чинили значний вплив на політичні переконання української інтелігенції.

У результаті компроміс між колишньою правлячою елітою та націонал-демократами, що був укладений на фініші перебудови, призвів до того, що ключові позиції у владних структурах захопили представники далекої від демократії еліти, а невдоволення суспільства результатами проведених суспільно-політичних змін призвело до відчуження народу від політичного життя.

Отже, в добу перебудови влада залучила інтелігенцію до політичної діяльності, однак через відсутність політичного досвіду і власної ідеологічної концепції інтелігенція не змогла стати дійовим і повноправним суб'єктом політики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Власов А. Баба-Яга всегда «была против», или рудиментарные инстинкты интеллигенции // <http://www.inauka.ru/intelligent/article65572.html>.
2. Алексеев Ю. М., Кульчицкий С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985 – 1999 рр.). – К.: Ексоб, 2000. – 296 с.; Баран В. К. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.; Бойко О. Д. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 306 с.; Гарань О. В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993. – 200 с.; Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 379 с.; Камінський А. На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. – Мюнхен: Укр. вільний університет, 1990. – 624 с.; Кульчицкий С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989-1991 рр.) // <http://history.org.ua/zbirnyk/5/index.htm>; він же. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні / Інститут історії України, НАН України. – К., 2001. – 160 с.; Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х рр. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.
3. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
4. Кривдіна І. Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – початок 90-х років) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01/Одеський національний політехнічний ун-т. – Одеса, 2001. – 161 с.; Лебедев І. К. Науково-технічна інтелігенція України (1980–1990 рр.) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01/Національний технічний ун-т України «КПІ». – К., 1997. – 221 с.; Місєвра І. В. Внесок ВУТ «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка в піднесення рівня національної самосвідомості громадян України (1988–1996 рр.) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01/Одеський держ. політехнічний ун-т. – Одеса, 1999. – 197 с.; Пилипенко О. О. Національно-демократичний рух в Україні (друга половина 80-х – початок 90-х рр. XX ст.) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 /Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1997. – 220 с.; Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01/Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2002. – 226 с.; Шевчук О. А. Український національно-культурний рух (друга половина 50-х – початок 90-х рр. XX ст.) // Дис. канд. іст. наук: 07.00.01/НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – 184 с.
5. Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ). – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 436 с.
6. Шановська О. А. Інтелігенція як суб'єкт суспільно-політичних перетворень: досвід української мирної революції 1989-1991 рр. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 9. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2007. – С. 179-193; її ж. Політичні передумови виникнення інтелектуально-духовної опозиції радянському режимові наприкінці 1980-х рр. (на прикладі УРСР) // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 13. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2008; її ж. Підтримка владою творчих спілок у добу перебудови // Наукові праці Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2008.
7. Украина: Очерк истории и современной жизни. Справочно-аналитические материалы / Центр рыночных реформ под рук. М. Погребинского // http://www.igpi.ru/bibl/igpi_publ/pogreb/.
8. Кульчицкий С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989-1991 рр.) – С. 330-351.
9. Славин Б. Перестройка в зеркале современных интерпретаций // Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ). – С. 132-153.
10. Брейтвейт Р. Горбачев и перестройка: парадоксы ретроспективного взгляда // Там само. – С. 228-238.
11. Галкин А. Место перестройки в истории России // Там само. – С. 66-87.
12. Державний архів Одеської області. – Ф. П-11. – Оп. 150. – Спр. 113.

13. Брюм А. В. Закат Главлита: Как разрушалась система советской цензуры: документальная хроника 1985 – 1991 гг. // Исследования и материалы. – М., 1995. – Сб. 71. – С. 168-187.
14. Бойко О. Д. Місце і роль гласності у контексті суспільно-політичних трансформацій в Україні у добу перебудови // Література та культура Полісся. Вип. 20. – Ніжин: НДПУ, 2002. – С. 251-261; 15. Державний архів Одеської області. – Ф. П-11. – Оп. 150. – Спр. 45. – Арк. 5-7.
15. Там само. – Арк. 8-12.
16. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
17. Дрозд В. Интеллигенция и время // Радуга. – 1990. – № 8. – С. 68-85.
18. Там само.

К.І. Левчук

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РЕФОРМУВАННІ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ (1991-1996 РР.)

Прагнення українського народу бути господарем на своїй землі було втілено у Декларацію про державний суверенітет та закріплено Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. Зміни у політичній та економічній системах країни вплинули на процеси в аграрному секторі – одному із найважливіших складових частин народного господарства України.

18 грудня 1990 року Верховна Рада Української РСР ухвалила Постанову «Про земельну реформу», згідно з якою з 15 березня 1991 року всі землі Української РСР було оголошено об'єктом земельної реформи. Місцевим радам народних депутатів, Раді Міністрів УРСР було доручено здійснити реєстрацію громадян, які бажають організувати селянське (фермерське) господарство. На підставі матеріалів інвентаризації, частина земель, що використовувалася не за призначенням, передавалася до складу земель запасу для наступного надання у першочерговому порядку громадянам для організації фермерських господарств.[1, с. 100] Отже, реформування аграрного сектору розпочалося земельною реформою, що сприяло утвердженню плюралізму власності та господарювання, відродження хлібороба як господаря з правом розпоряджатися землею, своїм майном, виробленою продукцією.

Участь громадських об'єднань у вдосконаленні законодавчих і нормативних актів з проблем розвитку агропромислового комплексу, їх безпосередня діяльність у реформуванні форм власності та господарювання у аграрному секторі АПК у першій половині 90-х років ХХ ст. аналізується Н. Гончарук, С. Коломійцем, Л. Куценком, В. Моргуном.[2], [3]

Предметом дослідження О. Кропивко виступає пропагандистська та організаторська діяльність громадських організацій, форми та методи їх відносин з державними структурами, участь у проведенні аграрної реформи. Дискусійним є твердження дослідниці про належність до громадських об'єднань Українського фонду підтримки селянських (фермерських) господарств. Діяльність фонду свідчить про те, що це державна спеціалізована структура, яка виконувала функції реалізації державної політики з підтримки селянських (фермерських) господарств. [4, с. 14]

Розвиток нових форм господарювання в Україні відбувався із значними труднощами. Чинниками, що стримували розвиток фермерських господарств в Україні, були: невеликі за площею земельні ділянки, що виділялися у власність фермерам; відсутність необхідного реманенту, обладнання, посівних матеріалів; нерозвинений ринок сільськогосподарської техніки та продуктів; відсутність дієвої державної допомоги; невиконання у повному обсязі ухвалених на підтримку фермерства законодавчих актів, невирішеність питання з підготовки та перепідготовки майбутніх фермерів. Так, станом на 1 липня 1992 року фермери володіли лише 0,3 відсотка сільськогосподарських угідь. За кожним господарством у середньому було закріплено по 20 гектарів угідь, з яких 17 га – рілля. 44 відсотки взагалі не мали сільськогосподарських угідь. На фермерське господарство припадало по дві голови худоби, по троє свиней, дві вівці, 20 голів птиці. Дуже низькими залишалися показники, що характеризували наявність сільськогосподарської техніки у приватних господарів. У середньому лише один трактор на два господарства, один вантажний автомобіль на трьох господарів, зернозбиральний комбайн – на 20 фермерів.[5]

Незважаючи на несприятливі обставини, що супроводжували процес відродження господаря на селі, фермерські господарства досягли значних результатів. Якщо, станом на 1

13. Брюм А. В. Закат Главлита: Как разрушалась система советской цензуры: документальная хроника 1985 – 1991 гг. // Исследования и материалы. – М., 1995. – Сб. 71. – С. 168-187.
14. Бойко О. Д. Місце і роль гласності у контексті суспільно-політичних трансформацій в Україні у добу перебудови // Література та культура Полісся. Вип. 20. – Ніжин: НДПУ, 2002. – С. 251-261; 15. Державний архів Одеської області. – Ф. П-11. – Оп. 150. – Спр. 45. – Арк. 5-7.
15. Там само. – Арк. 8-12.
16. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
17. Дрозд В. Интеллигенция и время // Радуга. – 1990. – № 8. – С. 68-85.
18. Там само.

К.І. Левчук

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РЕФОРМУВАННІ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ (1991-1996 РР.)

Прагнення українського народу бути господарем на своїй землі було втілено у Декларацію про державний суверенітет та закріплено Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. Зміни у політичній та економічній системах країни вплинули на процеси в аграрному секторі – одному із найважливіших складових частин народного господарства України.

18 грудня 1990 року Верховна Рада Української РСР ухвалила Постанову «Про земельну реформу», згідно з якою з 15 березня 1991 року всі землі Української РСР було оголошено об'єктом земельної реформи. Місцевим радам народних депутатів, Раді Міністрів УРСР було доручено здійснити реєстрацію громадян, які бажають організувати селянське (фермерське) господарство. На підставі матеріалів інвентаризації, частина земель, що використовувалася не за призначенням, передавалася до складу земель запасу для наступного надання у першочерговому порядку громадянам для організації фермерських господарств.[1, с. 100] Отже, реформування аграрного сектору розпочалося земельною реформою, що сприяло утвердженню плюралізму власності та господарювання, відродження хлібороба як господаря з правом розпоряджатися землею, своїм майном, виробленою продукцією.

Участь громадських об'єднань у вдосконаленні законодавчих і нормативних актів з проблем розвитку агропромислового комплексу, їх безпосередня діяльність у реформуванні форм власності та господарювання у аграрному секторі АПК у першій половині 90-х років ХХ ст. аналізується Н. Гончарук, С. Коломійцем, Л. Куценком, В. Моргуном.[2], [3]

Предметом дослідження О. Кропивко виступає пропагандистська та організаторська діяльність громадських організацій, форми та методи їх відносин з державними структурами, участь у проведенні аграрної реформи. Дискусійним є твердження дослідниці про належність до громадських об'єднань Українського фонду підтримки селянських (фермерських) господарств. Діяльність фонду свідчить про те, що це державна спеціалізована структура, яка виконувала функції реалізації державної політики з підтримки селянських (фермерських) господарств. [4, с. 14]

Розвиток нових форм господарювання в Україні відбувався із значними труднощами. Чинниками, що стримували розвиток фермерських господарств в Україні, були: невеликі за площею земельні ділянки, що виділялися у власність фермерам; відсутність необхідного реманенту, обладнання, посівних матеріалів; нерозвинений ринок сільськогосподарської техніки та продуктів; відсутність дієвої державної допомоги; невиконання у повному обсязі ухвалених на підтримку фермерства законодавчих актів, невирішеність питання з підготовки та перепідготовки майбутніх фермерів. Так, станом на 1 липня 1992 року фермери володіли лише 0,3 відсотка сільськогосподарських угідь. За кожним господарством у середньому було закріплено по 20 гектарів угідь, з яких 17 га – рілля. 44 відсотки взагалі не мали сільськогосподарських угідь. На фермерське господарство припадало по дві голови худоби, по троє свиней, дві вівці, 20 голів птиці. Дуже низькими залишалися показники, що характеризували наявність сільськогосподарської техніки у приватних господарів. У середньому лише один трактор на два господарства, один вантажний автомобіль на трьох господарів, зернозбиральний комбайн – на 20 фермерів.[5]

Незважаючи на несприятливі обставини, що супроводжували процес відродження господаря на селі, фермерські господарства досягли значних результатів. Якщо, станом на 1

листопада 1991 року в Україні було зареєстровано 1700 фермерських господарств на 27 тис. га землі, [6, арк. 74] то на початку 1997 року діяло понад 35 тис. фермерів, які обробляли 835 тис. га землі,[7]що складало 2 відсотки сільськогосподарських угідь, або 15 відсотків земель запасу. При цьому в 1996 році фермери зібрали 1,6 відсотка зернових, 2 відсотки цукрових буряків, 3 відсотки соняшнику.[8]

Важливу роль у становленні фермерського руху відіграла Асоціація фермерів України (АФУ), створена у лютому 1991 року. Спонукало утворенню об'єднання громадян невдоволення активістів фермерського руху відсутністю дієвих дій місцевих рад з реєстрації охочих створити фермерське господарство. Головною метою об'єднання проголошувалася допомога встановленню приватного сімейного сектора сільськогосподарського виробництва. АФУ відкрито виступила на підтримку курсу на прискорення процесів приватизації агропромислового комплексу, зняття будь-яких законодавчих обмежень щодо розмірів земельних ділянок фермерських господарств. У виступі на VII з'їзді Асоціації у лютому 1997 року президент АФУ М. Шкарбан зазначив, «що в Україні реформа потрібна не тільки для того, щоб підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва. Вона повинна зміцнити духовний зміст українського селянина через любов до власної землі».[8]

У своїй діяльності АФУ, захищаючи інтереси приватних сільських товаровиробників, зверталася до Верховної Ради, Президента та Прем'єр-міністра України з приводу поліпшення законодавчого забезпечення становлення фермерства та неухильного виконання вже ухвалених правових актів. Враховуючи практичний досвід втілення в життя Закону України «Про селянське (фермерське) господарство, представники АФУ брали активну участь у покращанні «фермерського» законодавства, вимагали прискорення реформ у аграрному секторі. Так, у 1993 році, Краснолиманська асоціація фермерських господарств запропонувала звільнити фермерів на 5 років від плати за банківський кредит, а повернення кредиту перенести на три роки. [9, арк. 125-126] Сумська обласна організація АФУ була занепокоєна встановленням для фермерів податку на добавлену вартість; виділенням для бажаючих створити фермерське господарство мізерних наділів, які не можуть бути прибутковими; відсутністю в продажу сільгосптехніки, необхідної фермерам; спробами деяких голів колгоспів виселяти фермерські сім'ї із будинків, що належали колгоспам.[9, арк. 128] Вінницька обласна організація АФУ пропонувала ввести у районні земельні комісії представників АФУ з правом вирішального голосу; не обмежувати розміри фермерського господарства, якщо вони науково обгрунтовані та відповідають певній спеціалізації (виращування зернових, технічних культур, садівництво, тваринництво); гарантувати виділення до 70 відсотків земель запасу для фермерів; навчати дітей фермерів за рахунок держави.[9, арк. 162-163]

Вимоги місцевих організацій фермерів було акумульовано в законодавчих пропозиціях народного депутата України, президента АФУ М. Шкарбана. Протягом першої половини 1993 року пропозиції неодноразово обговорювались робочою групою з підготовки Закону «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство», на засіданнях Комісій з питань відродження та соціального розвитку села і агропромислового комплексу, в Міністерстві сільського господарства та в Держкомземі. В остаточному варіанті Закону з восьми пропозицій повністю було враховано лише дві – відновлено землі запасу і створено на їх основі реальний фермерський фонд та віддано невикористані фермерами землі запасу в оренду колишнім користувачам на один рік.[9, арк. 228-230]

М. Шкарбан відзначив внесок народних депутатів України С. Плачинди, М. Поровського, І. Зайця, В. Філенка, О. Барабаша, М. Гориня, В. Шевченка, Б. Ярошинського та партій, які вони представляють, у справі захисту інтересів фермерського руху. Зокрема, народний депутат, член ради АФУ В. Шевченко направив депутатське звернення на ім'я Прем'єр-міністра України з приводу дотримання урядових гарантій щодо фінансування розвитку українського фермерства. У зверненні зазначалося, що Стаття 35 Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» зобов'язує планувати в державному бюджеті окремим рядком кошти для потреб Українського державного Фонду підтримки селянських (фермерських) господарств – державної інституції, покликаної, згідно із законодавством, виступити гарантом здійснення програм розвитку фермерства, кредитування господарств, відведення земельних ділянок, науково-інформаційного забезпечення фермерства тощо. Держбюджетом на 1996 рік передбачалися мізерні кошти, але і їх уряд не виділив, профінансувавши потреби Фонду на 15,78 відсотка. У проекті Держбюджету на 1997 рік фінансування діяльності Фонду не передбачалося взагалі. «Чимало фермерів не мають жодного

трактора, але позбавлені можливості отримати банківські кредити навіть на не вигідних умовах, оскільки банки вже не визнають гарантій Фонду. Тим часом фермери – це, здебільшого, вчорашні колгоспники, які не мають фінансових заощаджень чи майнової власності, завдяки яким могли б придбати знаряддя виробництва» – наголошував В. Шевченко.[10] На VI з'їзді АФУ в лютому 1996 року було ухвалено подання до Верховної Ради України. У ньому фермери звернули увагу законодавців на недопустимість творити такі законодавчі акти, в яких можливе подвійне розуміння та витлумачення. Так, у Постанові Верховної Ради від 20 грудня 1991 року, підтвердженою Постановою від 24 червня 1993 року «Про порядок введення в дію Закону України «Про селянське (фермерське) господарство і внесення змін та доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство», фермерам «як правило» мають надавати землю неподалік від дому. На місцевому рівні фермери одержували землю за 5-10 км, що створювало проблеми для органів виконавчої влади при виділенні коштів на будівництво доріг та інших елементів інфраструктури.[11]

Місцеві об'єднання АФУ, співпрацюючи з державними структурами, сприяли розбудові фермерського руху в регіонах. Так, протягом 1992 року рада Асоціації фермерів Херсонської області разом з представниками державного Фонду підтримки селянських (фермерських господарств) сприяли направленню державних коштів на оплату проектів землеустрою фермерських наділів, видавали фермерам гарантії під кредити. Було започатковано створення виробничої фермерської інфраструктури, що включала низку переробних малих підприємств, цехів, ділень та формування торговельної мережі.[12] У Полтавській області Асоціація фермерів виборювала право фермерів на отримання частки земель запасу. Наприкінці 1992 року з 150 тис. га земель запасу тільки 6 тис. га перейшло у власність фермерів. Більшість земель перерозподілялося під особисте підсобне господарювання за ініціативи ради колективних сільськогосподарських підприємств (колишньої ради колгоспів) Полтавської області. Селянам, що прагнули стати господарями на своїй землі, виділялися гірші землі, що непридатні для господарювання без спеціальних агротехнічних та рекультиваційних заходів. Для впровадження передових технологій виробництва рослинницької та тваринницької продукції Асоціацією фермерів Полтавської області разом із Селянською спілкою було організовано індивідуальне навчання фермерів.[13]

Більшість голів обласних асоціацій сприяли створенню районних асоціацій фермерів, малих підприємств страхових та банківських структур, сприяли розвитку виробничої кооперації. Так, у кооператив «Ратай» з вирощування насіння гібридної кукурудзи входили десятки фермерів Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької області. Протягом 1993-1995 років було вирощено сотні тонн зерна з урожайністю в півтора-два рази вищою, ніж у довколишніх колгоспах.[14]

Для захисту інтересів фермерів, швидкого впровадження ринкових реформ в аграрному секторі, АФУ активізувала участь в суспільно-політичному житті України. Ухвала VI з'їзду АФУ (лютий 1996 року) рекомендувала членам асоціації сміливіше використовувати політичні можливості для виконання статутних завдань, бути активними учасниками політичних рухів національно-демократичного спрямування. З'їзд закликав членів АФУ всіма засобами сприяти становленню Селянської демократичної партії (СДП) як найближчої за програмою до фермерських проблем. Усім низовим ланкам об'єднання рекомендувалося взяти участь у виробленні спільної з СДП виборчої програми та активно готуватися до спільної участі у наступних виборах.[15] Слід зауважити, що наступного року на черговому з'їзді асоціації про необхідність партійного будівництва не згадувалося.

Для успішного господарювання фермерам необхідна кваліфікована порада спеціалістів сільського господарства, впровадження у виробництво передових технологій, рекомендацій провідних науковців. Для надання консультативної допомоги фермерам АФУ здобула значну міжнародну підтримку, зокрема, громадської спілки Американського бізнесу, Канадського бюро технічної допомоги, німецького, нідерландського та інших урядів країн європейського співтовариства через програми «ТАСІС».[14] АФУ стало ініціатором проведення конференцій, семінарів, «круглих столів», присвячених аграрній реформі, вдосконаленню земельних відносин, вирішенню питання підготовки фермерів, поліпшенню економічних відносин фермера з державою. Так, у Києві 22-23 жовтня 1992 року в Інституті аграрної економіки ім. О. Г. Шліхтера відбулася науково-практична конференція, присвячена розвитку фермерства в Україні. У роботі конференції взяли участь вчені з інституту економіки АН УРСР, інституту механізації та електрифікації сільського господарства, інституту зрошувального землеробства,

інституту кормів, інституту тваринництва степових районів, низки аграрних університетів. Конференція схвалила розроблені вченими «Рекомендації по організації селянських (фермерських) господарств в Україні», «Норми витрат на вирощування сільськогосподарських культур у фермерських господарствах» та «Методику обчислення оптимальних розмірів селянських (фермерських) господарств». [16]

На шпальтах газети «Наш час», часопису «Сільські обрії», видавництво яких започаткувала АФУ, вміщувалися матеріали з'їздів Асоціації, звернення до Верховної Ради, уряду України, друкувалася інформація про розвиток регіональних асоціацій, рекомендації науково-практичних конференцій, що сприяло популяризації нових форм та методів господарювання на селі.

Інший погляд на майбутнє аграрного сектору України, темпи та напрям реформ мала Селянська Спілка України (ССУ), яка репрезентувала себе як організацію, створену за низовою ініціативою всіх сільських товаровиробників – представників колгоспів, радгоспів, фермерів та інших землекористувачів. Голова ССУ І. Мозговий виділив основні принципи та напрями діяльності Селянської Спілки в перші роки реформування сільського господарства: «По-перше, ми захищаємо всіх, хто живе та працює на селі... По-друге, ми виходимо з того, що в основі піднесення сільського господарства повинні стати матеріально-технічна база і кадри. По-третє, ... рушієм виведення з кризи вітчизняної економіки є лише сільськогосподарське виробництво... По-четверте, ми виступаємо за всі форми організації праці та всі форми власності. І категорично проти революційних процесів у сільськогосподарському виробництві.»[17] В. Вощевський, заступник голови ССУ, був більш категоричним: «... головне – ми мусимо зберегти великих сільськогосподарських товаровиробників. Можемо дискутувати щодо того, в яку організаційну форму повинні перетворитися колишні колгоспи (чи це будуть акціонерні товариства, чи якісь спілки, об'єднання), але основне завдання, що має бути вирішеним якнайскоріше, стосується цілеспрямованої державної політики щодо збереження великого товаровиробника».[17]

Отже, ССУ, виступаючи від імені колективів колгоспників, робітників і спеціалістів радгоспів, представників інших підприємств, що обслуговують сільське господарство та переробляють його продукцію, прагнула повільних, еволюційних змін в аграрному секторі України, намагалася пристосувати колгоспно-радгоспну систему до ринкових відносин. При цьому посилалися на перевірену практику розвинених країн світу, що лише великі аграрні підприємства можуть інтегрувати та використовувати передові технології, які за дрібнотоварного виробництва не знайдуть застосування. Саме великі товаровиробники зможуть планувати та фінансувати витрати на розвиток сільськогосподарського виробництва. Держава має спрямовувати дотації ефективним власникам, регулювати ціни на сільськогосподарську продукцію. [18]

ССУ виступала за створення рівних політичних та правових умов для розвитку різних форм організації праці і господарювання на землі (колективні господарства, держгоспи, фермерство, приватні орендні господарства тощо), наголошуючи на тому, що колективні форми господарювання будуть поступово реформуватися. Значну увагу ССУ приділяла вирішенню проблем соціального, культурного та виховного характеру, що мало сприяти відродженню та поліпшенню демографічної ситуації на селі. Так, протягом 90-х років ХХ ст. представники Селянської Спілки виступали за поліпшення кількісного та якісного складу абітурієнтів аграрних вищих навчальних закладів і створення умов для одержання освіти сільською молоддю, що сприяло прийняттю Постанови Кабінету Міністрів України «Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості» у червні 1999 року. Зазначений документ передбачав квотування місць при вступі до вищих навчальних закладів для підготовки фахівців із числа сільської молоді у межах державного замовлення, та забезпечення їх працевлаштування згідно із спеціальністю по завершенні терміну навчання.[19. с.7]

З 1993 року у структурі ССУ діяли підприємства, які складали матеріально-технічну базу громадського об'єднання. Так, за ініціати́ви голови спілки І. Мозгового було створено Селянську інвестиційну компанію «Сінком», яка у 1996 році мала 34 відділення. Намагання залучити кошти західних інвесторів започаткувало створення Українського аграрного інвестиційного фонду. У 1996 році ССУ розпочала співпрацю з корпорацією «Агронафтапродукт». Того самого року було поставлено на нафтопереробні заводи 250 тис. тонн нафти та 170 тис. тонн сировини з неї. Нафтопродукти, виготовлені з неї, було відправлено на село та стали важливим стабілізуючим фактором у забезпеченні техніки

паливом у період збирання врожаю.[20] Разом з тим Українська ліга підприємців агропромислового комплексу (УЛПАПК) висловила стурбованість впровадженням у 1995 році податку на добавлену вартість для імпортованих світлих нафтопродуктів, що привело до збільшення ціни на них на 25-35 відсотків. УЛПАПК запропонувала не обкладати податком світлі нафтопродукти, гербіциди, сільськогосподарську техніку, запчастини, які ввозяться для потреб сільгоспвиробників [21, арк. 1-2]

Відсутність єдності в поглядах на домінуючі форми організації праці та власності в аграрному секторі завадили консолідації громадських організацій, які виражали інтереси різних верств українського селянства. Так, у 1993 році зазнала невдачі спроба ССУ та Ради колективних сільськогосподарських товаровиробників провести Всеукраїнський надзвичайний селянський з'їзд. На з'їзді мали розглядатися шляхи та методи захисту інтересів українського селянства в умовах економічної кризи, створення Аграрного союзу, який мав би об'єднати найбільші організації сільських товаровиробників. АФУ відмовилася брати участь у роботі з'їзду, звинувачуючи голів колгоспів та директорів радгоспів у гальмуванні земельної реформи. Ускладнила ситуацію різна політична орієнтація громадських організацій. Якщо АФУ з моменту створення співпрацювала з об'єднаннями національно-демократичного спрямування, то ССУ проголошувала співпрацю з Селянською партією, Соціалістичною та Комуністичною партіями, які, на думку Г. Чепурного, «можуть добитися, щоб на майбутніх виборах у парламент пройшла значна частина депутатів від трудящих, зокрема від селян.»[22]

Реформування аграрного сектору України сприяло відродженню фермерського руху, який потребував значної організаційної та фінансової підтримки. Держава в умовах економічної кризи не могла виконувати в повному обсязі функції захисту та розвитку нових форм господарювання на селі, що привело до утворення Асоціації фермерів України. Ускладнювало аграрну та земельну реформи в Україні протистояння АФУ та Селянської спілки щодо напрямів та темпів реформ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – №10.
2. Громадські об'єднання: їх роль у суспільно-політичному і соціально-економічному житті країни / [Джос Ф. Х., Гончарук Н. Б., Каденюк О. С. та ін.] – К. : «ВІПОЛ», 1997. – 194 с.
3. Україна на зламі історичних епох: формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991-2000 рр.) / [Беренштейн Л. Ю., Панченко П. П., Левчук К. І. та ін.] – К.: Центр ІТ Київ, 2000. – 396 с.
4. Кропивко О. М. Громадські об'єднання України в умовах реформування аграрного сектора АПК (1991-1996 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Кропивко. – К., 1997. – 24 с.
5. Шевчук О. Наш фермер // Наш час. – 1992. – 21 липня.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України – далі ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 22. – Спр. 1873. – Т.1.
7. Селянські (фермерські) господарства в Україні // Наш час. – 1997. – 24 січня.
8. Поза увагою держави: доповідь президента Асоціації фермерів України М. Шкарбана на VII з'їзді асоціації // Наш час. – 1997. – 7 лютого.
9. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 22. – Спр. 1884.
10. Депутатське звернення «Про фінансування українського державного Фонду підтримки селянських (фермерських) господарств» // Наш час. – 1996. – 6 грудня.
11. Подання VI з'їзду Асоціації фермерів України до Верховної Ради України // Наш час. – 1996. – 23 лютого.
12. Барулін Ф. Держава дала жменьку грошей // Наш час. – 1992. – 21 серпня.
13. Лихо С. Організована боротьба проти фермерства? // Наш час. – 1992. – 27 листопада.
14. Ми з тими, хто хоче Україні добра: звітна доповідь президента АФУ М. Шкарбана на VI з'їзді фермерів України // Наш час. – 1996. – 9 лютого.
15. Ухвала VI з'їзду Асоціації фермерів України // Наш час. – 1996. – 23 лютого.
16. Конференція вирішила // Наш час. – 1992. – 30 жовтня.
17. Спілка виступає за еволюційне реформування на селі // Селянська спілка. – 1997. – 13–19 травня.
18. Чепурний А. Надзвичайна ситуація вимагає надзвичайного селянського з'їзду. // Сільські вісті. – 1993. – 14 січня.
19. Новий довідник для вступника до ВНЗ I, II, III, IV рівнів акредитації / За ред. В. Співаківського. – К.: ДП «Гранд-Ліцей», 2006. – 380 с.
20. Вошецький В. Здолає дорогу тільки той, хто йде // Селянська спілка. – 1997. – 8–14 липня.

Г.Я. Буртяк

РЕФЕРЕНДУМ ЯК СПОСІБ ЗДІЙСНЕННЯ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Відповідно до ст.5 Конституції України, єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює її безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Однією з важливих форм безпосереднього здійснення влади є референдум, за допомогою якого народом України реалізується розв'язання найважливіших питань з конституційних, законодавчих та інших внутрішніх і зовнішніх проблем.

У науковій літературі референдум трактується як інститут, що забезпечує безпосередній вибір відповідного рішення, яке є предметом голосування. Референдуму притаманні такі характеристики: безпосередня участь громадян у представленні власної позиції, право лише на один голос кожного виборця та визнання волі більшості за основу в процесі прийняття правових актів. Загальними умовами проведення референдумів є чітка фіксація проблеми, з якої вони проводяться; на всезагальний референдум виносяться питання, які мають загальнонаціональний характер. Право участі у референдумах мають громадяни країни, які володіють виборчим правом [1].

Питання місця та ролі референдумів у політичному житті українського суспільства стали предметом багатьох наукових досліджень. Серед них варто насамперед назвати праці В. Погорілка, В. Федоренко, М. Ставнійчук [2], де ґрунтовно досліджені різні аспекти правового врегулювання використання цієї форми безпосередньої демократії. Проблеми реалізації народом права визначати і змінювати конституційний лад через проведення референдуму висвітлювалися у статтях В. Шаповала [3]. Питання застосування референдної демократії в Україні знайшли своє дослідження у працях М. Оніщука [4]. Гостра дискусія щодо безпосереднього здійснення влади через референдуми відбулася на сторінках тижневика «Дзеркало неділі» та газети «Голос України» [5].

Водночас у наукових розвідках представників політичної науки названа проблема майже не висвітлюється. Але з огляду на політичні події в сучасній Україні, вона, на наш погляд, безумовно, потребує й теоретико-політологічної рефлексії.

Враховуючи актуальність теми, метою даної публікації є аналіз застосування референдної демократії в Україні, причини їх бездієвості, шляхи поліпшення законодавчої бази щодо підготовки, проведення та імплементації результатів референдумів.

Як засіб безпосередньої демократії, референдум не є новою формою участі населення у вирішенні соціально-економічних і політичних питань, а також територіальних та інших завдань. Прийнято вважати, що перший референдум було проведено у 1449 р. у швейцарському кантоні Берні з питань фінансового становища цієї республіки. Символічно, що саме ця країна тримає першість проведення референдумів із юридичними наслідками і нині. Так лише за останню чверть століття у конфедерації їх було проведено декілька сотень – від визначення пофарбування муніципальних автобусів до встановлення розмірів собачих поведків. Нещодавно швейцарцями шляхом референдуму було прийнято рішення про вступ їхньої країни до ООН.

І все-таки чемпіоном в області екзотичних референдумів можна вважати США, де кожний штат має можливість проводити подібні заходи для зміни відповідних законів. Так півстоліття тому у штаті Мічиган лише після референдуму було дозволено продавати маргарин. Жителі Колорадо наприкінці 90-х років минулого століття на референдумі вирішували питання про встановлення в їхньому штаті ігрових автоматів.

У 20-х роках ХХ століття були проведені референдуми у Веймарській Республіці, Австрії, Чехословаччині, Естонії. Однак це не мало масового характеру. Після другої світової війни референдуми стали проводитися частіше і, насамперед, з питань державного будівництва та з приводу інших важливих проблем. Так, у період з 1991 по 1999 р. референдуми пройшли в Албанії, Білорусії, Боснії й Герцоговині, Естонії, Латвії, Литві, Македонії, Молдові, Польщі, Російській Федерації, Сербії, Словаччині, Угорщині, Хорватії, Чорногорії. Нині проведення референдумів передбачено Конституціями понад 20 держав світу. Загалом у минулому столітті

Г.Я. Буртяк

РЕФЕРЕНДУМ ЯК СПОСІБ ЗДІЙСНЕННЯ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Відповідно до ст.5 Конституції України, єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює її безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Однією з важливих форм безпосереднього здійснення влади є референдум, за допомогою якого народом України реалізується розв'язання найважливіших питань з конституційних, законодавчих та інших внутрішніх і зовнішніх проблем.

У науковій літературі референдум трактується як інститут, що забезпечує безпосередній вибір відповідного рішення, яке є предметом голосування. Референдуму притаманні такі характеристики: безпосередня участь громадян у представленні власної позиції, право лише на один голос кожного виборця та визнання волі більшості за основу в процесі прийняття правових актів. Загальними умовами проведення референдумів є чітка фіксація проблеми, з якої вони проводяться; на всезагальний референдум виносяться питання, які мають загальнонаціональний характер. Право участі у референдумах мають громадяни країни, які володіють виборчим правом [1].

Питання місця та ролі референдумів у політичному житті українського суспільства стали предметом багатьох наукових досліджень. Серед них варто насамперед назвати праці В. Погорілка, В. Федоренко, М. Ставнійчук [2], де ґрунтовно досліджені різні аспекти правового врегулювання використання цієї форми безпосередньої демократії. Проблеми реалізації народом права визначати і змінювати конституційний лад через проведення референдуму висвітлювалися у статтях В. Шаповала [3]. Питання застосування референдної демократії в Україні знайшли своє дослідження у працях М. Оніщука [4]. Гостра дискусія щодо безпосереднього здійснення влади через референдуми відбулася на сторінках тижневика «Дзеркало неділі» та газети «Голос України» [5].

Водночас у наукових розвідках представників політичної науки названа проблема майже не висвітлюється. Але з огляду на політичні події в сучасній Україні, вона, на наш погляд, безумовно, потребує й теоретико-політологічної рефлексії.

Враховуючи актуальність теми, метою даної публікації є аналіз застосування референдної демократії в Україні, причини їх бездієвості, шляхи поліпшення законодавчої бази щодо підготовки, проведення та імплементації результатів референдумів.

Як засіб безпосередньої демократії, референдум не є новою формою участі населення у вирішенні соціально-економічних і політичних питань, а також територіальних та інших завдань. Прийнято вважати, що перший референдум було проведено у 1449 р. у швейцарському кантоні Берні з питань фінансового становища цієї республіки. Символічно, що саме ця країна тримає першість проведення референдумів із юридичними наслідками і нині. Так лише за останню чверть століття у конфедерації їх було проведено декілька сотень – від визначення пофарбування муніципальних автобусів до встановлення розмірів собачих поведків. Нещодавно швейцарцями шляхом референдуму було прийнято рішення про вступ їхньої країни до ООН.

І все-таки чемпіоном в області екзотичних референдумів можна вважати США, де кожний штат має можливість проводити подібні заходи для зміни відповідних законів. Так півстоліття тому у штаті Мічиган лише після референдуму було дозволено продавати маргарин. Жителі Колорадо наприкінці 90-х років минулого століття на референдумі вирішували питання про встановлення в їхньому штаті ігрових автоматів.

У 20-х роках ХХ століття були проведені референдуми у Веймарській Республіці, Австрії, Чехословаччині, Естонії. Однак це не мало масового характеру. Після другої світової війни референдуми стали проводитися частіше і, насамперед, з питань державного будівництва та з приводу інших важливих проблем. Так, у період з 1991 по 1999 р. референдуми пройшли в Албанії, Білорусії, Боснії й Герцоговині, Естонії, Латвії, Литві, Македонії, Молдові, Польщі, Російській Федерації, Сербії, Словаччині, Угорщині, Хорватії, Чорногорії. Нині проведення референдумів передбачено Конституціями понад 20 держав світу. Загалом у минулому столітті

загальнонаціональні референдуми проводилися 256 разів: у Європі – 101, у країнах Африки та Середнього Сходу – 54, в Азії – 18; в Америці – 25, в Австралії та Океанії – 48 [6].

Всесвітня практика проведення референдумів, однак, засвідчує, що вони часто використовуються не лише як безпосередня форма реалізації народного суверенітету, але і як засіб легітимізації антинародних або неоднозначних, з погляду демократії, рішень. Наприклад, референдуми 1933-го, 1934-го і 1939 років у Німеччині, референдум 1947 року в Іспанії, референдуми 1978-го, 1980-го і 1998 років у Чилі.

Так за допомогою інституту прямої демократії проклав собі дорогу до необмеженої влади Адольф Гітлер, якому 89,9% німецьких виборців під час референдуму 19 серпня 1934 р. надали надзвичайні повноваження. Він неодноразово звертався до населення своєї країни за підтримкою й завжди її отримував. Це дозволило йому, всупереч міжнародним договорам, приєднати до Німеччини Рейнську область, Сілезію, Рур, Судети, а заодно й Австрію. Аналогічно чином було прийнято рішення про вихід з Ліги націй. Враховуючи гіркий досвід своїх попередників, сучасні німці відмовились від безпосередньої форми здійснення народовладдя й загальнонаціональних референдумів не проводять.

Заслужує на увагу референдум щодо проекту нової Конституції Франції, проведений за ініціативою Шарля де Голля у вересні 1958 р., який поставив хрест на історії парламентської Четвертої республіки і відкрив шлях П'ятій республіці. Завдяки ще одному референдуму у 1962 р. де Голль домогся прямих загальних виборів президента. Однак навіть розумний авторитаризм генерала, який допоміг повоєнній Франції стати на ноги, не вберіг країну ні від глибоких потрясінь 1968 року, ні від вотуму недовіри і його відставки у 1969 році.

26 липня 1959 року на мільйонному мітингу в Гавані президент Куби Дортікос запитав у народу: «Чи хочете ви, щоб Фідель Кастро залишався на чолі уряду?» Мільйон сомбреро полетів у повітря, і на всю Гавану розкотилось громоподібне «Так». Так було започатковано так звані «референдуми під відкритим небом», на яких згодом приймалися основні кубинські закони.

У Радянському Союзі інститут референдуму юридично існував з 1977 р.: відповідно до ст. 5 і 108 Конституції СРСР найбільш важливі питання життя держави могли ставитись на всенародне голосування (референдум), закони могли бути винесені на референдум рішенням Верховної Ради СРСР. Фактично ж референдуми не проводились. Винятком є проведення 20 січня 1991 р. загальнокримського референдуму, за результатами якого Верховна Рада УРСР прийняла Закон України «Про поновлення Кримської АРСР». 12 лютого 1991 р. Єдиний, перший і останній всесоюзний радянський референдум, проведений у березні 1991 р. з питання про збереження Союзу РСР як оновленої федерації, залишив по собі досить тяжке та неоднозначне враження.

Референдна демократія в Україні бере свій початок з часу створення самостійної держави та прийняття відповідних законодавчих документів, якими започатковано проведення референдумів. Згідно з Конституцією України, Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень. Всеукраїнський референдум проголошується також за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менше як у двох третинах областей і не менш ста тисяч підписів у кожній області. Виключно референдумом в Україні вирішуються питання про зміну її території. Він не допускається з питань податків, бюджету та амністії [7].

Проведення референдумів України регламентується Законом України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» (1991), згідно з яким предметом його обговорення може бути затвердження Конституції України, її окремих положень та внесення до Конституції змін і доповнень; прийняття, зміна або скасування законів України або їх окремих положень; прийняття рішень, які визначають основний зміст Конституції України, законів України та інших правових актів. Виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про реалізацію права народу на самовизначення та входження України до державних федеративних і конфедеративних утворень або вихід з них.

На всеукраїнський референдум не виносяться питання, віднесені до повноважень органів суду й прокуратури; питання амністії та помилування, а також питання податків та бюджету. На референдумі не можуть також розглядатися питання, пов'язані з обранням, призначенням і звільненням посадових осіб, що належать до компетенції Верховної Ради, Президента та Кабінету Міністрів України.

На місцеві референдуми можуть виноситися питання щодо повноважень місцевого самоврядування відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а також питання дострокового припинення функціонування відповідної Ради народних депутатів та її голови. Виключно місцевими референдумами вирішуються питання про найменування та перейменування сіл, селищ, міст, районів, ліквідацію комунальних дошкільних навчальних закладів. На місцеві референдуми не виносяться питання щодо скасування рішень вищих органів державної влади й самоврядування [8].

Референдуми в Україні бувають різних видів, а саме: за територією проведення: загальнонаціональні – проводяться в масштабах усієї країни; місцеві – в межах окремих суб'єктів федерації (у федеративній державі) або адміністративно-територіальних одиниць (в унітарній та федеративній державах) з метою вирішення найважливіших питань місцевого значення. За предметом проведення референдуми поділяються на конституційні – на всенародне голосування яких виносяться проекти конституцій або конституційні поправки; законодавчі – коли розглядаються проекти законів або чинні закони; консультативні – з метою виявлення громадської думки щодо питань державного будівництва.

Результати конституційного й законодавчого референдумів мають найвищу юридичну силу. Вони є загальнообов'язковими для державних органів, слугують правовим підґрунтям їх правотворчої і правозастосовної діяльності. Результати ж консультативного референдуму не є обов'язковими для винесення адекватного рішення з опитуваного питання. Вони мають дорадчий характер, розглядаються й враховуються під час прийняття рішень відповідними державними органами.

Законодавством України передбачене проведення обов'язкових референдумів, предметом розгляду яких є питання, віднесені Конституцією до виключного вирішення в результаті всенародного опитування. Мова, зокрема, йде про зміну території країни. Факультивні референдуми проводяться з метою виявлення громадської думки щодо конкретного питання, яке цікавить певну частину населення того чи іншого регіону (наприклад, про встановлення вільної економічної зони).

У референдумах мають право брати громадяни України, які досягли на день їх проведення 18 років. Гарантується вільне волевиявлення. Голосування під час виборів і референдумів є таємним: контроль за волевиявленням громадян не допускається. Новий український референдум з питань, що раніше виносилися на референдум, може бути проведений через 5 років, а місцевий референдум – через 1 рік від дня проведення попереднього референдуму з цих самих питань.

Різновидом референдуму є плебісцит (лат. plebiscitum, від plebs – простий народ і scitum – рішення, ухвала, постанова) – один із видів загальнонародного голосування з метою розв'язання найбільш важливих і складних проблем соціально-політичного розвитку й життя суспільства, які мають загальнонаціональне значення. Однак цей вид загальнонародної демократії не є предметом нашого розгляду.

Новітня історія вітчизняних загальнонаціональних референдумів бере свій початок від референдуму 1 грудня 1991 року, який було призначено Верховною Радою Української РСР на підставі Закону Української РСР «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р. Попри певні сумніви у долі всенародного голосування, його результати були більш ніж переконливими – 90,3% громадян Української РСР проголосували «за» Акт проголошення незалежності України. Переконливі результати голосування сприяли тому, що, починаючи з 1 грудня 1991 р. по 31 січня 1992 р., Україну як суверенну незалежну державу визнали понад 100 країн. На підставі результатів референдуму Україна першою з колишніх радянських республік заявила про свій вихід з СРСР.

Подальший аналіз політичного життя українського суспільства дозволяє зробити висновок, що спроби вирішувати на всеукраїнському референдумі найважливіші проблеми суспільного й державного життя не завжди досягали поставленої мети, вони, на жаль, були одним з найбільш ефективних методів політичного шантажу.

Так у липні 1993 року, враховуючи складну політичну ситуацію в Україні, Верховна Рада прийняла рішення про проведення 26 вересня того ж року референдуму про довіру президенту і вищому законодавчому органу. Водночас опозиція замість референдуму запропонувала Л.Кравчуку дострокові вибори глави держави і Верховної Ради. Оскільки його популярність тоді була не високою, то він з такою пропозицією погодився, розраховуючи, що виграти вибори йому буде легше, ніж заручитися вотумом довіри населення. Однак його

.....
прогнози не справдилися, президентські вибори Л.Кравчук програв, а шантаж, як один з ефективних методів, спрацював сповна.

Ще один приклад. 31 травня 1995 р., продовжуючи сваритися з парламентом та вимагаючи додаткових повноважень, президент України Л.Кучма видав указ «Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президенту України і Верховній Раді України». Маючи невисокий імідж серед населення, парламент проголосував за прийняття сумнозвісного Конституційного договору, згідно з яким Л.Кучма перебрав на себе максимальну повноту влади в країні, а указ про опитування завбачливо скасував.

Через рік історія повторилась. Президент Л.Кучма видав Указ «Про проведення всеукраїнського референдуму з питання схвалення нової Конституції України». Однак Верховна Рада на цей раз не дала себе обдурити. На другий день після опублікування Указу вона прийняла нову Конституцію України, звівши нанівець необхідність проведення референдуму.

Третій референдум в Україні відбувся 2000 р. На його розгляд було винесено 6 питань, однак 2 з них відхилив Конституційний суд. Результати голосування виявились наступними: 1) 90% учасників референдуму проголосували за скорочення чисельності вищого законодавчого органу; 2) 89% - за відміну депутатської недоторканності; 3) 85% - за надання президенту додаткових повноважень щодо розпуску Верховної Ради; 4) 82% - за введення двопалатного парламенту. Результати голосування влаштовували Президента, він вимагав їх негайної імплементації, тобто безпосереднього втілення у життя. Л. Кучма просив, пояснював, погрожував, забувши при цьому, що будь-які зміни до Конституції України можуть бути внесені лише Верховною Радою.

Виступаючи 9 лютого 2006 р. у Верховній Раді України зі зверненням «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 р.», Президент України В.Ющенко, зокрема, заявив, що «як гарант Конституції я не зробив і не зроблю жодного кроку на порушення Конституції в редакції, що набрала чинності з 1 січня 2006 року». На завершення промови Президент несподівано запропонував після парламентських виборів 2006 р. створити нову Конституційну комісію з представників політичних сил, громадськості, неурядових організацій, органів місцевого самоврядування, науковців, експертів з метою створення проекту нової редакції Конституції і винести його на референдум.

Чимало політиків, науковців, громадських організацій різко виступили проти поспішного перекрою Конституції України, вважаючи, що введення Конституції в редакції, що набрала чинності з 1 січня 2006 р. (за неї 8 грудня 2004 р. проголосувало 402 депутати Верховної Ради) стало важливим компромісом, який не тільки дозволив В.Ющенку перемогти на президентських виборах, але й втримати країну від громадянських потрясінь. Вони не сприйняли президентський алгоритм проведення конституційної реформи, яким замість подальшого реформування політичної системи, зокрема, органів місцевого самоврядування, передбачалось повернення до президентсько-парламентської форми правління, виведення за конституційний процес Верховної Ради.

Все це, як і інші очевидні фактори, призвело до непомірних непорозумінь між різними гілками влади, особистісних конфліктів між Президентом України В.Ющенко та Прем'єр-міністром Ю.Тимошенко, незадовільної роботи Верховної Ради, політичної та економічної нестабільності в країні. Епіцентром конфлікту стало питання щодо прийняття нової Конституції чи внесення до неї поправок, а також спосіб вирішення цього питання.

Венеціанська комісія, яка є авторитетною європейською інституцією з розгляду документів щодо правових демократичних норм, оцінивши проект Конституції України, підготовлений у надрах секретаріату Президента групою науковців, очолюваною професором В. Шаповалом, відзначила, що найбільший подив у зарубіжних експертів викликав не так зміст проекту, як пропонований засіб його імплементації. Вони дійшли висновку, що запропонований проект Основного Закону не є новим варіантом, а лише консервативною версією чинного. Експертам незрозуміло, чому розробники обрали шлях прийняття «нової» Конституції через всенародний референдум, оскільки пропоновані зміни цілком могли б бути внесені як поправки до чинного Основного Закону. Комісія заявила, що ухвалення нової Конституції через референдум – це прагнення авторів проекту вивести за конституційний процес Верховну Раду [9].

За поданням президента України В.Ющенка Конституційний Суд розглянув питання щодо прийняття Конституції на загальнонаціональному референдумі і підтвердив висновки

.....
венеціанської комісії, що це можливо лише при умові прийняття нової редакції Конституції України. Президент України може оголосити всенародний референдум про зміни до Конституції, але лише за умов внесення своїх поправок до Верховної Ради, схвалення їх простою більшістю парламенту, визнання їх Конституційним судом правомірними, схвалення їх на наступній сесії в цілому більшістю не менше 300 голосів. Конституційний суд також роз'яснив, що виносити на всенародний референдум питання щодо змін до основного закону не є обов'язковим [10].

На основі викладеного можна зробити наступні висновки та пропозиції.

1. Прийнятий 3 липня 1991р. Закон України «Про всеукраїнський і місцеві референдуми» є недосконалим і застарілим. Він не дає можливості повною мірою використовувати проведення референдумів для всенародного волевиявлення народу, подальшого удосконалення конституційно-правових форм безпосередньої демократії в Україні. Однак проект нового Закону про всеукраїнський референдум, поданий народним депутатом України Лавріновичем О.В., через політичні розбіжності між депутатами 19 вересня 2008 р. Верховною Радою прийнятий лише у першому читанні й переданий відповідним комітетам для подальшого доопрацювання. [11]

У плані підготовки нового закону про всеукраїнські та місцеві референдуми важливо було б врахувати, що кожний референдум – це досить дорогий спосіб виявлення народної думки, передусім, у матеріально-фінансовому плані. Варто звернути увагу й на те, що референдум може призвести до глибокого соціально-політичного розколу суспільства й викликати політичне протистояння. А тому необхідно виключити політичний авантюризм у самій постановці питання, яке виноситься на референдум. Виносити на всенародне обговорення, як правило, варто лише одне питання, щоб людям був зрозумілий його зміст.

Оптимальним шляхом законодавчого врегулювання всеукраїнських референдумів могла бути імплементація вказаної форми демократії у конституційне поле. Для досягнення цієї мети бажано запровадити обов'язковий контроль Конституційним Судом за конституційністю питань, що мають виноситись на всеукраїнський референдум до прийняття рішень про його проведення. Це потребує внесення відповідних змін і до Закону «Про Конституційний Суд України» [12].

2. Виключно важливими є проблеми, пов'язані із соціологічним забезпеченням проведення референдумів, які потребують свого розв'язання, а саме: 1) постановка під час референдуму запитань, стосовно яких у народі не вироблено певної позиції, коли люди не знають, за що мають голосувати. Це дає можливість використовувати референдум певним політичним силам у своїх цілях; 2) проблема формування запитання (запитань), які виносяться на референдум. Історія їх проведення у світі і нашій країні сповнена прикладів, коли тільки за рахунок «правильної» постановки запитання організатори референдуму домагалися поставлених цілей, нерідко навмисне заплутуючи населення, що бере участь у ньому; 3) багатозначність постановки запитання референдуму або комбінації в одному запитанні кількох. Це не дозволяє мати однозначну відповідь на поставлене запитання; 4) специфіка референдуму не як механізму виявлення волі народу, а підходу до аналізу стану громадської думки на певний період. Проблема в тому, що, на відміну від голосування, де виборці обирають певного політика або партію, в процесі референдуму опитування населення є не простим виявлення волі народу, а аналізом стану громадської думки з конкретної проблеми в певний період.

Найкращим виходом із такої ситуації в ході підготовки і проведення референдуму повинна стати обов'язкова участь соціологів, що має забезпечити коректну постановку запитань у бюлетенях для референдуму, професійну інтерпретацію даних всенародного опитування, що саме й уможливить уникнення ймовірних викривлень, зокрема й спроб різноманітних політичних сил привнести до організації референдумів свої егоїстичні політичні інтереси [13].

3. Конституційний Суд повинен дати конкретні, зрозумілі громадянам відповіді на питання щодо підготовки, проведення референдумів та їх імплементації.

4. Необхідно виробити механізми, які б унеможливлювали є ігнорування на всіх рівнях і, передусім, на рівні владних структур, вже чинного законодавства з питань референдної демократії. Незважаючи на роз'яснення Конституційним Судом порядку проведення референдумів за народною ініціативою громадян, Президент України В.Ющенко при наявності необхідних документів через надмірну політизацію цього питання не прийняв відповідного

рішення про проведення референдуму щодо вступу України до НАТО, СЕП, про статус російської мови. Невикористаним залишився й потенціал місцевих референдумів.

5. У зв'язку з відсутністю необхідних теоретико-методологічних засад з питань проведення референдумів в Україні є необхідність об'єднання зусиль політиків, науковців громадськості для розроблення національної концепції щодо використання референдумів для здійснення безпосередньої демократії, що сприятиме формуванню гармонійно розвиненого суспільства, забезпеченню політичної та економічної стабільності в нашій державі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи. Інституційний вимір. - Львів, 2004. - С.278-279.
2. Погорілко В.Ф., Ставнійчук М.І., Руда Н.І. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії та практики, - К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, 2001; Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л., Референдум в Україні: історія та сучасність. (Шемшученко Ю.С. (заг. ред.) – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, НАНУ; 2000.
3. Шаповал В. Основний Закон України та референдум: до питання про «стабільність» Конституції // Право України. – 2000. – №2. – С.3-5.
4. Оніщук М. Категорія «референдна» демократія в конституційному праві України // Право України. – 2007. - №11. – С.3-10.
5. Рахманин С. Введение в референдум. Краткий курс //»Зеркало недели». – 2006. – 28 января – 3 февраля (№ 3). И снова о референдуме. Там же. – 2007. – 3–9 февраля; (№4); 17-23 февраля (№6). Оніщук М. Короткий курс референдуму: коментар юриста // «Голос України». – 2006. – 14 березня.
6. Політологічний енциклопедичний словник За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д. Бабкіна, К.: – Генеза, 1997. – С. 297.
7. Конституція України: із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.2004р. – К.: Велес, 2007. – С.16-17.
8. Закон України про всеукраїнський та місцевий референдум від 3 липня 1991 року [Текст] // Вісник Верховної Ради. – 1991. – № 33. – 1992. – № 35.
9. Писанська В. Брак Голос України. – 2008. – 3 липня.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частини другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) м.Київ, 16 квітня 2008 року, № 6-рп/2008.
11. Про прийняття за основу проекту Закону України про всеукраїнський референдум: Постанова Верховної Ради України, м.Київ, 19 вересня 2008 р. № 566-VI.
12. Паламарчук М. Всеукраїнський референдум у політичній системі України // Право України. – 2005. – № 5. – С.42-44.
13. Полторак В., Петров О. Соціологічний механізм референдуму: проблеми реалізації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 204-211.

О.А. Коляструк

ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ПРОБЛЕМА ПОСТАНОВКИ Й ОКРЕСЛЕНOSTІ В СУЧАСНІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ

Однією з помітних тенденцій сучасної української історичної науки є звернення уваги дослідників до історії повсякденного життя суспільства. Йдеться не лише про опис повсякдення, а й розкриття його структури і смислів, проведення аналізу буденності як чинної складової історичного минулого.

Ще донедавна до повсякденного життя суспільства історики не мали такої цікавості, вважаючи його за маловартісну сферу, оскільки в ній зазвичай не відбувалось нічого надзвичайного, виключного, особливого. Повсякденність розуміли як сферу рутинних, звичних, одноманітно повторюваних з дня у день малих дій і вчинків, зрозумілих і доступних, виконуваних майже автоматично, без спеціального напруження свідомості і рефлексії. Цей аспект життя суспільства перебігав поза громадськими й державними інститутами, вона була непублічною, отже й не осмислювалась як вартісна, нею можна було знехтувати як малою величиною, що істотно не спричиняється на дії соціальних інститутів і механізмів їх суспільної взаємодії.

У межах класичних підходів соціального пізнання (представлених, зокрема, марксизмом, фрейдизмом, структурним функціоналізмом) повсякденність вважалась за нижчу

рішення про проведення референдуму щодо вступу України до НАТО, СЕП, про статус російської мови. Невикористаним залишився й потенціал місцевих референдумів.

5. У зв'язку з відсутністю необхідних теоретико-методологічних засад з питань проведення референдумів в Україні є необхідність об'єднання зусиль політиків, науковців громадськості для розроблення національної концепції щодо використання референдумів для здійснення безпосередньої демократії, що сприятиме формуванню гармонійно розвиненого суспільства, забезпеченню політичної та економічної стабільності в нашій державі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи. Інституційний вимір. - Львів, 2004. - С.278-279.
2. Погорілко В.Ф., Ставнійчук М.І., Руда Н.І. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії та практики, - К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, 2001; Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л., Референдум в Україні: історія та сучасність. (Шемшученко Ю.С. (заг. ред.) - К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, НАНУ; 2000.
3. Шаповал В. Основний Закон України та референдум: до питання про «стабільність» Конституції // Право України. - 2000. - №2. - С.3-5.
4. Оніщук М. Категорія «референдна» демократія в конституційному праві України // Право України. - 2007. - №11. - С.3-10.
5. Рахманин С. Введение в референдум. Краткий курс //»Зеркало недели». - 2006. - 28 января - 3 февраля (№ 3). И снова о референдуме. Там же. - 2007. - 3-9 февраля; (№4); 17-23 февраля (№6). Оніщук М. Короткий курс референдуму: коментар юриста // «Голос України». - 2006. - 14 березня.
6. Політологічний енциклопедичний словник За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д. Бабкіна, К.: - Генеза, 1997. - С. 297.
7. Конституція України: із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.2004р. - К.: Велес, 2007. - С.16-17.
8. Закон України про всеукраїнський та місцевий референдум від 3 липня 1991 року [Текст] // Вісник Верховної Ради. - 1991. - № 33. - 1992. - № 35.
9. Писанська В. Брак Голос України. - 2008. - 3 липня.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частини другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) м.Київ, 16 квітня 2008 року, № 6-рп/2008.
11. Про прийняття за основу проекту Закону України про всеукраїнський референдум: Постанова Верховної Ради України, м.Київ, 19 вересня 2008 р. № 566-VI.
12. Паламарчук М. Всеукраїнський референдум у політичній системі України // Право України. - 2005. - № 5. - С.42-44.
13. Полторак В., Петров О. Соціологічний механізм референдуму: проблеми реалізації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2006. - № 4. - С. 204-211.

О.А. Коляструк

ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ПРОБЛЕМА ПОСТАНОВКИ Й ОКРЕСЛЕНOSTІ В СУЧАСНІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ

Однією з помітних тенденцій сучасної української історичної науки є звернення уваги дослідників до історії повсякденного життя суспільства. Йдеться не лише про опис повсякдення, а й розкриття його структури і смислів, проведення аналізу буденності як чинної складової історичного минулого.

Ще донедавна до повсякденного життя суспільства історики не мали такої цікавості, вважаючи його за маловартісну сферу, оскільки в ній зазвичай не відбувалось нічого надзвичайного, виключного, особливого. Повсякденність розуміли як сферу рутинних, звичних, одноманітно повторюваних з дня у день малих дій і вчинків, зрозумілих і доступних, виконуваних майже автоматично, без спеціального напруження свідомості і рефлексії. Цей аспект життя суспільства перебігав поза громадськими й державними інститутами, вона була непублічною, отже й не осмислювалась як вартісна, нею можна було знехтувати як малою величиною, що істотно не спричиняється на дії соціальних інститутів і механізмів їх суспільної взаємодії.

У межах класичних підходів соціального пізнання (представлених, зокрема, марксизмом, фрейдизмом, структурним функціоналізмом) повсякденність вважалась за нижчу

реальність. Вона тлумачилась лише як фон або ж зовнішня поверхня, за якою криється певна глибина, або ж завіса з фетишистських форм, за якою лежить справжня реальність (економічні зв'язки і стосунки в марксизмі, «воно» у фрейдизмі, визначальні для людської поведінки і світосприйняття стійкі структури у структурному функціоналізмі). Якщо дослідники і зупинялись на характеристиці окремих сторін чи проявів повсякдення, то лише з огляду на їх симптоматичність більш глибинного і вартісного уваги шару соціальної реальності.

Можна додати, що крім зневаження повсякденності потерпала ще й від упередженості, її звинувачували у нівелюванні особистості, бо не публічна буденність справді не потребує від людини звітності, відповідальності, включеності. Відомий радянський антикознавець Г.С. Кнабе відзначав, що повсякденність через її зрозумілість, непомітність, навіть банальність і посередність традиційні історики відносили її до так званої закритої сфери, протиставляючи відкритій – теренам високої культури [1, с. 17]. Повсякденність трактувалася класичною філософською традицією Заходу як анонімно-усереднений модус соціальності, як несправжня сфера людського буття, тому тема повсякденності посіла периферійне місце в системі класичного філософського знання, набула в ньому маргінального характеру. Відповідно, і в інших гуманітарних науках не було сформовано зацікавленості до буденного, в тому числі й в історії.

Попри свою опозиційність «великій» історії повсякденність не є позаісторичною. Адже кожна людина (пересічний громадянин чи політичний діяч) відбувається у щоденній практиці, в ній вона виявляє свою сутність, в ній вона соціалізується з усіма своїми знаннями, досвідом, намірами, талантами. У повсякденному житті в такий спосіб відбувається апробація і адаптація політичних ідей і програм, планів і проєктів, задумів і мрій. З огляду на це, повсякденність – дійсно «смісловий універсум» (за А.Шюцом), крізь який можна зрозуміти людину, її суть та історію. Зацікавленість реаліями щоденного життя суспільства зумовлена тим, що повсякденність є обов'язковим і невід'ємним підґрунтям соціалізації людини. На тлі повсякденності відбуваються політичні події, розгортаються особисті долі людей, реалізуються суспільні проєкти. Для соціальних істориків вона постає у функціонуванні суспільства як «природна», «самоочевидна умова людської діяльності» [2, с. 254-255].

Норми повсякденного життя певного суспільства чи певної соціальної верстви, навіть родини й окремої особи складаються поступово. Їх не можна спеціально програмувати, штучно конструювати, швидко реформувати. Вони шліфуються часом і обставинами, а точніше, практиками багатьох людей у безлічі повторюваних життєвих ситуацій. Повсякденність передбачає зрозумілість норм і правил для всіх членів соціуму (верстви, групи, суспільства), не виписаних спеціально, а на які люди зголошуються через їх прийнятність, доступність для кожного. Їх відбір відбувається шляхом взаємної згоди завдяки зрозумілості, розкодованості дій і вчинків усіх учасників щоденного контактування чи спілкування. Через повсякдення людина соціалізується, вона приймає/не приймає соціальні норми (у праці, на дозвіллі, на відпочинку, у приватно-родинній сфері, у побуті тощо). Повсякдення є простором суголосності, не в розумінні суто поступливості, а в сенсі звичайності. Його характер залежить від культурно опанованого людиною простору, рівня її потреб і можливостей, він [характер] залежить, визначається культурними обмеженнями певного соціального шару, культурними практиками тієї або іншої епохи [3, с. 8-89]. Це царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ [4, с. 291-292].

Повсякденність є тією сферою життя суспільства, що акумулює в різний спосіб різні сфери людського буття, до неї цілком можна застосувати таку ознаку, як голографічність (А.С. Сенявський) [5, с. 26]. Будь-який елемент суспільної системи знаходить у ній своє певне відображення. Проаналізувавши різні сторони повсякденного життя суспільства, вдумливий історик здатний з'ясувати його стан у різних «горизонтальних» формах і на різних «вертикальних» рівнях. У одиничних проявах повсякдення фокусується і відбивається строката сукупність суспільних стосунків, існуючих у суспільстві у певний час.

Регулятивні норми повсякденного побутування передаються з покоління до покоління як щось звичне, зрозуміле, прийнятне, звичайне, що не викликає подиву чи спротиву і не потребує пояснення. Однією з головних рис повсякдення і є його зрозумілість, доступність, підсвідома з'ясованість. У повсякденному житті людина не розмірковує над сакраментальними питаннями (хто ми, звідки і куди йдемо; у чому сенс буття?), вона не розв'язує морально-етичних проблем (це добре чи погано; що таке віра, чесність, гідність?), не робить

«гамлетівського» вибору (бути чи не бути; що робити; хто винен?). Людина просто живе. Але це «просте проживання» тому й можливе, що тримається на перевірених життєвих практиках і засвоєних моральних засадах.

Навіть коли ритм чи малюнок повсякденного життя кимсь з учасників соціуму порушується, всі інші його суб'єкти продовжують діяти за усталеними звичками, ледь не позасвідомо скорегувавши наслідки чийогось випадання чи похибки. Повсякденне життя вирізняється стабільністю і сталістю вивірених норм. На відміну від динамічного політичного життя з його різкими зламами, розривами, поворотами, повсякдення консервативне, воно не таке чутливе до ідеологічних і державних змін, воно виразно інертне. Воно може зберігати стандарти усталеного в минулому протікання не тільки попри швидку мінливість, а й всупереч змінам, уже закріпленим у суспільно-політичних інститутах.

Суспільство – це багатомірна, динамічна в просторі і часі система, що водночас виявляє себе у різних рівнях і площинах. Якщо брати «вертикальний» зріз суспільного буття, то в ньому обов'язковими є як мінімум три рівні: макро, мета і мікро, – хоча насправді ж їх набагато більше. «Горизонтальних», змістових вимірів також безліч: економіка, політика, родина, етнос, соціальні стосунки, культурні інститути тощо. Втім, у реальному житті все переплетене, не розкладається по полицях і нішах; у разі вивчення окремих інститутів суспільного життя історик вдається до умовної автономізації предметної галузі, оскільки категоричне виокремлення призведе до схематизації у відтворенні, втраті справжнього наповнення.

Повсякденне життя різноманітне і багатолике. На нашу думку, у повсякденні за домінуючим способом виявлення життєдіяльності можна вирізнити кілька важливих сфер (зі значною мірою умовності меж між ними): 1) трудову (праця, навчання); 2) дозвілєво-відпочинкову (читання, відвідування театру, цирку, кіно, музеїв, виставок, заняття спортом, іграми, розваги, свята, урочистості, мандрівки); 3) репродуктивно-забезпечувальну (харчування, лікування, торгівля, транспорт, одяг, побут); 4) приватно-родинну (сім'я, родина, кохання, шлюб, діти, дім); 5) комунікативно-громадську (товариства, дружба, об'єднання).

Сфера повсякденності – сфера узгоджених дій, такої поведінки, де всі взаємопов'язані один з одним і інтерпретують світ разом [6, с.8,12,15]. Повсякденність виступає невід'ємною часткою нашого чуттєвого і раціонального досвіду, накопичувачем і транслятором актуальних для нас значень. Вона присутня тут і зараз, хоча ми її не помічаємо (як не бачимо повітря, що нас оточує, яким ми дихаємо і яке забезпечує режими функціонування підсистем нашого організму) і забезпечує культурно-історичний розвиток людини у просторі і часі [7].

Завдяки своїй стабільності, консервативності повсякденність набуває значення самостійної і самодостатньої сфери людського суспільства. Крім того, мережею присутніх і апробованих у ній смислів вона поєднує в одне ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними і морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси з загальносуспільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики тощо. Таким чином, можна вважати повсякденність домінуючою сферою, яка має інтегративні можливості і повноваження.

Без вивчення механізмів щоденного буття людини не можливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й суспільного життя в цілому. Суспільство – це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з врахуванням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик.

Як показують дослідження у галузі соціальної психології, люди у своєму повсякденному житті створюють теорії, які допомагають їм зрозуміти себе, довколишній світ [8]. Ці теорії або «схеми» утворюють у процесі конструювання людиною реальності за посередництва здорового глузду, який у самому загальному вигляді являє принцип пізнання, заснований на життєвому досвіді. Сформовані у процесі такого пізнання «схеми» відображають необхідність повторюваних у життєвій практиці зв'язків між предметами, процесами і явищами (закономірності). Неодноразово апробовані «схеми» – уявлення поступово закріплюються у свідомості не тільки як знання, але й як віра у незмінність виявлених зв'язків. сторичні закономірності реалізуються не автоматично. У складному і суперечливому русі історії перетинаються чи зіштовхуються різні процеси, в яких людина може бути пасивним агентом, і такі, де її активність проявляється самим прямим і безпосереднім чином. Для розуміння цих

останніх (їх іноді визначають як суб'єктивний аспект історичного процесу) необхідне вивчення не тільки суспільно-історичних передумов тієї або іншої ситуації, але й специфіки самого діяча – людини. Якщо ми вивчаємо історію з точки зору діяльності людей, нам не обійтися без психологічних передумов їх поведінки. під дією виключно складних соціально-історичних процесів складаються специфічні форми історичної і соціальної поведінки, епохальні і соціальні типи реакцій, уявлення про правильні і неправильні, дозволені і недозволені, високі і негідні вчинки. Виникають такі регулятори поведінки, як сором, страх, честь. До свідомості людини долучаються такі складні сімейні, релігійні, загальнокультурні, етичні норми, на фоні яких складається психологія групової поведінки.

Отже, звернення до історії повсякденності цілком виправдане й необхідне на сучасному етапі розвитку історичної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кнабе Г.С. История. Быт. Античность // Быт и история античности. – М., 1988.
2. Козлова Н. Н. Повседневность // Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2001. – Т. 3.
3. Лелеко В.Д. Пространство повседневности в европейской культуре. – СПб.: СПбГУКИ, 2002. – 320 с.
4. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002.
5. Сениянский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований // История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества / Под общ. ред. В.В. Керова. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001.
6. Золотухина-Аболина Е.В. Повседневность: философские загадки. – К.: Ніка-Центр, 2006.
7. Волохов С.П. Естественная речь и мир повседневности: нахождение смысловых границ // Естественная письменная речь: исследовательский и образовательный аспекты. Ч. II: Теория и практика современной письменной речи: Материалы конференции / Под ред. Н.Д. Голева. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. – С. 169-177.
8. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. – СПб., 2002.

Т.П. Антонішина, І.П. Мельничук

СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ В ГАЛУЗІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНО-ЄВРЕЙСЬКИХ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН

Міжнаціональні відносини завжди були одним з основних аспектів політичної діяльності будь-якої країни. Наша Батьківщина в цьому відношенні не є винятком. Процес становлення новітньої Української держави потребує розробки і дослідження різних аспектів державного будівництва, в тому числі вироблення державної концепції етнонаціональної політики. Для стабільного та ефективного функціонування цієї концепції необхідно ґрунтовно вивчати особливості здійснення етнонаціональної політики в різні часи історичного поступу України до створення незалежної держави. Зокрема значний і вагомий матеріал для наукового дослідження становить етнонаціональне життя та міжнаціональні взаємовпливи населення українських земель у 1920-х рр.

У даній статті зроблено спробу розкрити стан розвитку сучасної методологічної бази досліджень міжетнічних взаємовідносин українців та євреїв у перше десятиліття становлення радянської влади. Особливість цієї проблеми полягає в тому, що вона досі не отримала комплексного висвітлення, хоч окремі її аспекти вивчали різні дослідники, зокрема В. Гусев, О. Найман, В. Орлянський, І. Погребинська, О. Рафальський, Л. Якубова та ін. [1; 2; 3; 4; 5].

Взаємини двох народів ведуть свій лік від Х-ХІІ ст. проте як вітчизняні, так і зарубіжні наукові академічні у сучасному розумінні слова дослідження почали формуватись тільки на зламі ХХ і ХХІ ст. На сьогодні немає чітко визначеного напрямку історичної науки, на основі якого має проводитись систематизація та узагальнення накопиченого фактичного матеріалу. Більшість авторів, котрі займаються питаннями етнонаціональних відносин в Україні визначають об'єктом своїх досліджень відносини між суб'єктами національно-етнічного розвитку — націями, народностями, національними групами та їхніми державними утвореннями, їх сутність і характеристику в сфері національної політики влади, етнотериторіальних, етнотериторіальних та етнокультурних процесів [6]. Перший суттєвий крок на шляху інституціоналізації міжетнічних та міжнаціональних відносин українців та євреїв в методології історії зробив Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

останніх (їх іноді визначають як суб'єктивний аспект історичного процесу) необхідне вивчення не тільки суспільно-історичних передумов тієї або іншої ситуації, але й специфіки самого діяча – людини. Якщо ми вивчаємо історію з точки зору діяльності людей, нам не обійтися без психологічних передумов їх поведінки. під дією виключно складних соціально-історичних процесів складаються специфічні форми історичної і соціальної поведінки, епохальні і соціальні типи реакцій, уявлення про правильні і неправильні, дозволені і недозволені, високі і негідні вчинки. Виникають такі регулятори поведінки, як сором, страх, честь. До свідомості людини долучаються такі складні сімейні, релігійні, загальнокультурні, етичні норми, на фоні яких складається психологія групової поведінки.

Отже, звернення до історії повсякденності цілком виправдане й необхідне на сучасному етапі розвитку історичної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кнабе Г.С. История. Быт. Античность // Быт и история античности. – М., 1988.
2. Козлова Н. Н. Повседневность // Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2001. – Т. 3.
3. Лелеко В.Д. Пространство повседневности в европейской культуре. – СПб.: СПбГУКИ, 2002. – 320 с.
4. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002.
5. Сениянский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований // История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества / Под общ. ред. В.В. Керова. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001.
6. Золотухина-Аболина Е.В. Повседневность: философские загадки. – К.: Ніка-Центр, 2006.
7. Волохов С.П. Естественная речь и мир повседневности: нахождение смысловых границ // Естественная письменная речь: исследовательский и образовательный аспекты. Ч. II: Теория и практика современной письменной речи: Материалы конференции / Под ред. Н.Д. Голева. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. – С. 169-177.
8. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. – СПб., 2002.

Т.П. Антонішина, І.П. Мельничук

СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ В ГАЛУЗІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНО-ЄВРЕЙСЬКИХ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМВІДНОСИН

Міжнаціональні відносини завжди були одним з основних аспектів політичної діяльності будь-якої країни. Наша Батьківщина в цьому відношенні не є винятком. Процес становлення новітньої Української держави потребує розробки і дослідження різних аспектів державного будівництва, в тому числі вироблення державної концепції етнонаціональної політики. Для стабільного та ефективного функціонування цієї концепції необхідно ґрунтовно вивчати особливості здійснення етнонаціональної політики в різні часи історичного поступу України до створення незалежної держави. Зокрема значний і вагомий матеріал для наукового дослідження становить етнонаціональне життя та міжнаціональні взаємовпливи населення українських земель у 1920-х рр.

У даній статті зроблено спробу розкрити стан розвитку сучасної методологічної бази досліджень міжетнічних взаємовідносин українців та євреїв у перше десятиліття становлення радянської влади. Особливість цієї проблеми полягає в тому, що вона досі не отримала комплексного висвітлення, хоч окремі її аспекти вивчали різні дослідники, зокрема В. Гусев, О. Найман, В. Орлянський, І. Погребинська, О. Рафальський, Л. Якубова та ін. [1; 2; 3; 4; 5].

Взаємини двох народів ведуть свій лік від Х-ХІІ ст. проте як вітчизняні, так і зарубіжні наукові академічні у сучасному розумінні слова дослідження почали формуватись тільки на зламі ХХ і ХХІ ст. На сьогодні немає чітко визначеного напрямку історичної науки, на основі якого має проводитись систематизація та узагальнення накопиченого фактичного матеріалу. Більшість авторів, котрі займаються питаннями етнонаціональних відносин в Україні визначають об'єктом своїх досліджень відносини між суб'єктами національно-етнічного розвитку — націями, народностями, національними групами та їхніми державними утвореннями, їх сутність і характеристику в сфері національної політики влади, етнотериторіальних, етнотериторіальних та етнокультурних процесів [6]. Перший суттєвий крок на шляху інституціоналізації міжетнічних та міжнаціональних відносин українців та євреїв в методології історії зробив Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І.Ф. Кураса. Його науковці досягнули вагомих успіхів у теоретико-методологічному обґрунтуванні нового напрямку соціогуманітарних наук – етнополітології, розробці об'єктно-предметної зони політології та етнополітології і вдосконаленні понятійно-категоріального апарату цих наук, осмисленні діалектики взаємодії етнічних і політичних, етнічних і регіональних факторів. Сьогодні ними провадиться дослідження етнонаціональної специфіки, характеру та особливостей політичного процесу і політичної культури в минулому і сучасному Україні, релігійної ситуації і взаємовідносин різних конфесій [7].

Першу та найбільш вагому спробу виділити комплексну науку про українське єврейство у його тісному взаємозв'язку із українством зробив відомий філолог Мартен Феллер. Він є автором терміну «україноюдаїка» і саме він наповнив його змістом – «це комплексна, переважно етнокультурологічна наука про українське єврейство у його глибинних взаєминах і взаємопроникненні з українцями» [8, с. 126]. Ця нова наука покликана розвиватися за рахунок вивчення співжиття українців та євреїв як етнічних та національних спільнот. Тобто пояснювати існуючі і формувати нові продуктивні моделі міжнаціонального співіснування, шляхом подолання штучних стереотипів, багаторічної замовчуваності та політичних спекуляцій на цій темі. Основними завданнями україноюдаїки автор бачив дослідження долі, традицій, побуту, менталітету українських євреїв як невід'ємної складової частини історії України. Також М. Феллер закликав вивчати українських євреїв та українсько-єврейське взаємопроникнення за регіонами України, оскільки цілком різні, а часом, навіть протилежні тенденції склалися на Поділлі та, скажімо, у Прикарпатті. Як професор філології вчений наголошував, що завжди слід підкреслювати мовні взаємовпливи та взаємозв'язки, які є найбільш доказовим матеріалом для констатації контактів між народами.

Наука україноюдаїка покликана допомагати долати історичні кривди та прикриті непорозуміння українського та єврейського народів. Тому, не випадково, що вона знаходить схвалення в середовищі української інтелігенції. Доказом цього слугує конференція присвячена пам'яті М. Феллера «Читання з україноюдаїки – 2008. Актуальні питання україноюдаїки» що відбулась у Дрогобичі.

Проте, слід констатувати, що історична наука ще тільки розпочала інституалізацію цього напрямку в методології історії, а тому межі предмета залишаються розмитими, не окреслене й коло тих наук, які можуть мати зв'язки із україноюдаїкою.

Наразі спробуємо проаналізувати існуючі у історії, філософії, соціології, політології визначення етнонаціональних взаємовідносин як базису україноюдаїки. Це завдання тим цікаве що доводиться інтегрувати методи і підходи інших наукових дисциплін. Багатоплановість україно-єврейських взаємовідносин вимагає об'єднання наук, оскільки дослідження даної галузі знань може бути тільки комплексним і системним.

Філософія розглядає процес розвитку і функціонування міжетнічних взаємин на трьох основних рівнях. Перший рівень — це процес об'єктивної саморегуляції, що відбувається на основі функціонування міжнаціональних відносин, свободи взаємовідносин, спілкування суб'єктів етносуспільного буття, свободи вибору етносом, етнічною індивідуальністю свого власного розвитку, зокрема організації в економічній, соціально-політичній і духовній сферах життєдіяльності суспільства, форм реалізації свого внутрішнього етносоціального потенціалу. Другий рівень — регулювання процесів здійснення міжетнічних взаємин інститутами і засобами громадянського суспільства, його основними структурами. До цього рівня належить державне регулювання процесів розвитку етносуспільного буття, що безпосередньо чи опосередковано впливають на розвиток етнонаціональних відносин, суб'єктом якого виступають усі складові влади. І, нарешті, третій рівень регулювання здійснюється на основі свідомого, внутрішнього саморегулювання особистістю свого етносоціального потенціалу, його самореалізації.

Усі три рівні функціонування розвитку етносуспільного буття не перебувають в ієрархічній залежності один від одного, а мають реалізувати себе в діалектичній єдності. Їхній оптимальний вплив на міжнаціональне спілкування, регулювання і саморегулювання його розвитку відбувається не завдяки ієрархії цих рівнів, а в результаті багатогранного і всебічного розвитку кожного рівня, різноманітності їх проявів [9, с. 296].

Керуючись працями колеги та продовжувача справи М. Феллера П. Іванишина, можна окреслити характеристики методології міжнаціональних стосунків як гуманітарну методологію націозахисного типу, яка є іманентною українській герменевтичній традиції системою регулятивних принципів національного мислення. Йдеться про ідейно-наукову базу

національного світогляду, що випливає з класичної філософії національної ідеї та онтологічно-екзистенційної інтерпретації сенсу національного існування і спрямована на освоєння, вивчення і захист буття нації [10]. В основу цієї універсальної методології покладено досягнення філософії нації, націології та передусім націоналізму.

Психологи вивчають головним чином відносини на рівні міжособистісного спілкування, тому індикатором для них служать установки на особистісні контакти з людьми іншої національності. Етносоціологія тримає у полі зору й інші види взаємодії, тому включає у вивчення також ставлення до цінностей, норм іншої культури, готовність до адаптації і міжкультурну взаємодію. Вивчати останні феномени ставлять своїм завданням і соціальні психологи, коли мають справу з великими групами. Психологи вивчають варіабельність психологічних характеристик і закономірностей. Етнокультурні змінні допомагають їм повному поглянути на «традиційні психологічні універсали». Етнокультурні контекст для них - приватний випадок соціального контексту.

У етносоціології при вивченні міжетнічних відносин в центрі уваги знаходиться поведінка людей різних національностей в сфері міжнаціональних взаємодій. Психологічні закономірності важливі, але вони - один з факторів, що впливають на поведінку групи.

При цьому поведінка людей розглядається не тільки через вчинки, але й через факти свідомості, сприйняття дійсності - погляди, уявлення, установки, орієнтації, цінності.

Психологія міжетнічних взаємодій вивчається за допомогою соціально-психологічних теорій середнього рівня. Аналіз здійснюється через особу, включену в етнічну групу. Природно, ступінь такого включення у людей дуже різний і залежить не тільки від типу особистості, а й від культурних традицій, конкретних ситуацій. При вивченні психології міжетнічних відносин використовується ряд соціально-психологічних теорій. Одна з них - теорія особистості. Для неї перш за все важливі уявлення про структуру особистості, які склалися в її рамках. Відомий російський психолог та соціолог І.С. Кон писав, що одні розуміють особистість «в єдності індивідуальних властивостей та її соціальних ролей», інші - як сукупність інтегрованих в індивіда «соціальнозначимих рис, що утворилися в прямій і непрямій взаємодії цієї особи з іншими людьми». При вивченні міжетнічних відносин другий підхід фактично є домінуючим [11].

Психічними утвореннями як підсумковими продуктами взаємодії цих процесів є соціальні установки. Через них звичайно і вивчають міжетнічні відносини. Теорія установки - це теж спеціальна соціально-психологічна теорія, що пояснює відношення до міжетнічних установок як до одного з видів соціальних установок і визначає диспозицію особи і групи в міжетнічних відносинах.

Досліджуючи міжнаціональні стосунки, важко оминати аналіз цього поняття зроблений політологами. Всі питання про сутність, характер, форми життєдіяльності, взаємовпливи етносів, їх взаємозв'язок із владними структурами вивчає етнополітологія - складова частина політології.

Слід виділити деякі функції етнополітики. Це функція забезпечення специфічних потреб різних етнонаціональних груп у сфері мови, національної культури, традицій та ін. Є також функція стабілізації міжетнічних відносин, що передбачає настанову на згоду й міжетнічний консенсус, розв'язання міжетнічних колізій та конфліктів на базі взаємного врахування інтересів та виключення конфронтації з арсеналу взаємодії народів, свідомий вибір конфліктуючими сторонами діалогу як загальноприйнятної форми вирішення суперечливих питань. Важливою є функція формування культури міжнаціонального спілкування. Сприяючи реалізації націо»нальних інтересів, етнополітика забезпечує моделювання і прогнозування етнополітичних ситуацій, що можуть виникнути як у стосунках між етносами, так і у відносинах етносів з державою. Інноваційність має базуватися на вивченні тенденцій національного розвитку, мотивації й спрямування діяльності основних суб'єктів етнополітики, на врахуванні ступеня загостреності конфліктних ситуацій, особливостей етнопсихології насе»лення, традицій тощо.

Для реалізації поставлених завдань та з метою поглиблення досліджень міжнаціональних відносин етнополітологія озброєна низкою методів пізнання. Найважливішими з них є нормативно-ціннісний підхід, що орієнтує на розроблення ідеалу політичного устрою, функціональний метод спрямований на аналіз реального життя з усіма його протиріччями, біхейвіористський метод, що базується на дослідженні поведінки окремих

груп і особистостей та антропологічний підхід як аналіз зв'язків між природою людини та існуючою в державі політикою [12, с. 13].

Таким чином, при всіх відмінностях у підходах до міжнаціональних контактів взагалі та україно-єврейських зокрема в сучасній гуманітаристиці виділяють наступні групи, що стосуються даної проблематики: макро- і мікросередовище, нація та етнос, міжособистісні відносини в різних мікросоціальних групах, об'єктивна історична дійсність тощо.

Питання міжнаціональних взаємин наразі виступає у якості вкрай загального позначення специфічної сфери наукових досліджень, до розробки окремих аспектів якої звертаються представники різних дисциплін, подекуди ігноруючи спроби наукового діалогу в межах згаданої сфери. За таких умов особливо актуальною видається проблема методологічної інституціоналізації україноюдаїки як спроба долучити вказаний напрям гуманітарних досліджень в наявну систему дослідницьких парадигм, намагаючись не тільки усвідомити сучасний стан їх розбудови, але й передбачити хоча б окремі тенденції їх подальшого розвитку.

Поряд з міждисциплінарними принципами пізнання україно-єврейських відносин важливе значення у системі методології мають власне історичні способи та засоби пізнання. Реконструкція непростого сплетіння міжетнічних взаємин неминуче ставить низку методологічних проблем, котрі пов'язані зі складнощами узагальнення і оцінки різноманітних і нерідко взаємовиключних даних, що розкривають внутрішню неординарність і мінливу динамічність спільного співжиття цих двох народів. Всі методи що охоплюють досліджувані явища поділяються на декілька груп: загальнонауковий діалектико-матеріалістичний метод, загальні методи, спеціальні та приватно-наукові методи що ґрунтуються на принципах системності, історизму, науковості, гуманізму, світоглядного плюралізму та інтегративності знань. Об'єктивність передбачає правдивий і неупереджений аналіз усієї різноманітності фактів у їх діалектичному зв'язку. Принцип історизму вимагає розглядати всі явища і події в русі та на підставі закономірних причинно-наслідкових зв'язків – від їх виникнення, через усі періоди розвитку, до зникнення. Принцип гуманізму вимагає пояснення й оцінки історичних подій з точки зору високих моральних критеріїв. Він означає пріоритет загальнолюдської моралі над усіма державними, національними, класовими, груповими та іншими інтересами. Світоглядний плюралізм утверджує існування багатьох незалежних одна від одної теорій, концепцій пізнання, методів. Він означає відмову від монополії на істину з боку однієї концепції, що забезпечує повну свободу творчості ученого, пошуковий характер досліджень минулого.

Діалектико-матеріалістичний метод пізнання загальнонауковий і розробляється філософією. В україноюдаїці він визначає загальні напрями і підходи до вивчення міжетнічних взаємовідносин, озброює істориків принципами та категоріями наукового пізнання. На основі діалектики сучасна гуманістика виробляє свої методи, що відповідають цілям і завданням тої чи іншої науки, а також особливостям досліджуваних ними явищ.

У процесі досліджень застосовуються різноманітні загальнонаукові і спеціальні методи: діалектичний метод, відповідно до якого міжнаціональні відносини та національно-етнічне буття розглядаються у їх розвитку, взаємозв'язку та взаємодії; методи аналізу та синтезу, за допомогою яких визначається роль і місце національно-етнічних прав особи у системі прав людини; методи абстрагування та моделювання – для розробки механізму реалізації прав національних меншин, визначення структури міжнаціональних відносин, формулювання понять та визначень (міжнаціональні відносини, право на національне самовизначення, правові гарантії реалізації прав національних меншин, національно-культурна автономія тощо).

Із спеціальних методів дослідження знайшли своє застосування: історико-правовий – для дослідження практики врахування національно-етнічних чинників у правовому регулюванні на теренах України на різних етапах її історичного розвитку; формально-логічний – для формулювання понять та визначень (механізм реалізації прав національних меншин, національно-культурна автономія тощо); системно-структурний та структурно-функціональний – для дослідження існуючих нормативно-правових документів за ступенем врахування національно-етнічного чинника, для обґрунтування необхідності виокремлення групи прав людини, пов'язаних з її національно-етнічною приналежністю і самотністю; статистичний та соціологічний – для аналізу кількісного складу національних меншин в Україні, динаміки зміни його чисельності, для дослідження практики міжнаціональних відносин, реалізації прав національних меншин в Україні, феномену національно-етнічної самоідентифікації тощо; метод прогнозування – для визначення можливих наслідків нехтування національно-етнічним

чинником у правовому регулюванні, а також розробки пропозицій щодо подальшого виховання національної культури та прищеплення толерантності серед сучасного населення України.

В цілому весь комплекс історичних, соціальних та гуманітарних наук, що використовуються для дослідження україно-єврейських відносин – перебуває в процесі організаційного та концептуального становлення, пов'язаного із новизною об'єкта дослідження. На сьогодні ми маємо поки що початок міждисциплінарної співпраці, ще в майбутньому розвій історичних шкіл які з різних боків за допомогою різних концепцій та методик пояснять сутність та закономірності історичного розвитку міжнаціональних зв'язків та етнополітичного життя в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гусев В. Бунд в суспільно-політичному житті України /кінець XIX ст. – 1921р. // Автореферат дис. докт. істор. наук. – К., 1999.
2. Найман О.Я. Історія євреїв України. – К., 2003.
3. Орлянський В.С. Євреї України в 20-30 роки XX ст.: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000;
4. Погребинская И. Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейских отношений (начало XIX-начало XX веков) // Евреї в Україні: історія, культура, традиції/ Збірник статей. – К., 1997. – С. 209-226.
4. Рафальський О.О. Національні меншини України в XX ст.: історіографічний нарис. – К., 2000. – 26 с.
5. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-ті – пер. пол. 30-х рр. XXст. – К., 2006. – 507 с.
6. Див.: Роговий В.М. Україно-російські етнонаціональні відносини в Україні в 20-30-х рр. XX ст. // Автореферат дис. канд. істор. наук. – К., 2001. – 14 с.
7. Прилуцька О.П. Вітчизняна історична наука в умовах незалежності: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса // Ел. ресурс: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum.
8. Феллер М. Про наших великих духом . Есеї з україноюдаїки. – Львів, 2001. – 129 с.
9. Філософія. Навч. Посібник / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2003. – 457 с.
10. Іванишин П. Україноюдаїка Мартена Феллера: шлях до співбуття // Ел. ресурс: <http://www.universum.org.ua>.
11. Втеча від свободи // Ел. ресурс: <http://www.kumarchik.org.ua>.
12. Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред.. О.В.Бабкіної. – К., 1998. – 368 с.

ПОДІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО В СИСТЕМІ ЗВИЧАЇВ ТА ОБРЯДІВ

Житло, займаючи особливе місце у духовній сфері життя кожного народу, відіграло і продовжує відігравати особливу роль у просторовій поведінці людини [1]. Народне житло українців як суттєвий елемент матеріальної культури віддавна привертає увагу дослідників в українській етнографії. Перші спеціальні описи народного житла та обрядів українців припадають на кінець XVIII – 90-ті роки XIX ст., коли українська етнографія перейшла від нагромадження окремих відомостей про народну культуру до створення спеціальних досліджень з важливих розділів культури і побуту [2]. Однією із перших праць, де розглядається система обрядів, пов'язаних із будівництвом житла східних районів Поділля, є «Труди етнографічно-статистичної експедиції...» П.П. Чубинського [3].

На певні локальні особливості українського подільського житла звернув увагу відомий український дослідник Ф. Вовк. На поданому ним аналізі етнічних традицій українського народного житла формуються певні концепції щодо характеру етнокультурних зв'язків, зокрема рис культурно-побутової спільності та відмінності українського та російського народів [4]. Вагомий внесок у дослідження подільського житла зробили відомі українські етнографи Т.В. Косміна [5], А.Г. Данилюк [6], В.П. Самойлович [7].

Житло для селянина було центром його Всесвіту, місцем, де проходило все життя, – від колиски до могили. Тож коли будували нову хату, намагалися зробити все, дотримуючись всіх звичаїв, засторог, навіть найменших забобонів, щоб привернути до себе всі добрі сили, багатство, щастя та благополуччя [8].

Закладання нової хати, початок забудови садиби завжди супроводжувалися багатьма обрядами. Найбільше уваги приділялося вибору нового місця для житла [9].

Вибір місця під житло було одним з найважливіших елементів в процесі будівництва для українського селянина. Тому й сьогодні деякі обряди збереглися у подільських селах та мають певний сакральний зміст. Ми зустрічаємо їх в різноманітних формах, хоч і призначення залишається єдиним і незмінним – захист нового житла від різних стихій та нечистих сил.

Право обирати місце для нового житла належало зазвичай господарю. Хоч в деяких випадках господиня мала право йому радити та підказувати певні деталі або ж обряди. І від правильності вибраного місця залежала подальша доля родини, що буде жити в майбутньому будинку. Тому і казали в народі, що існують «чисті» та «нечисті» місця. Саме це і мав дізнатися господар при виборі місця [10].

Заборонялося будувати на теренах, де раніше була дорога, на перехресті, на межі, бо «неспокій в хаті буде», на місці старих поховань. Боялися ще так званих «чортових місць» – так називали на селі місця, де дуже часто траплялися нещасні випадки. Чортовими місцями також вважали місце, де була корчма або млин. Інколи неподалік таких місць ставили дерев'яні хрести, які відвертали злих духів від них. Поганою прикметою вважалося будувати хату на тому місці, де zostалися залишки старої хати, бо старі люди вірили, що в такій землі залишилась негативна енергія минулої хати. На таких місцях зруйнованої хати садили дерева чи кущі.

Правильність вибору місця забудови раніше перевіряли за допомогою обрядів, більшість з яких виконував чоловік, як голова родини, або син. Ось деякі з обрядів. Коли місце для забудови було вже обране, то господар запрягав коня та оборював навколо тієї ділянки так, щоб вийшло коло, яке служило оберегом, «щитом» від злих духів. Після цього господар брав коня і переводив через обрану ділянку. Якщо кінь йшов і не пручався, то місце вважалося добрим, а якщо кінь вагався і зупинявся, то господарі ще раз освячували землю або шукали іншу ділянку [11]. Крім коня, для вибору місця під майбутнє житло також використовували корову. На певній ділянці, де планувалося будувати хату, випускали худобу і залишали її доти, поки вона не вляжеться пережовувати жуйку. Це місце і вважалося добрим для побудови хати [12]. Також місце вважалося добрим, якщо на нього ляже собака, адже, за народними віруваннями, собака є «сторожем» хати і відчуває те, що не може відчувати людина.

Інший обряд, зазвичай виконувала жінка. Рано, щойно зійшло сонце, господиня мала зварити одне яйце, яке кропилося свяченою водою. Потім, взявши його, ставала на обрану

.....
ділянку і клала яйце на землю. Після чого читала молитву «Отче Наш!» і перехресчувала обране місце. Якщо після молитви яйце не покотилося, не змістилося на жоден сантиметр і не давало тріщин, то таке місце вважалося спокійним і придатним для забудови. Після цього те яйце закопували на тому ж місці, де його вперше поклали. Якщо ж зміщалося або тріскалося, то в жодному разі не можна було будувати на такому місці [13].

Найпоширенішим на Поділлі був наступний спосіб ворожби: по кутах майбутнього будинку звечора господар насипав купки зерна (жито, пшениця). Якщо на ранок наступного дня зерно залишалося незачепленим, то таке місце вважалося «чистим». А якщо було зачіплене чи з'їдене, то повторювали цей обряд. Якщо протягом кількох разів не зберігалась цілісність купок із зерна – місце вважалося «нечистим» [14].

Найчастіше такі обряди-ворожіння тривали з вечора до ранку, що мало символічне значення. В народній демонології ніч виступає як час, коли діють чорти, відьми, упирі, отже, виявити їх легше саме вночі. Вірили, що звір, плазун, «нечистий дух», диявол бере хліб лише в «нечистому місці», а в чистому ніколи [15].

Однією із умов успішного будівництва вважався час закладання житла. Найчастіше закладали навесні та влітку. Та і фундамент намагалися закладати у новий місяць. Найсприятливішими днями вважались – вівторок, четвер, п'ятниця [16]. У понеділок ніколи не зачинали будувати або робити якусь важливу роботу, бо цей день тижня вважався важким. Заборонялося будувати також у неділю, тому що це «Божий день» і тому не можна робити жодної роботи.

Розпочинали будувати житло дуже рано, при перших променях сонця та в присутності всіх членів родини. Перш ніж забити в землю перше поліно, вся земля освячувалась свяченою водою, а потім господар малював палицею на ділянці хрест, а родина під час цього читала молитву. У центрі майбутнього будинку, перед передбачуваною піччю або ж на покуті, ставили лаву, застелену рушником, на неї клали хрест, букет квітів, хліб, сіль і ставили квартиру з водою або вином.

Під кути майбутнього житла закладали найчастіше зерно. Часто використовували колоски пшениці (по одному колоску під кожен кут – «щоб господарство до ладу було», клали ще і гроші (монети), «щоб родина у достатку жила», сипали мак, «щоб діточки були здорові». Траплялися випадки, коли під кути хат закладали шкаралупу з освячених крашанок, писанки. Адже люди вірили, що в них зберігається добро та «святий дух», бо писанки та крашанки часто зберігали за образами. Крім того, писанка у світогляді українців слугує оберегом [17]. Іноді, слідуючи архаїчним традиціям, під головний кут будинку заривали череп або голову великої рогатої худоби, коня, вівці або барана, собаки, кішки, курки або півня. Потім старший майстер брав рушник з хлібом, цілував його із словами «Господи, допоможи» і починав роботу. Рушник, а іноді відріз тканини і гроша (свого роду аванс) майстер забирав собі. Якщо у нього були помічники, він розраховувався з ними сам [18].

До початку будівництва господиня готувалася зазалегідь – вишивала рушник. Коли розпочиналось будівництво нового житла, вона мала розстелити його на тому місці, де мав бути ганок, і читала молитву, під час якої кожен з членів родини мав поцілувати рушник та доторкнутись рукою до землі. Такий обряд символізував єднання сім'ї із землею та духами предків. Після цього дійства господиня обережно складала рушник і берегла аж до одруження своїх дітей, бо хто першим з дітей вступав у шлюб, той мав у перший день «переходин» у нову хату, постелити його на порозі і прочитати молитву. Цей обряд проводився для того, щоб у новій хаті «життя було добрим, як у батьківській» [19].

Щоб житло було довговічним, перший камінь майстри прагнули закласти в той момент, коли повз них пролітав ворон.

На закладах майстра пригощали особливо, боячись, щоб він не «зарубав» кого-небудь під час закладки першої підвалини (балка у фундаменті) нового житла, тобто щоб ніхто з господарів не опинився перед його очима: вважалося, що той, кого майстер побачить, може незабаром померти. Як і при зведенні нової хатини, суворо стежили за тим, щоб «навхрест дерево не клали». Інакше в будинку незабаром буде небіжчик.

Відповідно до звичаїв, гроші, зерно, хліб, вино, трави, квіти, злаки, часник, овечу шерсть, лампадки, ікони, ладан, освячену воду, проскурки і інші предмети жертвовної атрибутики, як і перший камінь, і перший глиняний вальок, обов'язково повинен був закласти господар житла [20].

Наступний важливий етап в будівництві житла – зведення (піднімання) сволока. Сволока займав важливе місце в сільській хаті, тому йому надавали обрядового значення. Закладання сволока відбувалось у кілька етапів. До першого етапу входив вибір дерева, з якого мав витесуватись сволок. У жодному разі не дозволялось використовувати в будівництві дерево, в яке вдарила блискавка. Не використовували у будівництві і осики, бо це прокляте дерево – на ньому повісився Іуда [21]. Тому деревину підбирали ретельно. Після цього господар витесував сволок і освячував його. Під час його закладання родина мала почитати молитву. Під його «голову» (зі східного боку) закладали різні предмети, освячені в церкві, найчастіше – ладан (як оберіг від ударів блискавки), на іншому (глухому) кінці сволока – шматочок хліба, сіль, гроші («для багатства») і шерсть («для сухості і тепла»). Під час зведення сволока не можна було стукати, щоб дим не йшов назад в будинок. Також під час встановлення сволока вважалося поганою прикметою, якщо він давав тріщину або без причин падав. Тоді це було знаком, що у цій хаті неспокійно. У таких випадках робили інший сволок або ще раз освячували. Часто сволок переносили з старої хати у нову.

На сволоці вирізьблювалися хрест і кілька рядків молитви, імена членів родини. За сволок клали пучки часнику, полину, щоб відлякувати злих духів. Він підтримував дах хати і слугував своєрідним орієнтиром у сфері прикмет, адже по тому, який вдається сволок, люди судили і про майбутнє життя в новій хаті [22].

Сволок відіграв велику роль і у весільній обрядовості. Коли дівчина хотіла щасливо вийти заміж, то вона плела вінок із свіжих польових квітів і вішала його на кілок чи гвіздок на сволоку біля вирізьбленого хреста. Люди вірили, що таке дійство допоможе дівчині скоріше «прикликати долю» до своєї хати [23].

Зазвичай після зведення стін і їх перекриття майстер прибивав до сволока хрест і квіти. Господар у свою чергу прив'язував до нього кожух або козушок («щоб в будинку було тепло»), скатертину («для чистоти і порядку»), хустку з хлібом і сіллю («щоб в будинку завжди були хліб і сіль»). Хустка, хліб і сіль призначалися в подарунок майстрові [24].

Після закінчення основних будівельних робіт майстер вітав господарів і дарував їм вінок з польових квітів. Потім, перев'язавши господарів житнім перевеслом, вели їх до річки для купання або кидали у діжку з водою. А якщо було холодно, то обливали водою прямо в хаті. Проте купання та обливання могло замінюватись і киданням в заміс (обмазування глиною) [25]. Майстер також прикріплював букет з освячених польових квітів, трав на гребінь даху. Такий обряд називався «квіткою». Обряд «квітки» зберігся і донині. Це було своєрідним сигналом завершення основних будівельних робіт та свідченням того, що господареві пора розрахуватися з майстром, а господині – накрити стіл для нього і гостей [26].

У наявності трансформація обряду, який з магічного дійства, покликаного оберігати хатину і її мешканців від всяких бід і напастей, перетворився на звичайний сигнал-символ.

Для запобігання нещасних випадків у новому будинку було прийнято не доводити до кінця окремі роботи. Наприклад, могли залишити непокритою якусь частину даху над сіннями, вірячи, що через цей отвір відлетить все зло; через кілька днів після новосілля його закривали. Ідея незавершеності реалізовувалась і в інших формах. Наприклад, під час білення хатини, на печі, «щоб не було видно стороннім», залишали небілену стіну.

Відразу ж після закінчення будівництва в будинок вносили освячені гілки верби: вважалося, що блискавка у вербу не б'є. Маленькі гілки складали на печі (згодом їх використовували для миття голови), а більші виносили на горище і прикріплювали під дахом [27].

За день до новосілля проводився невеликий обряд, за допомогою якого люди намагалися умилюстити «хатнього духа» – домовика. А проходив він так: після заходу сонця господиня брала трохи пшениці та цукру і насипала невеликі купки на порозі та біля вікон. Цим вчинком вона ніби просила домовика, «щоб він допомагав їй по господарству і не лякав худоби». На ранок ці купки збирали у вузли і зберігали на горищі або на печі, тому що саме в таких місцях живе домовик. Крім того, здавна піч вважалася берегинею родинного вогнища [28].

Також поширеним обрядом на Поділлі було за день до новосілля впускати в хату на ніч чорного kota або чорного півня та занести діжу, ікону з образом святого мученика, коцюбу і лопату для хліба. На другий або третій день будинок освячують [29].

На Поділлі серед літніх людей збереглися спогади про те, що раніше першим в будинок вводили сплутаного коня, ймовірно, як символічну жертву, а також, щоб продемонструвати добротність і просторість житла [30].

Підготувавши все до переходу в новий будинок, проводився обряд новосілля. Старші члени сім'ї, узявши ікону, вишитий рушник з хлібом і сіллю, миску житнього або пшеничного зерна, дрібні гроші, горілку, входять в нове житло. Іноді вони спочатку впускають в будинок півня і курку або kota. Старший в сім'ї (батько одного з молодих господарів, а при його відсутності кум або найближчий родич) іконою або хлібом-сіллю благословляє на всі сторони нове житло, після чого встановлює ікону в червоному кутку. Потім із хлібом на вишитому рушнику він виходить з будинку і благословляє молоде сімейство на щасливе і довге життя в новому житлі. Молоді господарі беруться за кінці рушника, і батько вводить їх в нову хату. За ними входять діти, родичі, сусіди і всі інші, кого запросили на святкування «переходин» («новосілля»). Найстаріша жінка (мати одного з молодих господарів, кума або близька родичка) посипає їх зерном і дрібними грішми, бажаючи всім щастя в новому будинку. Гості ж в свою чергу приходили із хлібом. А якщо в родині були маленькі діти, то приносили для них гостинці. Також кожен із запрошених приносив подарунок господарям. Ним міг зазвичай бути посуд, побутові тканини, меблі – все, що потрібно для життя в новому житлі – подарунки, які мали практичне значення. Адже вважалося поганою прикметою переносити старі меблі, посуд та інші речі в нове житло. Тому гості заздалегідь знали, що потрібно подарувати господарям нового житла. Після цього відбувалось святкове частування, під час якого кожен з гостей бажав доброго та щасливого життя господареві та його родині у новій хаті [31].

Колись барвистий обов'язковий обряд новосілля («переходини») тепер існує в скороченому варіанті.

До кінця XX ст. в селах перестали дотримуватись звичаю обкурювання житла перед новосіллям ладаном, смироною, вугіллям і шматочками шкіри, а також перевіряти за допомогою різного роду ворожінь придатність хатини до заселення. Не дотримуються тепер і правила переселятися в новий будинок тільки в повний місяць, уникаючи по можливості постів.

У минулому першим в будинок входив священик, а за ним – батько один з молодих господарів. Спочатку в будинок вносили ікони, а потім вже меблі. Всі знали, хто і що повинен подарувати новоселам: батьки приносили їм подушки, родичі і сусіди – мішечки жита, хліб і сіль, а також посуд, ножі, ложки. На новосіллі господар обов'язково різав барана або свиню [32].

Елементи житла та інтер'єру були не тільки річчю, але й досить змістовними знаками, що виконували як естетичну, так і магічну функції. Ось, наприклад, стіл, що займав чільне місце посеред кімнати, був і залишається неодмінною складовою хатнього інтер'єру. Стіл в минулі часи ще вважався своєрідним «мірилом достатку». У родин, що були заможніші, стіл був із кращого дерева, ліпшої форми. Бідніші родини мали дещо скромніший стіл, а подекуди доводилось робити і «збірний стіл», тобто з різних порід дерев. Форма столу найчастіше була прямокутною, а от довжина могла коливатись. На його розміри також впливала кількість дітей у родині та розміри хати [33].

Певного обрядового значення надавали порогові. Ще здавна він вважався своєрідним невидимим «бар'єром» між двома «світами» – вулицею та хатою. Ось тому і сьогодні на Поділлі серед людей похилого віку існує думка, що не можна нічого передавати через поріг, бо «щастя віддаєш з господи». Так само не слід відразу після того, як вийшов з хати, повертатись і переступати через поріг, адже тоді обов'язково буде невдача.

Коли немовляті виповнювалось півроку, його колыску клали на поріг та проводили певний обряд, що символізував залучення дитини до родини. Крім того, такими діями батьки намагались прищепити в дитини любов до праці та до ведення господарства. Після охрещення немовляти хрещені батьки через поріг передавали його рідним батькам.

Обрядового значення також надавали порогу у весільній обрядовості, а саме тоді, коли молоде подружжя поверталось від церкви з вінчання до хати батьків. Батьки садовили їх на лаві, яку клали на поріг. Це мало принести молодим щастя та довготривале подружнє життя в домі. На сьогоднішній день зберігся звичай переносити молоду через поріг. Старі люди розповідають, що така традиція могла символізувати прийняття господею нової господині. На відміну від весільної обрядовості, в поховальній – поріг має значно глибше символічне значення. Люди похилого віку вважають, що коли хтось купує стару хату, то має передусім все

.....
відремонтувати поріг, бо там зберігається вся енергія будинку та частина душі колишнього господаря.

У поховальній обрядовості прийнято, виносячи труну із мерцем, тричі опускати її до порогу (стукати об поріг), щоб душа померлого знайшла собі вічний спокій і не верталась назад до хати [34].

Не залишилася осторонь духовного життя селянина і піч. Крім того, вона є чи не найголовнішим компонентом інтер'єру не тільки подільського але й українського житла загалом. Вона була годувальницею родини, домашнім (родинним) вогнищем. Така дія дівчини як колупання печі під час сватання була не просто знаком згоди для парубка, а й своєрідним обрядом – від'єднання дівчини від батьківської домівки, від родинного вогню. Під час випікання короваю у весільній обрядовості староста та коровайниці згадують про піч у піснях:

Наша піч регоче, короваю хоче.

А припічок посміхається, короваю дожидається [35].

А в нашої печі, золотії плечі.

А срібнії бильця, щоб коровай гнітився [36].

Невід'ємною складовою духовного світу в інтер'єрі хати була покуть. Це було найсвятіше місце у житлі. У ньому розміщувались ікони, що підсилювало його символічність та святість. Покуть відігравала значну роль у багатьох українських святах. Це нам яскраво демонструє цикл різдвяних свят. На покуті ставили Дідуха, кутю.

Прийнято було найдорожчих гостей садовити на покуті. Це чітко проявлялось, власне, під час весілля, молодого і молоду садовили на покуті [37].

Отже, у комплексі звичаїв, обрядів і вірувань, пов'язаних з будівництвом нового, тісно переплелися практичний досвід і раціональне й ілюзорне, елементи християнства і язичництва. Сьогодні найстійкіше зберігаються ті звичаї і обряди, які, втративши властивий їм у минулому магічний характер, перетворилися на етнокультурну традицію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гребинь И. Ф. Сельские поселения и жилища // Украинцы. – М., 2000. – С. 190.
2. Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії. – К., 1964. – С. 237.
3. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским. – СПб., 1877. – Т. 7. – Ч. 2.
4. Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Пг., 1916. – Т. 2 – С. 516 – 518.
5. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля: кінець XIX – XX ст. – К., 1980. – 189 с.
6. Данилюк А. Г. Українська хата. – К., – 1991. – 109 с.
7. Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество Украины. – К., 1989. – 344 с.
8. Свята та побут Слобожанщини: Альбом / Упор. О.В. Астахова, Т.М. Крупа, В.А. Сушко. – Харків, 2004. – С. 75.
9. Байбурин А. Жилище в обрядах и в представлениях восточных славян. – Ленинград, 1983. – С. 34 – 45.
10. Архів Косаківського В.А. (Далі – Архів ...) – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 2.
11. Там само. – Арк. 3.
12. Сілецький р. Поставлю хату і кімнату // Берегиня. – 1992. – С. 60.
13. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 3.
14. Там само. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 35. – Арк. 1.
15. Сілецький р. Вказ пр. – С. 61.
16. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 2.
17. Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 2.
18. Гребинь И. Ф. Указ. соч. – С. 192.
19. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 3.
20. Гребинь И. Ф. Указ. соч. – С. 192.
21. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 37. – Арк. 3.
22. Там само. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 36. – Арк. 4.
23. Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 4.
24. Гребинь И. Ф. Указ. соч. – С. 193.
25. Там само. – С. 193.
26. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 13. – Спр. 19. – Арк. 2.
27. Гребинь И. Ф. Указ. соч. – С. 193.
28. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 6.
29. Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 3.

30. Гребинь І. Ф. Указ. соч. – С. 193.
31. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 13. – Спр. 31. – Арк. 2.
32. Гребинь І. Ф. Указ. соч. – С. 194.
33. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 6.
34. Там само. – Арк. 7 – 8.
35. Запис автора 16 липня 2004 р. від Поліщенко Ганни Федорівни, 1909 р.н., жительки с. Орлівка Теплицького району Вінницької області.
36. Там само.
37. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 56. – Арк. 3.

М.А. Пилипак

ВЕСІЛЬНЕ ПЕЧИВО ПОДІЛЛЯ

Весільний обряд українців і, зокрема, – Поділля, здавна зацікавив науковців, які ще наприкінці ХІХ століття у своїх працях, часто зосереджуючись на дослідженні структурно-змістових частин весілля, не залишили поза увагою окремих його елементів, складових частин, в тому числі й вивчення весільного печива.

До таких належить праця «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край...» [1], четвертий том якої присвячений родинній обрядовості українців, які зібрав та опублікував П. П. Чубинський. У праці вміщено низку матеріалів із різних населених пунктів Поділля, в тому числі, – детальний опис виготовлення весільного короваю та використання іншого обрядового печива у весільному дійстві.

Працю «Хлеб в обрядах и песнях» [2] М.Ф. Сумцов повністю присвятив дослідженню хліба, у ній автор розглядає хліб і його застосування не лише в повсякденному житті а й у обрядах, в тому числі весільному, визначає його релігійно-міфічне й побутове значення. Г.Т. Танцюра у своїй книзі «Весілля в селі Зятківцях» [3], також подає опис використання випічки у весільному обряді, й акцентує увагу на тому, що не всім жінкам дозволялось випікати коровай: «Покритка, вдова, розвідниця, московка, шлюха, нечесна (та, що у неї весілля було без вінка), та, та що мала два-три шлюби, та, що в неї діти мруть, – не можуть бути коровайницями (місити і пекти коровай)» [4, с. 52].

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. вагоме місце у вивченні весільної обрядовості зайняли експедиційні записи, які стали невід'ємними складовими етнологічних праць.

Низка статей, присвячена вивченню подільського весілля розміщена у першому випуску наукового збірника «Подільська старовина». Серед них зокрема: Т. Пірус «Весілля в с. Рахнах-Лісових (І половини ХХ ст. – до поч. 60 ХХ ст.)» [5], В. Косаківського «Весілля в с. Хоменки Шаргородського району» [6], в яких автори не лише детально описують традиційний весільний обряд сіл Рахна-Лісові та Хоменки Шаргородського району Вінницької області, а й подають інформацію про використання обрядового хліба на певних етапах весільного дійства.

Цінні відомості про сучасний стан весільної обрядовості Поділля як загалом, так і окремих її етапів, уміщено в публікаціях В. Гадомського [7], Н. Черняк [8], Ю. Шахової [9], Т. Тисячної [10], І. Драчук [11], с. Загнибіди [12], Т. Ілик [13], А. Кардаш [14], О. Маєвської [15] тощо. У своїх працях молоді науковці подають цікаві матеріали про приготування та використання обрядового печива у весільному обряді.

Унікальною є праця С. Творун «Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля» [16], у якій автор приділила увагу системному вивченню обрядових хлібів Поділля, а також звичаїв, вірувань, обрядів, пов'язаних з культом хліба, та використанням випічки у весільному обряді. Але, незважаючи на велику кількість вже надрукованих джерел, інтерес до подальшого поглибленого вивчення цієї теми серед етнологів не згасає, а кожні нові польові матеріали значно доповнюють та розширюють наші знання про весільний обряд, а також використання в ньому обрядового печива.

Весільний обряд – складна система поліфункціональних обрядодій, що тягне за собою використання великої кількості весільної атрибутики. Окрім інших, основним таким атрибутом є коровай, Але, окрім нього, у весільній обрядовості побутує і ряд інших хлібобулочних виробів, які за своїм значенням не поступаються йому.

Кожен весільний етап не обходився без використання хліба. Йшли з ним і на сватання. Зайшовши до хати, старости ставили на стіл хліб, пляшку горілки і починали розмову про щось буденне, поступово повідомляючи господарів про дійсну мету їхнього візиту. Якщо дівчина

30. Гребинь І. Ф. Указ. соч. – С. 193.
31. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 13. – Спр. 31. – Арк. 2.
32. Гребинь І. Ф. Указ. соч. – С. 194.
33. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 6.
34. Там само. – Арк. 7 – 8.
35. Запис автора 16 липня 2004 р. від Поліщенко Ганни Федорівни, 1909 р.н., жительки с. Орлівка Теплицького району Вінницької області.
36. Там само.
37. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 56. – Арк. 3.

М.А. Пилипак

ВЕСІЛЬНЕ ПЕЧИВО ПОДІЛЛЯ

Весільний обряд українців і, зокрема, – Поділля, здавна зацікавив науковців, які ще наприкінці ХІХ століття у своїх працях, часто зосереджуючись на дослідженні структурно-змістових частин весілля, не залишили поза увагою окремих його елементів, складових частин, в тому числі й вивчення весільного печива.

До таких належить праця «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край...» [1], четвертий том якої присвячений родинній обрядовості українців, які зібрав та опублікував П. П. Чубинський. У праці вміщено низку матеріалів із різних населених пунктів Поділля, в тому числі, – детальний опис виготовлення весільного короваю та використання іншого обрядового печива у весільному дійстві.

Працю «Хлеб в обрядах и песнях» [2] М.Ф. Сумцов повністю присвятив дослідженню хліба, у ній автор розглядає хліб і його застосування не лише в повсякденному житті а й у обрядах, в тому числі весільному, визначає його релігійно-міфічне й побутове значення. Г.Т. Танцюра у своїй книзі «Весілля в селі Зятківцях» [3], також подає опис використання випічки у весільному обряді, й акцентує увагу на тому, що не всім жінкам дозволялось випікати коровай: «Покритка, вдова, розвідниця, московка, шлюха, нечесна (та, що у неї весілля було без вінка), та, та що мала два-три шлюби, та, що в неї діти мруть, – не можуть бути коровайницями (місити і пекти коровай)» [4, с. 52].

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. вагоме місце у вивченні весільної обрядовості зайняли експедиційні записи, які стали невід'ємними складовими етнологічних праць.

Низка статей, присвячена вивченню подільського весілля розміщена у першому випуску наукового збірника «Подільська старовина». Серед них зокрема: Т. Пірус «Весілля в с. Рахнах-Лісових (І половини ХХ ст. – до поч. 60 ХХ ст.)» [5], В. Косаківського «Весілля в с. Хоменки Шаргородського району» [6], в яких автори не лише детально описують традиційний весільний обряд сіл Рахна-Лісові та Хоменки Шаргородського району Вінницької області, а й подають інформацію про використання обрядового хліба на певних етапах весільного дійства.

Цінні відомості про сучасний стан весільної обрядовості Поділля як загалом, так і окремих її етапів, уміщено в публікаціях В. Гадомського [7], Н. Черняк [8], Ю. Шахової [9], Т. Тисячної [10], І. Драчук [11], с. Загнибіди [12], Т. Ілик [13], А. Кардаш [14], О. Маєвської [15] тощо. У своїх працях молоді науковці подають цікаві матеріали про приготування та використання обрядового печива у весільному обряді.

Унікальною є праця С. Творун «Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля» [16], у якій автор приділила увагу системному вивченню обрядових хлібів Поділля, а також звичаїв, вірувань, обрядів, пов'язаних з культом хліба, та використанням випічки у весільному обряді. Але, незважаючи на велику кількість вже надрукованих джерел, інтерес до подальшого поглибленого вивчення цієї теми серед етнологів не згасає, а кожні нові польові матеріали значно доповнюють та розширюють наші знання про весільний обряд, а також використання в ньому обрядового печива.

Весільний обряд – складна система поліфункціональних обрядодій, що тягне за собою використання великої кількості весільної атрибутики. Окрім інших, основним таким атрибутом є коровай, Але, окрім нього, у весільній обрядовості побутує і ряд інших хлібобулочних виробів, які за своїм значенням не поступаються йому.

Кожен весільний етап не обходився без використання хліба. Йшли з ним і на сватання. Зайшовши до хати, старости ставили на стіл хліб, пляшку горілки і починали розмову про щось буденне, поступово повідомляючи господарів про дійсну мету їхнього візиту. Якщо дівчина

погоджувалась вийти заміж, то приймала хліб, проте у кожному селі ця дія, а саме, приймання хліба, відбувалася по-різному. Наприклад, у с. Хотьківці [17] Красилівського району, що на Хмельниччині, і в селах Краснопілка [18] та Заливанщина [19] на Вінниччині, дівчина, прийнявши хліб, розрізала його навпіл, що вказувало на її згоду; в с. Велика Стадниця [20] Вінницького району Вінницької області молодим різали цілушку, а приносили той хліб, який був перший всаджений в піч, і, незважаючи на його якість, його все одно брали з собою, цей хліб мали обов'язково з'їсти; в с. Щурівці [21] Гайсинського району, крім рушників і хустки, для закріплення згоди сватання давали ще хліб, який старости несли додому до молодого; у с. Скоморошки [22] Оратівського району на знак згоди дівчина розламувала хліб і давала кожному з присутніх по шматочку.

Якщо дівчина не бажала виходити заміж за того парубка, вона брала зі столу принесений старостами хліб, вклонялась їм і повертала зі словами: «Спасибі за честь, та нехай вам Бог дає з інших рук».

За тиждень до весілля наречені йдуть запрошувати гостей із калачами, спеціально спеченими для цієї події. Хлопець ходив просити зі старшим боярином, а дівчина – зі старшою дружкою зі словами: «Просили мама й тато на хліб, на сіль, а я – на весілля». Окремо кличуть коровайницю з хлібом. Для них є спеціальні слова: «Просили мама й тато на хліб, на сіль, а я – на весілля, а Вас – на коровай». Запрошення батьків обох молодих є завершенням передвесільної частини весілля: коли усі гості запрошені, хлопець йшов до батьків дівчини, а вона – до його батьків, звертаючись до них: «Просили мама й тато на хліб, на сіль, а я – на весілля. Приймаю маму за маму, тата за тата, а Івана (Галю) за чоловіка (дружину)» [23].

У південних і південно-східних районах для запрошення на весілля випікають один або пару великих калачів, які лише кладуть на столі, а, виходячи з хати, забирають з собою [24]. У с. Хоменки Шаргородського району на Вінниччині молода колач брала на бинду, а дружки в хустку чи на бинду (з 30 чи скільки треба) і просили [25, с. 374]. З особливою пошаною в с. Малі Крушлинці [26] запрошують хрещених батьків, для цього використовували великі калачі, які обов'язково клали на стіл. Господар мав розламати калач на дві частини, щоб молоді довго жили в парі. Парним калачем у с. Борків [27] Літинського району і в с. Слободище Іллінецького району запрошують хрещених батьків і найближчих родичів, сусідів же просять з простим калачем. Шишкою запрошували на весілля в с. Щаслива [28] Липовецького району.

У той час як молоді запрошують на весілля, вдома у обох молодих печуть коровай. Коровайний обряд пов'язаний з культом печі, вшановуванням домашнього вогнища як божества. Коровай – весільний хліб, який має певне магичне значення, тому пекти коровай запрошують тільки жінок, які живуть у «первині», тобто у першому шлюбі, мають дітей. Для випікання короваю на Поділлі запрошували парну кількість жінок. Кожна жінка-коровайниця несла щось із собою: борошно, яйця, олію, цукор – хто що може:

Ой йшла я на короваєць
І несла коробку яєць,
Переїняли мене хлопці
Та побили яйця к коробці.
Наробили мені біду!
Ой з чим же я на короваєць піду.

У випіканні короваю головує старша сваха, яка розчиняє в діжі й замішує тісто на коровай. Коли тісто вже готове, частину викладають на стіл і виробляють прикраси – леbedі, виноград у Великій Стадниці Вінницького [29], шишки, леbedі, квіти – у с. Каришків Барського району [30]. При цьому, приліплюючи голубів, коровайниці промовляли: «Дай, Боже, щоб наші діти в парі були!» Парна кількість шишок і пара голубів символізують подружжя. У смт Чечельник на коровай, що випікають в у молодого, в центрі ставлять дві шишки, а на коровай, що печуть у молодій, два голуби. Окремо формують основну, нижню частину прямокутної або круглої форми – підшову. Із тіста, що залишилося, кожна коровайниця виробляє собі шишку.

При випіканні короваю обов'язково дотримувались певних заборон. Наприклад, заборонялося ходити дверима, голосно розмовляти. Коли коровай садили в піч, то в хаті мало бути тихо, адже при найменшому стукові він міг сісти. Досвідчені коровайниці, які знали на своїй справі, всіляко намагались посприяти тому, щоб коровай вдався добрим. Якщо боялися, щоб коровай не пригорів, то брали хустину, мочили у воді й накривали зверху, щоб не «посмавився». Про те, чи коровай готовий, дізнавались так – старша коровайниця торкалася його носом, якщо не пекло – готовий. Про готовність свідчив і духмянний запах, який

поширювався по всій хаті, а також вага короваю, яка була значно більшою перед тим як його садили в піч. Традиційно виймати коровай із печі мав той, хто його посадив. У Краси́лівському районі Хмельницької області цей процес супроводжується жартівливою піснею:

А хто встромив, то той вийме, 2 р.
Бо вже другий не прийде,
Не будемо наймати –
Короваю виймати [31]

По тому, як вдавався коровай, передбачали, яким буде майбутнє життя молодих: як він посів – життя буде погане або дівка не чесна, якщо лоп – розійдуться [32].

Якщо коровай трішки надколеться, то «прибирали віночками», але ні в якому разі другий не можна було пекти. Якщо він вийшов чорний, то й життя у молодих буде чорним. Витягнувши коровай із печі, дякували коровайницям за роботу, пригощали їх вечерєю і давали шишки.

Цікавий звичай відпівання короваю вдалось зафіксувати у Краси́лівському районі Хмельницької області, а саме, в селах Хотьківці, Митинці [33], Вереміївка [34], Заруддя [35]. Респондент А. Ф. Карасик, із Хотьківця, розповіла: «мені пекли, я – мусю відпівати! А колись попросила сусідка, для родичів спекти, то такий вже вдався, що мусіли піч розбирати, челюсті – був такий обруч, то мусіли його виривати – ізурудували мені піч, поки коровай винесли!» [36].

Після того як коровай був готовий, його витягали з печі і ложили у віко від пічної діжі, але перед тим сипали на дно жито, гроші, застеляли гарним платочком. Коли коровай вистигав, його мастили густим цукром, розведеним на воді, – для блиску. Окрім прикрас із тіста, коровай могли прикрашати калиною, колосками жита, пшениці, а також барвінковим вінком. На Краси́лівщині під час розподілу весільного короваю цей вінок надягають сватові на шию. Молодим за традицією вирізають середину, яку вони мають з'їсти, «щоб діти не шмаркали!» [37]. Локальною особливістю є те, що коровай ріже той, хто його пік. (Мається на увазі не виконував саму роботу, а той хто відпівав – М. П.). Весільним короваєм мали почитувати всіх гостей, а підшву віддавали музикантам – щоб в танці не боліли у людей ноги. Цікавим є той факт, що у розподілі короваю, точніше – у його роздачі, бере участь і молода – «вже покрита, в хустинці чи у фартушку, брала кришки з короваю, шишок трохи і виходила на вулицю – давала по жмені тим людям, які прийшли подивитися на весілля. При цьому, даючи шматочок короваю – цілується. Скільки б людей не було, то всім має дати, хоч по крихті» [38].

Дещо відрізняється весільний коровай у південних районах Вінниччини, а саме в селах Буша [39], Дорошівка [40], Слобода Бушанська [41], Ямпільського району, де під впливом укрїнсько-молдавських взаємин замість весільного хліба печуть калачі, функції яких достатньою мірою збігаються із функціями короваю. Проте коровай печуть лише в молоді. Коровай – звичайний «колач», при випіканні якого в середину кладеться баночка, чи кварта. Після того як коровай був готовий, банку витягали, а в дірку весільні батьки – нанашки, закладали великий букет з свічками, це називається – «тримають світло» [42]. Дві свічки вкладаються в дірку, до купи, а коло кожної свічки є букет».

Плели весільний колач учетверо, роботу виконувала кухарка, а підказувала мама. Прикрашали коровай калиною, барвінком і квітами з тіста – три, а на похорон – чотири! На весіллі все не парне!» [43].

Замість короваю у молодого печуть спеціальні колачі, які несуть дружки.

Локальну специфіку має зафіксований на Ямпільщині обряд «розривання калача» над головами молодих. Для цього печуть спеціальний розривний колач – в середину якого кладуть гроші, перев'язують барвінком, калиною. Обрядодія розривання відбувається тоді, коли молоді йдуть від розпису. Свати (дружки) тримають колач перед хатою. Молоді двічі проходять під ним, а за третім – всі присутні, і старі, і малі рвуть його. Кому попадуться гроші – дуже добре, а ще кажуть: «Щоб так за дівками хлопці рвалися, як за тим колачем!» [44].

Розривному колачу надавали магічного значення – хоч крихту намагалися зберегти і давали худобі перед тим, як мали продавати: «Щоб так купці рвалися за товаром, як за тим колачем!» [45], «зара і бізнесмени просять того колача, щоб... велося» [46].

Слід зазначити, що весілля в досліджуваних селах молоді гуляють окремо, тобто після розпису молодий повертається із своєю родиною до себе додому, а молода з своїм родом – до себе. Однак трапляються випадки, що весілля гуляють разом. Ця обставина безпосередньо вплинула на те, де саме, у кого будуть «розривати колач» – якщо весілля гуляють разом, то рвуть у молодого, а якщо окремо, – то в молоді.

Крім спеціальних хлібобулочних виробів, на весіллі застосовується і звичайний хліб.

У перший день весілля кожна сімейна пара, яка була запрошена, обов'язково мала принести з собою хлібину. Іконою та хлібом благословляють молодих перед тим, як вони мають йти до розпису або вінчатися. У с. Брідок Теплицького району з двома хлібинами під пахвами молодий разом із своїм почтом приходить до молодої, де теща його зустрічає також з двома хлібинами під пахвами. На порозі вони мають обмінятися хлібом – при цьому не випускаючи його з рук [47].

Звичай переймання молодих також не обходиться без хліба. У південно-східних районах Вінниччини ця обрядова дія відбувається так: хтось із родичів молодої або молодого, чоловіки або хлопці, виносили на вулицю невеличкий столик або стілець, застелений рушником. На рушник клали хліб з сіллю і так зустрічали молодих, які поверталися з вінчання або розпису. Підійшовши до такої перепони, молоді мали поклонитися, поцілувати хліб. Після того як молодий заплатив за перейму, хліб з рушником забирав собі. При перейманні молодих на Ямпільщині, крім хліба, застосовували й воду – з кварта чи відра переливали молодим дорогу. Молодий так само платив викуп, забирав хліб, а стілець, на якому він стояв, – перекидав ногою. Після цього молоді йшли далі.

Вражає своєю різноманітністю весільне печиво Іллінеччини, де під час обдаровування весільних гостей використовували спеціальну випічку. Для пошанування чоловіка і дружини використовували парний весільний калач для подружньої пари. Для весільної свахи пекли спеціальний калач, який називався «Квітка». Калач «Курінь», який дарували сватові, мав овальну форму, і в середині нього була запечена пляшка. Горлечко пляшки трішки виглядало з калача для того, щоб ємність можна було заповнити рідиною.

При обдаровуванні весільних гостей на Тепличчині використовували спеціальні калачики, які мали назву «подарки». Їх давали всім гостям разом із подарунками, зазвичай чоловікам дарували сорочки, а жінкам – хустки. Отримавши такі дари – сімейна пара мала їх відтанцювати – тримаючи в руках разом з «подарком» [48].

Отже, наші польові спостереження та матеріали інших дослідників показують, що окрім головного весільного атрибуту – короваю, на всій території Поділля й нині широко застосовується багато інших хлібобулочних виробів, які за своїм значенням не поступаються йому та до нинішнього часу використовуються у весільному дійстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чубинський П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край ... – Т. 4. – Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны. – СПб, 1887. – 715+45 с.
2. Сумцов М. Ф. Хлеб в обрядах и песнях. – Харьков, 1885. – 140 с.
3. Танцюра Г. Т. Весілля в селі Зятківцях / Упоряд., ред., М. К. Дмитренко, Л. О. Єфремова. – К., 1997. – 404 с.
4. Там само. – С. 52.
5. Пірус Т. П. Весілля в с. Рахнах-Лісових (І половини ХХ ст. – до поч. 60-х рр. ХХ ст.) // Подільська старовина: Зб. наук. праць: на пошану В. Д. Отамановського. – Вінниця, 1993. – С. 365-372.
6. Косаківський В. А. Весілля в с. Хоменках Шаргородського району // Там само. – С. 373-377.
7. Гадомський В. Родинна обрядовість у с. Заливанщина Калинівського району на Вінниччині // Народна культура Поділля в контексті національного виховання: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – С. 107-115.
8. Черняк Н. Покривання молодої у весільному обряді с. Слободище Іллінечького району на Вінниччині // Там само. – С. 115-120.
9. Шахова Ю. Весілля у Брацлаві на Вінниччині // Там само. – С. 120-126.
10. Тисячна Т. Весілля в с. Гордівка Гостопольського району на Вінниччині: минуле і сучасність // Там само. – С. 126-129.
11. Драчук І. Весільний обряд із с. Почапінці (Жмеринський район Вінницької області) // Матеріали до етнології Поділля: Польові дослідження. – Вінниця, 2005. – Вип. 1. – С. 78-79.
12. Загнибіда С. Весільні звичаї та обряди с. Купин (Хмельницький район Вінницької області) // Там само. – С. 79-80.
13. Ілик Т. Передвесільний обряд (сватання, коровай, передвесільна п'ятниця) в с. Велика Стадниця (Вінницький район Вінницької області) // Там само. – С. 83-86.
14. Кардаш А. Весільний обряд м. Шаргорода на Вінниччині // Там само. – С. 83-86.
15. Маєвська О. Коровайний обряд в українському весіллі с. Митки (Барський район Вінницької області) // Там само. – С. 94-95.

16. Творун С. О. Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля. – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 96 с.: іл..
17. Запис автора 24. 07. 2007 р. від Анісі Филімонівни Карасик, 1927 р. н., жительки с. Хотьківці Красилівського району Хмельницької області.
18. Архів Косаківського В. А. (Далі – Архів ...) – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 32. – Арк. 7.
19. Там само. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 66. – Арк. 6.
20. Там само. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 8.
21. Там само. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 9. – Арк. 14.
22. Там само. – Ф. 1. – Оп. 15. – Спр. 36. – Арк. 10.
23. Експедиційні записи автора від Мельник М. В., Кравець К. А., Мельник Г. І., – жителів с. Брідок Теплицького району, Вінницької області. – 2003, 2006 рр..
24. Творун С. О. Вказ. пр. – С. 39.
25. Косаківський В. А. Вказ. пр. – С. 379.
26. Архів ... – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 49. – Арк. 12.
27. Там само. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 13. – Арк. 10.
28. Там само. – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 16. – Арк. 9.
29. Там само. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 7.
30. Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 11.
31. Експедиційні записи автора 25. 07. 2007 р. від Журавльової Ганни Олексіївни, 1954 р. н., жительки с. Хотьківці Красилівського району Хмельницької області.
32. Експедиційні записи автора 24. 07. 2007 р. від Анісі Филімонівни Карасик, 1927 р. н., жительки с. Хотьківці Красилівського району Хмельницької області.
33. Експедиційні записи автора 26. 07. 2007 р. від Кравчук Марії Іванівни, 1940 р. н., жительки с. Митинці Красилівського району Хмельницької області.
34. Експедиційні записи автора 27. 07. 2007 р. від Яремчук Василя Семеновича, 1930 р. н., жителя с. Вереміївка Красилівського району Хмельницької області.
35. Експедиційні записи автора 28. 07. 2007 р. від Подворної Євгенії Іванівни, 1927 р. н., жительки с. Заруддя Красилівського району Хмельницької області.
36. Експедиційні записи автора 24. 07. 2007 р. від Анісі Филімонівни Карасик, 1927 р. н., жительки с. Хотьківці Красилівського району Хмельницької області.
37. Експедиційні записи автора 26. 07. 2007 р. від Ганни Олександрівни Шляхової, 1934 р. н. та Горбатюк Марії Артемівни, 1931 р. н., жителів с. Митинці Красилівського району Хмельницької області.
38. Експедиційні записи автора 24. 07. 2007 р. від Костюк Галини Григорівни, 1935 р. н., жительки с. Митинці Красилівського району Хмельницької області.
39. Експедиційні записи автора 7. 10. 2007 р. від Олійник Віри Ульянівни, 1938 р. н., жительки с. Буша Ямпільського району Вінницької області.
40. Експедиційні записи автора 7. 7. 2007 р. від Константинової Євгени Єфимівни, 1922 р. н., Микитюк Марії Іванівни, 1942 р. н., Микитюк Вікторії Семенівни, 1983 р. н., жителів с. Дорошівка Ямпільського району Вінницької області.
41. Експедиційні записи автора 8. 10. 2007 р. від Придиус Анастасії Яківни, 1940 р. н., жительки с. Слобода Бушанська Ямпільського району Вінницької області.
42. Експедиційні записи автора 7. 10. 2007 р. від Пташнік Ольги Терентіївни, 1935 р. н., жительки с. Буша Ямпільського району Вінницької області.
43. Експедиційні записи автора 25. 07. 2007 р. від Данилюк Лесі (Лариси) Мелентіївни, 1928 р. н., жительки с. Буша Ямпільського району Вінницької області.
44. Експедиційні записи автора 11. 10. 2007 р. від Галини Антонівни Стерніцької, 1940 р. н., жительки с. Буша Ямпільського району Вінницької області.
45. Експедиційні записи автора 7. 7. 2007 р. від Константинової Євгени Єфимівни, 1922 р. н., Микитюк Марії Іванівни, 1942 р. н., Микитюк Вікторії Семенівни, 1983 р. н., жителів с. Дорошівка Ямпільського району, Вінницької області.
46. Експедиційні записи автора у 2003. і 2006 рр. від Мельник М. В., Кравець К. А., Мельник Г. І., – жителів с. Брідок Теплицького району, Вінницької області.
47. Експедиційні записи автора 7. 10. 2007 р. від Олійник Віри Ульянівни 1938 р. н., жительки с. Буша Ямпільського району Вінницької області.
48. Експедиційні записи автора у 2003 і 2006 рр. від Мельник М. В., Кравець К. А., Мельник Г. І., – жителів с. Брідок Теплицького району Вінницької області.

**РИБАЛЬСТВО ТА БДЖІЛЬНИЦТВО – ДОПОМІЖНІ ВИДИ ГОСПОДАРСЬКИХ
ЗАНЯТЬ УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ (НА МАТЕРІАЛАХ
МІСТЕЧКА ЧЕЧЕЛЬНИК)**

Поряд із землеробством та тваринництвом серед українського населення Поділля здавна інтенсивно розвивались і допоміжні види господарської діяльності – збиральництво, полювання, рибальство, бджільництво. Останні два види серед них займали чільне місце.

Рибальство. Південно-Східне Поділля багате на ріки та водойми, в яких водяться різні види риби. Від часу заселення краю стародавньою людиною рибальство, як одна з галузей господарства, відігравало тут помітну роль. Поселяючись біля річок, первісна людина використовувала не лише воду, а й різноманітних мешканців водойм, включаючи і багато видів риби. Всі пізньопалеолітичні та мезолітичні стоянки на Поділлі розташовані на берегах річок, і, без сумніву, разом зі збиральництвом і полюванням їх мешканці займалися і рибальством.

Про заняття рибальством у минулі часи свідчать численні археологічні знахідки – кістяні, мідні і залізні риболовні гачки, керамічні і кам'яні грузила до риболовних сіток та кістки і луска риб. Так лише на трипільських поселеннях Придністров'я знайдено кістки майже 20-ти видів риб [1, с. 55]. За спостереженнями дослідників, трипільці почали також будувати штучні водойми – ставки. Вони будувалися поряд з поселеннями, передусім для забезпечення його жителів водою. Без сумніву, ці давні штучні водоймища з часом стали місцем розведення риби [2, с. 139-140].

Про рибальство в часи пізньої бронзи опосередковано свідчить глиняна модель човна, знайдена на поселенні Сабатинівської культури біля с. Червона Гребля Чечельницького району. Модель човна виготовлено з добре вимішаної глини із домішками дрібного піску. Вона добре випалена і має світло-червоний колір. Моделі надано форму човна-однодеревка. Знахідка унікальна, аналогів у матеріалах пізньої бронзи Північного Причорномор'я немає [3, с. 119 - 127].

Рибальство було одним з найдавніших допоміжних промислів на Середньому Побужжі. Однак внаслідок винищення риби в річках у XV – XVI ст. місцеве населення змушене перейти від вільного користування рибними багатствами до ведення рибного господарства, «засипаючи» стави. Перші рибні господарства на Побужжі з'явилися разом із «пасіками». Протягом XV - першої половини XVI ст. у Вінницькому повіті, у зв'язку з інтенсивним освоєнням річок, міщани м. Вінниці вже тримали стави на схід від міста (Калітин став) у радіусі близько 20-25 км. У близьких околицях міста кожне місце міщанської «пасіки» було використано під став. В описі «пасік» брацлавських міщан (1545 р.) згадується і став спускний [4, с. 98-99]. Спускали ставки через кожних три роки. Після спуску дно іноді перекопували. Малі ставки закладали на рудах, болотах, витоках малих річок. Тут найчастіше розводили мальків. Вирощували коропів, линів, карасів тощо.

Близько 30-ти західноєвропейських авторів XVI ст. залишили свої описи природних багатств Поділля, в тому числі і рибних. Озера і річки кишіли рибою, яку можна було ловити руками. Також рибу в цей час розводили в багатьох ставках. Це давало чималі прибутки, хоча ставкова риба і вважалася гіршою від річкової [5, с. 13].

Лише в межах Поділля наприкінці XVII – на початку XVIII ст. існувало понад 240 ставків та 130 млинів. На малих річках та струмках були широко розповсюджені так звані «дикі ставки», що створювалися з допомогою невеликих загат. На кінець XVIII ст. більша частина річок Лісостепової України, в т. ч. й Поділля, були зарегульованими, а їх заплави зайняті ставками.

У XIX – на початку XX ст. спостерігається активне господарське освоєння річок. На карті Вінницького повіту (1912 р.) нанесено понад 110 великих ставків, з них 42 створено на місці колишніх «диких» ставків [6, с. 78].

Такою ж зарегульованою численними ставками сьогодні є і р. Савранка. Наявність великих ставків на річці Савранка сприяла здавна поширенню рибальства. За ставками вівся спеціальний догляд. Інколи їх спускали, осушували та вивозили наносну землю.

Рибу в Чечельнику ловлять вудками, руками та різними рибальськими пастками, які виготовлялися з лози, ниток, та, зрідка, – з металу (дроту). З лози та металу плетуть верші (кубоші). Використовують їх переважно для ловлі в'юнів. З ниток за допомогою «глички» та

«дощечки» плетуть «паровиці», «кульки», «павуки» та «фатки». У воді «паровиці» та «кульки» закріплюються за допомогою палиць, а їх вертикальне положення фіксується грузилами.

У селищі поширена риболовля як літня, так і зимня. Влітку ловлять рибу з берега або з човнів (лодок). «Паровиці», «кульки», «верші» розставляють (у селищі кажуть, «накладають») з човнів. «Павуками» ловлять рибу з берега. Взимку потрібно прорубувати в льоду ополонку, щоб мати змогу «накладати» паровиці, верші, павуки. Для накладання паровиці взимку потрібно прорубати в льоду ополонку (3-5 м довжиною та 10-20 см шириною), для «павуків» – теж відповідно їх розміру (2х2 м і більше). Для «фаток» і «верш» ополонки невеличкі круглі (50-70 см в діаметрі). Накладають верші під корчі, а в одну ополонку – по 2-3 штуки. З різних видів риб, які водяться у водах р. Савранки, переважають карась, короп, плітка. Зрідка, останнім часом, трапляються лин, щука, білий амур, товстолоб білий, [япончик], в'юн, «коблик» та річковий рак. Виловлену рибу споживають своїми родинами, зрідка продають на базарах, сушать на тараню, а нині вже навіть солять [7].

Бджільництво. Бджільництвом на Україні і на Поділлі займалися повсюдно і здавна. Маємо відомості, що бджільництвом займалися ще скіфи, а Полібій, наводячи детальний перелік товарів, які постачали грекам «оточуючі Понт країни», серед інших називає ще мед і віск.

Бджільництво було поширеним на наших землях і в період Київської Русі. Про це свідчать літописні згадки. Бортні угіддя цього часу були у приватній власності, яка охоронялася законодавством. Власники бортей на кордонах бортних угідь та на деревах з бортями ставили свої знаки, за знищення яких накладався штраф.

Як показали розкопки Райковецького городища поблизу м. Бердичева, його жителі займалися також бортництвом, причому їм уже були відомі не лише борті, а й бджільництво у вуликах, про що свідчать виявлені на цьому городищі дерев'яні дошки з сотами [8, с. 76].

Природні умови Поділля також сприяли розвитку бджільництва з давніх часів. Як зазначає В. Д. Отамановський, первісною формою бджоляного промислу було збирання мандрівними ухадниками меду диких бджіл за принципом «вільного користування» («без бортів і без усякої праці великої, не тільки з пасік, але й готового, з вепетів видираючи»). Такий промисел міг існувати лише при незначному заселенні краю.

Наявність великих лісових масивів на Поділлі сприяла поширенню бортництва. На сході Вінницького повіту були давні ліси, так звані «богські пущі». У них здавна існували бортні землі. Бортники ділили свої входи на «кабиці» (вогнища), тобто ділянки, в яких були курені з кабицями. Головним багатством «бортних входів» були бортні дерева, в яких жили бджоли. З часом «бортні входи» були замінені «пасіками». За О. Яблоновським, пасіками на Брацлавщині здавна називали місця, «посічені» (позначені – В. К.) серед лісу та окуповані для певного господарського використання.

Причиною створення пасік були природні багатства – бортні дерева, які потрібно було охороняти, природні умови для запровадження пасічництва та ведення сільського господарства тощо. Хоча головною галуззю «пасік» було бджільництво, з самого початку їх заснування на «пасіках» постійно проживає їх власник з родиною. Крім бджільництва, він займається сільським господарством. Згодом такі «пасіки» перетворюються на хутори-фільварки. З цього часу поняття «пасіка» звужується й застосовується вже виключно до бджільництва.

У своєму історичному розвитку бджільництво пройшло шлях від бортних входів до бортей штучних, створених людиною. Зі зменшенням лісів виникла потреба в штучному житлі для бджіл – дуплянках. Саме це призвело до постійного ведення бджоляного господарства. Бджіл переводять у вулики. За ними покращився догляд. Але восени з кращих дуплянок забирався повністю мед, а рій руйнувався.

Південною межею поширення «пасік» на Східному Поділлі були землі сіл Тиврова, Клішева, Шендерова, Тростянця. Далі на південь у Брацлавському повіті в XV ст. та навіть ще на початку XVI ст. зберігається бортництво. За люстрацією Брацлавського замку 1552 р., в околицях Брацлава поширеним було і бортництво, і пасічництво, яке співіснує тут до середини XVII ст.

На початку XVI ст. в лісах Вінницького повіту на кожному придатному для бджільництва місці (узлісся, галявина, берег річки) вже існує «пасіка». Пасіки були в лісах усіх без винятку маєтків Вінницького повіту, а прибуток від них становив одне з головних джерел привілейованих землеволодінь. Наприклад, за люстрацією 1552 р., власник с. Стрижавка одержував «за літо від пасік дані урочистої на рік з дому 16 грошей».

Пасічництво того часу стояло нарівні зі скотарством. У 60-х рр. XVI ст. мед стає не лише одним з найголовніших продуктів збуту на торзі у Вінниці, але й предметом експорту за кордон, замінюючи інколи навіть гроші. Наприклад, купуючи в Польщі коней, зем'янські люди платили за них медом.

У другій половині XVI – на початку XVII ст. на Брацлавщині поширюється «стояние» з пасіками та худобою. Напровесні вінницькі міщани вирушали зі своїми пасіками та худобою в пустинні та віддалені південно-східні та східні простори, щоб тут «стояти» аж до пізньої осені. Наприкінці 70-х – початку 90-х рр. XVI ст. деякі вінницькі міщани «стояли з пасіками та худобою аж над р. Липовець, посеред земель жорницьких шляхтичів Пясочинських». Наприкінці серпня 1602 р. вінницькі міщани Матяш, Денис та Федір Шелестенки, Семен Мосуренко та Лаврін Білоусенко «стоять» зі своїми пасіками аж над р. Гірським Тікачем в околицях м. Буки, даючи за це «куниці» власникові цього містечка [4, с. 96-104].

Займаються цим промислом, незважаючи на важкі часи, і в наступні століття. Згідно з описом Вінницького повіту 1798 р., серед різних господарських занять подолян зазначено і бджільництво, яке у цих краях мало значне поширення. Його розвитку сприяє сама природа і плодові сади і гаї, оточені з усіх сторін хлібами. Бджіл тримають в невеликих вуликах з одним дном. У добрі роки від одних бджіл получається по два рої, зрідка від одного вулика приплід чотири рої. Як правило, восени тут знищують третю частину старих та молодих знесилених роїв. На розплід залишають найбільш сильні молоді та старі рої. З одного вулика одержують меду 15 та навіть 30 фунтів. Але оскільки така кількість меду в малих вуликах не вміщується, то для цього під вуликами викопують ямки, щоб бджоли могли витягувати там свої соти. В кінці вересня вулики кладуться в спеціально побудовані темники. З темників їх виймають на початку травня [9, с. 82-83].

На початку XIX ст. бджільництво також посідає вагоме місце у господарській діяльності подолян. У багатьох поміщиків налічувалося по декілька пасік, на кожній з яких розміщувалося 50-100 вуликів. Окремі селяни і представники чиншової шляхти мали 10-50 і більше вуликів, з яких восени віддавали поміщикам десятину [10, с. 60-61].

Про поширення бджільництва на Південно-Східному Поділлі в XIX ст. свідчить цікава історія з гербом повітового міста Ольгополя. Бджільництво як найбільш поширений вид господарської діяльності населення Ольгопільського повіту Подільської губернії було винесено у 1838 р. в проект герба міста: на блакитному полі розташовані поруч три вулики й деякі землеробські знаряддя. Але в такому вигляді герб не затвердили, а саме затвердження розтягнулося на кілька десятиліть. У 1858 р. для Ольгополя складено новий проект герба «... щит із зеленим полем, всіяний 18 золотими бджолами з перевернутою лопатою й косою, розташованими навхрест...». У 1891 р. при перегляді герба подільський губернатор заявив, що ця емблема вже є недоречною: «Бджільництво нині не лише в Ольгопільському повіті, але й узагалі в добрій половині Подільської губернії знаходиться в цілковитому занепаді». Як губернатор розумів занепад, бачимо далі: «воно тримається ще трохи у селян і духівництва, не більше як по декілька десятків вуликів на пасіку».

Чи зауваження губернатора виявилось фатальним, чи щось інше, але такий проект герба для Ольгополя так і не був затверджений [11, с. 72-89].

Повертаючись до розвитку бджільництва, зазначимо, що в 60-х рр. XIX ст. на Поділлі з'являються рамкові вулики. Наприкінці XIX – на початку XX ст. продовжують використовувати й інші, давніші типи вуликів: виготовлені з дерев'яних дуплявих колод (пні, кадлуби, дуплянки), плетені з соломі «солом'яники» [12, с. 118]. У Літинському повіті зустрічалися глинобитні вулики з рамкою Левицького. Такі вулики не переносилися. Виготовляли їх з глини, зовні білили. Нагадували вони українську глинобитну хату без дерев'яного каркасу [13, с. 27 – 34].

Унікальною пам'яткою народного малярства, пов'язаною з бджільництвом, була розписна пасіка в с. Балин. Її опис зробив К. В. Широцький. На вуликах були зображені сцени з життя козаків, а також Максим Залізняк та Іван Гонти [14, с. 464].

На початку XX ст. Подільська губернія займала перше місце по кількості рамкових вуликів серед 20 чорноземних і степових губерній Російської імперії. Але розвивалося на Поділлі переважно дуплянкове бджільництво. Загалом в 1901 р. на Поділлі налічували 87299 штук вуликів (32% - рамкові вулики, а 68% - колоди). Вже на 1912 р. в Подільській губернії було 8671 пасічник, які мали 35088 рамкових вуликів та 116565 дуплянок (разом – 151653 вулики), відповідно 23,1 – рамкові та 76,9 – дуплянки.

Статистичні дані про розвиток бджільництва в окремих повітах Подільської губернії на початку ХХ ст. [13, с. 15].

ПОВІТИ	Кількість пасічників	Рамкові вулики	Дуплянки	Разом
Вінницький	710	5280	11554	16834
Літинський	985	3773	14323	18096
Ямпільський	750	1829	6866	8695
Ольгопільський	488	399	6973	7372
Могилівський	487	1055	5656	6711
Брацлавський	213	1602	3127	4729
Гайсинський	249	1851	2848	4699

Загалом у подільському бджільництві ХХ ст. спостерігалися то спади, то підйоми, пов'язані із соціально-економічним розвитком краю. Не було винятком і містечко Чечельник і його околиця. Частина його мешканців здавна також займалася бджільництвом. Яскравим свідченням цього є садиба Олянецького І.А., 1917 р.н., у с. Тартак. Іван Антонович багато років займався бджільництвом і створив на своїй садибі своєрідний музей, у якому є борти у старих дуплавих вербах, велика кількість дуплянок розвішаних на деревах (яблунях і вербах) і виставлених рядами під хлівом, а також велика звичайна пасіка із рамковими вуликами [15].

На превеликий жаль, сьогодні все це вже не діє, а залишається німим свідком величчя подільського бджільництва.

Зрідка і сьогодні можна знайти вулики-дуплянки, які ще на початку ХХ ст. мали значне поширення. Виготовлялися вони з дуплистих стовбурів дерев середньої товщини. Часто давні пасіки розміщувалися біля вітряків або в садах. Місце у садибі, відведене під пасіку, називають тічки. Його обов'язково відгороджують від решти садиби, тому що бджоли люблять спокій і затишок.

На початку квітня 2000 р. у жителів Чечельника нараховувалося 913 бджолосімей [16, с. 2].

Останніми роками інтерес до бджільництва у мешканців селища, як і загалом усієї України значно зріс. Про це свідчить збільшення бджолосімей у багатьох пасічників селища. Так у Схабовського О. П. понад 100 вуликів, Схабовського М. М. – 100, Мироненка П. – до 50, Тимчишиного Д. – до 60, Кучерявого С. – до 100, Діхтяра А. – до 60, Желєзняка О. В. – до 20, Білоброва П. – до 60, Ковалю В. І. – до 50, Ямкового І. – до 40, Рязанцева В. – до 30, Лемця Л. – до 30, Романова В. – до 30, Трачука В. С. – до 40, Кудревича А. – до 40, Філіпішина А. – до 25, Шмириги В. – до 40.

Значна частина нинішніх чечельницьких пасічників, як і пасічники сусідніх сіл, з травня до початку вересня кочують зі своїми пасіками в околицях селища або переїжджають на землі сусідніх сіл – Білий Камінь та Червона Гребля. Для перевезення пасік деякі пасічники обладнали спеціальні пересувні платформи на колесах. На таких платформах вулики встановлюють стаціонарно. Цим полегшується їх транспортування на різні віддалі і в найкоротший час. Інші пасічники транспортують вулики окремо, встановлюючи їх у потрібному місці. За сезон пасіки необхідно два – три рази перевозити з місця на місце. Разом з пасіками кочують і пасічники, інколи разом із сім'ями: дружини та старші діти виступають тут у ролі помічників. Для кращого догляду за пасікою та надійною охороною пасічники поєднують свої зусилля – кочують по двох, об'єднавши свої пасіки в одну. У такий спосіб об'єднана пасіка завжди знаходиться під постійним наглядом одного з пасічників. До того ж на таких пасіках, як правило, обладнані «пересувні курені» на колесах. У ньому можна переспати, відпочити, сховатися від негоди тощо. Тут же стоїть і медогонка та інший реманент пасічника, а при потребі тут зберігають і мед.

Як згадував пасічник Схабовський О. П., кочувати з вуликами у Чечельнику він почав ще у 1989 р. Він був першим і нині його почин розвивають інші пасічники.

Добрими пилконосами у Чечельнику та його околицях є дерен, ліщина і верба. Медоноси – клен і всі види садових дерев (абрикос, яблуня, груша, слива, вишня, черешня). З них іде перший взяток. Через два тижні зацвітає акація. У цій місцевості вона найкращий медонос. З 1 га акаційових насаджень можна зібрати до 1 т меду. Майже одночасно з акацією зацвітає еспарцет та ріпак. Згодом починає цвісти липа, а за нею гречка і соняшник.

У травні пасіки вивозять під ярі та балки, порослі акацією та на різнотрав'я. Відкачавши мед, в середині червня (між 10-20) пасіки перевозять до лісу – на липу, а потім до полів, де квітнуть гречка та соняшник. Гречка цвіте з місяць, а соняшник два тижні (з 15-20 липня до початку серпня). Відкачавши гречаний та соняшниковий мед, пасічники готують вулики до зими: оглядають кожен вулик, при потребі підгодовують та утеплюють. На початку вересня їх перевозять у селище для зимівлі. Для доброї зимівлі однієї бджолосім'ї чечельницькі пасічники залишають 10-15 кг меду. Якщо вулики взимку зберігатимуться у зимівнику, то запас меду може становити 4-5 кг. Але у зв'язку з теплими зимами останніх років зимівників для бджіл не обладнують. Вулики встановлюють біля будинків, як правило, на осонні та у захищених від вітрів і протягів місцях.

Продукція бджільництва – мед, віск, прополіс. Меншою мірою пасічники заготовляють пилок та маточне молочко. Сильна бджолина сім'я за сезон, при хорошій погоді та наявності великої кількості медоносних рослин, може дати до 100 кг меду. У найкращі роки деякі чечельницькі пасічники викачували на круг по 75 – 80 кг меду на вулик. Якщо рік хороший, то викачується чотири види меду: 1 – з ранніх квітів і садів, 2 – з акації, 3 – з гречки і липи або з липи і різнотрав'я, 4 – з соняшника [17].

Отже, рибальство і бджільництво на Південно-Східному Поділлі, пройшовши довготривалий шлях свого розвитку, нині посідає значне місце у господарській діяльності мешканців краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бибииков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // Советская археология. – 1965. - № 1. – С. 48-62.
2. Жураковский Б. С. Забезпечення водою трипільських поселень // Раннеземледельческие поселения – гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов 1 полевого семинара. – Тальянки - Веселый Кут - Майданецкое: РАПО «Укрвузполиграф», 1990. - С. 139-140.
3. Ванчугов В. П., Кушнир В. Г. Новые памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа в междуречье Южного Буга и Днестра // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 119-127.
4. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV – XVII століттях: історичне дослідження. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 464 с.
5. Штойко П. І. Господарське і оборонне значення ставків Поділля // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико – краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. - С. 13.
6. Денисик Г. І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: Еко БізнесЦентр, 1998. – 184 с.
7. Польові спостереження автора за 2000-2008 рр.
8. Гончаров В. К. Райковецкое городище. – К.: Изд. АН УССР, 1950. – 218 с.
9. Петренко О. С. Лука Мелешківська: нариси історії села. – Вінниця: Універсам-Вінниця, 1999. – 338 с.
10. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – 106 с.
11. Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1995. – 144 с.
12. Мандибура М. Д. Допоміжні види господарської діяльності // Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. – К.: НКЦ «Доля», 1994. – С.110-121.
13. Лозицкий М. Пчеловодство в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 15. – С. 27-34; № 17. – С. 14-25.
14. Откович В. П. Народний живопис // Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. – К.: НКЦ «Доля», 1994. – С. 461-465.
15. Запис автора 19 січня 2003 р. від Олянецького Івана Антоновича, 1917 р. н., жителя с. Тартак Чечельницького району.
16. Чечельницький вісник. – 2000. – 1 квітня. – С. 2.
17. Запис автора 27 лютого 2007 р. від Схабовського Олександра Петровича, 1962 р. н., жителя смт. Чечельник.

МИКОЛА ГОГОЛЬ І ПОДІЛЛЯ (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПИСЬМЕННИКА)

У першій половині XIX ст. Україна дала світові двох літературних геніїв – Миколу Гоголя і Тараса Шевченка. Тієї історичної доби кожний письменник, народжений в Україні, бачив перед собою дві дороги: одна вела до культури російської, а по-іншому кажучи, державної, імперської, яка швидко набувала сили й величі, інша, рідна, ховалася у важкому тумані офіційного невизнання, заперечення, зневаги і постійних, послідовних заборон. Навіть мова, якою творилася українська література, як відомо, не мала права на життя як засіб освіти, культури, науки, мистецтва тощо. І сталося, власне, те, що мало статися: за збігом багатьох обставин і причин – суспільних і особистих – один український геній сформувався як російськомовний, його повів за собою близький друг Олександр Пушкін, «автор першого повністю успішного формулювання російської імперської самосвідомості» [1, с.108], а інший, Тарас Шевченко, про якого Гоголь казав «... Мені вдалося й самому дечим допомогти в першому облаштуванні його долі», рішуче і без будь-якого вагання пішов сам і повів за собою Україну дорогою волі, національної незалежності і суспільної справедливості.

Його надихала козацька й гайдамацька героїчна історія, виражена величною мовою дум, пісень, легенд і переказів. З появою «Кобзаря» українська література, а за нею й уся культура, ціла Україна, отримала свого пророка і вождя. Це відразу зрозуміло багато світлих умів в Україні, Росії і Європі ще за життя поета. Не міг не збагнути цього або хоча б відчутти і Микола Гоголь.

Чи стало для нього національне подвижництво Шевченка, гнівно-протестне, викличне, відчайдушне, святе у своїй саможертвості, любові до України, приводом для порівняння себе з ним? Можливо, що й так, принаймні, деякі висловлювання про поета, правда, непрямі, лише в переказах, свідчать, що Гоголь думав про свій вибір і міг порівнювати його з Шевченковим [2, с.597]. Чимало літературознавців вважає, що важкі душевні страждання письменника пов'язані, окрім іншого і з його відірваністю від рідного краю.

Проте применшувати значення творчості Миколи Гоголя для української культури було б непрощеною помилкою. Адже більшість його видатних творів присвячена Україні, а його історична повість «Тарас Бульба» виховала не в одного покоління українців палку любов до рідної землі, пошану до її історії. Читаючи їх вони відчували глибокий духовний зв'язок автора з Україною.

З особливою шанобою ставляться до великого земляка на Полтавщині, де він народився, Чернігівщині, де навчався, Запоріжжі, яке оспівав, а також на Поділлі, звідки походить, як вважали в родині письменника, їхній предок. Проблема зв'язку життєтворчості Миколи Гоголя з названими українськими регіонами розглянута на сьогодні в значній кількості наукових і краєзнавчих досліджень, в тому числі й стосовно Поділля. Серед останніх слід назвати насамперед працю В.Вересаєва «Гоголь в житті», зокрема перший її розділ «Предки Гоголя» [2, с.16-21] і ґрунтовну розвідку, що спирається на широку джерельну базу, О.Оглобина «Предки Миколи Гоголя» [3, с.5-37]. Нещодавно побачив світ історико-краєзнавчий нарис . Назаренка «Подільський полковник Остап Гоголь», цікавий тим, що автор розглядає названу проблему на тлі історичних подій того часу, які відбувались на Поділлі [4, с.3-12].

Серед публікацій останнього часу у періодиці привертають увагу певною новизною фактів та їхнього осмислення статті Ю.Матіваса [5, с.71-73] і Н. Герасименко [6, с.58-59].

На основі вищезазначених та інших праць маємо змогу сьогодні вибудувати більш-менш цілісну висхідну лінію родоvodu Миколи Гоголя і, кладучи її в основу, чіткіше увиразнити характеристику генетичної пам'яті видатного митця, застосовуючи історичний принцип для вивчення його поглядів на минувшину України.

Отже, з усього розмаїття завдань, означених темою «Микола Гоголь і Поділля», ми обрали поки що два: це історія родоvodu письменника та історія відкриття йому одного з перших пам'ятників не лише в Україні, але й у всій Російській імперії.

1. Поділля – предківська земля Гоголів.

Повість Миколи Гоголя «Тарас Бульба» завершується загибеллю славного козацького полковника, якого «чортові ляхи» спляють, прип'явши до враженого громом дерева на

.....
дністровській кручі. Жменя козаків-побратимів тікає на човнах, полохаючи на річці різну птицю: лебедів, куликів, турухтанів і гордих гоголів...

І Дністер, й імена синів старого Бульби – Остапа та Андрія, й навіть «гордий гоголь», напевно, не випадкові у повісті. За родинними переказами полтавські Гоголі-Яновські походять з придністровського Поділля. Їхній предок Остап (Остафій, Євстафій) Гоголь – відомий учасник визвольної боротьби 17-го століття в Україні – родом із цієї південно-західної української околиці. Дід письменника Опанас (Афанасій) Дем'янович пред'явив дворянській комісії Київського намісництва відповідний документ (правда, в ньому Остапа Гоголя чомусь було названо Андрієм) і на його основі зробився російським дворянином, занесеним до першої частини Родословної книги. Сталося це в жовтні 1792 року. Батькові Миколи Гоголя Василю Опанасовичу було тоді п'ятнадцять років.

Нині літературознавці та історики по-різному тлумачать питання походження Миколи Гоголя. Одні заперечують справжність представленого Опанасом Дем'яновичем документа, вважаючи його за підробку, інші припускають, що він міг бути правдивим. Але для нас важливо те, що Микола Гоголь вірив у свій родинний зв'язок з відомим козацьким полковником, сподвижником Богдана Хмельницького, пишався ним, що й відбилося у повісті «Тарас Бульба».

Отже, Остап Гоголь, імовірно, народився в однойменному селі Гоголі (тепер Вінковоцького району Хмельницької області). До 1648 року він, за польськими джерелами «бавився розбоєм», тобто був повстанцем, а згодом ротмістром панцерних козаків в Умані. Вже наступного року стояв на чолі Вінницького (Кальницького) козацького полку, потім Уманського, Могилів-Подільського (протягом двадцяти років з перервами) і Брацлавського (у 1664 році). 1675 року польський король призначив його наказним (тимчасовим) гетьманом правобережної України, підтвердив його шляхетські права, дав грамоту на село Ольховець (нині село Вільховець Новоушицького району Хмельницької області).

Остап Гоголь, без сумніву, був талановитим і досвідченим козацьким ватажком, брав участь у незліченних боях та сутичках, часто перемагав, але й часто міняв орієнтацію, здебільшого опиняючись на боці тих, хто перемагав у силі: польського короля, татарського хана, московського царя, турецького султана. Доки жив Богдан Хмельницький, він був його бойовим соратником, брав участь у Переяславській раді, але після смерті гетьмана у пекельній круговерті змагань короля, султана і царя за Україну, у внутрішніх роздорах між багатьма гетьманами Остап Гоголь виглядає в очах одних науковців надто нестійким, навіть у порівнянні з іншими його сучасниками – козацькими ватажками, в очах інших – дбайливим оберігачем свого полку та його території, мудрим керівником, якому доводилось щоразу вирішувати конкретні ситуації тієї такої багатої на сум'яття і трагедії історичної доби. Уже той факт, що він як полковник перетривав багатьох українських гетьманів (Хмельницького з сином, Виговського, Тетерю, Дорошенка, Самойловича) мовить сам за себе.

Остап Гоголь мав синів. Одного з них звали Прокопом, відомо, що він навчався у Львові. Прокопові діти, Федір та Іван, після смерті діда й батька, перебралися на лівий берег Дніпра. Іванів (Янів) син, Дем'ян, додав до свого прізвища ще одне – Яновський.

Такий у стислому викладі родовід Миколи Гоголя.

2. Пам'ятник Гоголю.

На постаменті могилів-подільського пам'ятника письменнику викарбувані слова: «Н.В.Гоголю, от граждан города 1872 год». Історію його любив розповідати академік-літературознавець Микола Гудзій, який народився в Могилеві-Подільському. А сам він її не раз чув у родинному колі ще в дитинстві. Довго пам'ятали про цю знаменну подію й інші мешканці міста. З роками розповідь про неї набувала легендарних рис, перетворювалася у фольклор, у якому сьогодні вже нелегко розділити дійсне і народжене поетичною уявою народу. Тож, мабуть, краще передати її не стилем наукового дослідження, а зберігаючи ознаки усного народного переказу.

Десь у сімдесятих роках позаминулого століття в Могилеві-Подільському був аматорський театр. Щоб ушанувати пам'ять Гоголя, місцеві актори вирішили поставити «Ревізора», але... в могилівському варіанті. Бо і в їхньому місті побував «Хлестаков». Якийсь одеський пройдисвіт, «купець» Гальперін, перед цим зумів обдурити майже половину могилівських купців і чинодралів, прикинувшись інспектором зі столиці. Отож, кожному персонажеві гоголівської комедії було знайдено відповідну особу в чиновницькому й поміщицькому світі повітового міста. На сцені відтворили навіть покої міського голови, дістали

.....
одяг, що його носили в Могилеві урядовці, поліцейські та різне панство. Настав день вистави. Розпочалася перша дія. Несподівано глядачі побачили на сцені свого голову Хаджі, міського суддю Силича, поміщиків Красовського та Пеньковського, інших знайомих. Образ місцевого поштмейстера вдало відтворив Каленик Гудзій, батько майбутнього академіка. Під час гри актори навмисно «забували» імена гоголівських персонажів, називали їх справжніми іменами місцевих можновладців. У залі вибухав сміх упереміш із гнівними вигуками. Дехто з тих, що впізнав себе на сцені, кинувся геть.

Проте голова, що сидів з усією родиною у першому ряду, дивився мовчки. Дивився, терпів і... не витерпів. Коли в якомусь місці актор особливо вдало й дотепно перекривив Хаджі, той схопився з місця, стрибнув на сцену й що є сили вліпив запотиличника своєму двійникові. Актор не розгубився - і Хаджі тут-таки дістав здачі.

На сцену вискочили й інші «герої» комедії. Діялось щось неймовірне. Гвалт, регіт, колотнеча. Одні гукали: «Закрити комедію!». Інші, і таких було багато більше, кричали: «Далі!». Зчинилася справжня бійка, під час якої й зуби сіялись, і пики малювалися синцями. Каленикові Гудзію хтось надкусив вухо. Навіть могилівські держиморди не скоро вгамували розшаленілий натовп.

Після тривалого антракту, коли залу покинули всі висміяні чиновники, вистава йшла далі. Наприкінці виконавцям влаштували бурхливу овацію. І тоді хтось із глядачів вибіг на сцену і запропонував:

- Зберімо гроші на пам'ятник Миколі Васильовичу Гоголю в нашому місті!

По рядах пішов капелюх. У нього посипалися паперові гроші і золоті монети...

Постамент з'явився швидко. Його витесали з найкращого білого «жорнового» каменю грушанські (з того ж таки повіту) каменотеси. А погруддя письменника замовили аж у Києві. На жаль, справа затяглася, минули роки, та все-таки настав час і бронзового автора «Ревізора» було встановлено на постаменті на перехресті Вірменської вулиці та Олександрівського проспекту.

Був це 1897 рік. Микола Гоголь постав у місті, в якому рівно 240 років тому його предок, полковник Остап Гоголь очолив Придністровський козацький полк.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. – К.: Основи, 2006. – 368 с.
2. Вересаєв В. Гоголь в житті. – М.: Моск-рабочий, 1990. – 638 с.
3. Оглобин О. Предки Миколи Гоголя. – Мюнхен, 1968. – 38 с.
4. Назаренко Є. Подільський полковник Остап Гоголь. – Хм.: Поділля, 1995. – 12 с.
5. Матівас Ю. Одного родоводу // Київська старовина. – 1994. – №2. – С.71-73.
6. Герасименко Н. Загадковий предок великого Гоголя // Політика і культура. – 2001. – №12. – С.58-59.

Б.М. Хіслач

ВПЛИВ УНІЇ НА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ У XVIII СТ.

У процесі вивчення широкого кола питань, пов'язаних з історичними процесами в Україні, важливого значення набувають дослідження розвитку освіти, християнської культури й мистецтва. Церковно-релігійна традиція, принаймні до кінця XVIII століття, відігравала провідну роль у справі формування головних культурно-мистецьких пріоритетів українського народу. Показовою у цьому відношенні була діяльність Уніатської церкви та її вплив на різні сфери громадського й духовного життя Правобережної України у XVII – першій половині XIX століть. У згаданий період ініціатором багатьох культурно-освітніх починань була конгрегація Чину св. Василя Великого, з якою пов'язані значні досягнення у розвитку освіти, книговидавання, церковної архітектури та релігійного живопису.

Історіографія зазначеної проблеми нараховує значну кількість праць українських, польських та російських дослідників. Всі вони притримуються різних точок зору, наводячи відповідні приклади та аргументи на свою користь. Серед авторів праць з церковного будівництва на території Поділля можемо виділити Ю. Сіцинського, М. Шумицького та інших. Питання книговидавання висвітлювали Г. Антонюк, Т. Соломонова, М. Підлипчак-Масрович. Внутрішнє оздоблення церков, зміни в літургії, питання мови у своїх статтях аналізували польські дослідники, серед яких П. Красний, П. Кондрацюк, Є. Ковальчик. В. Вальчак. Натомість місійна діяльність уніатських священників та ченців-василіан на Поділлі у XVIII ст.

.....
одяг, що його носили в Могилеві урядовці, поліцейські та різне панство. Настав день вистави. Розпочалася перша дія. Несподівано глядачі побачили на сцені свого голову Хаджі, міського суддю Силича, поміщиків Красовського та Пеньковського, інших знайомих. Образ місцевого поштмейстера вдало відтворив Каленик Гудзій, батько майбутнього академіка. Під час гри актори навмисно «забували» імена гоголівських персонажів, називали їх справжніми іменами місцевих можновладців. У залі вибухав сміх упереміш із гнівними вигуками. Дехто з тих, що впізнав себе на сцені, кинувся геть.

Проте голова, що сидів з усією родиною у першому ряду, дивився мовчки. Дивився, терпів і... не витерпів. Коли в якомусь місці актор особливо вдало й дотепно перекривив Хаджі, той схопився з місця, стрибнув на сцену й що є сили вліпив запотиличника своєму двійникові. Актор не розгубився - і Хаджі тут-таки дістав здачі.

На сцену вискочили й інші «герої» комедії. Діялось щось неймовірне. Гвалт, регіт, колотнеча. Одні гукали: «Закрити комедію!». Інші, і таких було багато більше, кричали: «Далі!». Зчинилася справжня бійка, під час якої й зуби сіялись, і пики малювалися синцями. Каленикові Гудзю хтось надкусив вухо. Навіть могилівські держиморди не скоро вгамували розшаленілий натовп.

Після тривалого антракту, коли залу покинули всі висміяні чиновники, вистава йшла далі. Наприкінці виконавцям влаштували бурхливу овацію. І тоді хтось із глядачів вибіг на сцену і запропонував:

- Зберімо гроші на пам'ятник Миколі Васильовичу Гоголю в нашому місті!

По рядах пішов капелюх. У нього посипалися паперові гроші і золоті монети...

Постамент з'явився швидко. Його витесали з найкращого білого «жорнового» каменю грушанські (з того ж таки повіту) каменотеси. А погруддя письменника замовили аж у Києві. На жаль, справа затяглася, минули роки, та все-таки настав час і бронзового автора «Ревізора» було встановлено на постаменті на перехресті Вірменської вулиці та Олександрівського проспекту.

Був це 1897 рік. Микола Гоголь постав у місті, в якому рівно 240 років тому його предок, полковник Остап Гоголь очолив Придністровський козацький полк.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. – К.: Основи, 2006. – 368 с.
2. Вересаєв В. Гоголь в житті. – М.: Моск-рабочий, 1990. – 638 с.
3. Оглобин О. Предки Миколи Гоголя. – Мюнхен, 1968. – 38 с.
4. Назаренко Є. Подільський полковник Остап Гоголь. – Хм.: Поділля, 1995. – 12 с.
5. Матівас Ю. Одного родоводу // Київська старовина. – 1994. – №2. – С.71-73.
6. Герасименко Н. Загадковий предок великого Гоголя // Політика і культура. – 2001. – №12. – С.58-59.

Б.М. Хіслач

ВПЛИВ УНІЇ НА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ У XVIII СТ.

У процесі вивчення широкого кола питань, пов'язаних з історичними процесами в Україні, важливого значення набувають дослідження розвитку освіти, християнської культури й мистецтва. Церковно-релігійна традиція, принаймні до кінця XVIII століття, відігравала провідну роль у справі формування головних культурно-мистецьких пріоритетів українського народу. Показовою у цьому відношенні була діяльність Уніатської церкви та її вплив на різні сфери громадського й духовного життя Правобережної України у XVII – першій половині XIX століть. У згаданий період ініціатором багатьох культурно-освітніх починань була конгрегація Чину св. Василя Великого, з якою пов'язані значні досягнення у розвитку освіти, книговидавання, церковної архітектури та релігійного живопису.

Історіографія зазначеної проблеми нараховує значну кількість праць українських, польських та російських дослідників. Всі вони притримуються різних точок зору, наводячи відповідні приклади та аргументи на свою користь. Серед авторів праць з церковного будівництва на території Поділля можемо виділити Ю. Сіцинського, М. Шумицького та інших. Питання книговидавання висвітлювали Г. Антонюк, Т. Соломонова, М. Підлипчак-Масрович. Внутрішнє оздоблення церков, зміни в літургії, питання мови у своїх статтях аналізували польські дослідники, серед яких П. Красний, П. Кондрацюк, Є. Ковальчик. В. Вальчак. Натомість місійна діяльність уніатських священників та ченців-василіан на Поділлі у XVIII ст.

.....
ще не стали предметом спеціального дослідження. Окремі аспекти проблеми в своїх працях розглядали М. Яворівський, дослідники-василіани М. Войнар, І. Патрило, а також польські С. Набиванець, А. Новицька-Єжович. Однак практично всі вони лише побічно торкалися території Поділля, сконцентровуючи свою увагу на західних землях України.

Окремим джерелом дослідження, що дає фактичний матеріал, слугують акти візитацій. У них докладно описується сама церква, її внутрішній та зовнішній вигляд. Отже, метою даної статті є дослідити ступінь впливу унії на церковне життя Поділля у XVIII столітті.

На початку завважимо, що в ухвалах Замоїського Синоду 1720 р. про заміну архітектурного вигляду уніатських церков не йшлося. Через невеликий часовий відрізок існування унії на Поділлі, реальний її вплив на зовнішній вигляд храмів цієї території був мінімальним. Ті церкви, які стали уніатськими у XVIII ст., але були побудовані раніше, за часів православ'я, не зазнавали перебудов. Лише храми, споруджені у другій половині століття, вже мали деякі відмінності: 1) за своєю архітектурою вони були схожі на костели. На Брацлавщині такі були в с. Белоче Балтського повіту, м. Вороновиця Брацлавського повіту, с. Кропивна, Вінницького повіту, с. Жилинці Проскурівського повіту. Однак це були поодинокі випадки, які в цьому регіоні не набули масовості; 2) при деяких церквах (с. Дорошівка Ямпільського повіту) дзвони висіли за католицьким способом на чотирьох стовпах. Це дає підстави стверджувати, що процес латинізації архітектури подільських храмів, на відміну від галицьких, волинських та білоруських, був незначним [1, с. 201-204].

Натомість значно більших змін зазнало внутрішнє оздоблення церков. Були запроваджені не знані раніше сповідальниці та лавки для сидіння, а також органи чи фісгармонії. Розміщення лавок пов'язувалося з обов'язком виголошення священниками промов та з катехизмом вірних; органна музика стала обов'язковою з погляду на збільшення кількості відправних служб в неділю та на свята й неможливість забезпечення участі хору у всіх богослужіннях [2, с. 14]. У XIX ст. всі органи були усунуті з уніатських церков при «очищенні» літургії Східної церкви від латинських нашарувань [3, с. 188].

Завважимо, що візити подільських уніатських церков (Подільського та Брацлавського воєводств) вказують на відсутність у них будь-яких музичних інструментів. Можливо, це пов'язано з низьким матеріальним достатком чи відсутністю великої потреби в органах. Натомість в храмах споруджувалися бічні вівтарі для проведення кількох служб в один день, хоча в ухвалах Замоїського Синоду ми не знайдемо про це жодних постанов. Так само і про скасування іконостасів, які були в кожній уніатській церкві. Також серед церковного начиння були дзвіночки, дарохронительниці, срібні чи олов'яні кружки, які з'явилися за рекомендаціями Синоду [4, с. 348]. Наприклад, у Вінницькому повіті Брацлавського воєводства в 1785 р. бічні вівтарі, дзвіночки та інше вищезгадане начиння мали: церква Святого Миколая в передмісті м. Тульчина, церква Святої Параскеви Мучениці в передмісті м. Тростянця, церква Успіння Пресвятої Богородиці в м. Ладижин, церква Святого Миколая в м. Брацлав й багато інших [5, с. 463-559]. Проте наявність лавок спостерігається лише в церкві Сатанівського монастиря [6, с. 358].

У сфері літургії, обрядів та культу, латинські інновації полягали у певних змінах у способі відправлення літургії (наприклад, служба читана, тиха) та наданню тайнств, впровадженню нових богослужінь (наприклад, розарію, коронки та молитов), латинських свят Божого Тіла, згадування Папи Римського під час служби, філіокве [7, с. 13].

Істотною зміною у внутрішньому церковному убранстві було також впровадження «латинських» амвонів. Згідно з традицією Східної Церкви, промови виголошувалися з амвону або на підвищеннях перед іконостасом. У багатьох описах церков того періоду, занотовано існування амвонів, підвішених на стінах або опорах. Однак за матеріалами візитацій подільських уніатських церков амвонів виявлено не було, що дає підстави зауважити про їх відсутність. Також зазначимо, що василіани не завжди перебудовували свої приміщення через низку причин: матеріальна, зручність у використанні, функціональність.

Значних успіхів василіани досягли на освітянській ниві [8, с. 239-248]. Духовно-навчальна праця ЧСВВ ділилася на 1) василіанські студії для власних членів; 2) семінарії для єпархіальних священників; 3) школи для молоді; 4) парафіяльні школи [9, с. 241].

Початкову освіту діти отримували в школах при церквах, якими опікувався місцевий дяк, а священник наглядав за його освітньо-виховною діяльністю. У таких школах навчалось до 20 дітей, які вивчали буквар, Псалтир та Часослов, церковний спів, катехизм, а також початки арифметики.

На Поділлі Василіанський Чин тримав шість шкіл: Барську, Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Сатанівську, Уманську та Шаргородську. Крім того, ченці Маліївського монастиря ЧСВВ викладали в місцевій латинській школі [10, с. 37].

Освітня діяльність уніатських священнослужителів в церквах та початкових школах провадилася церковнослов'янською мовою з українською вимовою. Нею ж в Уніатській церкві на Правобережній Україні у XVII – XVIII ст. велася Служба Божа. Натомість у василіанських школах навчання здійснювалося латиною та польською. Крім того, тут вивчали декілька іноземних мов, як-от: французьку, німецьку. Душпастерська діяльність, катехизація, проведення місій відбувалися місцевою, тобто українською мовою, задля популяризації віри та залучення якомога більшої кількості населення, що вело до збільшення фінансових надходжень. Щоправда, відбувалася заміна греко-слов'янської церковної термінології латинською (у спольщеному вигляді). Слов'янські терміни, зокрема «батюшка», «владика» сприймалися у XVIII ст. як презирливі. Навіть василіанські архімандрити воліли вживати титул «абат» [11, с. 258]. Як наслідок – застосування сталих визначень в Уніатській церкві було замінено на польські. Наприклад, замість «батюшка», говорили «ксьондз», замість «владика» – «біскуп», «архімандрит» – «абат», «церква» – «костел». Польські визначення мали підняти престиж унії, оскільки у той час польська вважалася мовою освічених людей, уніатського духовенства та їх родин [12, с. 49].

Отже, уніатська церква у XVII – XVIII ст. послуговувалася трьома мовами: польською, латиною та церковнослов'янською з українською вимовою. Перші дві були офіційними, третю ж мову використовували на нижчому рівні при безпосередньому контакті з населенням через богослужіння, місії, катехизацію, сповіді. Цим видам діяльності уніатські священники і ченці-василіани присвячували найбільше часу й зусиль та виконували в монастирських і єпархіальних парафіях, були капеланами при дворах шляхти, монастирях сестер-василіанок та в єпископських резиденціях. Сам звичай проведення місій уніати запозичили у католиків, у яких це проводили монахи різних чернечих орденів [13, с. 62-67].

Місіонерська робота поділялася на душпастерську, проповідницьку, сповідницьку. Уніатські священники своїми повчаннями охоплювали більше людей, ніж православні – приватними бесідами. Для відповідних місій у XVIII ст. було відкрито ще 10 нових монастирів (зокрема в Умані, Шаргороді), з яких вишколені місіонери мали об'їжджати найближчі околиці, щоб, як сказано в документах, навчати народ «катехизму і страху Божого» [14, р. 96]. В них брали участь кілька проповідників та сповідників, вони тривали по три – чотири тижні, охоплюючи цілі деканати та проводилися мовою народу, тобто по-руськи (українською). Такими місіями василіани освічували широкі маси вірних та високо тримали їхній духовний та моральний рівні, їх без насильства вже не можна було відвести від своєї церкви. Про це знали її вороги й тому вже 1793 р. Катерина II видала окремий указ, яким забороняла такі місії [15, с. 285].

Питання стосунків між уніатами та місцевим населенням досить складне та малодосліджене. Хоча й на цю тему написано чимало наукових праць, проте вони далекі від об'єктивізму та часто схиляються до двох, кардинально різних, точок зору, що відбивають проправославну та прокатолицьку позиції [16, с. 121-126].

Догмати та обряди богослужіння уніатської церкви фактично не відрізнялись від усталених канонів православної церкви, крім того, за умови користування в ній української мови та служіння священників-парохів, в минулому православних, а ще за відсутності іншого вибору, уніатська церква позитивно сприймалася українською паствою. Водночас, ієрархічна підпорядкованість служителів церкви папі римському наближала її до католицизму, що вигідно відрізняло уніатів порівняно з православними в очах поміщиків-католиків. За таких умов уніатська церква отримувала значні пожертвування і впроваджувалась на Поділлі як церква, визнана польською державою [17, с. 10].

Народна маса, байдужа до почестей, бачила в унії свою релігію та цінувала її як таку. На ділі уніати, католики та православні чудово уживалися один з одним, коли їм не заважали посередницькі ланки у вигляді різноманітних просвітницьких місій. Уніат саме завдяки своєму проміжному становищу був наче ланкою, яка пов'язувала католицизм та православ'я. Він любив свій обряд, свого попа, а коли його не було, ходив до католицького костелу або православного храму, знаходячи і в тому й в іншому для себе за потребою спільне. Це можна назвати народною релігійною терпимістю, здоровим та раціональним відчуттям віри [18, с. 10].

Латинські священники відправляли богослужіння в уніатських церквах і навпаки, особливо в місцевостях, де був храм лише одного обряду, а мешкали в ньому вірні обох віросповідань. Існував також звичай запрошування проповідників одного обряду до церкви іншого. Крім того, відбувалася спільна участь духовенства та вірних обох сповідань в богослужіннях та процесіях на такі свята як латинські Божого Тіла та уніатські благословенного Йосафата, а також в місіях, паломництві до святих місць [19, s. 194]. Багато уніатських вірних робили паломництво до латинського образу Божої Матері, який був, наприклад, в костьолі Кармелітів м. Бердичів, костьолі Домініканців в м. Летичів. До останнього ходили не тільки римо-католики та уніати, але й православні [20, s. 429]. Це свідчить про толерантність, терпимість до іншої релігії, а подекуди й нерозуміння всіх тонкощів різниці між обрядами й богослужіннями.

З селянами – своїми прихожанами – священники жили, переважно, в повному мирі та злагоді. У важку хвилину люди приходили до священника за порадою, сповіддю або допомогою. Практично кожна подія в селі чи місті не обходилася без служителя церкви: народження, хрещення, вінчання, поховання, а також народні та релігійні свята. Крім того, священник і дяк займалися освітою дітей, а подекуди – й дорослих.

Парафіяльне повсякденне життя уніатів на мікрорівні практично не відрізнялось від православного. Відсутність глибокого та усвідомленого розуміння конфесійних різниць, яке спричинилося низьким освітнім рівнем та недостатньою спеціальною підготовкою як кліру так і вірних обох конфесій [21, с. 131].

У своїй багатогранній діяльності уніати активно використовували різноманітну літературу, тому для її друку були засновані типографії. Василіани Поділля за відсутності власного видавничого центру користувалися книжками Львівської, Почаївської та Унівської друкарень [22, с. 346]. Проте зауважмо, що церкви мали ще й київські, московські, а подекуди й чернігівські видання. Також були внесені певні поправки у церковні книжки (таких було 15), відповідно до рішень Замоїського собору [23, с. 383]. Невиправлені ж друки видавати заборонили. Проте зазначимо, що в Уніатській церкві спокійно уживалися як старі (православні), так і нові (уніатські) книжки, а подекуди, залишалися й рукописні. Це було викликано неспроможністю друкарень швидко забезпечити церкви необхідним комплектом богослужбової літератури. Існувала також фінансова проблема, адже нові книжки були дорогими (від 30 злотих), а церкви та їх парафіяни – бідними. Також й самі священники, в минулому православні, не поспішали змінювати книжки [24, с. 68].

Підсумовуючи, зазначимо, що латинізація охопила всі сфери церковного життя: інституції та організаційні структури, архітектуру та оздоблення церков. Весь процес змін в Уніатській церкві разом з латинізацією та полонізацією становив елемент довготривалої політичної, суспільної та культурної польської експансії на руських землях Речі Посполитої, яка була не рівномірною, а її результати різнилися залежно від території досить великої уніатської метрополії, яка обіймала білоруські землі Великого Князівства Литовського та руські (українські) землі Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хіхляч Б. М. Огляд архітектури уніатських церков Поділля у XVIII ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С. 201-204.
2. Kondraciuk P. Misterium wschodniej liturgii // Deluga W. Sztuka i liturgia kościoła greckokatolickiego: w 400 rocznic Unii Brzeskiej: katalog wystawy. – Cheim, Zamońж, 1996. – S. 11-16.
3. Krasny P. Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej: 1596–1914. – Kraków, 2003. – 429 s.
4. Kowalczyk J. Latynizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII wieku // Biuletyn Historii Sztuki. – № 3-4. – S. 347-362.
5. Wizytacje generalni parafii unickich w województwie Kijowskim i Braciawskim po 1782 roku / opracował i wydał Marian Radwan. – Lublin, 2004. – 912 s.
6. Труды Подольского историко-статистического комитета. Вып. 5 / Под ред. Н. И. Яворовского. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1890/1891. – XXII, 444 с.
7. Koibuk W. Kościoły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772 – 1914. – Lublin, 1992. – 618 s.
8. Хіхляч Б. М. Василіанські школи на Поділлі: становлення, діяльність, ліквідація (XVIII – перша третина XIX ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-

-
- Подільський: Оіом, 2007. – Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 239-248.
9. Патрило І. Нарис історії василіан від 1743 до 1839 pp. // Записки Чину Святого Василя Великого. – 1988. – Т. 13. – С. 183-283.
10. Pidiypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i księżki w działalności zakonu. – Warszawa-Wrocław, 1986. – (Acta Universitatis Wratislaviensis; № 779) – 272 s.
11. Bieckowski L. Mozaika religijno-kulturalna Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w. // Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej / red. J. Kiocowski. – Т. I. – Lublin, 1989. – С. 241-270.
12. Dylągowa H. Dzieje Unii Brzeskiej (1596-1918). – Warszawa-Olsztyn, 1996. – 228 s.
13. Хіхлач Б. М. Уніатські місії на Поділлі // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 62-67;
14. Wojnar M. Basilian missionary work-missionaries and missions (XVII – XVIII) // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni. – Series II. – Sectio II. – Vol. IX.* – 1974. – Р. 95-110.
15. Патрило І. Вклад Василіанського Чину в життя з'єднаної Київської митрополії (1617-1839) // *Belarus. Lithuania. Poland. Ukraine.* – Lublin, Rome, 1996. – С. 282-289.
16. Хіхлач Б. М. До проблеми взаємовідносин католиків, уніатів та православних на Поділлі у XVIII – I пол. XIX ст. // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій: Зб. наук. праць за результатами міжнар. наук. конф. – К., 2007. – С. 121-126.
17. Земський Ю. С. Подільські дослідники кін. XIX – поч. XX ст. про стосунки Української греко-католицької (Уніатської) та Православної церков. – Хмельницький, 1997. – 23 с.
18. Мельгунов С. Из истории воссоединения униатов в России // *Голос минувшего* / Под ред. С. П. Мельгунова и В. И. Семевского. – 1915. – № 10. – С. 5-37.
19. Bieckowski L. Oświecenie i katastrofa rozbioryw (druga połowa XVIII wieku) // *Chrześcijaństwo w Polsce: zarys przemian / praca zespolowa pod red. J. Kiocowskiego* – Lublin, 1981. – С. 173-201.
20. Nabywaniec S. Unicka Archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Woiodkowicza 1762 – 1778. – Rzeszyw, 1998. – 575 s.
21. Яременко М. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. (постановка проблеми) // *Соціум. Альманах соціальної історії* / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. В. Горобець. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 121-136.
22. Огієнко І. Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV – XVIII в.в.: вид. 2-е. (Ін-т дослідників Волині) – Ч. 50. – Вінніпег, 1983. – 418 с.
23. Крачковский Ю. Ф. Очерки униатской церкви // *Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при императорском Московском университете.* – 1876. – № 3-4. – С. 283-404.
24. Соломонова Т. р. Книгозабезпечення уніатських церков Брацлавщини наприкінці XVIII ст. (за матеріалами генеральної візитації церков Брацлавського деканату 1785 р.) // *Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору.* – Вінниця, 2008. – С. 67-72.
25. Dylągowa H. Unia Brzeska i unicy w Królestwie Polskim. – Warszawa, 1989. – 72 s.

Л.О. Орловський

УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ ПОДІЛЛЯ В РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ КРАЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Традиційні напрями єврейського господарського життя склалися ще за довго до приєднання краю до Російської імперії. Передусім вони диктувалися політичними й соціальними реаліями життя єврейського населення на території Речі Посполитої. І як наслідок, єврейське населення подільських земель, що входило до складу Польщі, зосередило свою діяльність у сфері торгівлі, обміну й посередництва. У той час у Східній Європі значно зростає кількість дрібних торгівців, переважно євреїв, які стають посередниками між оптовиком і споживачем, охоче займаються орендою, шинкарством, лихварством. Ще в XVII-XVIII ст. в Польщі лише мандрівні торговці-євреї взяли на себе 40-50% торгівлі [1].

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії єврейство було загнане в так звану «смугу осілості» й затиснуте десятками різних обмежувальних законів та положень, що були насамперед спрямовані на послаблення їх економічної діяльності. На початку XIX ст. основним напрямком економічної діяльності євреїв Київщини, Волині й Поділля залишалася торгівля, якою займалося понад 80% єврейського населення краю [2].

Прийняте 9 грудня 1804 р. «Положення про євреїв» поділяло їх на чотири класи: а) землероби; б) фабриканти й ремісники; в) купецтво; г) міщанство. До категорії купецтва були

- Подільський: Оіом, 2007. – Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 239-248.
9. Патрило І. Нарис історії василіан від 1743 до 1839 pp. // Записки Чину Святого Василя Великого. – 1988. – Т. 13. – С. 183-283.
10. Pidiypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i księżki w działalności zakonu. – Warszawa-Wrocław, 1986. – (Acta Universitatis Wratislaviensis; № 779) – 272 s.
11. Bieckowski L. Mozaika religijno-kulturalna Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w. // Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej / red. J. Kioczkowski. – Т. I. – Lublin, 1989. – С. 241-270.
12. Dylągowa H. Dzieje Unii Brzeskiej (1596-1918). – Warszawa-Olsztyn, 1996. – 228 s.
13. Хіхлач Б. М. Уніатські місії на Поділлі // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 62-67;
14. Wojnar M. Basilian missionary work-missionaries and missions (XVII – XVIII) // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni. – Series II. – Sectio II. – Vol. IX.* – 1974. – Р. 95-110.
15. Патрило І. Вклад Василіанського Чину в життя з'єднаної Київської митрополії (1617-1839) // *Belarus. Lithuania. Poland. Ukraine.* – Lublin, Rome, 1996. – С. 282-289.
16. Хіхлач Б. М. До проблеми взаємовідносин католиків, уніатів та православних на Поділлі у XVIII – I пол. XIX ст. // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій: Зб. наук. праць за результатами міжнар. наук. конф. – К., 2007. – С. 121-126.
17. Земський Ю. С. Подільські дослідники кін. XIX – поч. XX ст. про стосунки Української греко-католицької (Уніатської) та Православної церков. – Хмельницький, 1997. – 23 с.
18. Мельгунов С. Из истории воссоединения униатов в России // *Голос минувшего* / Под ред. С. П. Мельгунова и В. И. Семецкого. – 1915. – № 10. – С. 5-37.
19. Bieckowski L. Oświecenie i katastrofa rozbioryw (druga połowa XVIII wieku) // *Chrześcijaństwo w Polsce: zarys przemian / praca zespolowa pod red. J. Kioczkowskiego* – Lublin, 1981. – С. 173-201.
20. Nabywaniec S. Unicka Archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Woiodkowicza 1762 – 1778. – Rzeszyw, 1998. – 575 s.
21. Яременко М. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. (постановка проблеми) // *Соціум. Альманах соціальної історії* / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. В. Горобець. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 121-136.
22. Огієнко І. Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV – XVIII в.в.: вид. 2-е. (Ін-т дослідників Волині) – Ч. 50. – Вінніпег, 1983. – 418 с.
23. Крачковский Ю. Ф. Очерки униатской церкви // *Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при императорском Московском университете.* – 1876. – № 3-4. – С. 283-404.
24. Соломонова Т. р. Книгозабезпечення уніатських церков Брацлавщини наприкінці XVIII ст. (за матеріалами генеральної візитації церков Брацлавського деканату 1785 р.) // *Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору.* – Вінниця, 2008. – С. 67-72.
25. Dylągowa H. Unia Brzeska i unicy w Królestwie Polskim. – Warszawa, 1989. – 72 s.

Л.О. Орловський

УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ ПОДІЛЛЯ В РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ КРАЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Традиційні напрями єврейського господарського життя склалися ще за довго до приєднання краю до Російської імперії. Передусім вони диктувалися політичними й соціальними реаліями життя єврейського населення на території Речі Посполитої. І як наслідок, єврейське населення подільських земель, що входило до складу Польщі, зосередило свою діяльність у сфері торгівлі, обміну й посередництва. У той час у Східній Європі значно зростає кількість дрібних торговців, переважно євреїв, які стають посередниками між оптовиком і споживачем, охоче займаються орендою, шинкарством, лихварством. Ще в XVII-XVIII ст. в Польщі лише мандрівні торговці-євреї взяли на себе 40-50% торгівлі [1].

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії єврейство було загнане в так звану «смугу осілості» й затиснуте десятками різних обмежувальних законів та положень, що були насамперед спрямовані на послаблення їх економічної діяльності. На початку XIX ст. основним напрямком економічної діяльності євреїв Київщини, Волині й Поділля залишалася торгівля, якою займалося понад 80% єврейського населення краю [2].

Прийняте 9 грудня 1804 р. «Положення про євреїв» поділяло їх на чотири класи: а) землероби; б) фабриканти й ремісники; в) купецтво; г) міщанство. До категорії купецтва були

віднесені купці, які мали титули I, II, III гільдій, корчмарі, дрібні торговці, власники заїжджих дворів [3]. Це «положення» дозволяло окремим категоріям євреїв вільно торгувати в межах лінії осілости, а також їздити в інші міста Російської імперії у торговельних справах, маючи при собі губернські паспорти. У торговельно-економічні відносини Поділля були залучені різні версти населення: дворяни, поміщики, міщани, ремісники, але основну роль в цьому процесі відіграв купецький стан.

У 1852 р. в магістратурах повітів Подільської губернії знаходились списки, в яких зазначався розподіл євреїв по розрядах купців, землеробів, цехових ремісників і міщан, осілих і неосілих. Так у магістратуру Брацлавського повіту було подано 2853 посімейних списків на зачислення євреїв до перших чотирьох розрядів. За ревізійними списками числилось 3892 єврейських сімейства, з яких 1039 належали до 5-го розряду. З 2853 єврейських сімейств до перших чотирьох розрядів було зачислено – 1500, з них – 321 у зв'язку з недостатніми даними, як того вимагали встановлені урядом правила, належали до 5-го розряду, останні 972 були ще не записані в належні розряди [4]. У Проскурівському повіті було подано 1861 посімейний список, з яких до різних чотирьох розрядів було приписано 1672 єврейські сім'ї. До 5-го розряду зачислено 758 сімей [5]. У Балтському повіті – з 2551 сімейства до 1-го розряду було зараховано 142 сім'ї, до 3-го розряду цехових робітників – 477, до 4-го розряду осілих – 1800, до 5-го – 976 [6]. В Ушицькому повіті для присвоєння встановлених розрядів числилось – 2130 єврейських сімей, з яких до 1-го розряду було зараховано – 125 сімей, до 4-го – 898, до 5-го – 427. У Староушицькому міському управлінні до 1-го розряду було зачислено – 12 сімей, до 3-го ремісничого – 53, до 4-го – 89, до 5-го – 43 сім'ї [7]. У Гайсинському повіті в перших чотирьох розрядах нараховувалось – 2308 єврейських сімей, до 5-го розряду належало – 682 сім'ї, до ремісничого розряду входило – 663 єврейських сімей [8].

Царський уряд всіляко регулював соціально-демографічні процеси в купецькій сфері. У середині 20-х років XIX ст. було започатковано створення торговельних товариств «депутатій» у купецькому середовищі у столицях, губернських і портових містах з метою здійснення нагляду за торгівлею й промисловістю. Ці товариства склалися з 3-7 купців, які мали право вільно відвідувати крамниці, торговельні заклади, здійснювати нагляд над тим, щоб торгівля велась згідно з виданими посвідченнями і становою належністю торговців. Торговельні представництва були узаконені царським указом від 4 березня 1850 року в містах Кам'янці, Балті, Вінниці, Могилеві. Депутатами в повітовому м. Кам'янці стали євреї Я. Левензон, Х. Бланк, Д. Ванштейн, М. Фельдштейн, Л. Бродський та Г. Гологорський [9].

24 грудня 1841 року царський уряд своїм положенням «про пільги купцям і міщанам західних губерній» надавав значні пільги купцям і міщанам з внутрішніх губерній імперії, які виявили бажання переселитися в Правобережну Україну і записатися в купецький стан. Згідно із законом купці та міщани могли протягом 25 років вільно переїжджати з інших російських губерній у західні губернії. В свою чергу такі купці звільнялися від усіх податків терміном на 15 років [10]. Але, як показує статистика, цим указом в Подільській губернії скористалося лише 38 осіб, серед яких двоє канцелярських купців. У 1843 р. Подільський губернатор у своїй службовій записці Миколі I повідомляв цареві, що вже минуло 2 роки з часу надання купцям пільг, але «як і раніше купці, майже всі, євреї. Вся місцева торгівля знаходиться в їх руках, тому вони заважають росіянам розвивати її [11].

Преважно єврейські купці проживали в містечках губернії, де повністю утримували монополію у торгівлі хлібом і горілкою. Так, наприклад, в м. Брацлаві проживало 15 купців III-ї гільдії, 9 з яких були євреями. Нахум-Лейб Фішенсон утримував поштову станцію, Ізраель-Лейб Гольденберг орендував відкуп у питній торгівлі [12]. У м. Тульчині до купецького стану належало 27 євреїв і 1 християнин, в м. Ямполі у 1855 р. було 347 купців-євреїв III-ї гільдії, у м. Гайсині із 7 купців – 6 були євреями, в м. Бершаді з 10 купців III-ї гільдії – 6 були євреями [13], в м. Балин Кам'янецького повіту у 1858 р. налічувалось купців I-ї гільдії – 2, III-ї – 18, IV-ї – 19, V-ї – 16 [14]. Купцями I-ї гільдії були євреї Алтман Мортко Мошкович і Койфман Нусим Шимонович, V-ї Кетельман Шмуль Лейб, Іцко Шлимович, Лейба Лейзарович Либерович, Мойше Хаїм Борунович Пельцматер [15].

Аналіз архівних і статистичних документів наочно свідчить, що протягом першої і другої половини XIX ст. купці-євреї отримали низку прав і привілеїв, які значно розширили їхні торговельні можливості, що цілком дозволило їм стати монополістами у сфері торгівлі. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор І.І. Васильчиков писав, що в 50-х роках XIX ст. збут господарських товарів із повітів, які межували з австрійськими кордонами,

.....
перейшов у руки галицьких торговців і місцевих євреїв [16]. Загальне число купців Подільської губернії з 1794 по 1851 рік збільшилось більше ніж у 6 разів, у Волинській – майже в 4 рази, у Київській – у 12 [17]. У 1846 р. купцями усіх гільдій Поділля було оголошено капіталів на суму 1,4 млн. рублів сріблом [18].

Селянська реформа 19 лютого 1861 року, яка скасувала панщину, стала поворотним пунктом в економічно-соціальній історії краю. Вона накреслювала можливість формування внутрішнього ринку та капіталістичного розвитку губернії. Швидкий розвиток капіталістичних відносин у сфері торгівлі у пореформений період давався взнаки вже у 60-х роках XIX ст. Зовнішньою та внутрішньою торгівлею Подільської губернії займалися різні верстви населення, але найбільший внесок у її розвиток здійснювали купці, особливо євреї.

Так з 1849 по 1851 рр. «питні відкупи» в Кам'янці, Балті і Старій Ушиці утримували почесні громадяни барони Габріель і Євзель Гінцбургі; в Літині, Вінниці і Хмільнику повірені кам'янецьких купців 2-ї гільдії Файбіша Бланка і 3-ї гільдії Хаїма Бланка; в містечку Вербоivecь – повірений кам'янецького 3-ї гільдії купця Меєра Бройди кам'янецький міщанин Давід Месік [19].

Щорічно єврейські купці Подільської губернії сплачували в казенну скарбницю подвійні повинності – державні та губернські. У 1854 р. єрейські купці 1-ї гільдії сплачували з одного свідоцтва на держповинності – 81 руб.; на губернські – 54 руб.; 2-ї та 3-ї гільдії відповідно 39 руб. 60 коп. і 26 руб. 40 коп., та 9 руб. 90 коп. і 6 руб. 60 коп. [20]. Міщани-євреї сплачували з будинку від 1-го до 3-х руб. сріблом; з постоялого або ж заїжджого двору, від 2 до 5-ти руб. сріб.; з будинку з городом, від 1,5 до 4-х руб. сріб.; за найм лавки, від 6 до 10 руб. сріб. в рік [21].

Протягом першої і другої половини XIX ст. купці-євреї отримали низку прав, які значно розширили їхні торговельні можливості, що цілком дозволило їм стати монополістами у сфері торгівлі. Цікавим буде порівняння кількісних змін євреїв і християн серед купців губернії. Так згідно з даними «Військово-статистичного огляду Подільської губернії», у 1846 р. в губернії нараховувалось 564 сімей купців, з яких 12 осіб були купці другої гільдії і 552 особи – третьої гільдії. Купців 1-ї гільдії не було. Купці II-ї гільдії володіли капіталом у сумі 72000 руб. сріблом. Купці III-ї гільдії склались з християн – 38 осіб з капіталом 91200 руб., євреїв – 428 осіб з капіталом у сумі – 1027200 руб. і дворян – 19 осіб з капіталом – 45600 руб. [22].

У 1865 році в губернії нараховувалось 12 купців I-ї гільдії і 1572 – II-ї гільдії, разом 1584 особи і всі виключно єврейського походження, які володіли капіталом у сумі 9612000 руб. [23]. У 1872 р. в губернії нараховувалось 4355 купців-євреїв і лише 427 купців-неєвреїв (відповідно 91% і 8,9%) [24], тобто за 26 років загальна кількість купців збільшилась у 4,5 рази, а купців-євреїв майже у 10 разів. Офіційним документом, який дозволяв євреям займатися торгівлею, було торговельне свідоцтво. Для купців першої гільдії воно коштувало 2200 рублів, для другої – 880, а для третьої – 220 рублів (у Правобережжі – 132 рублів) [25].

Єврейська економічна активність в краю була настільки високою, що не могла не цікавити царський уряд, який всіляко намагався її обмежити. Через це в Подільській губернії 22 серпня 1881 року була навіть створена спеціальна комісія, яка прискіпливо вивчала економічну діяльність євреїв. За її даними, у 1880 р. у Подільській губернії було видано 16634 торгових документів, з них – 15602 отримали євреї. Білетів, виданих за гільдійськими свідоцтвами і на дрібну торгівлю, нараховувалось – 25250, з них євреям належало – 23772 білетів. Отже, кількість осіб, що займалися торгівлею, складала – 14843. Серед цієї кількості числилось: християн – 987 осіб, або 6,6%; євреїв – 13856 або 93,4% [26]. Це значить, що на 1000 осіб християн – припадав один торговець, а на 1000 душ євреїв – 66 торговців. Якщо розподілити єврейських торговців у такому ж співвідношенні по містах, містечках і селах губернії, то отримаємо: У містах на 1000 осіб єврейського населення припадало 165 торговців, в містечках – 29, в селах – 62 [27].

Євреї часто порушували встановлені урядом правила торгівлі і за це каралися штрафами, про що свідчить значна кількість складених актів. Протягом 1880 р. в Подільській губернії було складено таку кількість актів: у торгівлі – 2313, в ремеслі – 3441, разом – 5754 акти. З них на долю євреїв припадало 2134 торговельних актів і 2754 ремісничих актів, разом – 4888, або майже 85% від загальної їх кількості. На долю християн відповідно, торговельних актів – 179, ремісничих – 687, разом – 866. За даними актами було накладено штрафів на суму – 67776 руб., 50 коп. З цієї кількості на євреїв припадало – 60663 руб., 30 коп., або 89,5%, на

християн – 7133 руб., 20 коп., або 10,5% [28]. Отже, наведені дані переконливо свідчать, що майже вся торгівля в губернії знаходилась в руках євреїв.

Значного удару єврейській торгівлі було завдано тарифами 1857 і 1868 рр., які знизили мито на товари, що ввозились в імперію, і цим зменшили доходи торгівців, особливо дрібних [29]. Крім цього поступове втягнення Поділля в загальноросійський ринок, активний розвиток товарно-грошових відносин, призвели, з одного боку, до концентрації капіталів в руках невеликої кількості людей, з іншого, – до розорення значної кількості дрібних торгівців. Результатом цього процесу було зменшення кількості купців краю. Так, якщо у 1872 р. в Подільській губернії налічувалось 4355 купців-євреїв, то в 1897 р. – уже 3080. Але все це не змогло змінити домінуючу роль єврейського населення в сфері торгівлі тому, що значна кількість капіталу була зосереджена в руках невеликої частини купців-євреїв, від яких в основному залежав стан економічного розвитку краю.

Цікавим на наш погляд документом, який яскраво ілюструє економічну діяльність єврейського населення губернії, є звіт подільського губернатора за 1888 р., в якому він констатує, що в сільській місцевості губернії проживала така кількість єврейських сімей: в Кам'янецькому повіті – 565, Проскурівському – 474, Ямпільському – 1200, Летичівському – 706, Літинському – 1093, Вінницькому – 856, Ушицькому – 600, Могилівському – 629, Ольгопільському – 966, Гайсинському – 781, Брацлавському – 543, Балтському – 1245. Всього 10031 сім'я [30].

За родом занять євреї поділялись так:

1. Орендарі лісових, земельних угідь і оброчних статей – 463.
2. Службовці питних закладів, заводів, млинів тощо як економи, прикажчики – 1078.
3. Ремісники – 698.
4. Чорноробочі – 768.
5. Торгівці по документах – 1040.
6. Займалися різними промислами, питними, що належать до сільського господарства – 1501.
7. Без визначених занять – 3353 (які займалися торгівлею без документів, торгівлею спиртними напоями та іншими промислами).

Як зазначається у звіті, найбільшої уваги заслуговує у вищенаведеному списку перша й остання групи. Адже, як зауважує губернатор, «оренда землі і різних оброчних статей у винятковому випадку знаходиться легально в руках євреїв, через договори, складених ще до видання закону 3 травня 1882 р., і значна кількість євреїв-власників нерухомого майна і оброчних статей користувалася ними, обходячи чинний закон, але не порушувала його, а саме «продаж хліба на корені, наймання маєтків для випасу худоби, контракти через які єврей приймає на себе постачання робітників для сільськогосподарського виробництва, виключне право обмолу борошна на млинах тощо». Постійна ж категорія 3353 сімей, яка складала 37% від загальної кількості проживаючих в селах євреїв, на думку губернатора, являла собою «той експлуататорський вид, який в змозі зняти з селян, що потрапили до нього в руки, останню сорочку, аби тільки зміцнити у такий спосіб свій власний достаток» [31].

Далі губернатор перераховує способи, якими користуються євреї для збільшення своїх капіталів. І в тому випадку, де судові органи й адміністрація не в змозі запобігти всім зловживанням, якими користуються євреї, обходячи закон 3 травня 1882 року, генерал-губернатор вважав необхідним застосувати п. 2. параграфа 16 «Положення про посилену охорону». При цьому він мав на увазі заборонити євреям проживати в тій місцевості, де вони були прописані до видання закону 3 травня 1882 року. Це, на його думку, не дало б змоги євреям продовжувати свою «вредную деятельность не только в селе, но и вообще среди крестьянского населения» [32].

За статистичними даними, в 80-х роках XIX ст. в Подільській губернії числилось 20788 ремісників чоловічої статі, з яких – 14994 євреї і 5794 християни [33]. Отже у ремісничому стані євреї складали 72,2%, а християни – 27,8%.

Швидке економічне піднесення кінця XIX ст. внесло значні корективи в господарську діяльність євреїв. Всеросійський перепис 1897 р. засвідчив, що торгівлею в губернії займалось 178795 осіб, з яких 167431 були євреями [34], тобто частка євреїв серед інших торгівців губернії становила 93,6%. За даними перепису, у 1897 році у губернії налічувалося 3637 купців, з них євреїв – 3080, неєвреїв – 557 (відповідно 84,6% і 15%) [35]. Загалом виходить, що за рахунок торгівлі на Поділлі жило 49,8% євреїв від їхньої загальної кількості. Цілком зрозуміло,

що велика кількість євреїв-торгівців вносила, безперечно, свій неповторний колорит в торговельне життя краю. Ось як описує торговельну діяльність євреїв Подільської губернії «Військово-статистичний огляд Російської імперії»: «Вся місцева торгівля знаходиться в руках євреїв, вони і складають все купецтво губернії, за невеликим винятком... Основна ідея, як купців, так і торгашів-євреїв, полягає в тому, щоб якнайшвидше зробити оборот і для цього продавати товари за можливо низькою ціною, чого досягають, продаючи заборонені товари, або навіть у деяких товарах знімають митні печатки й видають їх за контрабандні. Підробляючи товари, ходять по хатах і заїжджих дворах з товарами, нав'язуючи їх майже насильно, дають в борг на великі суми, у цьому випадку беруть подвійну ціну, а що найбільше підриває російських купців і поляків, то це монополія, яку зробили собі євреї у торгівлі» [36].

Значна кількість євреїв Подільської губернії були бідними, і їхні торговельні операції мали дрібний характер. Так з 16634 вибраних у 1880 р. торговельних документів, що дозволяли займатися торгівлею, лише 1096 (6,5% від загальної кількості) належали купцям першої та другої гільдії, які мали великі капітали і здійснювали значні торговельні операції. Всі інші проводили дрібну, розносну і розвізну торгівлю [37].

На початку XX ст., за даними статистики, у містах губернії проживало 139354 євреї, а в повітах губернії – 301877 євреїв [38]. Дрібні торговці-євреї, як правило, займалися торгівлею в містах і містечках губернії, обслуговуючи на місцевих базарах та ринках сусідні селянські повіти своїми ремісничими виробами, а також дрібною посередницькою торгівлею. Правдиву характеристику атмосфери тодішнього містечка подав російський письменник К.К. Случевський: «Торгівля складає тут артерію місцевого життя, набагато більшу за силою і значенням, ніж обробка землі [39]. У своїх торговельних операціях євреї виявляли надзвичайну енергію й винахідливість, за словами дослідника Г. Аксакова поки у російського купця рубель обертався двічі, то у єврея – п'ять разів [40]. У свою чергу така спритність дозволяла євреям не тільки вчасно повернути позичені гроші, а й одержати прибуток. Якщо міста залишалися переважно центрами торгівлі зі слаборозвинутою промисловістю, то містечка перебирали на себе функції і ставали агромістами – малими населеними пунктами міського типу, які підтримували тісний зв'язок із сільським господарством і орієнтувалися на переробку та збут аграрної продукції [41].

Іншою була ситуація у селах губернії, де, як правило, була відсутня ярмаркова, базарна та крамничкова торгівля. Тут євреї-торгівці розвозили й розносили товар, а якщо селянин не мав грошей, то проводився обмін на інші господарські предмети і продовольство [42]. У 1880 р. на розносну й розвізну торгівлю в Подільській губернії було видано 106 торгових документів і всі вони повністю належали євреям [43].

У другій половині XIX ст. з подальшим розвитком капіталізму торгівлі належала помітна роль у забезпеченні найголовніших потреб численного селянства та значної частини міського населення. У Подільській губернії основними осередками торгівлі були ярмарки і базари. Всі ярмарки і базари проводилися в містах з наявністю в них великої кількості єврейського населення, для якого торгівля була важливим джерелом існування. На домінуючу роль єврейських підприємців у торгівлі вказують «Статистичні відомості Подільської губернії»: «...казённые и частные подряды и поставки, оптовая и розничная торговля местными товарами, а также товарами, получаемыми из австрийских владений, царства Польского и черноморских портов, находятся с давних пор исключительно в руках евреев и соперничество христиан и купечества на этом поприще почти невозможно» [44].

У 1890 р. у Подільській губернії кількість ярмарків досягла до 123-х. Переважно всі вони, за винятком Петропавлівської в м. Ярмолинцях, Проскурівського повіту і Троїцької в м. Балті, були незначними й слугували місцевому населенню швидше для задоволення сільськогосподарських потреб, ніж для якихось торгово-промислових операцій [45]. У 1895 році кількість ярмарків в Подільській губернії збільшилась і становила 183. За свідченнями статистичних матеріалів, така цифра не змінювалася і в наступні роки. Найбільше ярмарків проводилось у Літинському повіті – 69, далі йшли Вінницький – 44, Проскурівський – 18, Летичівський – 17, Могилів-Подільський – 15 [46].

Швидкому розвитку торгівлі в Подільській губернії сприяло будівництво залізничної колії від Балти до Одеси у 1865 р. У 1870 р. почала діяти залізниця від Києва до Балти, яка не тільки забезпечувала розвиток міст Балти, Вінниці, Жмеринки, але й з'єднувала Поділля з магістралями Західної Європи [47].

Балтська ярмарка слугувала для обміну речами місцевого виробництва. На противагу їй Ярмолинецька – це гуртовий продаж металевих виробів, хутра, ситцю. Сюди приїжджали закордонні купці, більшість з Австрії з меблями, землеобробними машинами [48]. Кожного року в Ярмолинці єврейські купці привозили крупні оптові партії товарів з мануфактурних фабрик з Лодзі, Москви, Одеси. У 1884 р. в Ярмолинці привозили на торги паперових і шерстяних виробів на суму 1356300 руб., з них було продано на 796800 руб., сукна привозили на 80000 руб., реалізовано – 70950 руб., виробів з льону та пенькових товарів завезено на 902250 руб. і продано на 70950 руб., галантерейних виробів на 300000 руб. реалізовано на 80000 руб., виробів зі шкіри – на 92420 руб., реалізовано 60810 руб., цукру привезено і продано на 50300 руб., чаю привезено 3000 руб., продано на 2000 руб. Крім того, в містечку у місцевих євреїв на період ярмарку прибулими купцями орендувалось понад 200 помешкань під магазини і склади [49].

Як правило, всіма торговими операціями в губернії займалися євреї, дрібні скупщики, що були в кожному містечку Поділля. Такими містечками були Бар, Ярмолинці, Ольгопіль, Чорний Острів, Бершадь. Євреї-посередники пильно стежили за цінами на місцевих ярмарках і базарах, оптом скупляли на них велику рогату худобу, овець, мед, домоткане полотно та інші речі і перепродували їх за межами губернії.

Слід зазначити, що заможні євреї-торгівці здебільшого займалися хлібною, лісовою, питною і тютюновою торгівлею. Особливо великих оборотів в губернії досягала хлібна торгівля. У середині XIX ст. щорічний надлишок подільського хліба становив до 1 млн. четвертин [50]. Відомий історик і краєзнавець Поділля В.К. Гульдман розподіляє операції, пов'язані з хлібом в краю на купівлю панського економічного хліба і селянського. Останнім, зазначає науковець, займаються євреї – дрібні скупщики майже в кожному містечку губернії. Значними пунктами такої торгівлі були Ольгопіль, Ярмолинці, Бар, Чорний Острів, Бершадь [51]. Активно хлібною торгівлею займалися єврейські купці. Так Ушицький купець Розенберг тільки за один рік імпортував через Гусятинську митницю хліба на 200 тис. крб. Залізнодорожна торгівля зерном, яка повністю була зосереджена в руках євреїв, перетворила м. Проскурів в найбільший центр експортної хліботоргівлі. Якщо в 1872 р. єврейські підприємці Проскурова отримали 80% з 2034 виданих в повіті дозволів на торгівлю, то в 1881 р. з 2274 – 90% [52].

У такий спосіб позитивна діяльність євреїв у сфері торгівлі створювала можливість продуктивного розвитку промисловості Поділля, появи нових галузей у фабрично-заводському виробництві, яке міцно прив'язувалось до існуючої системи капіталістичних відносин. У цьому плані євреї були підприємцями, спрямовуючи частину свого капіталу на розвиток промисловості краю, посередниками, орендаторами, адміністраторами й управлінцями підприємств, організаторами торгівлі та реалізаторами виробленої продукції губернії й налагодження торговельних зв'язків як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Самарцев І. Євреї в Україні на початок XX ст. - УІЖ. – 1994. - №4. – С. 19-29.
2. Там само. – С. 23.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ в м. Києві) – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 9920. – Арк. 1.
4. Там само. – Арк. 3.
5. Там само. – Арк. 34.
6. Там само. – Арк. 35.
7. Там само. – Арк. 36.
8. Там само. – Арк. 38.
9. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття): Монографія. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет: редакційно-видавничий відділ, 2006. – С. 157.
10. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 361.
11. Киевская старина. – 1896. – Т. 52. – С. 90.
12. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. – Иерусалим – Санкт-Петербург: Эзро, 1997. – Вып.1: Подолия. – С. 172.
13. Там само. – С. 124, 190, 319.
14. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі-К-ПМДА). – Ф. 226. – Оп. 79. – Спр. 6092. – Арк. 39.

15. Там само. – Арк. 34.
16. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Вказана праця. – С. 161.
17. Там само. – С. 156.
18. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. – Ч.2. – Подольская губерния. – СПб., 1849. – С. 131-132.
19. Подольские губернские ведомости. – 1849. – № 21. – С. 155.
20. Подольские губернские ведомости. -1854. - №26. – С. 215.
21. Каменский А.В. Очерк местечек в губерниях Киевской и Подольской // Подольские губернские Ведомости. – 1845. – №32. – С. 160.
22. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. – Ч.2. – Подольская губерния. – СПб., 1849. – С. 131.
23. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы / Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск: Подольский губернский статистический комитет, 1869. – С. 125.
24. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 52. – Спр. 437. – Арк. 24.
25. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Вказана праця. – С. 157.
26. // ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 330.
27. Там само.
28. Там само.
29. Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир: Волинь, 1998. – С. 47.
30. К-ПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 914. – Арк. 43.
31. Там само.
32. Там само. – Арк. 45.
33. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 330.
34. Православная Подолия. – 1906. - №2. – С. 523.
35. Православная Подолия. – 1906. - №7. – С. 477.
36. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. – Ч.2. – Подольская губерния. – СПб., 1849. – С. 28.
37. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 330.
38. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. – XXXII. Подольская губерния. – Б.м.: Центр. Стат. Комитет Мин-ва внутр. дел, 1904. – С. 415.
39. Случевский К. Еврейские колонии. – Русский вестник. – 1890. – С. 215.
40. Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. – Вказана праця. – С. 50.
41. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – С. 33.
42. Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. – Вказана праця. – С. 50.
43. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 330.
44. Демяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1865. – С. 44.
45. Обзор Подольской губернии за 1890 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. – Каменец-Подольск: Изд. Подгубстаткома, 1891. – С. 29.
46. Обзор Подольской губернии за 1895 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. – Каменец-Подольск: Изд. Подгубстаткома, 1896. – С. 48.
47. Хоптяр Ю.А. Залізничне будівництво на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету. – Т. 2. – Кам'янець-Подільський: Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С. 70.
48. К-ПМДА. – Ф. 228. – Оп.1. – Спр. 4684. – Арк. 11.
49. Григор'єв-Наш. Поділля: географічно-історичний нарис. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня Под. губ. Нар. Управи, 1919. – С. 43.
50. С. 187. 51. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского управления, 1889. – С. 188.
52. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / Сост. В. Лукин, Б.Хаймович. – Иерусалим – Санкт-Петербург: Эзро, 1997. – Вып.1: Подолия. – С. 177.

О.О. Вітюк

**ЗАХОДИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ КОМІТЕТІВ НА ПОДІЛЛІ ЗІ СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ
ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ТА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ (1918-1920 РР.)**

Революційні комітети – недостатньо досліджена проблема часів боротьби за відновлення української державності 1917–1921 рр. Організація та діяльність революційних комітетів становлять великий інтерес і заслуговують на детальне вивчення. Ревкоми –

15. Там само. – Арк. 34.
16. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Вказана праця. – С. 161.
17. Там само. – С. 156.
18. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. – Ч.2. – Подольская губерния. – СПб., 1849. – С. 131-132.
19. Подольские губернские ведомости. – 1849. – № 21. – С. 155.
20. Подольские губернские ведомости. -1854. - №26. – С. 215.
21. Каменский А.В. Очерк местечек в губерниях Киевской и Подольской // Подольские губернские Ведомости. – 1845. – №32. – С. 160.
22. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. – Ч.2. – Подольская губерния. – СПб., 1849. – С. 131.
23. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы / Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск: Подольский губернский статистический комитет, 1869. – С. 125.
24. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 52. – Спр. 437. – Арк. 24.
25. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Вказана праця. – С. 157.
26. // ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 330.
27. Там само.
28. Там само.
29. Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир: Волинь, 1998. – С. 47.
30. К-ПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 914. – Арк. 43.
31. Там само.
32. Там само. – Арк. 45.
33. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 330.
34. Православная Подолия. – 1906. - №2. – С. 523.
35. Православная Подолия. – 1906. - №7. – С. 477.
36. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. – Ч.2. – Подольская губерния. – СПб., 1849. – С. 28.
37. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 330.
38. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. – XXXII. Подольская губерния. – Б.м.: Центр. Стат. Комитет Мин-ва внутр. дел, 1904. – С. 415.
39. Случевский К. Еврейские колонии. – Русский вестник. – 1890. – С. 215.
40. Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. – Вказана праця. – С. 50.
41. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – С. 33.
42. Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. – Вказана праця. – С. 50.
43. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 534. – Спр. 282. – Арк. 330.
44. Демяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1865. – С. 44.
45. Обзор Подольской губернии за 1890 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. – Каменец-Подольск: Изд. Подгубстаткома, 1891. – С. 29.
46. Обзор Подольской губернии за 1895 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. – Каменец-Подольск: Изд. Подгубстаткома, 1896. – С. 48.
47. Хоптяр Ю.А. Залізничне будівництво на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету. – Т. 2. – Кам'янець-Подільський: Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С. 70.
48. К-ПМДА. – Ф. 228. – Оп.1. – Спр. 4684. – Арк. 11.
49. Григор'єв-Наш. Поділля: географічно-історичний нарис. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня Под. губ. Нар. Управи, 1919. – С. 43.
50. С. 187. 51. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского управления, 1889. – С. 188.
52. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / Сост. В. Лукин, Б.Хаймович. – Иерусалим – Санкт-Петербург: Эзро, 1997. – Вып.1: Подолия. – С. 177.

О.О. Вітюк

**ЗАХОДИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ КОМІТЕТІВ НА ПОДІЛЛІ ЗІ СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ
ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ТА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ (1918-1920 РР.)**

Революційні комітети – недостатньо досліджена проблема часів боротьби за відновлення української державності 1917–1921 рр. Організація та діяльність революційних комітетів становлять великий інтерес і заслуговують на детальне вивчення. Ревкоми –

надзвичайні багатофункціональні органи радянської влади на місцях, діяльність яких спрямовувалася більшовицькою партією на здійснення контролю над усіма сферами життя, зокрема й освітньою.

Проблема діяльності революційних комітетів у сфері освіти окремо не досліджувалась, а розглядалась у контексті загальної роботи більшовицьких органів. Роль ревкомів у створенні мережі професійної освіти та підготовці вчительських кадрів є недостатньо висвітленою темою, яка вимагає детального та більш глибокого об'єктивного дослідження. Дослідженнями діяльності революційних комітетів займалися науковці М. Володимирський [1], Л. Потарикіна [2], П. Тригуб [3], М. Бугай [4], О. Рубльов, О. Реєнт [5], І. Рибак [6]. Автор у дослідженні використав матеріали Державного архіву Вінницької області.

Метою дослідження є висвітлення методів та форм діяльності ревкомів на Поділлі зі створення мережі професійної освіти та підготовки вчительських кадрів у період існування радянської влади у 1918-1919 рр., а також після її остаточного утвердження у 1920 р.

У період встановлення радянської влади на Поділлі революційні комітети здійснювали велику роботу для всебічного розвитку продуктивних сил, орієнтуючи свою діяльність на поширення професійно-технічної освіти серед населення. Для розвитку продуктивних сил необхідно було мати висококваліфікованих робітників у різних галузях народного господарства. Здійснювати таку підготовку могла тільки професійна школа. На кінець 1920 р. на Поділлі діяли 13 повітових, 173 волосних та 2280 сільських ревкомів [7, с. 114], які, крім іншого, займалися створенням закладів професійної освіти.

При вищих початкових школах відкривались ремісничі відділення, майстерні, курси, де учні навчалися простих ремесел. Зокрема, в 1918 р. при вищій початковій школі містечка Станіславчик було влаштовано навчальну палітурну майстерню, а при Мізяківсько-Хуторській вищій початковій школі почало функціонувати шевське відділення. У період 1918 – 1919 рр. у Брацлавському повіті були відкриті ремісничі відділи з двома класами – столярно-токарем і ковальсько-слюсарним у селах Олександрівці, Клебані й Рубані; ремісничий відділ зі спеціальності «столяр – токар – стельмах» у місті Шпиківі; навчальні ремісничі майстерні плетіння кошиків у селах Дувівчик і Куничім; чоботарно-чемоданна навчальна майстерня в селі Мазурівці; шевсько-шорна навчальна майстерня в місті Немирові; навчальні майстерні з обробки волокнистих речовин у селах Кизинці, Анопала, Бугаків; гончарна навчальна майстерня в селі Кришинці; школа «пічникової і штукатурної майстерності» у Брацлаві і Чернашівці [8, с. 239].

У 1919 р. зусиллями відділу професійної підготовки Подільської губернської школи народної освіти та Подільського губернського ревкому було відкрито ткацьку інструкторську школу в Кам'янці із 3-річним терміном навчання, яка готувала інструкторів для всіх ткацьких шкіл і майстерень. Вона мала 4 відділи: ткацький, килимарський, красильний, вишивальний. Також було відкрито ткацьку майстерню в місті Немирові; керамічні школи в селах Зятківці і Журавлівці з 3-річним терміном навчання; столярно-слюсарні школи в містах Могилів-Подільський і Ярмолинці та у селі Великі Арм'яни [8, с. 240]. Цього ж року в місті Кам'янці-Подільському було відкрито технічну школу, яка мала три відділи: хімічно-технічний, агрономічний і загальноосвітній [9, арк. 4]. Майже у всіх повітових та волосних містах Поділля діяли заклади професійного навчання. У місті Тульчині діяла шевська школа чисельністю 15 учнів, дві технічні професійні школи, при яких була організована єврейська секція [10, арк. 17]. У місті Летичів діяли професійні школи загального напрямку, а в місті Меджибіж функціонувала спеціалізована агрономічна школа [11, арк. 16]. Жмеринський повітовий ревком у серпні 1920 р., розглядаючи питання про розвиток професійної освіти, відзначав, що відкривається агрономічна школа з гуртожитком в містечках Браїлів, Бар, Жмеринка, причому в місті Браїлові школа з будівельним, технічним, землемірним, соціально-економічним та медичним відділами [12, арк. 5].

У травні 1919 р. в місті Кам'янець-Подільський діяла культурно-освітня колегія при ревкомі, що здійснювала перебудову більшої частини культурних закладів міста та повіту. Колегія складалась з п'яти відділів: дошкільного, шкільного, позашкільного, мистецького і статистичного. Зокрема, позашкільний відділ планував створити курси першого та другого ступенів для робітників, для того, щоб підвищити їх загальноосвітній рівень і підготувати до університетського навчання. На початку вся робота колегії, як і ревкому, була перервана наступом військ Директорії [17, с. 122].

У Подільській губернії за допомогою революційних комітетів було налагоджено професійну освіту на досить високому рівні. У губернії на 1920 р. діяли Кутківська професійна школа, Красносельська професійна школа, Кам'янецька лісова школа, Ямпільська агрошкола, Вінницька будівельна та автомеханічна школи, Вороновицька механічна школа, Жмеринська будівельна школа, Немирівська електротехнічна школа, Вінницька художня школа, Тульчинська музична школа [13, арк. 11]. Окрім шкіл, на Поділлі діяла широка мережа технікумів та училищ професійно-технічного спрямування. Так у Бердичівському повіті на середину 1920 р. функціонував сільськогосподарський технікум [10, арк. 18], у місті Хмільник діяло Вище чотирикласне училище [9, арк. 19]. Також діяли Кам'янецький індустріальний та художньопромисловий технікуми, Вінницький музичний технікум, Вінницький фармацевтичний технікум [13, арк. 12].

У функції відділу народної освіти при ревкомах, окрім розвитку професійної освіти, входила організація різних загальноосвітніх і спеціальних курсів, набір кадрів вчителів, постачання книжками, господарськими речами, канцелярськими приладами бібліотек та музеїв. Так Подільським губернським відділом народної освіти в період за травень 1919 р. – квітень 1920 р. були організовані курси для працівників шкіл і установ позашкільної освіти. На дошкільні курси з 25 червня до 3 серпня 1919 р. прибули учителі із Вінницького, Брацлавського, Літинського і Гайсинського повітів – з міст Жмеринка, Брацлав, Тульчин, Немирів, Літин, Хмільник – чисельністю 320 – 340 осіб [14, арк. 4]. Завдяки діяльності відділів народної освіти Жмеринського повітового ревкому було організовано короткотривалі курси для робітників торговельної сфери [12, арк. 1]. У місті Вінниці в 1920 р. діяли акушерські курси, курси лікарських помічників; у Кам'янці-Подільському – курси медперсоналу [13, арк. 12].

У Липовецькому повіті, а саме в Монастирищах, упродовж червня – грудня 1920 р. діяли курси цукроваріння, а також були відкриті агрономічні, педагогічні та українознавчі курси [15, арк. 62].

З метою підготовки учительських кадрів було сформульовано основні вимоги до відкриття й роботи учительських семінарій та учительських інститутів, спрямовані на створення належних умов та якості навчання.

Після встановлення радянської влади діяльність з підготовки вчительських кадрів продовжувалась з певною корекцією: підшукувались відповідні землі та здійснювались заходи з утримання педагогічних закладів. Для відкриття навчальних закладів професійної підготовки вчителів необхідно було мати відповідні помешкання для семінарій та інститутів і зразкових шкіл при них; мати у власності навчальних закладів мінімум 5 десятин землі, щоб трудовий принцип здійснювався на практиці [16, с. 53].

Ревкоми здійснювали роботу щодо відкриття та відновлення учительських семінарій, тобто навчальних закладів з підготовки вчителів для загальноосвітніх шкіл. Зокрема, учительські семінарії почали свою роботу в Кам'янці, Хмільнику [9, арк. 19], Летичеві [11, арк. 5], інших повітових та волосних містах.

Грунтовну професійно-педагогічну й фахову підготовку вчителів здійснювала вища школа, тобто учительські інститути, які провадили свою діяльність відповідно до Інструкції про державну систему вищих навчальних закладів в УСРР на місцях від 13 вересня 1919 р. [9, арк. 83]. Ця Інструкція містила в собі наступні положення: план занять, методи роботи, організаційні питання та правила прийому студентів на навчання. Зокрема зазначалось про організацію підготовчих курсів до вступу у вищі навчальні заклади; систему короткострокових курсів, що створювались для робітників. На старших курсах історикофілологічних факультетів додатково запроваджувались заняття з теорії і практики Трудової школи [9, арк. 84]. Необхідно зазначити, що Інструкція закріплювала створення інститутів народної освіти. Втілення в життя даної Інструкції на місцях було покладено на ревкоми.

У Вінниці також діяв інститут народної освіти. Відповідно до його Статуту статус навчального закладу визначався як вищий. Метою його діяльності була підготовка працівників для всіх галузей народної освіти в сфері дошкільної, шкільної та позашкільної. Для здійснення даної мети інститут мав чотири відділи підготовки працівників: для викладання в Єдиній трудовій школі, з дошкільного виховання, з позашкільного виховання, з викладання окремих предметів в Єдиній трудовій школі [9, арк. 184].

Навчальний курс в інституті тривав на I, II та III відділах – 3 роки, на IV відділі – 4 роки. Загальна тривалість навчального року в Інституті складала 240 днів. Навчальний рік починався 1-го вересня, а закінчувався 5-го липня. Канікули тривали 3 тижні взимку, півтора

тижня навесні і 7 тижнів влітку. Навчальний рік ділився на три триместри. Вивчались наступні предмети: історія навчального світосприйняття, теорія еволюції, історія й теорія соціалізму, історія культури, загальна й соціальна педагогіка та школознавство, історія педагогіки з оглядом педагогічних проблем та історією народної освіти, основи фізичного виховання та інші [9, арк. 185].

Діяльність закладів вищої школи координувалась Управлінням вищої освіти у складі трьох осіб, яких затверджували місцеві Губернські революційні комітети. Прийом студентів здійснювався на добровільних засадах.

В Інструкції зазначалось, що необхідно збільшити кількість студентів, плати на навчання не було, формувался інститут вільних слухачів.

Проблема підготовки й забезпечення учительськими кадрами шкіл, зокрема й учителями історії, досить гостро відчувалась в період відновлення радянської влади на Поділлі. Відкривались нові школи, але забезпечити їх повною мірою кваліфікованими кадрами було неможливо. Так на Поділлі учителів, які мали спеціальну підготовку, налічувалося лише 9 %. З усієї кількості педагогічних працівників звання учителя повітових шкіл і домашніх педагогів мали 21 %, 41 % не мали ніякої підготовки, окрім середньої освіти, і 29 % учителів не здобули навіть середньої освіти [16, с. 55].

Власне, причиною того, що окремі школи часто не працювали, була відсутність учителів. Місцева радянська влада у формі ревкомів розуміла, що тільки тоді школа відповідатиме своєму завданню, коли буде забезпечена кваліфікованими педагогами. З цією метою відкривались педагогічні курси та інститути народної освіти. Після впровадження в дію інститутів народної освіти за ними здійснювався жорсткий контроль з боку Наркомату освіти, Губернських відділів народної освіти та Губернських революційних комітетів.

1917 – 1921 рр. – це не лише період політичних і соціально-економічних перетворень в Україні взагалі і на Поділлі зокрема, час жорстокої збройної боротьби, розрухи, але й час відродження та піднесення національної свідомості, культурно-освітніх домагань українського народу, який утверджувався як державотворча нація. Сфера освіти була єдиною сферою суспільного життя, в якій більшовики були відносно лояльними та демократичними.

Ревкоми як тимчасові надзвичайні місцеві органи відіграли велику роль в зміцненні радянської влади. Без утворення цих органів влади вся справа більшовицького режиму була б приречена на загибель. Надзвичайність характеру роботи ревкомів, оперативність їх діяльності дали змогу радянській владі закріпитись в країні, де більшість населення не підтримувала більшовицької позиції. У цьому їм допомагала активна діяльність у сфері освіти. Роботу ревкомів зі створення мережі професійної освіти та підготовки вчительських кадрів можна охарактеризувати як позитивну: це відкриття широкої мережі навчальних закладів, інститутів народної освіти, фінансова допомога їм; ліквідація неписьменності; постачання бібліотек підручниками тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Володимирський М. Організація радянської влади на місцях. – Харків: Всеукраїнське видавництво, 1923. – 116 с.
2. Потарикіна Л. Л. Ревкоми України в 1918-1920 рр. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1957. – 156 с.
3. Тригуб П. М. На захисте завоеваний Великого Октябрю. – К.: Вища школа, 1987. – 152 с.
4. Бугай Н. Ф. Чрезвычайные органы Советской власти: ревкомы, 1918 - 1921 /Отв. ред. Е. Г. Гимпельсон; Академия наук СССР. Институт истории СССР. – Науч. изд. – М.: Наука, 1990. – 320 с.
5. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.: [монографія] / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К.:Альтернативи, 1999. – 320 с. – (Серія «Україна крізь віки»: у 15 т., т. 10).
6. Рибак І. В. Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення / Іван Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 156 с.
7. Тригуб П. Радянське будівництво на Поділлі в 1920 р.: Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції, (Секція історії радянського періоду) / Кам'янець-Подільський держ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського, 1985. – С.113-114.
8. Собчинська М. Розвиток професійної освіти на Поділлі у 1917 – 1920 рр.: Матеріали IX Подільської історико – краєзнавчої конференції, (Секція історії краю першої половини ХХ ст.) / Кам'янець-Подільський держ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського, 1995. – С.239-240.
9. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф.Р. – 254. – Оп. 1. – Спр. 1. – 185 Арк.
10. ДАВО. – Ф.Р. 2625. – Оп. 2. – Спр. 94. – 18 Арк.
11. ДАВО. – Ф.Р. 2625. – Оп. 2. – Спр. 90. – 16 Арк.

12. ДАВО. – Ф.Р. 2625. – Оп. 2. – Спр. 91. – 5 Арк.
13. ДАВО. – Ф.Р. 254. – Оп. 1. – Спр. 188. – 12 Арк.
14. ДАВО. – Ф.Р. 254. – Оп. 1. – Спр. 1208. – 4 Арк.
15. ДАВО. – Ф.Р. 2625. – Оп. 2. – Спр. 109. – Арк. 62.
16. Булда А. Професійна підготовка вчителів історії у період національно-визвольних змагань (1917 – 1920) // Історія в школах України. – 1998. - № 1. – С. 52-55.
17. Осташко Т. Діяльність культурно-освітньої колегії Кам'янець-Подільського ревкому в травні 1919 р. : Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції, (Секція історії радянського періоду) / Кам'янець-Подільський держ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського, 1985. – С.121-122.

Т.Р. Соломонова

ДОЛЯ М.О. ХИТЬКА (ХИТЬКОВА) – ПРЕДСТАВНИКА ВЧИТЕЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

Для динамічного розвитку будь-якого суспільства надзвичайно важливе значення має формування самодостатньої, внутрішньо структурованої й дієвої еліти. Молодий вік української державності не дає підстав вважати, що формування національної еліти загалом відбулося. Штучно перерваний природний процес початку ХХ ст. сьогодні привертає постійну увагу істориків, перед якими стоїть завдання всебічного вивчення ролі економічної й військової еліти, інтелігенції, партійних структур у процесі елітотворення. Вивчення окремих постатей, які хоч і були типовими представниками своєї соціальної страти, але вирізнялися творчим життям, відкриває нові можливості для аналізу. Однією з таких особистостей є Микола Олексійович Хитько (Хитьков – у дореволюційній практиці). Його прізвище часто згадують вітчизняні науковці. Так для бібліотекознавців [1] він є одним з донаторів бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918), музейників [2] – дослідником і популяризатором шкільного музейництва, істориків науки [3] – популяризатором наукової спадщини професора П.Бучинського. Отже, метою даної публікації є висвітлення життєвого та творчого шляху М. Хитька.

Микола Олексійович Хитько (Хитьков) народився у грудні 1868 році, за деякими відомостями 1870 року [4, арк.38], у с.Літвіновка Київської губернії в українській родині агронома з Катеринославської губернії [5, арк.9]. Закінчив Коростишівську учительську семінарію, за особистою оцінкою, «посередньо» [5, арк.9]. Але знайомство на вчительських курсах у Херсоні з відомим педагогом М.Ф. Бунаковим (1837-1904) допомогло йому з подальшим фаховим визначенням як педагога. З 18 серпня 1891 року з с.Черняхово Київського повіту почалася його вчительська кар'єра. Багато займався з дітьми позашкільною освітою, зокрема любив майструвати, ходити з дітьми на екскурсії, проводити вечірні читання. Право викладати ручну працю школярам підтверджувало свідоцтво Санкт-Петербурзького учительського інституту. Потреба у самоосвіті та самовдосконаленні диктували формування бібліотеки, природничих і нумізматичної колекцій. Серед інтелектуальних захоплень особливо його приваблювали науки природничого циклу.

20 січня 1902 року він став завідувачем Крижопільського залізничного училища, що давало йому вже 500 руб. річного утримування та квартиру [6]. Через сімейні обставини 1905 року перейшов на таку ж посаду до Козятинського залізничного училища. Паралельно викладав у місцевій жіночій прогімназії та торговельній школі. Набутий педагогічний та адміністративний досвід вже заслуговував на популяризацію, тому з 1911 року почалися виступи з доповідями на з'їздах вчителів та фаховій пресі. Йому належали, наприклад, такі публікації «О разведении садов и огородов при железнодорожных училищах и общежитиях», «Об устройстве при железнодорожных школах площадок для игр и физических занятий», «Школьные библиотеки», «Об изыскании средств на развитие школьного просветительского дела», «О летних курсах для учителей» тощо [4, арк.38 (зв.)]. Микола Олексійович брав участь у Всеросійській виставці 1913 року у Києві, де демонстрував виставку – живу мініатюру «Шкільний показовий садочок», про який 1917 року випустив окрему брошуру. Водночас з метою узагальнення власного досвіду на основі наявної літератури та практики підготував до друку книгу «Школьный музей, его значение и организация» (Київ, 1913). Це була чи не перша у вітчизняному музейництві така об'ємна (308 стр.) монографія зі шкільного музейництва, присвячена теоретичному обґрунтуванню необхідності створення, цілей і напрямків розвитку шкільних музеїв.

12. ДАВО. – Ф.Р. 2625. – Оп. 2. – Спр. 91. – 5 Арк.
13. ДАВО. – Ф.Р. 254. – Оп. 1. – Спр. 188. – 12 Арк.
14. ДАВО. – Ф.Р. 254. – Оп. 1. – Спр. 1208. – 4 Арк.
15. ДАВО. – Ф.Р. 2625. – Оп. 2. – Спр. 109. – Арк. 62.
16. Булда А. Професійна підготовка вчителів історії у період національно-визвольних змагань (1917 – 1920) // Історія в школах України. – 1998. - № 1. – С. 52-55.
17. Осташко Т. Діяльність культурно-освітньої колегії Кам'янець-Подільського ревкому в травні 1919 р. : Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції, (Секція історії радянського періоду) / Кам'янець-Подільський держ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського, 1985. – С.121-122.

Т.Р. Соломонова

**ДОЛЯ М.О. ХИТЬКА (ХИТЬКОВА) – ПРЕДСТАВНИКА ВЧИТЕЛЬСЬКОЇ
ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.**

Для динамічного розвитку будь-якого суспільства надзвичайно важливе значення має формування самодостатньої, внутрішньо структурованої й дієвої еліти. Молодий вік української державності не дає підстав вважати, що формування національної еліти загалом відбулося. Штучно перерваний природний процес початку ХХ ст. сьогодні привертає постійну увагу істориків, перед якими стоїть завдання всебічного вивчення ролі економічної й військової еліти, інтелігенції, партійних структур у процесі елітотворення. Вивчення окремих постатей, які хоч і були типовими представниками своєї соціальної страти, але вирізнялися творчим життям, відкриває нові можливості для аналізу. Однією з таких особистостей є Микола Олексійович Хитько (Хитьков – у дореволюційній практиці). Його прізвище часто згадують вітчизняні науковці. Так для бібліотекознавців [1] він є одним з донаторів бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918), музейників [2] – дослідником і популяризатором шкільного музейництва, істориків науки [3] – популяризатором наукової спадщини професора П.Бучинського. Отже, метою даної публікації є висвітлення життєвого та творчого шляху М. Хитька.

Микола Олексійович Хитько (Хитьков) народився у грудні 1868 році, за деякими відомостями 1870 року [4, арк.38], у с.Літвіновка Київської губернії в українській родині агронома з Катеринославської губернії [5, арк.9]. Закінчив Коростишівську учительську семінарію, за особистою оцінкою, «посередньо» [5, арк.9]. Але знайомство на вчительських курсах у Херсоні з відомим педагогом М.Ф. Бунаковим (1837-1904) допомогло йому з подальшим фаховим визначенням як педагога. З 18 серпня 1891 року з с.Черняхово Київського повіту почалася його вчительська кар'єра. Багато займався з дітьми позашкільною освітою, зокрема любив майструвати, ходити з дітьми на екскурсії, проводити вечірні читання. Право викладати ручну працю школярам підтверджувало свідоцтво Санкт-Петербурзького учительського інституту. Потреба у самоосвіті та самовдосконаленні диктували формування бібліотеки, природничих і нумізматичної колекцій. Серед інтелектуальних захоплень особливо його приваблювали науки природничого циклу.

20 січня 1902 року він став завідувачем Крижопільського залізничного училища, що давало йому вже 500 руб. річного утримання та квартиру [6]. Через сімейні обставини 1905 року перейшов на таку ж посаду до Козятинського залізничного училища. Паралельно викладав у місцевій жіночій прогімназії та торговельній школі. Набутий педагогічний та адміністративний досвід вже заслуговував на популяризацію, тому з 1911 року почалися виступи з доповідями на з'їздах вчителів та фаховій пресі. Йому належали, наприклад, такі публікації «О разведении садов и огородов при железнодорожных училищах и общежитиях», «Об устройстве при железнодорожных школах площадок для игр и физических занятий», «Школьные библиотеки», «Об изыскании средств на развитие школьного просветительского дела», «О летних курсах для учителей» тощо [4, арк.38 (зв.)]. Микола Олексійович брав участь у Всеросійській виставці 1913 року у Києві, де демонстрував виставку – живу мініатюру «Шкільний показовий садочок», про який 1917 року випустив окрему брошуру. Водночас з метою узагальнення власного досвіду на основі наявної літератури та практики підготував до друку книгу «Школьный музей, его значение и организация» (Київ, 1913). Це була чи не перша у вітчизняному музейництві така об'ємна (308 стр.) монографія зі шкільного музейництва, присвячена теоретичному обґрунтуванню необхідності створення, цілей і напрямків розвитку шкільних музеїв.

Активна професійна позиція сприяла тому, що весною 1917 року його обрали в місцевий «Комітет громадських організацій», де він опікувався створенням читалень для робітників. Вважав себе аполітичною людиною, налаштованою тільки на українську культурницьку діяльність. Так, улітку на з'їзді вчителів Південно-Західної залізниці у Києві він виступав з доповіддю російською мовою «Украинизация школы с педагогической точки зрения», в якій підтримував мовні зміни в освітній системі України. Того ж року в Козятині за власний рахунок під псевдонімом «Надежный Мыкола» він видав тексти цієї доповіді та доповіді про українізацію дитячих садків окремими брошурами.

Пореволюційна демократизація правил вступу до вищої школи давала нарешті широкі можливості для всіх бажаючих. А звістка про відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету відновила у майже 50-річного чоловіка з чималим досвідом педагогічної діяльності мрію про отримання вищої освіти. Натхнений цією ідеєю Хитько вступив до природничого відділення фізико-математичного факультету університету. Ймовірно, усвідомлення важливості такої події, бажання бути корисним підштовхнули його до важливого кроку: стати одним з перших донаторів університетської бібліотеки та подарувати власну книгозбірню у майже 2,5 тис. томів, а також нумізматичну та мінералогічну колекції. У цьому рішенні його підтримав давній знайомий І.Г. Сливка, який отримав посаду бібліотекаря університету. Зауважимо, що, за студіями сучасних дослідників історії університетської бібліотеки [1], це був найбільший дарунок приватної особи. Основу збірки складала природнича та педагогічна література, що стало у нагоді у формуванні ядра бібліотеки вищого навчального закладу.

Заради заробітку Микола Олексійович влаштувався діловодом при декані факультету проф. П.Бучинському (1852-1927), опікувався університетським ботанічним садом, згодом з 1920 року став лаборантом при зоологічному кабінеті (замість Ю.О. Русова) [5, арк.20]. Під час навчання у Кам'янці-Подільському, використовуючи адміністративний і лекторський досвід, він брав участь у створенні біологічного інституту у складі університету, виступав з лекціями природничої тематики, наприклад, «Лікарські рослини – друзі людини». Закінчував він вже Кам'янецький ІНО у 1922 році, тоді ж вступив до аспірантури до проф. П.Бучинського, залишився позаштатним викладачем. Але через непевне матеріальне становище, необхідність пошуків додаткових заробітків та стан здоров'я вчасно підготувати дисертацію не зміг, тому автоматично вибув з аспірантури [5, арк.20].

У вересні 1925 року Хитько переїхав до Вінниці, куди був запрошений як агробіолог для викладання природничих дисциплін у Вінницькому українському педагогічному технікумі ім. І.Франка [5, арк.171]. Вже тут він отримав через наркомат народної освіти вчене звання доцента з методики викладання. 1926 року вступив до місцевої профспілки науковців РОБОС. В особистій анкеті подав список 25 наукових праць за 1911-1926 роки [4, арк.38(зв.)]. Завдяки авторитету, яким він користувався у колег, його було делеговано на Всеукраїнські педагогічні конференції 1926, 1927 років.

1932 року після створення Вінницької області почалася реорганізація її освітньої мережі. Педтехнікум перевели до Умані. Хитько залишився без роботи і влаштувався на роботу в краєзнавчий музей спочатку агробіологом – науковим співробітником, згодом був призначений завідувачем відділу соціалістичного будівництва [5, арк.194-195]. На літо 1933 року він готував першу музейну пересувну виставку, присвячену успіхам радянського будівництва в сільському господарстві (Прикметний рік – від автора), але 6 лютого 1933 року був заарештований представниками ДПУ як член «Української Військової Організації». За матеріалами допитів, до членства у цій організації його залучив 1920 року приват-доцент В.Геринович (1883-1949), під керівництвом якого й діяло Кам'янецьке відділення. По переїзду у Вінницю Хитько нібито брав активну участь у діяльності Вінницького відділення. Зокрема він співпрацював з М.Нарушевичем (1902-1937), представником краєзнавчого музею, М.Доброгаєм, В.Рахинським, викладачами педтехнікуму, М.Стельмахом (1912-1983), тоді студентом інституту соцвиховання [5, арк.196-201]. Доволі швидко почав давати свідчення проти себе, на потребу слідству: про отримання з-за кордону чималих сум для здійснення контрреволюційної діяльності: взимку 1921-1922 років – 15 тис. доларів, 1923 року – 20 тис. доларів [5, арк.188] (Величезні суми для того часу – від автора); підготовку до збройного повстання проти радянської влади, для якого збиралися використовувати зброю й з краєзнавчого музею. 1933 року було засуджено 25 осіб по Подільській філії. Подальших відомостей про Миколу Олексійовича ми не маємо.

Життя М.О.Хитька стало яскравим прикладом впливу громадсько-політичних подій на долю людини. Хоча він наголошував на власній аполітичності та прагнув тільки до культурно-освітньої діяльності, але опинився у вирі всіх подій першої третини ХХ ст. Його ім'я вже увійшло в історію педагогіки, бібліотекознавства та музеєзнавства України, тому творча спадщина заслуговує на вивчення, а може, навіть й актуалізацію деяких висновків і рекомендацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ляхощкий В.П. Книга творить людину... (сторінки з літопису заснування університетської бібліотеки у Кам'янець-Подільському) // Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту. – Кам'янець-Поділ., 2008. – Вип.1. – С. 88-98. – (Бібліотекознавство. Книгознавство); Прокопчук В.С., Філінюк Л.Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: історія й сьогодення // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Поділ., 2008. – Т.11. – С. 37-60.
2. Соломонова Т.Р. Шкільні музеї України: основні тенденції та проблеми розвитку // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: Матеріали наук.-практ. конф. – Житомир, 2005. – С.188-193. – (Велика Волинь. Т.33); Юхневич М.Ю. Я поведу тебя в музей: Учеб. пособие по музей. Педагогике / Рос. ин-т культурологии РАН. – М., 2001. – 140 с..
3. Вашеняк І.Б. Діяльність П.М. Бучинського в контексті розвитку біологічної науки та освіти: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / УААН; Держ. наук. с.-г. б-ка. – К., 2005. – 21 с.; Колястрок О. А. Реалії повсякденного життя інтелігенції України на початку 1920-х років // Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – Вип. 12. – С. 65-70.
4. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р-522. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.38.
5. Там само. – Ф.Р-60695. – Оп.4. – Спр.10695. – Арк.9.
6. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 г. Ч. II. Подольская губерния. – К., 1903. – С. 99.

В.Р. Адамський

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ПЕРІОД
СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ: ЗМІНА СТРУКТУРНИХ ФОРМ**

Історія Кам'янець-Подільського національного університету становить вагомий складову історії державного та культурно-освітнього будівництва в Україні. Заснований у добу Української революції 1917 – 1920 років, навчальний заклад упродовж свого 90-річного поступу не лише вніс чималий внесок у справу підготовки кадрів для установ національної системи освіти, передусім учителів для загальноосвітніх шкіл Подільського регіону, а й зумів вирізнитися якісними науковими здобутками, свідченням чому виступає наявний доробок професорсько-викладацького складу з різних галузей наукового знання та ефективна діяльність дослідних центрів і наукових товариств, що діють при інституції.

За час присутності в українському освітньому просторі Кам'янець-Подільський університет переживав різні періоди, що в значній мірі залежали від викликів відповідної доби та визначених стратегій органів державної влади у провадженні культурної політики. Літопис пройденого шляху, зокрема в частині зміни організаційних та структурних форм, неодноразово виступав предметом наукового аналізу в узагальнюючих працях з історії навчального закладу [1] або його окремих структурних підрозділів [2].

Однак проблема далеко не вичерпана. Особливо, коли йдеться про часи радикальних новацій у цьому процесі, що припадають на початок 20-х років ХХ ст., коли уся освітня система України зазнала докорінної модернізації.

У даній статті автор ставить на меті з'ясувати на прикладі Кам'янець-Подільського державного університету історико-правові підстави, засади та методи щодо реорганізації університетської освіти в Україні у роки становлення більшовицької системи влади.

Вперше вищий навчальний заклад на Поділлі зіткнувся з радянською практикою в реалізації основних принципів освітньої політики у квітні 1919 р., коли червоні війська зайняли Кам'янець. Комуністичний досвід цього періоду в справі визначення структурних форм функціонування системи вищої школи виступав лише калькою відповідних підходів, які застосовувалися у Російській Федерації. Нормативна база, що врегульовувала різні аспекти внутрішнього життя вузів та їх місце в системі народної освіти, дублювалася на місцевому ґрунті практично без змін. У контексті нашого дослідження варто наголосити на важливості прийняття тимчасовим робітничо-селянським урядом України у січні 1919 р. двох декретів – «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» [3] та «Про передачу всіх

Життя М.О.Хитька стало яскравим прикладом впливу громадсько-політичних подій на долю людини. Хоча він наголошував на власній аполітичності та прагнув тільки до культурно-освітньої діяльності, але опинився у вирі всіх подій першої третини ХХ ст. Його ім'я вже увійшло в історію педагогіки, бібліотекознавства та музеєзнавства України, тому творча спадщина заслуговує на вивчення, а може, навіть й актуалізацію деяких висновків і рекомендацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ляхощкий В.П. Книга творить людину... (сторінки з літопису заснування університетської бібліотеки у Кам'янець-Подільському) // Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту. – Кам'янець-Поділ., 2008. – Вип.1. – С. 88-98. – (Бібліотекознавство. Книгознавство); Прокопчук В.С., Філінюк Л.Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: історія й сьогодення // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Поділ., 2008. – Т.11. – С. 37-60.
2. Соломонова Т.Р. Шкільні музеї України: основні тенденції та проблеми розвитку // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: Матеріали наук.-практ. конф. – Житомир, 2005. – С.188-193. – (Велика Волинь. Т.33); Юхневич М.Ю. Я поведу тебя в музей: Учеб. пособие по музей. Педагогике / Рос. ин-т культурологии РАН. – М., 2001. – 140 с..
3. Вашеняк І.Б. Діяльність П.М. Бучинського в контексті розвитку біологічної науки та освіти: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / УААН; Держ. наук. с.-г. б-ка. – К., 2005. – 21 с.; Колястрок О. А. Реалії повсякденного життя інтелігенції України на початку 1920-х років // Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – Вип. 12. – С. 65-70.
4. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р-522. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.38.
5. Там само. – Ф.Р-60695. – Оп.4. – Спр.10695. – Арк.9.
6. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 г. Ч. II. Подольская губерния. – К., 1903. – С. 99.

В.Р. Адамський

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ПЕРІОД
СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ: ЗМІНА СТРУКТУРНИХ ФОРМ**

Історія Кам'янець-Подільського національного університету становить вагомий складову історії державного та культурно-освітнього будівництва в Україні. Заснований у добу Української революції 1917 – 1920 років, навчальний заклад упродовж свого 90-річного поступу не лише вніс чималий внесок у справу підготовки кадрів для установ національної системи освіти, передусім учителів для загальноосвітніх шкіл Подільського регіону, а й зумів вирізнитися якісними науковими здобутками, свідченням чому виступає наявний доробок професорсько-викладацького складу з різних галузей наукового знання та ефективна діяльність дослідних центрів і наукових товариств, що діють при інституції.

За час присутності в українському освітньому просторі Кам'янець-Подільський університет переживав різні періоди, що в значній мірі залежали від викликів відповідної доби та визначених стратегій органів державної влади у провадженні культурної політики. Літопис пройденого шляху, зокрема в частині зміни організаційних та структурних форм, неодноразово виступав предметом наукового аналізу в узагальнюючих працях з історії навчального закладу [1] або його окремих структурних підрозділів [2].

Однак проблема далеко не вичерпана. Особливо, коли йдеться про часи радикальних новацій у цьому процесі, що припадають на початок 20-х років ХХ ст., коли уся освітня система України зазнала докорінної модернізації.

У даній статті автор ставить на меті з'ясувати на прикладі Кам'янець-Подільського державного університету історико-правові підстави, засади та методи щодо реорганізації університетської освіти в Україні у роки становлення більшовицької системи влади.

Вперше вищий навчальний заклад на Поділлі зіткнувся з радянською практикою в реалізації основних принципів освітньої політики у квітні 1919 р., коли червоні війська зайняли Кам'янець. Комуністичний досвід цього періоду в справі визначення структурних форм функціонування системи вищої школи виступав лише калькою відповідних підходів, які застосовувалися у Російській Федерації. Нормативна база, що врегульовувала різні аспекти внутрішнього життя вузів та їх місце в системі народної освіти, дублювалася на місцевому ґрунті практично без змін. У контексті нашого дослідження варто наголосити на важливості прийняття тимчасовим робітничо-селянським урядом України у січні 1919 р. двох декретів – «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» [3] та «Про передачу всіх

шкільних закладів у відання відділу освіти» [4]. Ці документи надавали юридичні підстави наркомові освіти УСРР В. Затонському під час відвідування навчального закладу розпорядитися про закриття богословського факультету [5, с. 243 – 244]. На природне прохання декана В. Біднова надати можливість слухачам хоча б закінчити академічний рік, що фінішував за два тижні, реакція посадовця була негативною. «Богослови – наші вороги!», – з упевненістю промовив він [6, с. 70].

Власне на цей раз державна влада обмежилася зініційованими змінами в питанні приведення внутрішньої структури університету до вимог нових стандартів. На більше у більшовиків не вистачило ані часу, ані сил. Тому це надало підстави дослідникам умовно визначити даний період у взаємовідносинах влади і інституції як період «мирного співіснування» [7, с. 12].

Натомість другий прихід радянських військ у місто, що стався в середині липня 1920 р., характеризувався значно агресивнішим ставленням комуністів до навчального закладу, аж до пропозиції ліквідувати установу як таку [8, с. 70 – 71]. Зрозуміло, що це не могло не позначитися на багатьох важливих сторонах життєдіяльності вузу, зокрема й на його організаційних та структурних формах.

Відтак уже в першому наказі по установі від 28 липня 1920 р. за підписом уповноваженого місцевої вищої школи А. Волянського, котрий фактично репрезентував у навчальному закладі інститут політичного комісара, знову йшлося про закриття з 11 липня богословського факультету, ліквідацію справ якого з господарських питань доручалося зробити Господарчій раді, а з академічних – Раді університету. На практичну реалізацію цього завдання давалося трохи більше двох тижнів [9]. Через два дні, в розвиток започаткованих процесів, комісар видав наступний наказ, яким розпустив усі комісії та заклади, що існували при факультеті [10, с. 12].

Однак на цей раз даним рішенням зміни не вичерпувалися. Принципові новації стосувалися також правничого та історико-філологічного факультетів. Їх було реорганізовано і злито в один – факультет соціальних наук [11]. У конкретному випадку українські комуністи знову-таки йшли протореним шляхом, наслідуючи практику, що була зреалізована в російських умовах, де в 1919 р. було ліквідовано усі юридичні факультети. Пояснення цьому достатньо просте. Право і закон аж ніяк не кореспондувалися із запроваджуваною системою «диктатури пролетаріату». Так само, як не вписувався в канони новітніх стандартів зміст курсів переважної більшості професорів, котрі готували фахівців у галузі гуманітарних знань.

Проте на цьому схожість в реорганізаційних процесах, що відбувалися у вищих школах України і Росії завершується. 1920 рік ознаменований в УСРР початком створення національної системи освіти, яка, за задумом її творців, мала відповідати не лише завданням пролетарського будівництва в освітній сфері, а й бути співставною з регіональною специфікою, вирішенням проблем українізації школи. Провідним творцем цієї системи виступав нарком Григорій Гринько, котрий репрезентував у коаліційному уряді національно налаштованих боротьбистів.

Позаяк керівництвом Наркомосу України був обраний власний шлях, що не мав відповідних радянських аналогів і перевіреної практики, доводилося почасти експериментувати. Зокрема, намагаючись вмонтувати вищу школу в загальну систему освіти, наблизити її зміст і форму до вирішення основних завдань соціалістичного будівництва, заступник наркома освіти Зандер запропонував як варіант реорганізувати університети в Академії теоретичних знань [12, с. 37]. У такий спосіб планувалося адаптувати навчальні заклади до потреб радянської дійсності, відійти від схеми організації «суто теоретичних вузів».

На виконання даних директив уповноважений Кам'янець-Подільського університету створив наприкінці серпня 1920 р. політехнічний факультет [13] і водночас перетворив навчальний заклад в Академію теоретичних знань [14]. Однак будь-яких практичних наслідків це рішення не мало, оскільки невдовзі радянська влада змушена була залишити терени краю. Втім, не на довго. Уже 16 листопада більшовики знову вступили в Кам'янець. А разом з тим знову постала проблема щодо визначення структури інституції.

З метою з'ясування цього питання у грудні 1920 р. Харків відвідала університетська делегація в складі М. Васильківського та Є. Сердюка. Інформація, яку вони привезли, не вирізнялася чіткою конкретикою. Це наклало свій відбиток на ухвалу, яку Науково-шкільна рада прийняла 2 січня 1921 р., заслухавши відповідний звіт. Так, з одного боку, в документі констатувалося, що Наркомос остаточно виявить своє відношення до університету після ревізії і тільки потому запропонує реорганізуватися в одну із вироблених форм. З іншого-ж боку – у

.....
наступному абзаці в документі зазначалося, що «Кам'янецькому університетові запропоновано Наркомосом перетворитись в Академію Теоретичних наук з Інститутом фізико-математичних наук та Наук соціальних». Сільськогосподарський факультет мав перетворитися в окремішний інститут з додатковою організацією геодезичного технікуму [15]. Тобто, навіть поверховий аналіз документу дає можливість углядіти в ньому наявну суперечність, що говорить про певну невизначеність в цьому питанні.

Допоки колектив навчального закладу не мав вичерпної інформації щодо шляхів, за якими має реформуватися структура вищої школи в Україні, він намагався напрацьовувати власні проекти. У цьому контексті розроблялася можливість відкриття технічного і медичного факультетів. Ідея про організацію останнього була гаряче сприйнята академічним персоналом, студентством та громадськістю міста [16].

Однак подібна ситуація тривала недовго. На початку березня 1921 р. до професора Є. Сташевського потрапили деякі матеріали від університетської делегації, що перебувала в справах установи у Харкові, в яких йшлося про реорганізацію Ітену в Інститут народної освіти. Сільськогосподарський інститут, згідно отриманим документам, планувалося відокремити в окрему структурну одиницю. В зв'язку з цим 9 березня 1921 р. він зробив позачергову заяву на засіданні Науково-шкільної ради. Остання, не маючи достатньо вичерпної інформації для прийняття повноцінного рішення, вирішила відкласти розгляд усіх справ, що стосувалися структури вузу [17].

До практичного розв'язання проблеми щодо реорганізації навчального закладу НІІР повернулася 23 березня 1921 р. На цьому засіданні був заслуханий цілий комплекс питань, пов'язаних з майбутньою долею Ітену. В основу ключового з них лягло привезене І. Шимановичем рішення колегії Укрголовпрофосвіти від 26 лютого 1921 р. про реорганізацію університету в два самостійні інститути: народної освіти і сільського господарства [18]. Що стосується індустріально-технічних напрямків підготовки спеціалістів, то було вирішено розглянути дане питання після надання відповідних додаткових матеріалів. Щодо медичного факультету, то центр вирішив відкласти це питання до часу з'ясування загального плану конструкції медичної освіти. Відтак Науково-шкільна рада з цих пунктів обмежилася лише прийняттям інформації до віdomу [19].

З цього часу в навчальному закладі спостерігається намагання професорсько-викладацькою корпорацією реалізувати декілька стратегій, що мали безпосереднє відношення до майбутнього статусу установи. По-перше, в контексті поставлених завдань адміністрація вузу змушена була досить активно працювати над забезпеченням навчального процесу в сформованих інститутах та розмежуванням матеріальної бази. Для оперативного і злагодженого вирішення цих завдань була створена спеціальна комісія [20]. Однак цей процес все ж таки затягнувся аж до початку нового навчального року. ІНО зустрівав його в складі двох факультетів – фізико-математичного та соціальних наук. Крім того, додатково було відкрито підготовче відділення. Ці підрозділи утворювалися практично в усіх гуманітарних вищих навчальних закладах республіки як відповідь на вимогу керівництва Наркомосу створити базу для підготовки робітників і селян до вступу у вузи [21].

По-друге, зусилля академперсоналу були спрямованні на відкриття нових структурних підрозділів, зокрема медичного факультету. З цього питання було підготовлено спеціальний пакет документів, що містився на 40 аркушах, який уповноважена комісія передала на розгляд в центральне освітнє відомство [22]. Ідея втратила свій сенс і нею перестали займатися тільки після проведеної у червні 1921 р. третьої Всеукраїнської наради з питань освіти, яка остаточно закріпила структуру вищих навчальних закладів, що винятково орієнтувалися на підготовку спеціалістів за напрямками галузей народного господарства [23, с. 3 – 11].

Врешті, всупереч рішенню Укрголовпрофосвіти, окремими професорами робилися спроби мобілізувати викладацьку корпорацію в питанні збереження статусу науково-навчальної інституції – Інституту теоретичних наук. Зокрема, відкрити і публічну активність в цьому питанні проявляв приват-доцент П.Г. Клепатський. В одній із заяв на ім'я голови Науково-шкільної ради він писав: «Переформування Ітену в Інарос не тільки руйнує університет, як такий, але й позбавляє Україну єдиної установи, яка розробляла українську науку, – отож під оглядом науки і національних інтересів ми мусимо звернутися до влади з проханням про відміну цієї постанови» [24]. Проте в умовах наростаючої уніфікації усіх сфер суспільного буття, про що недвозначно заявляв більшовицький режим, відстоювати позиції, що не вписувалися в загальну державну стратегію, ставало все важче, а тому подібні ініціативи

здебільшого були приречені на поразку. А, отже, й пропозиція приват-доцента підійти до розгляду важливого питання з усвідомленням усіх можливих негативних наслідків для системи вищої освіти, залишилась практично не поміченою. Предметом окремого розгляду вона так і не стала, попри спеціальне рішення Науково-шкільної ради [25].

Восени 1921 р. Кам'янець-Подільський ІНО пережив чергову внутрішню реорганізацію. При цьому, згідно усталеній більшовицькій практиці, викладацький склад був просто поставлений перед фактом. Наказом політичного комісара від 18 жовтня відповідно до системи підготовки учительського персоналу скасовано фізико-математичний і соціально-гуманітарний факультети, а натомість утворено факультет професійної освіти [26]. Останній орієнтувався на підготовку вчителів для професійних шкіл, шкіл фабрично-заводського учнівства і викладачів загальних дисциплін технікумів. Його завданням було підготувати «висококваліфікованих керівників занять», дати їм професійну освіту і професійні навички. Навчання мало відбуватися у семи секціях: математичній, фізичній, хімічній, географічній, природничій, соціально-історичній, мови і літератури [27]. Даний факультет існував у складі всіх трьох курсів.

Наразі цим же наказом створювався новий підрозділ – факультет соціального виховання, перед яким ставилося завдання підготовки кваліфікованих педагогів для дошкільних дитячих установ та освітніх закладів для дітей з відхиленнями у стані здоров'я та шкіл-семирічок [28]. Він діяв у складі першого курсу.

Окремо, з метою підготовки до занять у вищій школі, продовжувало функціонувати і підготовче відділення.

Однак нова конструкція вузу також проіснувала недовго. Уже на початку 1922 року поширилась інформація про те, що навчальний заклад можливо взагалі закрийть як такий [29]. Хоча подібний розвиток подій категорично заперечувався офіційними представниками влади, проте підстави для хвилювання небайдужому до подальшої долі інституції академічному персоналу таки були. За умов нової економічної політики, коли обсяг коштів, спрямованих на освітні і культурні потреби, скоротився до мінімуму, Наркомат освіти поряд з пошуком різних джерел для розширення бази фінансування освітньої галузі, змушений був вдаватися до оптимізації системи установ вищої освіти. Звісно, за таких умов не усім вузам, що фінансувалися з центрального бюджету, вдалося вижити. Чимало їх таки було закрито або реорганізовано [30]. На Поділлі у цьому відношенні йшла своя певна боротьба за можливість залишитися в освітньому просторі між Кам'янцем і Вінницею. На користь першого спрацьовувала краща матеріальна база і більш досвідчений викладацький персонал, на позитив другого відчутне значення справляло його розташування в губернському центрі.

Починаючи з літа 1922 р. адміністрація Кам'янець-Подільського вузу неодноразово зверталася до центральних органів влади з проханням зберегти навчальний заклад [31]. Переломним виявився візит до Харкова політичного комісара С. Чалого. Змістовні доповіді, зроблені ним у РНК УСРР та ЦК КП(б)У, мали вирішальне значення. Як не прикро, але найпереконливішими аргументами політком у відстоюванні позицій збереження інституту виступали проведені у вузі заходи з пролетаризації студентського товариства та організації виробничого продуктивного колективу [32].

Відтак ІНО відстояли, але чергової реорганізації навчального закладу запобігти не вдалося, незважаючи на численні звернення до державних органів влади як професорсько-викладацького складу, так і молоді [33]. 26 жовтня 1922 року Укрголовпрофос, заслухавши питання щодо встановлення типу для Кам'янець-Подільського інституту, прийняв цілком певне рішення: «а) В Кам'янці-Подільському вважати Інститут Соцвиху, який будувати з двома відділеннями: дошкільним і шкільним, з профосівським розгалуженням з 2-го курсу; б) доручити Відділу підготовки працівників освіти з'ясувати справжнє становище, перспективи Вінницького ІНО і можливість злиття його з Кам'янецьким ІНО; в) запропонувати Відділу підготовки працівників освіти подати на затвердження в адміністративному порядку проект ліквідації Кам'янецьких російських і українських Педагогічних курсів і злиття їх з Кам'янець-Подільським ІНО» [34].

До проблеми структурної перебудови Кам'янецького ІНО колегія Головного управління професійно-технічної освіти ще раз повернулася за чотири дні в контексті розгляду вельми непростого питання щодо забезпечення установи фінансовими та матеріальними ресурсами. Орган управління вищими навчальними закладами України з усією категоричністю підтвердив необхідність термінової реорганізації закладу в Інститут соціального виховання [35]. Його

завданням стала підготовка вихователів дошкільних дитячих закладів, дитячих будинків та вчителів семирічних шкіл [36, с. 31].

Як тільки ця інформація стала відомою Кам'янецькому громадянству, студентський виконавчий комітет виробив відповідне звернення до Бюро ІНО, в якому йшлося про зобов'язання адміністрації виконати конкретні вимоги. У першому пункті ставилося принципове питання про вжиття необхідних заходів з метою скасування постанови щодо закриття факультету професійної освіти і відновлення його роботи. Дана теза аргументувалася великим значенням цього підрозділу для «Пролетарської Республіки». Два наступні пункти стосувалися винятково вирішення проблем професорсько-викладацького складу навчального закладу – ретельного забезпечення його заробітною платою та припинення шкідливої практики по переведенню викладачів до інших вузів. Врешті, останній пункт вирізнявся ознаками компромісності: «Коли Факпрофос при Кам'янецькому ІНО по плану Наркомосвіти, з невідомих нам причин, має бути знесений, – говорилося в ньому, – то ми просимо відтягнути його ліквідацію на цілий рік, щоби дати змогу студентам 3-го і 4-го курсів докінчити свої студії, а молодшим курсам – докінчити відповідні курси» [37].

Втім, Бюро не зуміло відстояти діяльність факультету. На початку 1923 року навчальний заклад перейшов на нову структуру [38, с. 18].

Таким чином, за перших два роки існування більшовицької влади від класичного університету на Поділлі, що був заснований у роки Української революції 1917 – 1920 років, не залишилося видимих структурних ознак. Реформуючись на кожному конкретному історичному етапі у відповідності з завданнями радянської системи освіти, навчальний заклад притерпів різючих організаційних змін. Спроби професорсько-викладацького складу бодай в незначний спосіб втрутитися у цей процес з метою збереження напрацьованих традицій, успіхів не мали. Система, що усією своєю сутністю була спрямована на уніфікацію всіх сфер суспільного життя, перетворювала вищу школу в одну із ланок народногосподарського механізму з жорстко поставленою метою підготовки відповідних спеціалістів. Цьому завданню мав відповідати не лише зміст навчальних планів, засади і методи організації праці, але й форма вищих освітніх установ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кам'янець-Подільський університет: минуле і сучасне /За загальною редакцією О. М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 305 с.; Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет (1918 – 2008 рр.): Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 296 с.;
2. Завальнюк О. М. Історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту: ретроспектива і сьогодення // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, 1995. – Т. 1. – С. 5 – 16; Алещенко М.І., Несторенко В.А. Сільськогосподарський факультет при Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1919 – 1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових статей. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 31 – 40; Зваричук Е. О. Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету // Там само. – С. 105 – 110; Адамський В. р. Факультет соціального виховання Кам'янець-Подільського інституту народної освіти: структура, завдання, організація навчального процесу // Педагогічний дискурс. Збірник наукових праць. – Хмельницький: Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2008. – Вип. 3. – С. 7 – 11; Маркітантов Ю. О., Стецюк В. Б. Факультет української філології та журналістики Кам'янець-Подільського національного університету: поступ вперед // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». – С. 80 – 97; Копилов С.А., Газін В.В. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: збереження історичних традицій – запорука успішного поступу в майбутнє // Там само. – С. 98 – 119; Лозовий В. С., Щирба В. С. Фізико-математичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: курсом зростання (1918 – 2008 рр.) // Там само. – С. 120 – 135; Каньоса П. С., Суровий А. Ф. Педагогічний факультет: кроки зростання // Там само. – С. 155 – 179 та ін.;
3. «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви»: Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917 – 1959 рр.: Збірник

-
- документів /Упорядники: З. І. Зобіна, Г. О. Кравченко, Ю. Б. Медведєв та ін. – К.: Державне видавництво політичної літератури, 1959. – Т. 1 (1917 – червень 1941 рр.). – С. 28 – 30;
4. «Про передачу всіх шкільних закладів у відання відділу освіти»: Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 25 січня 1919 р. // Там само. – С. 30;
5. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: драматичний фінал за радянської доби (січень – травень 1921 р.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 243 – 252;
6. Біднов В. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янець-Подільському (Уривок із спогадів) // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 69 – 70. – С. 64 – 74;
7. Завальнюк О.М. Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1919, 1920 – 1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – Т. 1. – С. 9 – 20;
8. Тимошик М.С. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. – К.: Наша культура і наука; Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови, 2000. – 548 с.;
9. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХМО). – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 2;
10. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти /Під редакцією професорів: В. Гериновича, Фр. Кондрацького, М. Курневича та ін. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня ім. Леніна, 1927. – Т. 2. – С. 1 – 24;
11. ДАХМО. – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 2;
12. Зандер. До питання про реформу вищої школи // Вісник Народного комісаріату освіти УСРР. – 1920. – Ч. 1. – С. 34 – 37;
13. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 11;
14. Там само. – Спр. 60. – Арк. 5;
15. Там само. – Арк. 1а;
16. Там само. – Спр. 51. – Арк. 75 зв.;
17. Там само. – Спр. 60. – Арк. 27;
18. Там само. – Арк. 31;
19. Там само. – Арк. 31 зв.;
20. Там само. – Арк. 44 – 44 зв.;
21. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р – 1941. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 6;
22. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 16;
23. Третье Всеукраинское совещание по просвещению. Выдержки из материалов работ пленума и секций. Резолюции. – Харьков: Редакционно-издательский отдел Наркомпроса, 1922. – 80 с.;
24. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 22 – 22 зв.;
25. Там само. – Спр. 60. – Арк. 31 зв.;
26. Там само. – Спр. 51. – Арк. 64 зв.;
27. Там само. – Ф. Р – 6. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 99 – 102 зв.;
28. Там само. – Ф. Р – 302. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 82.;
29. Там само. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 42.;
30. Там само. – Спр. 222. – Арк. 133;
31. Там само. – Спр. 199 а. – Арк. 18;
32. Там само. – Спр. 222. – Арк. 133;
33. Там само. – Спр. 215. – Арк. 72;
34. Там само. – Спр. 205. – Арк. 148;
35. Там само. – Ф. Р – 6. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 209;
36. Мельник Е. М., Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрати (1921 – 1930 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – С. 28 – 40;
37. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 72 – 72 зв.;
38. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський національний університет (1918 – 2008 рр.): Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 296 с.

**СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ВІННИЧЧИНІ ВІДДІЛУ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
СПІЛКИ МИСЛИВЦІВ ТА РИБАЛОК У 1920-Х РР.**

Еволюційний розвиток всього живого на Землі завжди відбувався і відбувається у конкурентній боротьбі за місце під сонцем. Не була винятком у цьому процесі і людина. Вона знаходилась і знаходиться зараз у постійних і нерозривних зв'язках з природою, особливо з живою. Однією із гілок цих зв'язків було і є мисливство, але не просто як процес добування їжі окремою людиною, а як відносини між людським суспільством і тваринним світом.

Дослідження історії мисливства на теренах України є досить актуальною темою. Особливий інтерес та зацікавленість для нас має дослідження історії території Східного Поділля, зокрема Вінниччини на початку 1920-х років.

Насичена трагічними подіями історія Вінниччини початку минулого століття залишила проблеми мисливства поза увагою дослідників, краєзнавців, спеціалістів цієї галузі. Саме мисливство і рибальство врятувало не одну тисячу людських життів в Україні під час голодоморів 1920-х, 1930-х та середини 1940-х років.

У радянській історіографії історія мисливства на Поділлі не отримала належного і, головне, об'єктивного висвітлення. Серед сучасних історичних праць із даної проблематики варто відзначити статтю А.В.Войнаровського присвячену розвитку мисливського господарства Вінницької округи в 1920-ті рр. [1]. Стаття є цікавою, хоч окремі твердження потребують додаткового вивчення й уточнення.

Джерельну базу статті склали документи державного архіву Вінницької області (ДАВО. – Ф.Р-516. – Оп. 1. Вінницький окружний відділ Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок. 1924-1930). Дослідження даної галузі істотно розширює сферу життя та діяльності мешканців краю, дозволяє більш ґрунтовно реконструювати історію повсякденності, побуту, традицій, специфіки регіону. Окремі документи дозволяють доповнити та розширити знання з історії рідного краю, істотно поглибити джерельну базу. [1, с.217].

Нагальною потребою для більшовиків після встановлення влади постало впровадження нових правових відносин у тому числі й регламентація та впорядкування мисливської справи.

Перший мисливський закон – Декрет РНК РРФСР про терміни полювання і про право на мисливську зброю – був виданий у 1919 р. [2, с.7]. Цим декретом заборонялось полювання у весняно-літній період, крім полювання з науковою метою за особливим дозволом Наркомзему. Заборонялось полювання на лосів і кіз протягом року. Народному комісаріату землеробства спільно із науково-технічним відділом ВРНГ було доручено виробити правила про терміни полювання, про встановлення заповідних територій тощо.

У 1920 році вийшов «Декрет про мисливство», який передбачав цілий ряд організаційних заходів. У вересні 1920 р. на основі цього декрету при Наркомземі було організована центральне правління у справах полювання (Центромисливство), а на місцях - відділи (губмисливство) [3, с.16].

В Україні подібний декрет «Про мисливство» був ухвалений РНК УСРР 11 грудня 1920 р. [1, с. 218]. Саме в цей рік мисливці і рибалки Вінниччини почали організовуватись у спілку. Спілка мисливців та рибалок Вінниччини розпочинала свою працю з відбудови господарства у дуже важких умовах. На Поділлі мисливське господарство було зруйноване. Наслідком такого становища було те, що на Вінниччині, де водилися у значній кількості дикі кози, свині, окремі види дичини зникли на час створення обласної спілки мисливців та рибалок. Найперше мисливці Вінниччини об'єднались у «Перше Вінницьке трудове товариство правильного полювання». На чолі цього товариства було правління із двох осіб - голови і секретаря. Воно виконувало посередницьку роль між мисливцями та Надзвичайною губернською комісією, яка видавала дозволи, як на право володіння мисливською зброєю так і на полювання. У 1920 році на Вінниччині кількість зареєстрованих мисливців була незначною. Вони не були членами товариства. Лише 37 жителів міста Вінниці складали основу цієї організації [4, арк.6].

Так було до 1922 року. У цей час при губернському земельному відділі був організований губернський адміністративний орган з надання дозволу на зберігання зброї. Очолював цей орган уповноважений по губернії і повітах. Низова частина мисливців і рибалок діяла самостійно.

У кінці 1922 року була організована «Подільська спілка мисливців і рибалок» у м. Вінниці, а на місцях повітові спілки. ВЦВК і Раднарком РРФСР 1 березня 1923 року прийняли постанову «Про право полювання», яка доповнювала декрет «Про мисливство» 1920 року. Дана постанова відмінила вікові обмеження мисливців, населення звільнилося від необхідності отримувати посвідчення на право полювання [3, с.17].

З прийняттям постанови 1 березня 1923 р. у м. Харкові був скликаний Всеукраїнський з'їзд мисливців та рибалок, на якому була заснована Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок (ВУСМР) [4, арк.7].

Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок мала відповідну структуру:

- центр: а) Всеукраїнський з'їзд, б) Центральна Рада і Президія, в) Центральна ревізійна комісія, г) центральна товариська дисциплінарна комісія;

- округа: а) окружний з'їзд, б) окружна Рада, в) президія окружної ради, г) окружна ревізійна комісія, д) товариський дисциплінарний суд;

- райони: а) загальні районні збори, б) районний уповноважений або районна президія, в) ревізійна комісія, г) товариський дисциплінарний суд;

- село: а) загальні збори мисливців і рибалок, б) осередки, в) доглядачі.

Дещо пізніше у м. Вінниці було скликано окружний з'їзд, на якому був створений Вінницький окружний відділ Всеукраїнського товариства мисливців та рибалок. Загалом у Вінницькій окрузі на кінець 1927 року нараховувалось 650 відповідальних працівників товариства. Відбулось значне зростання кількості членів спілки мисливців та рибалок Вінниччини. Якщо в 1920 р. їх нараховувалось лише 37 осіб, то в 1927 р. лише у Вінницькій окрузі нараховувалось 2464 мисливців і 647 рибалок. За соціальним складом 74% становили селяни, 14% службовці і 12% робітники [4, арк.7].

З перших своїх кроків спілка мисливців та рибалок проводила активну боротьбу з браконьерством, хижацьким винищенням мисливської фауни Вінниччини. Одночасно спілка вела роз'яснювальну роботу серед населення щодо правильного ведення мисливського господарства, поширювала ідеї охорони природи [4, арк.8].

Як для того часу, то були добрі результати проведеної товариством роботи. Були визначені терміни полювання та норми відстрілу дичини [1, с.219-220]. Була встановлена заборона на відстріл диких кіз, свиней, куніць, видри, куріпки, які зникали з теренів Східного Поділля. Було створено велику площу лісових і болотних заказників для розведення дичини. Заборонялось полювати «засідками», «котлами», з хортами також.

У результаті у Вінницькому відділі ВУСМР було організовано 18 тис. десятин лісових заказників, у яких була належна охорона окремих видів дичини, що знаходились на межі знищення. На Вінниччині було організовано 10 великих рибних заказників [4, арк.9].

Виконуючи директиви VII-го Всеукраїнського з'їзду ВСМР, 2-й пленум ЦР ВУСМР у 1928 р. вперше в Україні встановив щорічне святкування «Дня мисливця» 6-го травня. Цей день повинен був стати «одним із початків єдності мисливських мас України, демонстрацією досягнутих успіхів, поглибленням необхідності захисту й охорони природи, зокрема правильного провадження мисливського господарства і значення його як однієї з найважливіших галузей народного господарства». [5, арк.138].

Виходячи із рішень з'їзду й пленуму ВУСМР Центральна Рада закликала відсвяткувати цей день усіх мисливців республіки та залучити до святкування населення.

Так, для проведення урочистостей і святкування Дня мисливців, 6 травня 1928 р. у м. Вінниці була створена спеціальна комісія з 7 осіб. У святкуванні брали участь мисливці, рибалки, члени гуртків з охорони природи міста та Вінницького району. Свято урочисто розпочалось 6 травня 1928 р о 10 годині ранку. Дві колони, сформовані з мисливців і членів гуртків, пройшли від будинку ОКРвідділу ВУСМР вулицею Леніна і прийшли до міського стадіону. Тут були проведені урочисті збори, а після них цікаві спортивні змагання із стрільби мисливськими гвинтівками по тарілках і механічних мішенях. Переможцями стали О.Сініцин, Д.Мельників, В.Рудковський [5, арк.177]. Серед учнів переможцем був одинадцятирічний член Якушинецького гуртка охорони природи С.Карпенко [5, арк.178]. Для всіх членів товариства та гуртківців був організований сніданок і перегляд кінофільму.

На Вінниччині перші стрілецькі змагання з мисливської зброї були проведені в 1925 р. У 1926 р. відбулось 6 таких змагань, а в 1927 р. – 50. Значна частина їх була проведена в райцентрах і селах Вінниччини. У 1927 р. Вінницьке товариство ВУСМР брало участь у

.....
Всеукраїнських змаганнях із стрільби в Києві і міжнародних змаганнях у столиці республіки м. Харкові. [4,арк.11].

Таким чином, створення Вінницького відділу ВУСМР допомагало у впровадженні нових правових відносин, здійсненні регламентації та впорядкуванні мисливської справи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войнаровский А. Окремі аспекти розвитку мисливського господарства на прикладі Вінницької округи в 20-ті рр. XX ст. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Кращі дослідження. – Матеріали XXI Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 25-26 жовтня 2007 р. – Вінниця, 2007. – С.216-221.
2. Болдинков С. Охотничье хозяйство Украины // Охота. Сборник. – К.: Урожай, 1976. - С.7-12.
3. Охотничье хозяйство СССР / Под ред. Н.Н.Гракова. –М.: Лесная промышленность, 1973. -407 с.
4. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО).- Ф.516. – Оп.1. – Спр.52. - 37 арк.
5. ДАВО. – Ф.516. – Оп.1. – Спр.25. -197 арк.

В.П. Рекрут

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НКВС ПРОТИ КЕРІВНИЦТВА ВІННИЦЬКОЇ ОБЛСПОЖИВСПІЛКИ У 1936 – 1938 РР.

У вітчизняній історичній науці висвітленню політичного терору більшовицької влади у 30-х роках XX ст. в Україні надається величезне значення. Однак застосування репресій проти керівників регіональних спілок споживчої кооперації України ще маловивчене й потребує детального дослідження.

Сучасний етап української історіографії пов'язаний з позитивними змінами у доступі до інформації, яка надає унікальну можливість на підставі архівних документів і матеріалів розгорнути плюралізм поглядів у висвітленні історичних подій, зокрема за часів «великого терору» 1936 – 1938 років. Варто назвати праці вітчизняних науковців, а саме: І. Біласа, с. Білоконя, І. Винниченка, В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Ченцова, Ю. Шаповала, Б. Яроша. На думку упорядників бібліографічного покажчика «Політичні репресії в Україні (1917 – 1918 рр.)», наукові розробки цих авторів подають «панорамне бачення та аналіз радянського тоталітаризму в Україні» і, безперечно, привертають увагу [1, с. 17].

Ідеологія політичного терору, механізми його реалізації докладно висвітлені у колективній монографії «Політичний терор і тероризм в Україні» [2], регіональних дослідженнях з науково-документальної серії «Реабілітовані історією» [3], знайшли своє продовження в глибоких наукових розвідках О. Бажана, В. Васильєва, р. Подкура та інших. Названі вище автори, значною мірою, висвітлюють маловідомі сторінки з історії та викривають злочинну діяльність сталінського тоталітарного режиму.

У наукових і краєзнавчих працях, що стосуються Вінниччини, дослідники В. Васильєв, В. Воловик, А. Давидюк, К. Завальнюк, с. Калитко, П. Кравченко, І. Мазило, О. Лошицький, А. Малигін, П. Павлович, І. Паламар, р. Подкур та ін. зібрали величезний масив фактичного матеріалу, розкрили механізми застосування репресій, назвали прізвища виконавців та визначили кількісні показники репресованих громадян краю. Однак серед названих вище авторів ніхто не досліджував застосування політичного терору проти працівників споживчої кооперації області. Тому такі дослідження не втрачають своєї актуальності й повинні стати предметом вивчення й поширення серед кооперативної громадськості України.

У статті аналізуються основні причини розгортання політичного терору в системі споживчої кооперації Вінниччини та вперше висвітлюються маловідомі факти застосування репресій проти керівників Вінницької облспоживспілки в 1936 – 1938 роках.

Зазначимо, що поштовхом для проведення кампанії масових арештів став Московський процес, організований головним чекістом СРСР Г. Ягодою над 16 членами «Об'єднаного троцькістсько-зінов'ївського терористичного центру» [4]. Власне, суд, який відбувся в серпні 1936 р. над учасниками «центру» [5], став гучним фарсом радянського правосуддя над політичними опонентами генсека Й. Сталіна.

Величезний резонанс цієї справи, повсюдне схвалення трудовими колективами й підтримка основної маси населення лише прискорили розгортання широкомасштабних операцій НКВС. Вище керівництво партії вдалося до безпрецедентної практики – виносити вироки на підставі списків, затверджених особисто Й. Сталіним та його найближчими соратниками.

.....
Всеукраїнських змаганнях із стрільби в Києві і міжнародних змаганнях у столиці республіки м. Харкові. [4,арк.11].

Таким чином, створення Вінницького відділу ВУСМР допомагало у впровадженні нових правових відносин, здійсненні регламентації та впорядкуванні мисливської справи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войнаровский А. Окремі аспекти розвитку мисливського господарства на прикладі Вінницької округи в 20-ті рр. XX ст. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Кращі дослідження. – Матеріали XXI Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 25-26 жовтня 2007 р. – Вінниця, 2007. – С.216-221.
2. Болдинков С. Охотничье хозяйство Украины // Охота. Сборник. – К.: Урожай, 1976. – С.7-12.
3. Охотничье хозяйство СССР / Под ред. Н.Н.Гракова. –М.: Лесная промышленность, 1973. –407 с.
4. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО).- Ф.516. – Оп.1. – Спр.52. – 37 арк.
5. ДАВО. – Ф.516. – Оп.1. – Спр.25. –197 арк.

В.П. Рекрут

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НКВС ПРОТИ КЕРІВНИЦТВА ВІННИЦЬКОЇ ОБЛСПОЖИВСПІЛКИ У 1936 – 1938 РР.

У вітчизняній історичній науці висвітленню політичного терору більшовицької влади у 30-х роках XX ст. в Україні надається величезне значення. Однак застосування репресій проти керівників регіональних спілок споживчої кооперації України ще маловивчене й потребує детального дослідження.

Сучасний етап української історіографії пов'язаний з позитивними змінами у доступі до інформації, яка надає унікальну можливість на підставі архівних документів і матеріалів розгорнути плюралізм поглядів у висвітленні історичних подій, зокрема за часів «великого терору» 1936 – 1938 років. Варто назвати праці вітчизняних науковців, а саме: І. Біласа, с. Білоконя, І. Винниченка, В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Ченцова, Ю. Шаповала, Б. Яроша. На думку упорядників бібліографічного покажчика «Політичні репресії в Україні (1917 – 1918 рр.)», наукові розробки цих авторів подають «панорамне бачення та аналіз радянського тоталітаризму в Україні» і, безперечно, привертають увагу [1, с. 17].

Ідеологія політичного терору, механізми його реалізації докладно висвітлені у колективній монографії «Політичний терор і тероризм в Україні» [2], регіональних дослідженнях з науково-документальної серії «Реабілітовані історією» [3], знайшли своє продовження в глибоких наукових розвідках О. Бажана, В. Васильєва, р. Подкура та інших. Названі вище автори, значною мірою, висвітлюють маловідомі сторінки з історії та викривають злочинну діяльність сталінського тоталітарного режиму.

У наукових і краєзнавчих працях, що стосуються Вінниччини, дослідники В. Васильєв, В. Воловик, А. Давидюк, К. Завальнюк, с. Калитко, П. Кравченко, І. Мазило, О. Лошицький, А. Малигін, П. Павлович, І. Паламар, р. Подкур та ін. зібрали величезний масив фактичного матеріалу, розкрили механізми застосування репресій, назвали прізвища виконавців та визначили кількісні показники репресованих громадян краю. Однак серед названих вище авторів ніхто не досліджував застосування політичного терору проти працівників споживчої кооперації області. Тому такі дослідження не втрачають своєї актуальності й повинні стати предметом вивчення й поширення серед кооперативної громадськості України.

У статті аналізуються основні причини розгортання політичного терору в системі споживчої кооперації Вінниччини та вперше висвітлюються маловідомі факти застосування репресій проти керівників Вінницької облспоживспілки в 1936 – 1938 роках.

Зазначимо, що поштовхом для проведення кампанії масових арештів став Московський процес, організований головним чекістом СРСР Г. Ягодою над 16 членами «Об'єднаного троцькістсько-зінов'ївського терористичного центру» [4]. Власне, суд, який відбувся в серпні 1936 р. над учасниками «центру» [5], став гучним фарсом радянського правосуддя над політичними опонентами генсека Й. Сталіна.

Величезний резонанс цієї справи, повсюдне схвалення трудовими колективами й підтримка основної маси населення лише прискорили розгортання широкомасштабних операцій НКВС. Вище керівництво партії вдалося до безпрецедентної практики – виносити вироки на підставі списків, затверджених особисто Й. Сталіним та його найближчими соратниками.

Серед засуджених за першим списком «585» були декілька українських кооператорів, котрих арештували за причетність до «контрреволюційної троцькістської терористичної організації». У цьому переліку репресованих значився М. Михайлик – колишній голова президії Вукоопспілки у 1931 – 1933 років [6]. Після інтенсивної «обробки» методами НКВС він був змушений назвати осіб, які його начебто залучили до організації, та й тих, що йому особисто вдалося «завербувати» до так званих «контрреволюціонерів», у тому числі й серед керівництва регіональних спілок [7, арк. 348].

Вдалий початок у відкритій боротьбі з «опонентами» Й. Сталіна дав привід для розширення масштабів виявлення осередків «контрреволюційного троцькізму». Масовий політичний терор також торкнувся усіх обласних споживчих спілок України. Однією з перших стала Вінницька.

Підкреслимо, що масові репресії в Україні проти керівників споживчої кооперації (колишніх і діючих) у 1936 – 1938 рр. мали цілеспрямований характер. На нашу думку, важливу роль відігравала особиста позиція Й. Сталіна, котрий був невдоволений роботою кооперації. У першій половині 30-х років він ініціював проведення різних реорганізацій (утворення «Тогзіну», системи держторгівлі й так званих «Орсів»), значно обмежив можливості споживчої кооперації. Внаслідок таких реформ споживча кооперація мала право працювати лише в сільській місцевості.

Оперативні працівники НКВС знали, що в умовах «дефіциту» на продукти харчування та різні промтовари управлінський апарат кооперативних установ мав чи не щоденний контакт з партійно-радянським керівництвом усіх рівнів. Тому, у цьому були переконані чекісти, арештовані кооперативні діячі своїми «зінаннями» могли б забезпечити накопичення компроментуючих матеріалів, у тому числі з «викриття» й ліквідації мережі контрреволюціонерів: «троцькістів», «правих», «націоналістів», «боротьбістів» і тощо. серед партійно-радянської номенклатури республіки.

Такі операції НКВС містили ще й дуже важливий психологічний фактор: трудящим СРСР доводили, що на будь-яку «зраду» більшовизму «караючий меч революції» реагує жорстоко – розплата неминуча.

За матеріалами справи М. Михайлика, керівник облспоживспілки Ізраїль Соломонович Мондрус (колишній член правління Вукоопспілки) потрапив у поле зору органів НКВС. Працюючи вже на Вінниччині, І. Мондрус рішуче проводив кадрову політику, спрямовану на оновлення керівників усіх ланок в обласних структурах, у тому числі й на місцях. Так на засіданні правління облспоживспілки 7 – 9 липня 1936 р. він майже повністю змінив склад президії. За його ініціативою з апарату Укоопспілки на посаду І-го заступника голови прибув А. Хаїт. І. Мондрус знав його через спільну роботу в Харкові та був з ним у дружніх взаєминах. Також до складу президії були введені нові члени: Ж. Гряво, К. Плікше та Л. Талейсник [8, арк. 10]. Змінились і керівники ключових обласних баз та організацій. Зокрема, об'єднання «Плодоовоч» очолив А. Файн, який раніше працював у Молдавській центральній спілці споживчих кооперативних організацій «Умчеко» і прибув до Вінниці на запрошення І. Мондруса [9, арк. 273].

Такі новації голови президії викликали потік писемних та усних повідомлень у «компетентні органи». Зокрема, «сигнальщики» і «скривджені» інформували про те, що в газеті «Соціалістична Молдавія» А. Файн викритий як троцькіст і звільнений з посади керівника заготуправління «Умчеко». Це повідомлення зацікавило всіх, навіть парткомісію обкому КП(б)У, хоч А. Файн був позапартійний. Вінницькі чекісти швидко відшукали матеріали про те, що А. Файн у 1918 – 1921 рр. перебував у партії анархістів, допустив «шкідництво» (відвантажив до Москви овочі, непридатні для споживання), намагався зірвати відправку 2-х ешелонів з фруктами для робітників Києва і Донбасу [10, арк. 12, 16]. Тому версія про зв'язок І. Мондруса з «молдавськими контрреволюціонерами» стала предметом прискіпливої оцінки з боку обласного управління НКВС. Вже у вересні 1936 р. вінницькі чекісти володіли «неспростовними» доказами, що І. Мондрус – заклятий «троцькіст-дворушник», згуртував навколо себе «зграю» закоренілих «ворогів народу» [11, арк. 56, 57, 219-230, 233-242, 243-247, 258-261].

2 вересня 1936 р. на вимогу бюро Вінницького обкому партії правління облспоживспілки звільнило А. Файна від займаної посади [12, арк. 22]. Однак на його захист став голова Укоопспілки В. Д. Кузьменко, який змусив правління облспоживспілки скасувати постанову та виплатити належну йому компенсацію. Водночас Укоопспілка відкликала А.

Файна в розпорядження Києва [13, арк. 25]. Звідти він швидко перейшов на роботу до Центроспівки в Москві. Але, судячи з виступів його «колег» на партійних зборах у Вінниці, зокрема, про направлення у тамтешні «органи» інформації про двурушництво А. Файна, можна припустити, що його доля була трагічною [14, арк. 54].

10 жовтня 1936 р. був заарештований І. Мондрус [15, арк. 5]. Його звинувачували в причетності до «українського терористичного центру, сконструйованого в Москві об'єднаного троцькісько-зінов'ївського терористичного центру» [16, арк. 281]. Головним аргументом при розробці справи для слідчого Я. Денау став факт, що І. Мондрус на початку 1924 р., перебуваючи на студентських канікулах у рідному Конотопі, на партійних зборах у залізничному депо запропонував проголосувати за троцькіську резолюцію [17, арк. 116]. Слідство інкримінувало йому й те, що він постійно підтримував зв'язок з троцькістами в Харкові та Києві, у центральному апараті облспоживспівки оточив себе троцькістами (І. Хаїт, А. Файн) і розставив однодумців на місцях, зокрема на Жмеринській міжрайбазі (Озерова), у Тиврівській (Кримана), Хмільницькій (Мошеля, Лівшиця) райспоживспівках [18, арк. 202-204]. Його також звинуватили у зберіганні зброї (мав «наган» з простроченим дозволом), користувався забороненою літературою Л. Троцького (хоч постанова про заборону цих видань вийшла у 1937 р.), в ігноруванні «сигналів» преси про зловживання в системі споживчої кооперації [19, арк. 202 зв.].

Необхідно зауважити, що арештований І. Мондрус, на відміну від багатьох інших, не визнав своєї провини у контрреволюційній діяльності, шкідництві та участі в терористичній організації. Навіть допити із застосуванням фізичного впливу (в жовтні – грудні 1936 р. його допитували 25 разів!) та очна ставка з М. Михайликом, котрий дав свідчення про залучення І. Мондруса до «терористичної організації», не змогли зламати його волі [20, арк. 82 – 86]. Він стверджував, що повністю змінив свої переконання й безповоротно став у ряди більшовиків-ленінців-сталінців. Слідство не змогло довести, що І. Мондрус і Я. Дехтярьов (начальник управління внутрішньої торгівлі області) склали «шкідницький» план будівництва й розширення мережі хлібопекарень в області [21, арк. 70, 71, 81]. Не визнав він звинувачень у тому, що разом із заступником А. Хаїтом влітку 1936 р. зірвав «постачання населення прохолоджувальними напоями» [22, арк. 107 – 109]. Тому тверда позиція підсудного, на диво, вплинула на Військову колегію Верховного суду СРСР й змусила її винести «м'який» вирок – засудити І. Мондруса до 10 років утримання у в'язниці [23, арк. 292]. Однак це не гарантувало йому ніяких шансів на життя. У Вологді, не порушуючи кримінальної справи і без проведення слідства, «Трійка» 23 листопада 1937 р. констатувала: «Перебуваючи в ув'язненні, продовжував вести активну боротьбу проти Радвлади...», – і прийняла рішення: «Розстріляти» [24, арк. 312].

Репресивні дії НКВС проти керівництва викликали певний психологічний ажіотаж серед службовців облспоживспівки, котрі активно взялися за виявлення «ворогів народу» у своєму середовищі. Особливо старався лідер партгруппи, котрий, щоб знайти компромат на одного з членів правління, навіть виїжджав до столиці. Внаслідок цього після проведення (25. 01. 1937 р.) закритих партійних зборів з порядком денним «Про троцькіста-двурушника-контрреволюціонера Хаїта» 27. 01. 1937 р. Абрама Хаїмовича заточили до вінницької в'язниці [25, арк. 4]. Підставою для арешту стали «виявлені» чекістами матеріали (з протоколів партзборів) про зв'язок з І. Мондрусом, а також дані про те, що А. Хаїт двічі виключався з партії (за матеріальну підтримку виключених з партії) і приховував свою причетність до контрреволюційного троцькізму [26, арк. 4].

Однак А. Хаїт відкинув усі звинувачення й не визнав своєї провини.

Як правило, у таких випадках чекісти направляли справу на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. Цей позасудовий орган 9. 08. 1937 р. й ухвалив рішення про позбавлення волі А. Хаїта терміном на 5 років [27, арк. 116]. Вже через два місяці в Магаданській області він помер [28, арк. 118].

Отже, при розробці «антитроцькіської операції» в системі Вінницької облспоживспівки органи НКВС досягли потрібного результату: 1) «викрили» й знищили регіональний осередок «українського терористичного центру, сконструйованого в Москві об'єднаного троцькісько-зінов'ївського терористичного центру»; 2) встановили факт «змови» керівництва Укоопспівки (Михайлика, Кузьменка) з обласними організаціями (Мондрусом, Хаїтом), котрі, у свою чергу, мали розгалужену мережу на місцях (Озеров, Криман, Мошель); 3) викриті «вороги народу» М. Михайлик, В. Кузьменко мали безпосередній зв'язок з вищим

керівництвом Раднаркому і КП(б)У (Любченком, Порайком, Хвильою, Войцехівським); 4) знайшла підтвердження версія керівництва НКВС УРСР, що в системі Укоопспілки діяла «зграя шкідників» під керівництвом В. Кузьменка, який розставив у регіональних спілках групи «зловмисників», зокрема Вінницькій обл. (Мондруса) і Молдавській АРСР (Баканурського), котрі, у свою чергу, організували шкідництво (Файн, Хаїт, Дехтярьов) у забезпеченні населення товарами широкого вжитку, особливо в прикордонних районах; 5) «викрили» безпосередню участь керівників партійно-радянських органів (Гібера, Баруна, Кримського, Михайлова) в діяльності «троцькістських угруповань» та організації шкідництва в області.

Фактично у 1936 – 1937 рр. органи держбезпеки протиправними діями проти керівництва Вінницької облспоживспілки здобули «підтвердження» правильності лінії вищого керівництва партії й НКВС. Операції чекістів дали відповідь на те, що бажали почути ідеологи й виконавці терору: «троцькізм» як «антирадянська ідеологія» має організований характер і володіє розгалуженою мережею терористичних і шкідницьких організацій у всіх сферах управління народногосподарського комплексу. Тому боротьбу проти «троцькізму» й інших контрреволюційних поглядів потрібно посилити та надати їй перманентного характеру. Такі висновки, на наш погляд, повністю збігалися із переконаннями генсека ВКП(б) Й. Сталіна.

Слід зазначити, що в процесі дослідження значної кількості кримінальних справ і при об'єктивній оцінці використаної слідчими доказової бази виникає декілька тверджень:

За основу бралися не матеріальні докази (списки, предмети, зброя, прокламації тощо), а усні свідчення, писемні повідомлення, плітки, наклепи тощо.

Помилки в господарській діяльності, притаманні будь-якому керівнику, видавалися за шкідництво; саркастичні та насмішливі вислови, анекдоти і тощо класифікувалися як антирадянська агітація, організована протидія та навіть змова з метою фізичного знищення політичних лідерів країни.

Слідчі органи сприймали звичайне невігластво, навмисні наклепи громадян за достовірні факти й використовували їх як документальну базу для судочинства та винесення вироку.

Головним аргументом для прийняття судового рішення було зізнання підсудного або свідчення декількох інших арештованих про його причетність до висунутого звинувачення.

5. Особлива нарада НКВС мала право засудити будь-яку людину навіть при повній відсутності доказів.

Тому говорити про декларовану на весь світ «вільність народів», «радянську демократію» й «справедливе судочинство» було б великим перебільшенням. Насправді ідеологічний міф демократичного суспільства будувався на свавіллі бюрократичного апарату, породженого диктатурою монопартійної системи політичної влади, яка ретельно виконувала волю однієї людини – Й. Сталіна.

У реальному вимірі, злочинні дії НКВС призвели до страждань значної кількості невинних працівників споживчої кооперації області та членів їх сімей. Всі вони ніякого відношення до організованої «контрреволюційної діяльності» не мали. Однак значна кількість з них втратила життя.

Зазначимо, що наступні широкомасштабні репресії органів НКВС в області розгорнулися на виконання наказів НКВС СРСР № 00447, 00485 та інших циркулярів щодо проведення операцій проти антирадянських націоналістичних елементів. Оскільки поляків, німців, китайців, греків, іранців серед членів правління облспоживспілки не було, то основні події розгорнулися згідно з меморандумом № 49990 від 30 листопада 1937 року [29, с. 48]. Цей документ вимагав від чекістів провести операцію з ліквідації в області «латиської контрреволюції».

З наведеного вище складу президії Вінницької облспоживспілки відомо, що там працювали два представники цієї нацменшини – Жан Янович Гряво і Карл Генріхович Плікше. Це були віддані члени більшовицької партії, котрі в загонах латиських стрільців боролися за встановлення радянської влади і згодом довгий час плідно працювали на відповідальних посадах в сфері торгівлі та споживчої кооперації. Арештовані на початку грудня 1937 р. під тиском тортур «зізналися», що були «членами латиської націоналістичної контрреволюційної організації, яка ставила за мету збирати контрреволюційні кадри для активної боротьби з радянською владою під час війни» [29, арк. 141]. Також підтвердили, що проводили «шкідницьку» роботу в системі Вінницької облспоживспілки [30, арк. 12, 62]. Вирок був однозначний – 25 лютого 1938 р. їх розстріляли [31, арк. 63, 146].

Аналогічної долі зазнав голова Шаргородської райспоживспілки латиш Е. А. Зільпаут, котрий також «зізнався» у вищезазначених злочинах і 26 березня 1938 р. був позбавлений життя [32, арк. 26].

Нагадаємо, що зі сформованого І. Мондрусом складу президії залишався жити лише Л. М. Талейсник. Однак його виключення у 1934 р. з рядів ВКП(б) за «розбазарювання робітничих фондів не за призначенням» і згодом відновлення у членстві з суворою доганою, а також факт проживання в Філадельфії (США) декількох братів і сестер покійного батька викликало неабияку зацікавленість з боку секретаря паргруппи облспоживспілки (про ці факти партторг повідомив у відповідні органи). Тому Л. Талейсник у березні 1938 р. терміново залишив посаду і перейшов на іншу роботу [33, арк. 4, 5].

Не краща позиція була у діючого голови президії Вінницької облспоживспілки Й. Б. Крайзмана. На нього той же партсекретар «накопав» значну кількість «компроментуючого матеріалу» і, відповідно, передав до тих же органів [34, арк. 107 – 110]. На наше переконання, лише збіг обставин, викликаний тим, що в середині листопада 1938 р. директивами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «великий терор» був призупинений, подарував їм шанс на життя. [35, с. 55]. Їхні «справи» втратили актуальність, що й дозволило залишитися на займаних посадах і продовжити плідну працю.

Отже, аналіз наукової літератури й дослідження архівних документів показують, що політичні репресії 1936 – 1938 років проти керівництва Вінницької облспоживспілки були невід'ємною частиною політики «великого терору», яка проходила в рамках суворого централізованого процесу під керівництвом Й. Сталіна. Унаслідок політичного терору відбувся розгром правління, сформованого І. Мондрусом в середині 1936 р., всі його члени були репресовані, більшість з них втратили життя. Потерпілі, як правило, перебували раніше в різних політичних партіях або висловлювали свою прихильність до поглядів, відмінних від лінії генсека Й. Сталіна. Тому всі керівники вищої й середньої ланки управління споживчої кооперації України, котрі мали таке політичне минуле, були жорстко репресовані, більшість з них була позбавлена життя.

У подальших дослідженнях проблеми вбачаємо за доцільне висвітлити документи й матеріали про застосування політичного терору проти керівників районної ланки та звичайних працівників споживчої кооперації області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Політичні репресії в Україні (1917 – 1980 рр.) Бібліографічний покажчик // Авт. вст. статей: С. Білоконь, р. Подкур, О. Рубльов. – Житомир: «Полісся», 2007. – 456 с.
2. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архирейський, О.Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.: іл. – Бібліогр.: с. 878 – 921. – Покажчик ім.: с. 922 – 944.
3. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область / Редакція тому: І.С. Гамрецький (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. – Упорядники: В. П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухін, В.Ю. Васильєв, К.В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П.М. Кравченко, І.Г. Паламар, Р.Ю.Подкур, О.К. Струкевич. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.
4. Дело «Антисоветского объединенного троцкистско-зиновьевского центра» / Режим доступа: <http://www.krugosvet.ru/articles>.
5. Правда (Москва), 1936. – 15, 25 августа.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі: – ГДА СБ України). – Ф. П. – Спр. 7108. – 458 арк.
7. Там само.
8. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). – Ф. Р – 6023. – Оп. 4. – Спр. 21115. – 310 арк.
9. Там само. – Спр. 7001. – 484 Арк.
10. Там само. – П – 139. – Оп. 9. – Спр. 3457. – 320 арк.
11. Там само. – Р – 6023. – Оп.4. – Спр. 7001. – 484 арк.
12. Там само. – П – 139. – Оп 9. – Спр. 3457. – 320 арк.
13. Там само.
14. Там само. – Р – 6023. – Оп. 4. – Спр. 21155. – 310 арк.
15. Там само. – Спр. 7001. – 484 арк.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. Там само.

20. Там само.
21. Там само. – Спр. 2743. – 420 арк.
22. Там само. – Спр. 21115 – 310 арк.
23. Там само. – Спр. 7001. – 484 арк.
24. Там само.
25. Там само. – Спр. 21155. – 310 арк.
26. Там само.
27. Там само.
28. Там само.
29. Реабілітовані історією: ...Вінницька область / Редакція тому: І.С. Гамрецький (голова), В.П. Лациба, С. С. Нешик та ін. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.
30. ДАВО. – Р 6023. – Оп. 4. – Спр. 18696. – 210 арк; Спр.4654 – 290 арк.
31. Там само.
32. Там само. – Спр. 6887. – 132 арк.
33. Там само. – П-136. – Оп. 2. – Спр. 4231. – 354 арк.
34. Там само. – Оп.1. – Спр. 301. – Арк. 312.
35. Реабілітовані історією: ...Вінницька область / Редакція тому: І. С. Гамрецький (голова), В.П. Лациба, с. С. Нешик та ін. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.

О.О. Стадник

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Сучасний стан розвитку української історичної науки зумовлює посилений інтерес дослідників до вивчення регіональної історії. У цьому контексті цілком умотивованим, на наш погляд, є звернення до аналізу суспільно-політичних процесів у непівському подільському селі. Зокрема, це дозволить доповнити знання із проблем суспільно-політичної активності українського селянства. Незважаючи на те, що ряд моментів цієї багатогранної теми вже знайшли своє належне наукове висвітлення у ПРАЦЯХ сучасних українських істориків [1], залишаються малодослідженими питання, що стосуються існування та діяльності різних політичних партій у подільському селі, ролі радянських органів влади в суспільно-політичному житті регіону, участі подільських селян у ньому. Тому автор статті ставить за мету розкрити ці сюжети. Об'єкт вивчення – непівське подільське село, предмет – особливості суспільно-політичних процесів у ньому.

Станом на червень 1920 р. на Поділлі було лише 18 дійсних членів КП(б)У [2, с. 9]. На червень 1921 р. губернська парторганізація нараховувала вже 1868 дійсних членів та 561 кандидатів. Вони об'єднувались у 12 повітових парткомів, 19 районних та 19 волосних організацій КП(б)У і нараховували 114 осередків [2, с. 10]. На той час це була найчисельніша партія на Поділлі.

На початку 1920-х років на Поділлі, крім більшовицьких, діяли організації меншовиків, есерів, анархістів, Українська комуністична партія (УКП) та декілька єврейських партій і груп.

УКП організовувалась на Поділлі в 1921 р. завдяки зусиллям прибулого з ЦК УКП С. Симона. Осередки УКП були створені майже у всіх повітах губернії. Найактивнішим з них був Брацлавський, при якому діяла молодіжна організація «Ком'юна» як альтернатива комсомолу. Укапісти, як і більшовики, виступали за союз незаможного селянства з пролетаріатом для спільної боротьби проти «куркуля», закликали до боротьби з контрреволюцією та повстанцями. Однак УКП критикували КП(б)У за те, що її політика спрямована «обличчям до Москви, а задом до України» й домогалася створення немаріонеткового уряду УСРР з усією повнотою влади, виступала за формування української Червоної Армії, а також за те, щоб український пролетаріат у Комінтерні представляв він сам, а не РКП(б). Крім цього, укапісти вимагали скликання Всеукраїнського з'їзду профспілок, який би обрав власну Раду профспілок і замінив російське бюро ВЦРПС. Також УКП вимагала скасування призначеного російською РНК Українського Профбюро і створення альтернативної Вищої Української Ради Народного Господарства для управління економікою. Отже, УКП виступала за незалежну УСРР, яка мала б «братерські» стосунки з РРФСР як рівна з рівною. Це йшло врозріз з планами більшовиків, тому вони розпочали наступ на УКП, створюючи такі умови, за яких партія не могла існувати.

-
20. Там само.
 21. Там само. – Спр. 2743. – 420 арк.
 22. Там само. – Спр. 21115 – 310 арк.
 23. Там само. – Спр. 7001. – 484 арк.
 24. Там само.
 25. Там само. – Спр. 21155. – 310 арк.
 26. Там само.
 27. Там само.
 28. Там само.
 29. Реабілітовані історією: ...Вінницька область / Редакція тому: І.С. Гамрецький (голова), В.П. Лациба, С. С. Нешик та ін. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.
 30. ДАВО. – Р 6023. – Оп. 4. – Спр. 18696. – 210 арк; Спр.4654 – 290 арк.
 31. Там само.
 32. Там само. – Спр. 6887. – 132 арк.
 33. Там само. – П-136. – Оп. 2. – Спр. 4231. – 354 арк.
 34. Там само. – Оп.1. – Спр. 301. – Арк. 312.
 35. Реабілітовані історією: ...Вінницька область / Редакція тому: І. С. Гамрецький (голова), В.П. Лациба, с. С. Нешик та ін. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.

О.О. Стадник

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Сучасний стан розвитку української історичної науки зумовлює посилений інтерес дослідників до вивчення регіональної історії. У цьому контексті цілком умотивованим, на наш погляд, є звернення до аналізу суспільно-політичних процесів у непівському подільському селі. Зокрема, це дозволить доповнити знання із проблем суспільно-політичної активності українського селянства. Незважаючи на те, що ряд моментів цієї багатогранної теми вже знайшли своє належне наукове висвітлення у ПРАЦЯХ сучасних українських істориків [1], залишаються малодослідженими питання, що стосуються існування та діяльності різних політичних партій у подільському селі, ролі радянських органів влади в суспільно-політичному житті регіону, участі подільських селян у ньому. Тому автор статті ставить за мету розкрити ці сюжети. Об'єкт вивчення – непівське подільське село, предмет – особливості суспільно-політичних процесів у ньому.

Станом на червень 1920 р. на Поділлі було лише 18 дійсних членів КП(б)У [2, с. 9]. На червень 1921 р. губернська парторганізація нараховувала вже 1868 дійсних членів та 561 кандидатів. Вони об'єднувались у 12 повітових парткомів, 19 районних та 19 волосних організацій КП(б)У і нараховували 114 осередків [2, с. 10]. На той час це була найчисельніша партія на Поділлі.

На початку 1920-х років на Поділлі, крім більшовицьких, діяли організації меншовиків, есерів, анархістів, Українська комуністична партія (УКП) та декілька єврейських партій і груп.

УКП організовувалась на Поділлі в 1921 р. завдяки зусиллям прибулого з ЦК УКП С. Симона. Осередки УКП були створені майже у всіх повітах губернії. Найактивнішим з них був Брацлавський, при якому діяла молодіжна організація «Ком'юна» як альтернатива комсомолу. Укапісти, як і більшовики, виступали за союз незаможного селянства з пролетаріатом для спільної боротьби проти «куркуля», закликали до боротьби з контрреволюцією та повстанцями. Однак УКП критикували КП(б)У за те, що її політика спрямована «обличчям до Москви, а задом до України» й домогалася створення немаріонеткового уряду УСРР з усією повнотою влади, виступала за формування української Червоної Армії, а також за те, щоб український пролетаріат у Комінтерні представляв він сам, а не РКП(б). Крім цього, укапісти вимагали скликання Всеукраїнського з'їзду профспілок, який би обрав власну Раду профспілок і замінив російське бюро ВЦРПС. Також УКП вимагала скасування призначеного російською РНК Українського Профбюро і створення альтернативної Вищої Української Ради Народного Господарства для управління економікою. Отже, УКП виступала за незалежну УСРР, яка мала б «братерські» стосунки з РРФСР як рівна з рівною. Це йшло врозріз з планами більшовиків, тому вони розпочали наступ на УКП, створюючи такі умови, за яких партія не могла існувати.

У 1921 р. на Поділлі нараховувалося близько 140 членів УКП [2, с. 9-13], весною 1922 р. організація припинила існування [2, арк. 35зв.]. Було створено Бюро з ліквідації УКП на Поділлі, яке реорганізувало її Вінницьку організацію. Після цього організації УКП у повітах проіснували лише до квітня 1922 р. Найбільша на Поділлі Брацлавська організація розкололась, а потім і розпалася. Частина укапістів вступила до КП(б)У. Найбільш активні члени партії С.Симон, І.Кукниченко, О.Вихр, П.Бевз, А.Фарафонов виїхали з Поділля, залишилися тільки І.Рябокін та О.Яровий. Останній в серпні 1922 р. помер від тифу, а І.Рябокін після цього ніякої роботи вже не проводив [2, с. 16]. Отже, організація УКП на Поділлі була ліквідована.

Дещо довше протримались інші партійні осередки, найбільшими з яких були сіоністські партії та групи. На 1923 рік вони нараховували у своїх лавах 526 осіб, з них сіоністи-соціалісти (Ц.С.) – 250 осіб, союз соціал-сіоністської молоді (С.С.С.М.) – 14 осіб, організація сіоністської молоді (О.С.М.) – 60 осіб, Гелохуц – 150 осіб, Маккабі – 22 особи, Скаути – 30 осіб. Така кількість подібних організацій пояснюється тим, що єврейська партія Поалейціон розпалася на 3 угруповання: Цейреціон, Бенейціон та Альгомейнеціон [2, с. 171].

У Вінниці розміщувався районний комітет Ц.С. Головну увагу у своїй діяльності він зосереджував на оргпитаннях та на вдосконаленні роботи трудової організації Гехолуц та спортивних осередках молоді Маккабі і Скаутів. Гехолуц щомісяця видавала свій бюлетень, проводила щотижневі збори. При ній була створена артіль ковалів та гуртожиток, який використовувався для зборів. Свої філії організація мала у Вінниці, Тульчині, Літині, Брацлаві, Хмільнику, Кам'янці, Проскуріві, Каменівці та Вороновиці. Крім щотижневих, влаштовувались і загальні збори, на яких поширювались бюлетені, журнали, а також критикувалася політика більшовиків.

О.С.М. існувала лише в Кам'янецькій окрузі і здійснювала виключно виховну роботу серед молоді в національному дусі, активно залучаючи її до участі у профроботі, приділяла увагу загальній освіті та фізичному розвитку, що відповідало програмній меті партії.

Схожий характер мала організація С.С.С.М., яка діяла переважно у Вінницькій окрузі. Крім цих груп, у 1923 р. на Поділлі перебувало 36 меншовиків, 21 правий есер, 22 анархісти [3, с. 190]. Активної роботи вони не проводили.

Більшовики в цих організаціях вбачали загрозу своєму існуванню й особливо існуванню Комуністичного Союзу Молоді [4,14-15]. Тому всі не* більшовицькі партії та організації перебували на обліку в ДПУ, а через деякий час були повністю ліквідовані.

Запровадження НЕПу ставило перед органами радянської влади нові вимоги. Всіх селян закликали до перевиборів представницьких органів влади. «Товариші незаможні селяни! На 5 липня призначено губернський з'їзд Рад Поділля. Зараз по всіх повітах, волостях і селах відбуваються перевибори сільських рад та волосних і повітових виконкомів. Виконати завдання непу ми зможемо тоді, коли утворимо на місцях міцну владу» [5, с. 27].

На Поділлі до середини 1921 року діяли тимчасові органи влади – ревкоми. У період НЕПу вони були замінені Радами та їхніми виконкомом. Практика утворення рад робітничих і селянських депутатів в цей період показала, що туди обирались представники з різними політичними поглядами та прагненнями. Наявність у радах певного політичного плюралізму заважала більшовикам формувати тоталітарне суспільство. Особливо це стосувалося сільських рад, де «особливу активність проявляли заможні селяни, а це становило найбільшу загрозу для існуючого режиму» [6, с. 35]. Тому залучення селян до активної громадської діяльності в радах вимагало добору кандидатів за ознакою їх «революційності», що забезпечувалось маніпулюванням нормами представництва, незаконним позбавленням виборчих прав, висуванням партійних кандидатур та суто волюнтаристським відведенням небажаних кандидатів на виборах у ради.

Партійні та радянські працівники проголошували, що Ради – влада трудящих. Насправді ж широкі верстви населення були позбавлені політичних прав і свобод. Всі важливі справи за них вирішували представники партійних та радянських органів. Під час виборів у місцеві ради уповноважені райкомів намагалися за всяку ціну протягнути обраних райкомом осіб. Хлібороби в багатьох селах вимагали: «Дайте нам достойних голів сільрад – і непорозуміння між владою і народом відпадуть самі собою» [5, с. 28]. Селяни були готові підтримати новий уряд, але за умови, що він виконуватиме свої обіцянки, Проте антидемократичність нової влади, яка поступово брала під контроль всі ділянки економічного й суспільно-політичного життя, призвела до того, що до керівництва приходили пройдисвіти, п'яниці [7, с. 37].

Бюрократизм на селі проявлявся не тільки у ставленні до різних товариств і громадських організацій, але і в питанні політпропаганди: численні збори, мітинги, кампанії проводились тільки на папері. Рішення й постанови обов'язково повинні були мати (і мали!) класовий підхід при вирішенні всіх питань. Так у резолюції позачергових закритих зборів Терешпільського осередку КП(б)У Вінницької округи, датованої 1924 роком, зазначалось: «Троцькізм був до жовтня 1917 року контрреволюційною течією, таким він є і тепер. Тільки ленінізм повинен жити, і він буде жити. Геть троцькізм! Ми вимагаємо від ЦК не зупинятись ні перед жодними заходами для збереження монолітності в наших рядах» [8, с. 320]. Вимагали перебудови профспілки і громадські організації. Тому VIII Подільська губернська конференція в липні 1922 року, визначаючи завдання профспілок в конкретних умовах Поділля, вимагала посилення керівництва партійних організацій профспілками, підвищення їх ролі та авторитету.

На Поділлі утворювались і так звані комнезами (далі – КНС). Як зазначалось в одній із інструкцій, комнезами – це важіль, за допомогою якого повинні бути перевернуті всі соціальні взаємовідносини, міцно вкорінені в життя кожного селянина. Комнезами були єдиною офіційно дозволеною громадсько-політичною організацією на Поділлі. Вони створювались як органи диктатури пролетаріату та пролетаризованого селянства. «З введенням непу основне завдання комнезамів полягало в сприянні господарському зміцненні країни, вони повинні були вирішувати питання селянського землекористування, збору продподатку, ліквідації неписьменності» [9, с. 53].

Проте завдання, які стояли перед комітетами незаможних селян зводились до наступного: зробити переділ земель та засобів виробництва заможного селянства, в результаті чого підсилити господарське значення маломісних прошарків села, тобто провести заходи «зрівняльної революції» на селі. Насправді мета роботи комнезамів була спрямована і на ліквідацію «політичного бандитизму». «Товариші незаможники! На виконання наказу, даного верховним господарем Поділля – I Подільським губернським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, вибраному ним губернському виконавчому комітету, організувати при губернській нараді із боротьби з бандитизмом 1-й кавалерійський добровільний полк незаможного селянства» [5, с. 32].

КНС виконували колосальну роботу зі зміцнення позицій радянської влади на селі, тому в циркулярному листі ЦККП(б) від 24 жовтня 1921 р. підкреслювалося, що зміцнення організацій незаможних селян повинно стати головним політичним завданням сільських партійних осередків. Особливо підкреслювалась роль комітетів незаможних селян і в зборі податку з метою згуртування бідноти і збереження за комнезамами провідної ролі на селі.

Статус та завдання комнезамів у продподатковій кампанії визначав циркулярний лист КП(б)У від 28 квітня 1921 року. У ньому підкреслювалась необхідність подальшого розвитку та зміцнення комнезамів [8, с. 115]. Збирання податку, як раніше продрозкладки, пропонувалося провести за активної участі КНС та безпосередньо через них. Комнезами у такий спосіб проголошувалися державними збирачами податку.

Збереження КНС та залучення їх до продовольчої роботи свідчило не про кардинальні зміни в економічній політиці більшовиків, а про тимчасовий відступ від втілення в життя комуністичної доктрини. Прагнучи зберегти та зміцнити свої позиції, партія не могла відмовитись від політики насильницького розшарування села й підтримки своєї опори – організованої бідноти. Незважаючи на те, що економічні потреби вимагали державного протекціонізму стосовно високопродуктивного виробника заможного селянства, більшовики через свої доктринні настанови продовжували вбачати у ньому «класового ворога» і основну ставку робили на малопродуктивні сили села в особі незаможного селянства.

Помітну роль у політичному житті Поділля 20-х років відігравала ВУЧК - ОДПУ. Подільська губчека була створена 20 березня 1919 р. на засіданні губревкому. Першим головою колегії Подільської ЧК став Г.Біллер. У січні 1920 р. його замінив Б. Лотажевич. Після звільнення Вінниці від поляків головою було обрано В.Нікольського, з квітня 1921 р. Подільську губчека очолив А.Заковський.

6 лютого 1922 року ВЦВК прийняв декрет про ліквідацію ВЧК та її місцевих органів. При НКВС створювалося Державне політичне управління (далі – ДПУ). Подільський відділ ДПУ став гідним спадкоємцем губчека. Він проводив роботу в таких напрямках: 1) знищення антибільшовицького підпілля; 2) участь у боях із повстанськими загонами; 3) розлад повстанських загонів з середини; 4) роззброєння жителів сіл. Ці організації відіграли головну

.....
роль у боротьбі з повстанцями й переважно завдяки їхнім зусиллям ця боротьба була успішною.

Невід'ємним атрибутом нової влади була міліція. На 1 липня 1922 року губерньська міліція мала у своєму складі 172 особи командного складу, 260 – адміністративно-господарського, 39 – політскладу, 11 – культпросвітпрацівників, 2 лектори, 6 вчителів та 1570 міліціонерів. На озброєнні в міліції було 18 кулеметів та 1757 гвинтівок. Зброї вистачало, за винятком револьверів, яких бракувало на 40% [10, с. 21]. Особовий склад міліції був ненадійним. Серед міліціонерів було багато випадкових людей та кар'єристів. Хабарництво та зловживання службовими посадами було звичним явищем. Окрім цього, за умов розвинутого кримінального бандитизму, злочинності штаб міліції був замалий, і це зумовлювало малу ефективність її роботи. Активних операцій проти повстанського руху міліція майже не проводила.

Для боротьби з повстанцями на початку 1920-х років були створені особливі військово-партійні загони – частини особливого призначення (ЧОП). Діяльність ЧОП велася у трьох напрямках: 1) попередження антирадянських виступів; 2) організація внутрішньої й зовнішньої оборони населених пунктів; 3) ведення бойових дій проти повстанців. У Кам'янці особливий склад кадрів ЧОП інструктували: «Верховна воля всієї партії повинна бути здійснена через вас».

До вересня 1921 року в Україні було сформовано 2 дивізії, 5 бригад та 6 окремих полків особливого призначення, в тому числі й Подільський [11, с. 94]. Подільський полк ЧОП складався з 3 батальйонів. Перший батальйон був розташований у Вінниці, Літині, Гайсині та Ольгополі. Другий дислокувався у Жмеринці, Могилеві-Подільському, Брацлаві та Ямполі. На кінець 1921 року 1-й батальйон нараховував 1032 чол. та 81 жінку, 2-й – 254 чол. та 19 жінок, 3-й – 539 чол. та 34 жінки [12, с. 1]. Молодий командний склад був неповний і не зовсім відповідав своєму призначенню. Відвідування занять бійцями складало спочатку 70%, потім знизилось до 9-20%. В полку не вистачало 1300 гвинтівок, 17 коней, 16 підвід, 70 шинелей тощо [12, с. 11]. У березні 1922 року ЧОП перетворився в самостійну військову одиницю, за типом територіально-міліційних військ. На 1 вересня 1922 року ЧОП Поділля складались з 65 осіб командного складу, 31 – адмінгоспскладу та 115 бійців. Некомплект був 81 особа [13, с. 14]. За таких умов діяльність ЧОП на Поділлі була малоефективною. Головною силою, яка боролася з повстанцями, була Червона Армія. Протягом першої половини 20-х років більшовики змушені були тримати на Поділлі значні військові формування. Тут були розташовані 1-й Київський кінний корпус, до складу якого входили 1 та 2 дивізії Червоного козацтва та Башкирський кінний корпус, 24-а Самарська залізна та 12-а піхотна дивізії, 29-а бригада прикордонної охорони, 112-й батальйон військ ВЧК тощо [14, с. 251]. Дислокація цих частин змінювалась, хоча деякі частини мали постійне місце розташування. Забезпечувались ці війська продовольством, фуражем та ін. за рахунок подільських селян. Часто такі побори не зараховувалися до розмірів продподатку, але мали великі розміри, адже лише 24-а Самарська залізна дивізія нараховувала на жовтень 1921 року 10100 бійців [15, с. 19]. Дисципліна в цих військах була на низькому рівні. Взаємини червоноармійців та селян не були дружніми, червоноармійці вороже ставилися до селян, часто грабували їх, спалювали цілі села.

Так у зведенні від комнезамів Старої та Нової Ободівки Ольгопільського повіту в губвоенраду від 16.11.1921 року йшлося про те, що «загони й частини Червоної армії наводять на місцеве населення такий страх і паніку, що, здається, приїхали не захисники робітничо-селянських інтересів, а найзліші їх вороги. Багато червоноармійців, якщо не більшість, заходять в хати зі зброєю, під загрозою розстрілу й під виглядом пошуку зброї без ордеру риються в селянських сховищах, забирають все, що їм подобається, а скарги потерпілих командирам в більшості своїй ведуть до покарання тих, хто скаржився. Часто червоноармійці грабували і просто перехожих, як це було, коли червоні козаки зняли чоботи з стрижавських селян» [16, с. 320]. Після придушення повстання селян в Ямпільському повіті частини 104 полку, 35 бригад, 12 дивізій ввійшли в с.Петрашівку і почали займатися грабунками [16, с. 332].

У селі Татарка Ольгопільського повіту червоноармійці після невдалої погоні за повстанцями, повернувшись, почали грабувати хати селян, підпалюючи їх, в результаті чого 2/3 села згоріло [16, с. 354]. Також були спалені села Зарванці та Медвеже Вушко Вінницького повіту, Шура та Копіївка Брацлавського повіту [16, с. 169]. Усім командирам і політпрацівникам наказувалося використовувати перебування військ у Подільській губернії для

зміцнення радянської влади на місцях, співпрацюючи з місцевими радянськими і партійними органами, «що є необхідною умовою успіху військової боротьби з бандитизмом» [17, с. 38].

У наказі по Подільському губвідділу ставилось завдання виділити «летючі загони», відповідно до вказівок інструкції по боротьбі з «бандитизмом». Один з таких «летючих загонів» прибув до села Попова Гребля Чечельницької волості і зажадав від селян 50 пудів вівса, 20 пудів печеного хліба, 30 підвід, 6-ти пудову свиню, 11-ти пудового бичка, призначивши термін для виконання вимоги всього 2 години. Це викликало у селян підозру, що це бандити, але під загрозою розправи вони виконали вимоги. На другий день вранці було зібрано схід села, але через невідкладні весняно-польові роботи селяни не могли чекати довго його початку і розійшлися. Незабаром приїхав загін, почали бити в дзвін тривогу, але люди були вже в полі. На дзвін прийшов колишній голова сільради Іван Савинецький і дехто з жителів села. За невиконання вимоги голову вивезли за село, де почали вимагати видати куркулів, а також бандитів і дезертирів, на що голова відповів, що таких у селі немає. Тоді командир загону послав частину своїх людей палити село, а у голови сільради під загрозою розстрілу було взято письмову розписку, що село Попова Гребля взагалі не хоче й не має наміру надалі виконувати розпорядження радянської влади. Загін почав знищувати село вогнем, причому гасити вогонь і рятувати своє майно селянам забороняли. Нарешті виявилось, що було спалено 534 будинки з усіма господарськими спорудами, згоріло двоє дітей і одна літня людина, багато худоби і птиці. У результаті без житла залишилось 1840 жителів села, з них більшість були бідняками без хліба, одягу, худоби [10, с. 15]. І не дивно, що з цього села, за неперевіреними чутками місцевих жителів, пішло в повстанські загони 700 молодих хлопців [10, с. 16]. Звичайно, за умов повного безправ'я, грабунків та принижень селяни брали в руки зброю.

Отже, в період нової економічної політики, незважаючи на певні зміни в соціально-економічному житті, суспільно-політичне становище подільського села майже не змінюється. Набуває обертів монополізація влади більшовицькою партією, відбувається становлення всіх її політичних інститутів. Чільне місце в системі радянсько-більшовицьких органів керівництва займають Ради та їх виконкоми, створені на місцях. Проголосивши Ради владою трудящих, партійне керівництво насправді порушує цей принцип, використовуючи суто класовий підхід, фактично контролюючи їх діяльність. Списки виборців перевіряються, позбавляються виборчих прав кандидатури, що у будь-який спосіб знаходяться в опозиції до більшовицької влади. Така виборча система, точніше, система виборчих порушень, давала змогу владі забезпечити у радах переважну кількість потрібних їм представників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Каспрук І.І. НЕП на Україні у 1921-1923 рр. (історико-політичний аналіз): Дис... к. і. н. – Львів, 1993.; Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000.
2. Саричев В.І. Селянство і Радянська влада в 1925-1929 роках.: Автореф. дис...к. і. н. – Дніпропетровськ, 2000.
3. Державний, архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.11.1. – Оп.1. – Спр.212.
4. ДАВО. – Ф.11.1. – Оп.1. – Спр.57.
5. ДАВО. – Ф. 11.1. – Оп. 1. – Спр.492.
6. ДАВО. – Ф. 11.1. – Оп. 1. – Спр.44.
7. Мельничук О. Боротьба за владу на селі в 1920-1925 роках: Сільські ради проти комнезамів // Нова політика. – 1998. – № 2.
8. Шульга І.Г. Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 років. – Вінниця; Віноблдрукарня, 1987.
9. Поділля в період відбудови народного господарства 1921-1925 рр.: Збірник документів і матеріалів. – Вінниця, 1957.
10. З історії Радянської Вінниччини: Збірник документів і матеріалів. – Вінниця, 1960.
11. ДАВО. – Ф.11.1. – Оп.1. – Спр.59.
12. Кукель Е. Діяльність частин особливого призначення (ЧОП) на Україні (1920-1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1974. – № 3.
13. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.511.
14. ДАВО. – Ф.11.1. – Оп.1. – Спр.512.
15. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Станик В.Р. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918-1922). – Харьков, 1990.
16. ДАВО. – Ф.11.1. – Оп.1. – Спр.517.
17. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.6.

ЗАВЕРШЕННЯ ВІДБУДОВИ І РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ У 1945-1950-Х РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЦЬКОЇ МАГІСТРАЛІ)

На сторінках наукових видань з'явилися публікації, присвячені історії транспорту [1]. Наприкінці 70-90-х рр. минулого і початку ХХІ сторіччя вийшли з друку книги, присвячені історії окремих залізниць і транспортної галузі України [2]. Їх значимість у соціально-економічній історії регіонів засвідчують публікації І.В. Жалоби, С.С. Богатчук, М.С. Глушка [3].

Поза цими виданнями залишається не досліджена історія залізничного транспорту подільського регіону, зокрема, періоду створення й функціонування Вінницької магістралі, яка виділилася зі складу Південно-Західної дороги у 1940 р. Працівники залізниці обслуговували територію Подільського регіону. Після звільнення краю від німецьких загарбників Вінницька магістраль відновила свою роботу як окремих суб'єкт господарювання. Тому різнопланова діяльність її колективу у 1944-1945 рр. й перші повоєнні роки потребує наукових розробок. Крім того у Вінницькому обласному державному архіві автор статті виявив низку документів, які відтворюють картину відбудови магістралі у 1945-1950-х рр. Ці документи дають підставу стверджувати про ефективність на той час спланованих робіт.

Подібний підхід до вирішення складних народногосподарських проблем, як зауважує автор статті у часописі «Аргументи і факти», «Піднімав з колін не лише галузі економіки, а й держави. Вчасно сформовані чіткі плани розвитку не раз ставали паличкою-виручалочкою для багатьох країн у тяжкі періоди... У 1955 р. Японія прийняла п'ятирічний план розвитку, який допоміг вийти з післявоєнної кризи» [4].

У фондах архіву вдалося виявити комплексний документ «План відновлення і розвитку Вінницької залізниці на 1946-1950-ті рр.» При детальному його розгляді з'ясувалося, що його характерною особливістю було те, що він спрямований на відновлення і розвиток самої магістралі і водночас залізничної галузі України. По-друге, ним передбачалася не тільки відбудова залізниці, але й подальший інтенсивний розвиток, оскільки до початку війни її господарство виявилось слабо розвинуте у технічному відношенні через «тупиковість до 1939 і 1940-х рр. до моменту приєднання до України її західних областей і Буковини» [5, арк.2]. Це підтверджує факт збільшення об'ємів перевезень на ділянках близьких до кордонів з Польщею і Бессарабією [5, арк.2].

Назва ділянки	1937 (Вагони)		1940 (Вагони)		1947 (Вагони)		1952 (Вагони)	
	Туди	Звідти	Туди	Звідти	Туди	Звідти	Туди	Звідти
Гречани - Підволочиськ	-	-	1672	809	1160	1225	124	1345
Жмеринка - Гречани	884	705	1412	2200	1335	1750	2800	1750

Проглядається соціальна спрямованість робіт. Ставилося завдання одночасно з відновленням виробничого потенціалу покращити житлово-побутове становище залізничників і членів їхніх родин. На 1948 р. планували ввести в експлуатацію житловий фонд у кількості 24,8 тис.кв.м. [5, арк.25]. На момент завершення робіт він мав становити 75 тис.кв.м. [5, арк.25]. Покращити умови мали 3600 працівникам. Враховуючи, що на магістралі працювало 23 тис. осіб, звичайно, цього було недостатньо [5, арк.25].

Відбудовчі роботи передусім розпочали на магістралі одразу після звільнення території областей, через які пролягали її колії у 1944 році. Як відзначається в одному з документів, відновлені об'єкти здебільшого мали тимчасовий характер із деяким відхиленням від технічних норм та з великою кількістю недоробок, використанням застарілих матеріалів, які були взяті із зруйнованих транспортних об'єктів. Промовистим у цьому відношенні є документ, складений у той час Уповноваженим Держплану Ради Міністрів СРСР по Вінницькій області на ім'я заступника Голови Держплану «Про стан шляхового господарства Вінницької залізниці», де серед недоліків названо такі:

1. Відсутність достатньої кількості нових матеріалів верхньої будови колії.

2. Продовжують широко використовуватися вкорочені рейси.
3. Шляхові машини й агрегати дорожньо-ремонтного поїзда не використовуються.
4. Заготівля шпал на дистанції проводиться незадовільно [5, арк.26].

Підтвердженням такого стану є те, що на Могилів-Подільській дистанції шляхів під час проведення відбудовчих робіт першої черги використали рельси прокату 1915 року [5, арк.29].

На незадовільний технічний стан залізниці також надто вплинули, особливо в квітні – липні 1944 р., напади ворожої авіації [6, арк.4].

Помітно, що під час проведення робіт другої черги порядок відбудови об'єктів залізниці визначався ступенем їхньої важливості для забезпечення ритмічної й безпечної роботи магістралі. Значний вплив на темпи й виробничі потужності будівельних організацій мало їх ресурсне забезпечення. За браком останнього було передбачено ввести до ладу власне виробництво будівельних матеріалів, зокрема роботи паперового, черепичного, миловареного, механічного цехів і виготовлення фарб [6, арк.27].

Для налагодження ритмічної роботи транспорту на території Поділля важливо було поряд з відновленням колійного господарства відбувати мостові споруди. У 1944-1945 рр. від загального числа зруйнованих мостів уже запрацювало 70 [6, арк.6]. Їх звели в основному з дерева, до того ж низької якості [6, арк.7]. Тому в 1946р. запланували відбудувати ще 19 мостів на суму 12,6 млн. карбованців [6, арк.6], у наступному – 9 мостів й 65 мостових переходів. У 1947-1948 рр. запланували перебудувати дерев'яні споруди із врахуванням рівня зносу й технічного стану. Останні планували перебудувати у 1951-1952 рр. через обмеження лімітів на будівельні матеріали. Щоб у певний спосіб усунути напругу, у 1946 р. ввели в дію найбільший на залізниці Славутський баластовий кар'єр, в розбудову якого вклали 4 млн. карбованців [6, арк.9].

На початку 50-х років гостро постала потреба в паливі для потягів. Донецькі шахти не покривали потреби у вугіллі. Для виправлення становища розпочали розробку двох торфовиробництв, потужність кожного – 4 тис. тонн на рік [6, арк.12], при його річній потребі в 200 тисяч [6, арк.12]. Для забезпечення електроенергією залізничних вузлів Проскурів і Гречани передбачалося ввести до ладу локомотивну електростанцію потужністю 800 квт. на торфі. Завершили її споруджувати у 1948 році. На відновлення й розвиток енергетичного господарства управління дороги передбачало видатки в сумі 6 млн. карбованців [6, арк.15].

Приділили увагу відновленню паровозного господарства, бо з семи депо працювало лише два. Тому й запланували вкласти в їхнє відновлення 24 млн. карбованців [6, арк.16], а у вагонне господарство – 5 млн. [6, арк.16], на відновлення ліній зв'язку витратили 14 млн. карбованців [6, арк.22].

У післявоєнний період гостро постала проблема покращення обслуговування пасажирів. Вокзали, залізниці зазнали нищівних руйнувань: із 51 діючого до війни приміщення вціліло п'ять. Обслуговування людей здійснювалося в пристосованих будівлях, при їхньому великому скупченні [6, арк.23].

Відбудова планувалася так, щоб не допустити зустрічі пасажиропотоків, для чого передбачали збільшити кубатуру вокзалів з максимальним наданням різних комунальних послуг [6, арк.23]. Їх зовнішнє оформлення і привокзальні площі планували у такий спосіб, щоб разом з прилеглими будинками вони створювали єдиний архітектурний ансамбль [6, арк.23].

Загалом план передбачав будівництво 11 спеціалізованих вокзальних приміщень у 1946 р., в основному на лінії Київ-Жмеринка-Львів. У тому числі на таких великих вузлах, як Вінниця, Проскурів, Шепетівка, Жмеринка й менших – Гнівань, Калинівка, Браїлів, Голендри. У 1947 р. їхнє будівництво мали продовжити на ст. Бровки, Гулівці, Сарбінівці і Війтівці [6, арк.23].

У 1949 р. були здані в експлуатацію вокзали на станціях Старокостянтинові, Погребищах, Мірополі, Білгороді [6, арк.24]. У 1950 р. вже передбачили капітальний ремонт ще 11 пасажирських вокзалів з малими пасажиропотоками, а також відновлення приміщень на станції Козятин [6, арк.24]. Планували поновити роботу 23 багажних відділень, 42 клубів, 15 пасажирських платформ. Загальний об'єм фінансування робіт складав 22 млн. крб. [6, арк.24].

Предметом особливої уваги при відбудові залізниці мали бути складські приміщення, особливо на дільницях, які належали до яскраво виражених сільськогосподарських районів. Прийом і зберігання продукції вимагав саме таких приміщень. Їх було зруйновано на 80 відсотків. Частину відновили одразу – в 1944-1945 рр. Із збільшенням пропускнуої здатності

залізниці потреба в таких будівлях значно зросла. Планували зведення нових на ст. Шепетівці і Гречанах, значно більших за розмірами, ніж до війни. Передбачали будівництво складів на ст. Козятині і Жмеринка [7, арк.26]. На їх відбудову виділили 10 млн. карбованців [7, арк.25].

Відновленню підлягали не тільки виробничі потужності залізниці, а й об'єкти соціальної ваги – лікарні, школи тощо. Варто відзначити, що на дорозі, яка створена у 1940 р., була відсутня широка сітка лікарняно-санітарних установ. На момент відбудови при нормі вісім лікарняних ліжок на одну тисячу осіб було 2,6. Утримувати хворих було майже неможливо. Наявні медичні заклади збереглися лише частково. Взимку в палатах використовували тимчасові грубки. У непристосованих приміщеннях знаходилися їдальні, пральні. Замість ліжок використовували дерев'яні тапчани [7, арк.26].

На великих вузлових станціях, таких як Гречани й Шепетівка, були відсутні медичні заклади. На усіх інших за німецької окупації «... збитки були нанесені значні, що вплинуло на забезпеченість кваліфікованою медичною допомогою працівників дороги» [7, арк.26]. Тому планували відновити лікарню у Вінниці (на 150 ліжок), на вузлах Гречани (на 75 ліжок), Шепетівці (50 ліжок), утворити туберкульозне відділення в Козятині, яке взагалі було відсутнє на дорозі [7, арк.28]. Після виконання плану будівельних робіт у розпорядженні працівників залізниці знаходилося 650 ліжок з розрахунку 5 на 1000 осіб. Ця норма, безперечно, досить мінімальна [7, арк.28].

Наразі було відкриття при лікарнях поліклінічних відділень. Так Козятинська мала усього 3 кімнати. Не забезпечувався прийом хворих окремими спеціалістами. Тому при потребі пропускати в день 500 оглядали лише 200 хворих [7, арк.28].

Не в кращому становищі знаходилося поліклінічне відділення станції Жмеринка, яке розміщалося в п'яти аптечних кімнатах [7, арк.28].

У Вінниці запланували побудувати поліклініку на 600 відвідувачів [7, арк.28]., з уведенням у дію туберкульозного, фізіотерапевтичного, дитячого і венеричного відділень, жіночої консультації, лабораторії, аптеки зі складом [7, арк.28].

На станції Жмеринка будівництво поліклініки велося у 1948-1950-х рр. [7, арк.28]. Для боротьби з епідеміологічними захворюваннями почалося спорудження санперепускників [42, арк. 28]. Усього на відбудову медицини для працівників залізниці планували використати 6 млн. карбованців [7, арк.29].

Звернули увагу на відновлення шкільництва. До війни в розпорядженні дороги було 25 шкіл, з яких 5 знаходилося після війни в орендованих приміщеннях. В одну зміну могли навчатися лише 4-5 тисяч з 10700 учнів. Багатьом доводилося навчатися не тільки у дві зміни, а в п'ять і в три. [7, арк.29]. Планом передбачали будівництво шкіл №13 у Вінниці, №2 на станції Гречанах, № 16 на ст. Жмеринка, № 26 в Козятині, а також Калинівці, Гулівцях, Журавлівці й Проскурові [7, арк.29]. Також передбачалося будівництво двох дитячих садків у Козятині і Жмеринці. Не вистачало ясельних місць. За наявних 150-160 потреба становила 800. Відбудувати вдалося приміщень на 200-250 ліжок [7, арк. 28]. Загалом на відбудову шкіл і дитячих закладів витратили 4 млн. карбованців [7, арк.28].

Не менш важливою для залізниці виявилася проблема підготовки кваліфікованих кадрів. Тому в плані було передбачено відновлення роботи залізничних училищ в Козятині і Жмеринці. Поступово перетворювали їх в навчально-виробничі комбінати з майстернями, навчальними корпусами, гуртожитками і їдальнями. У Вінниці й Проскурові відновили свою роботу технічні школи з гуртожитками по 9,4 тис.куб. метрів кожній. Загальний об'єм капіталовкладень у підготовку кадрів склав 5 млн. карбованців [7, арк.30].

Як наслідок, за час відбудови залізниці в 1945-1950-х рр. навколо її об'єктів, особливо це важливо у сільській місцевості, відбувалося відтворення соціально-культурного середовища, в якому покращувалися умови праці як самих залізничників, так і сотень тисяч подолян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дьяков Ю.Л. Развитие транспортно-дорожной сети СССР в 1941-1945 гг. – М., 1997; Сотников Е.А. Железные дороги мира из XIX в XXI век. – М., 1993.
2. Куманев Г.А. Война и железнодорожный транспорт СССР 1941-1945. – М., 1988; Ковалев И.В. Транспорт в Великой Отечественной войне (1941-1945гг). – М., 1981; Ванев Г.И. Моряки-днепровцы в Великой Отечественной войне. – К., 1999.
3. Лесковский В. Столетняя – Одеса, 1966; Львівська залізниця. Історія і сучасність. – Львів, 1996; Южной – 100 лет. – Харьков, 1969; Приднепровская железная дорога. – Дніпропетровськ, 1973;

-
- Столичная магистраль Украины. – К., 1970; Юго-Западная железная дорога. Вчера, сегодня, завтра. – К., 1998; Кирпа Г.М, Пенька О.М., Огієнко І.В. Залізниця України: Історичний нарис. – Дніпропетровськ, 2001; Галаган В.Я., Виноградов С.В., Драмарецький Б.Б., Шатаєв В.М. Історія розвитку транспорту. – К., 2004.
4. Жалоба І.В. Політика австрійського уряду щодо шляхів сполучення на північному сході монархії в останній чверті ХУІІІ-на початку 70-х рр.. ХІХст. // Автореф.дис. на здобуття наукового ступеня докт.іст.наук. – Чернівці, 2005; Толоконьов І.В. Залізниця України в часи Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918) // Наук.зап. ВДПУ. Серія: Історія. Вип.ІІ. – Вінниця, 2000; Багатчук С.С. Роль залізничного транспорту в економічному піднесенні Подільського краю в ХІХ– на початку ХХ ст. Там само; Глушко М.С. Шляхи сполучення і транспортні засоби в українських Карпатах другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. – К., 1993.
5. Аргументы и факты в Украине. – 2006. – № 11; Державний архів Вінницької області. – Ф.136. – Оп.23. – Спр.81.
6. ДАВО. – Ф.136. – Оп.23. – Спр.81.
7. ДАВО. – Ф.136. – Оп.23. – Спр.81.

**ЕРІХ ЛЯСОТА І ПЕРЕГОВОРНИЙ ПРОЦЕС ПРО ПЕРЕХІД КОЗАКІВ НА СЛУЖБУ
ДО АВСТРІЙСЬКОГО ІМПЕРАТОРА РУДОЛЬФА ІІ**

Історія Запорізького козацтва привертала і привертає увагу як вітчизняних так і зарубіжних дослідників, адже поява козацтва, його військово-політична активність, зокрема героїчна боротьба з турецько-татарською агресією та шляхетською Польщею, викликали в останній чверті XVI ст. посилений інтерес як до самого козацтва, так і до України як окремого історичного й національного утворення. Боротьба проти турецької експансії протягом XV–XVI ст., як і пізніше залишалася головною проблемою для більшості європейських країн: турки на той час володіли вже майже всією Угорщиною, Балканами, Малою Азією, загрожували Венеції, успішно воювали проти Іспанії і Австрії. І навіть після поразки у морській битві під Лепанто (7 жовтня 1571 р.) не зменшило агресивності і військової могутності Порту. Потреби антитурецької боротьби призводили до створення у Західній Європі все нових коаліцій, штовхали європейських володарів на пошуки нових союзників. Цілком природно, що в цій ситуації відважні походи запорожців на турків і татар привернули увагу всієї Європи. Основним джерелом, яке подає нам широку картину запорізького війська, його організацію, життя та побут є щоденник Еріха Лясоти, посланця австрійського імператора Рудольфа ІІ, який побував на Запоріжжі в останній декаді XVI ст.

Матеріали переговорного процесу про перехід запорізьких козаків на службу до австрійського імператора Рудольфа ІІ, містяться також у працях Д.І Яворницького [2], С.А. Леп'явка [3], В.С. Крисаченка [4], Ю. Січинського [5], О.В. Русини [6], Д. Наливайка [7] та ряді колективних праць [8], а також у дослідженнях чеських істориків Богдана Зелінського [9] та Яни Шамалової [10].

Що штовхало Рудольфа ІІ на пошуки союзників? Міжнародна ситуація в Європі в останній декаді XVI ст. була надзвичайно складною, перш за все небезпека була з боку Османської імперії. В 1593 р. турки розпочали широкомасштабні військові дії з метою завоювання нових територій в Європі аж до Відня включно. Основний удар було спрямовано на Священну Римську імперію – таку назву мала тоді держава австрійських Габсбургів, до складу якої, зокрема, входили також угорські та хорватські землі. Імператор Рудольф ІІ розумів всю складність ситуації і перш за все можливої поразки у війні з турками, у зв'язку з чим почався пошук союзників у Європі. Однак Іспанія саме вела війну в Голландії й проти Англії, Венеція воліла сплатити туркам 300 тис. дукатів, не ризикуючи втратити свою східну торгівлю [1]. Не було впевненості що і така держава як Банат, де своїх проблем було достатньо погодиться стати членом антитурецької коаліції [1]. Залишилися східноєвропейські країни – Польща і Росія. Річ Посполита у відносинах з Портою прагнула зберігати крихкий мир і зважувала кожен крок, який би міг підірвати цю стратегічну лінію. Росія теж не виявляла особливого бажання встрявати у війну з турками, хоча й надала Австрії фінансову допомогу. Залишалися запорізькі козаки.

Перехід запорізьких козаків на службу до австрійського цісаря приносить останньому декілька переваг - пише Яна Шамалова. Вони озброєні і добре навчені, мали свої гармати з обслугою і на відміну від інших найманців не вимагали високої платні. Досконало знали військове ремесло, свідченням чого були успішні походи на кримських татар, були хоробрі і дружні в бою, хоча і дещо шкутильгала дисципліна. Австрійські Габсбурги та Ватикан знали про військові можливості козацтва і вирішили використати їх у протистоянні з турецьким військом, тим більше, що саме козацтво висловлювало готовність до відповідних дій [10]. Не став перешкодою і той факт, що залучення козаків на військову службу до імператора Рудольфа ІІ було свідомим порушенням традиційного міжнародного права, оскільки козаки, особливо реєстрові, на яких була основна надія цісаря, були підданими польського короля [3]. Поступово розпочався переговорний процес.

Після перших спроб переговорів в кінці 1592 р., коли Прагу відвідало точно не визначене посольство і пропонувало Рудольфу ІІ козаків на службу, нова спроба встановлення контактів відбулася вже в 1593 р. У квітні до Москви був направлений агент цісаря Микола Варкоч, завданням якого було окрім отримання згоди царя допомогти австрійському

імператору фінансово, також зібрати якнайширшу інформацію про козаків, їх чисельність, озброєння тощо.

3 грудня 1593 р. переговорний процес про участь козаків під габсбургськими прапорами проходив паралельно на двох фронтах – при дворі цісаря у Празі і в польському Замості, куди в грудні 1593 р. було направлено посла імператора Матвія Вакера. Метою посла було отримання допомоги проти турок і спробувати розпочати процес переходу козаків на службу до цісаря. Тут слід було врахувати і реакцію польської сторони. Канцлера Яна Замойського дуже налякав напад козаків на Джурджево, який міг порушити і до того крихкий мир між обома країнами і переговори які велися в Празі без згоди польського сейму, незважаючи на це, до прохань М. Вакера віднісся позитивно [1].

У другий період перебування Вакера у столичному місті канцлера до нього прибув якийсь козак на прізвище Валіцький і запропонував 10 000 козаків на службу до імператора. Вакер рекомендував йому зустрітися з поручиком Орішевським, представником реєстрових козаків, які служили виключно інтересам Речі Посполитої. Однак Вакер з самого початку вважав Валіцького агентом канцлера, а переговори вважав за провокацію і участі у них не приймав. Як показали подальші події він виявився правим. Враховуючи позицію Замойського щодо прагнень Габсбургів, навряд чи можна було собі уявити перехід на службу до останніх офіційно зареєстрованих козаків. Підозра підтвердилася і тим, що Вакер бачив Валіцького серед дворян Замойського. Але факт залишається фактом, що на протязі січня 1594 р. на переговорах у Празі було досягнуто остаточної домовленості між цісарем і козацьким посланцями.

Головною постаттю празьких переговорів був Станіслав Хлопицький, який прибув до Рудольфа II в Прагу в кінці 1593 р., а супроводжував його якийсь єврей Мойжіш. Хлопицький – політичний пройдисвіт й авантюрист, який служив у Стефана Баторія, але чимось завинив і втік від покарання до козаків, - лише це посольство змусило австрійський уряд до дії. Цікаво, що ініціатива й цього разу виходила не від Запоріжжя, а від «козакуючого» шляхтича, як це було у випадку із Валіцьким. Хлопицький, відрекомендувавшись козацьким гетьманом, обіцяв цісареві за невелику нагороду, точніше за подарунки, наберувати для боротьби проти турків і татар 8 – 10 тис. козаків [6]. Отож не дивно, що Рудольф II спокусився перспективою отримати добре озброєне військо таким малим коштом. Хлопицький, як свідок постійних бойових походів запорожців проти турків і татар, здійснюваних козаками на свій страх і ризик без жодної винагороди, крім воєнних трофеїв, розраховував, що отримавши певні подарунки козаки, які після поразки повстання К. Косинського зосередилися на Низу, і їх усіляко переслідував польський уряд, охоче погодяться на цю пропозицію. Та й сам Хлопицький, очевидно, бажав здобути своїм «посольством» більший авторитет, а то й посісти якусь керівну посаду у Війську Запорізькому. Однак, як показали подальші події, розрахунки Хлопицького виявилися хибними, і сам він ледве не поплатився життям.

Одночасно з Рудольфом II римський папа Клементій VIII горів бажанням організувати новий хрестовий похід проти турків. Значну роль у ньому він відводив запорізьким козакам. В інструкції своєму послові на схід Олександрові Комуловичу (Комулео) у листопаді 1593 р. папа, який раніше був папським нунцієм у Польщі, доручав не лише довідатися про боєздатність, чисельність козацького війська та ін., а виплатити козакам до 12 тис. дукатів, якщо вони вирушать «в краї неприятели» і завдадуть йому «значних шкод». Переговори Комуловича з «начальником» (кошовим) Війська Запорізького Богданом Микошинським у квітні-травні 1594 р. були досить успішними, останній висловив готовність виступити з усім козацтвом проти турків, але молдавський господар, який перед цим обіцяв діяти спільно з козаками, знову завагався, боячись помсти Туреччини [1].

Послом імператора Рудольфа II до козаків було призначено Еріха Лясоту фон Стеблау, онімененого моравського шляхтича з роду Одровонтів. Він народився у Верхній Сілезії в Блажейовіцях біля Ратибора бл. 1550 р. Початкову освіту здобув у м. Герніці, згодом учився в Лейпцігському університеті, а з 1573 р. продовжив навчання у славетному Падуанському університеті. З 1585 р. пішов на службу до імператора Рудольфа II де і став першокласним дипломатом [4].

7 лютого 1585 р. була підписана угода між цісарськими дипломатами на чолі з Лясотою і козаками. Козаки склали присягу вірності до рук цісарських уповноважених Бартоломео Ніцца і Даніеля Прінце і отримали листа до царя Федора, молдавському князю Арону, пану

Янушу Збаражському і звичайно листа адресованого «товариству». Посольству було вручено срібні труби і, звичайно, цісарські хоругви. Прагу залишили 10 лютого і взяли курс на Україну, щоб тут з колегами підготуватися до приїзду поважного посла. 22 лютого Лясота отримав 8 000 злотих для передачі запорізьким козакам і після принесення присяги на вірність вирушив на Схід. До складу посольства крім Е. Лясоти входили козацький діяч Станіслав Хлопицький, дипломат Яков Генкель і представник папи римського пастор Александр Комулео [4]. Враховуючи що у нього була запланована зупинка у Відні і Мішкольці, посольство дещо запізнилося. Таким чином, його шлях на Україну пролягав з Праги через Моравію, Кошиці, Сянок, Самбір і в середині лютого прибуло до Львова де Лясота зустрівся із Хлопицьким. Далі шлях пролягав через Броди, Вшинець, Пиляву, Прилуки, Погребище, Трипілля і 17 травня 1594 р. прибула до Києва, це було три дні. Далі посольство їхало униз по Дніпру і 9 червня прибуло на острів Базавлук, де тоді була Запорізька Січ.

Прибувши до Запорізької Січі, що була на острові Базавлук на Чортомлицькій Дніпровщині, Лясота відзначив, що козацька старшина зустрічала його з почестями, а потім на честь посольства стріляли з гармат [5].

У зв'язку з тим, що 1 300 козаків на чолі з гетьманом Богданом Мікошинським наприкінці травня вирушило в похід проти татар, переговори були відкладені до їх повернення. Похід козаків закінчився безуспішно і вони разом з гетьманом повернулися на Січ 18 червня. Переговори Лясоти з козаками розпочалися аж 20 червня. Справа в тому, що у цей час на Січі був посланець московський з яким переговори були більш важливими і невідкладними. Передбачали, що і московське посольство буде обговорювати питання участі козаків у християнському війську в Європі проти турок. Позиція царя для козаків була важливою і очевидно переговори з послами цісаря хотіли вести в поєднанні з його позицією. Вирішальні переговори про вступ козаків до габсбургського імператора почалися через сім місяців після звернення Хлопицького до цісаря.

На Січі Лясота провів близько місяця (в зворотну дорогу посольство вирушило на початку липня), що дало йому змогу провести низку зустрічей і переговорів, досить ґрунтовно ознайомитися з козацькою республікою і згодом описати її в своєму щоденнику. Найдокладніше він розповідає про демократичний суспільно-політичний устрій Запорізької Січі та її військову організацію, цікаві також окремі замальовки способу життя й звичаїв запорожців зроблені рукою спостережливого очевидця, роль і значення запорожців, для міжнародного життя. Розповідаючи про те, як козаки обговорювали пропозиції австрійського імператора й приймали рішення, Лясота конкретно і детально зафіксував, так би мовити, весь хід роботи козацької ради, процес ухвалення рішень на ній, весь її глибоко демократичний характер. Чи й варто говорити про те, яку величезну пізнавальну цінність мають ці фіксації спостережливого і об'єктивного свідка. Тож і не дивно, що до сторінок щоденника Лясоти так часто зверталися історики, в тому числі і радянські, причому останні здебільшого шукали на них підтверджені соціальної диференціації Запорізької Січі, її класового поділу на старшину і «сірому», розбіжності їхніх інтересів і прагнень старшини прибрати владу до своїх рук (В.О. Голобуцький і інші). За свідченням Лясоти якраз старшина залежала від козацької маси, що остаточне рішення приймалося всією козацькою громадою, і старшина мусила цьому рішенням коритися. Після того, розповідається в щоденнику, як старшинам передавали письмові пропозиції імператора, ті «просили нас знову відійти і прочитати переданий нами Лист прилюдно, сказавши, щоб кожен, добре поміркувавши, висловив свою думку. Проте, коли на перший і другий заклик гетьмана всі промовчали, вони розділялись (як завжди, коли обговорювали щось важливе) на два кола. В одному була старшина, у другому – прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною акламацією податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського Кола і пригрозила, що, коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася, бо не могла протівитися черні (яка є сильніша, могутніша й згуртованіша), лише хотіла обговорити з нами умови» [4].

І коли члени Кола покликали до себе Лясоту, тоді і почалися детальні переговори про участь козаків у війську Рудольфа II. Лясота був впевнений, що Хлопицький заздалегідь ознайомив козаків з пропозиціями австрійського цісаря, варто буде обговорити тільки подробиці. Однак в ході переговорів стало зрозуміло, що козаки вперше чують про можливий перехід на службу до цісаря і тому обговорення затягнулося. Козаки спокійно сприйняли

.....
пропозицію австрійської делегації і внесли декілька принципових пропозицій: недостатню кількість воїнів (на Січі тоді було до 3 000 козаків), слабкі можливості коней для необхідних військових дій, і третя давно існуюча проблема пов'язана з ненадійністю валашського князя, по землях якого мали рухатися татарські війська в напрямку до Угорщини. А якщо взяти до уваги що Валахія і Молдавія були васалами Османської імперії, то дипломатичне забезпечення всієї акції було нереальним. Козаки не одноразово переконувалися в тому, що валашський князь у будь-який момент може перейти на бік турецького війська. Останнім спірним питанням була сума винагороди козакам за участь у антиосманській коаліції, яку запропонував цісар. Козаки були воїнами, які цінували свої життя так само як і інші найманці, а 8 000 злотих вважали скоріше як дрібну повагу до них ніж як підходящий гонорар [10].

Всі раптом зрозуміли, що Станіслав Хлопицький багато наобіцяв цісареві щоб його схилити до себе. Незважаючи на розчарування, козаки висловилися за укладення угоди. Вони мотивували це наступним чином: перехід козаків на службу до цісаря приносив їм фінансові вигоди і одночасно проявили б себе на міжнародному рівні. У козаків була надія, що служба під цісарськими прапорами посилить їх престиж і позитивно вплине на відносини з Річчю Посполитою. З іншого боку, Лясота розумів, якою загрозливою є ситуація в Угорщині і як швидко необхідно завадити вступу турецьких військ. Першими запропонували вихід із загрозливої ситуації козаки. Вирішили послати до Рудольфа II нових послів, які б ґрунтовно обговорили умови і узгодили гонорар. Крім того «товариство» хотіло знайти нових коней і довести свою відданість ідеї християнського бою і звільненні міст Білгород і Кілію. На думку Лясоти, козаки повинні все зробити, щоб не допустити татар в Угорщину. Здавалося, що шлях до угоди буде довгим і заплутаним.

Напружену атмосферу ускладнили суперечки між самими запорожцями. Козацькій старшині план в цілому здавався дуже ризикованим. Козаки вдруге поставили вимогу відмовитися від небезпечних акцій і у бій з татарами не вступати. Ситуацію вирішив сам гетьман Мікошинський, який мав досвід розв'язання таких суперечок. Вказавши на драматизм ситуації і неможливість виходу з неї заявив, що відмовляється від гетьманства. Гетьман йшов на ризик, але маневр вдался. Козаки почали просити його залишитись гетьманом і погоджувалися з прийняттям плану дій. Вони почали шукати винних і погляд впав на Хлопицького. Справедливо звинуватили його в напрузі через те, що у свій час подав цісарю неправдиву інформацію. Злочином в очах запорожців було і те, що називав себе гетьманом, засуджували «лжегетьмана» і за те, що обіцяв цісарю 8 000 козаків на службу хоча повинен був бачити, що в запорожців немає і половини тієї кількості. На своє виправдання Хлопицький придумав легенду нібито ці дані йому запропонував невідомий козак, якого він зустрів у Києві. Козаки йому не повірили і засудили його до мученицької смерті з каменем на ший у водах Дніпра. Врятував його Лясота, поросивши козаків залишити його живим [10].

На кінець обидві сторони формулювали свої вимоги. Козаки наполягали на відправці посольства до Рудольфа II, а щоб схилити на свій бік цісаря вирішили послати дві трофейні яничарські хоругви і декілька військовополонених. Крім того, вимагали дипломатичної підтримки акції польським урядом тому, що і на території Речі Посполитої хотіли гарантованої безпеки, наполягали на військовій підтримці з боку Московського князівства. Допомогу з Росії вважав за необхідну і Лясота, який поділяв побоювання козаків про малу кількість воїнів і коней, а також небезпеку, яка загрожувала з боку валаського і молдавського князівств.

Довгоочікувані 8 000 злотих Лясота передав колу 24 червня. Було прийнято рішення згідно з якого Хлопицький відвідає Москву з листом цісаря про допомогу, потім до Праги повернеться Лясота, якого будуть супроводжувати козацькі сотники Саська Федорович і Ничипор. В ролі спостерігача на Базавлуку залишався Якуб Генкель, член супроводу Лясоти в обов'язки якого входило слідкувати за наслідками обіцяних рішень у відсутності посольства [4].

На початку липня Еріх Лясота розлучився з гетьманом та іншими членами «товариства». Козаки подякували йому за ті зусилля, які він доклав при поїздки на Запоріжжя, і на знак поваги подарували йому хутряну шубу з куниць і шапку з чорних лисиць. На наступний день під звуки труб, сигнальних ріжків, стрільби з гармат, посольство залишило Базавлук і взяло курс на столичне місто цісаря Рудольфа II Прагу, куди і прибула на початку жовтня. Лясота доповідав про хід та наслідки місії таємному раднику Рудольфа Корадусі. Через день послів прийняв і сам цісар. Користуючись моментом, і в знак поваги до імператора, козаки

.....
передали йому дві трофейні хоругви. Ще через день Лясота повідомив козаків, що цісар остаточно вирішив взяти їх на свою службу.

Непрості переговори, здавалося, закінчилися успішно і скоро козаки будуть служити під цісарськими хоругвами. Але ситуація змінилася у зв'язку з посиленням серед козаків групи Северина Наливайка, яка поповнилася 1 500 кіньми. У липні місяці козаки Наливайка і частина запорожців вирушили походом на турків, спалили міста Кілію і Тегіню (Бендери). Повертаючись назад, вони зазнали нападу воїнів молдавського князя Арона і потерпіли поразку. Зазнало невдачі і посольство Хлопицького в Москві, листа Рудольфа не було вручено цареві, останній навіть не удостоївся аудієнції у Кремлі. Правитель у Москві вважав лист недоречним, ображений був і тим, що його ім'я у листі названо поряд з іменами таких людей як Арон, пан Януш Збаражський і козаки серед яких не бачив ні одного рівного собі, приказав Хлопицькому залишити Москву. Надія на російську допомогу не виправдалася, а козаки не отримали підтримки щоб зупинити татарську навалу на Угорщину [10].

Перед зустріччю з татарами, козаки вирішили поквитатися з Ароном. Відповідна акція відбулася на початку жовтня, коли залишки військ Наливайка разом з запорожцями Григорія Лободи вступили до Молдавії. Козаків було 10-12 тис. розділених під 40 хоругвами на двох із яких були цісарські орли. Арон зрозумів, що зустріч з козаками це гра з вогнем. Після спалення м. Цецюри і навколишньої округи відбулося ще ряд військових сутичок, ні в одному з яких молдавський володар не досяг перемоги. Переможним ходом козаки спалили м. Ясси і потім повернулися на Запоріжжя [10].

Цей на перший погляд банальний конфлікт значно ускладнив ситуацію для цісаря. При сприянні папського нунція Комуловича Арон позбувся впливу турок. Ця незначна зміна у політиці малого князівства перетворилася у міжнародну подію. Приймаючи до уваги той факт, що в часи нападу козаків Арон знаходився під захистом Рудольфа II, вийшла парадоксальна ситуація, коли молдавський князь просив захисту у патрона своїх нападників. Ситуація стала ще більш запутаною, коли Арон попросив захисту польського сейму який заявив, що козаки сьогодні воюють під цісарськими хоругвами. Поляки цю інформацію політизували заявляючи, що козаки під цісарськими хоругвами наймалися без їх згоди і цісар ігнорував негативну позицію Яна Замойського. Рудольф II опинився в надзвичайній ситуації і мусив поспіхом шукати з неї вихід. Його листи переповнені співчуттями та вибаченнями та прагнучи виправдати себе стверджував, що сам він не хотів наймати козаків і тільки постійні прохання останніх змусили його це зробити. Дав наказ припинити акції козаків проти молдаван і просив їх допомагати Арону.

В цей час на Сході сформувався союз володарів Трансільванії, Молдавії і Валахії з козаками для спільних дій проти турок. Певний час новий союз мав успіх, на протязі року об'єднані війська налякали турецьких жителів Бухареста і Джорджева зруйнували ряд міст і сіл. Участь козаків у цих акціях була символічною, хіба що деколи брав участь Наливайко. Помста турок не забарила себе чекати, і як тільки вони зібрали нове військо, вище згадана коаліція розпалася, до того ж її розривали внутрішні суперечки, а саме прагнення Трансільванії перетворити інших двох членів коаліції на свої провінції.

На цьому участь цісарських хоругв, які і досі були у козаків не закінчилася. Влітку 1595 р. почалася навала татар. Замойський рушив із військом до південносхідних кордонів Речі Посполитої, зайняв Молдавію і посадив на престол молдавського володаря Єремію Могилу і після ряду битв з татарами, де поляки перемогли, Ян Замойський підписав з Туреччиною мир, де обіцяв, що Польща буде перешкоджати будь-яким нападам на турецькі землі.

У серпні 1595 р. на Угорщину рушило 2 тис. козаків під проводом Наливайка. Не ясно, що стало приводом до цього походу, поширювалися чутки про подальші переговори між габсбургською і козацькою сторонами і зі свідчень Наливайка витікає, що навряд чи козаки самі по собі вирішили брати участь у боях в Угорщині та ще і без винагороди. У битвах з турками показали себе з найкращого боку і отримали від арсікнязя Матяша хоругви. Населення ж Угорщини сприйняло козаків неприязно, що визнав і сам Наливайко, і в кінці осені 1595 р. козаки повернулися на Подністров'я [10].

Коли на Україні посилюлися національно-визвольні змагання, подальша співпраця козаків з цісарем не мала сенсу. Козаки під проводом Наливайка повстали проти польського гніту. Спочатку переважали соціальні мотиви, а пізніше на передній план виходить питання конфесійне. Козацький гнів був направлений перш за все проти католицьких волинських панів і

.....
дуже швидко охопив більшість козацьких об'єднань. Об'єднані козацькі війська нараховували 7 тис. чоловік. 3 травня 1596 р. козаки зійшлися в бою з військом коронного гетьмана Жолкевського, який повертався із Молдавії. Битва відбулася у Гострого Каменя. Повсталі хоробро захищалися, а після приходу додаткових польських сил становище повсталих стало критичним. Вирішальна битва відбулася біля р. Солониця. Як пам'ять про свої колишні перемоги і в цій битві за щастя і кращу долю козаки підняли над своїми головами хоругви з цісарським орлом. Однак на цей раз над головами хоробрих воїнів з дніпровських порогів свою захисну роль вони не виконали [10].

Наймання запорізьких козаків на службу до Рудольфа II являло собою найцікавішим випадком використання цих воїнів в габсбургських службах. Участь козаків засвідчена в 1620 р. і в першій половині 1630-х рр., коли козацьке військо ставало все могутнішим. Після поразки повстання на чолі з Наливайком ще півстоліття козаки залишалися під гнітом Польщі. Козаки ставали захисниками традицій і прав православних українців шляхта яких окатоличилася і полонізувалася. Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького привела до утворення козацької держави, яка проіснувала, як автономна одиниця в межах російської імперії аж до половини XVIII ст.

Еріх Лясота був першим послом європейської держави, який відвідав Січ, і ця подія стала однією із важливих віх в історії козацтва. Імператора Священної Римської імперії традиційно вважали першим за рангом серед усіх правителів європейських держав. Формально австрійський посол мав завдання лише найняти козаків на службу на час війни, але реальний факт прямого звернення імператора по допомогу до козацтва свідчив про визнання його самостійною і досить потужною військово-політичною силою в міжнародних відносинах. Крім того, звернення до козаків в обхід польського уряду фактично означало визнання незалежності козацтва від державної влади Речі Посполитої, адже навіть для простого набору найманців потрібен був дозвіл уряду.

Австрія пішла на цей неординарний крок тому, що для неї було життєво важливим знайти нового союзника, розширити театр військових дій проти турків на Північне Причорномор'я і Молдавію. Переговори закінчились успішно і козакам було передано прапор імператора та гроші. Проте ця сума була більш символічною, ніж реально могла допомогти у спорядженні козацького війська. Еріх Лясота був спостережливим дипломатом і уклав докладний щоденник своєї подорожі, який є першим відомим описом Запорізької Січі. Посол залишився надзвичайно задоволеним процесом посольства, самими переговорами, оскільки повністю виконав свою місію і, як він сам зазначав, заручився допомогою великого і досвідченого війська.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Щоденник Е. Лясоти із Стеблева 1588 – 1594 рр. – Д., 2005. – С. 159-218.
2. Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. – 1988. - № 10. – С. 95-96.
3. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. Т. 2. – Л., 1991. – С. 26-40.
4. Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник, у 2-х кн.. Кн. 1. – К., 1996. Діаріуш. – С. 144-154; Леп'явко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 2006. – С. 335-336, Леп'явко С.А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 6, 10, 103, 109-116, 121.
5. Січинський Ю. Україна очима чужинців. – К., 1992. – С. 56-60.
6. Русин О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 308-310.
7. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 85-93.
8. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., «Генеза»-Запоріжжя «Прем'єр», 2002. – С. 302; Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т. Т. 1/ Редкол. В.А. Смолій, В.А. Брехуненко, О.К. Струкевич та ін. – К., 2006. – С. 474 – 476, 543-548, 550-553, 574-576.
9. Zilinskyj B. Ukrajinský kozácký mýtus // Historické listy. – Praha, 1993. – Č. 3, S. 21-25.
10. Samalova J. Pod cisařskoy korouhvi. Cesta zaporozských kozáků do služeb Rudolfa II // Dějiny a současnost. – 2000. – Číslo 5. – S. 2-7.

**ДУХОВНА СПАДЩИНА Д.С. БОРТНЯНСЬКОГО У КОНТЕКСТІ
СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ МУЗИЧНОЇ КЛАСИКИ**

У багатій богословській спадщині Іоанна Златоустого є сторінки, присвячені християнському музичному мистецтву: «Спів – це свято для тих, що радіють, втіха для тих, що нудьгують, вгамування для пристрасних. Він допомагає правді, нищить хульні задуми, вбиває срамотні думки, сповіщає Божественний закон, проповідує Бога, роз'яснює віру, затуляє уста єретиків, творить Церкву... Духовні пісні наділені великою користю, повчанням та освяченням і є шляхом до всілякої доброчинності, тому що слова їх очищують душу і Дух Святий сходить на людину, що співає ці пісні» [1, с. 129]. Цей красномовний вислів може стати творчим та моральним кредо для багатьох композиторів, котрі звертались до духовної музики. Релігійна музика Дмитра Степановича Бортнянського (1751-1825) не лише втілює етико-естетичні ідеали православного християнства, але й знаходиться біля витоків російської професійної композиторської школи.

Проблема закладання основ російської музичної класики неодноразово досліджувалась у працях вітчизняних науковців. Так наукове вивчення творчості Дмитра Бортнянського як центральної постаті у російській музичній культурі докласичного періоду почалося ще наприкінці XIX століття у працях російських музикознавців С. Смоленського [2], А. Преображенського [3], М. Фіндейзена [4], які досліджували його спадщину та її вплив на подальший розвиток релігійної музики. У XX ст. Б. Асаф'єв [5], Т. Ліванова [6], Ю. Келдиш [7-8], с. Скребков [9], М. Ріцарева [10-11], а також українські науковці Л. Хіврич [12], В. Іванов [13], Волинський Й. [14] зосередили свою увагу у річищі хорового концерту як самого «світського» жанру церковної музики та його впливу на становлення російської опери та симфонії. Духовна ж музика попередника Глінки, в силу багатьох об'єктивних причин (зокрема атеїстичної ідеології радянської науки), десятиліттями залишалась малодослідженою, що не дозволяло дати гідну оцінку її місця й ролі у формуванні російського національного стилю. Метою статті є визначення ролі духовної музики Д. Бортнянського у становленні національного стилю російської музичної класики XIX ст.

На межі XVIII-XIX ст. у формуванні професійної російської композиторської школи найбільше історичне майбутнє належало опері. Ще не досягнувши високої епічності та трагедійності концепцій Глінки, будучи замкнутим в межах простих комедійно-побутових сюжетів, російське оперне мистецтво вже було по-справжньому дієвим та реалістичним, усім своїм корінням поринало у рідну дійсність і народне життя, що й пояснює його розквіт у XIX ст. Художні здобутки у галузі камерної вокальної та інструментальної музики кінця XVIII – поч. XIX ст. також стали ґрунтом, на якому зросли класичні зразки російського романсу та інструментальних творів у досимфонічний період вітчизняної музики.

Іншою була доля хорової музики: будучи у своїх традиціях найбільш старовинною та сталою сферою російського музичного мистецтва, увібравши багатий досвід культового та народного співу, виробивши нові художні прийоми та засоби, вона досягає, по суті, свого завершення у творчості М. С. Березовського, а особливо високого художнього рівня та досконалості стилю – у творчості Д. С. Бортнянського.

Положення хорової музики у жанровій системі того часу визначалось строем її художньої образності, що полягала у виявленні піднесено-духовного начала, у розкритті питань узагальнено-морального змісту, в осмисленні людських почуттів та прагнень. У цьому процесі жоден з музичних жанрів не міг зрівнятись з хоровим, який став для майстрів російської композиторської школи чи не єдиною областю музичного вираження етико-філософських ідей.

Розвиток російського хорового мистецтва у другій половині XVIII ст. характеризується як тенденціями наступності, так і принципово новими явищами. З одного боку, продовжували розвиватись традиційні жанри церковного співу й різні види світських хорових творів, з іншого – у 60-і роки настає новий етап в історії російської хорової культури, а саме: перехід вітчизняного хорового мистецтва у русло класицизму, чії норми мислення стають панівними як у світських, так і в церковних хорових жанрах.

Одним із провідних жанрів російської хорової музики тієї епохи був духовний концерт. Перебуваючи на перехресті різноманітних художніх сфер і тенденцій, він одночасно належав до областей світської і духовної культури, являв собою явище національно-самобутнє і

.....
водночас з тим піднімався до загальноєвропейського рівня, служив символом давньої традиції та втілював її найновішими засобами. Його музична форма виявилась досить стійкою в основних закономірностях і водночас гнучкою, дивовижно місткою у змістовному розумінні, а стилістика в межах класицизму об'єднувала і опосередковано перетворювала різноманітні інтонаційні пласти – від простої літургійної рецитації та народної пісні до ритмомелодичних формул модних тоді танців і тематизму інструментального типу. Отже, риси, притаманні російській хоровій музиці загалом, визначились у духовному концерті в особливо концентрованому вигляді. Історичний відрізок часу, що охоплював творчість композиторів від М.С.Березовського (1745-1777) до С. А. Дегтярьова (1766-1813), дослідники вважають золотим віком російського хорового концерту.

Д. Бортнянський – єдиний з російських композиторів XVIII ст., чия духовна музика не була забута після його смерті, продовжувала викликати любов та визнання численного кола слухачів. Кульмінація хорової творчості Бортнянського припадає на період з 1790 по 1797 роки, коли була створена більша частина його творів на духовні тексти. Підготовлене за життя композитора, але видане вже у 30-х роках XIX ст. зібрання його духовних творів включає 35 однокорних та 10 двохорних концертів, 14 «Хвалебних» («Тебе Бога Хвалим»), 2 літургії, 7 чотириголосних та 2 восьмиголосних «Херувимських», біля 30 інших піснеспівів, низку обробок старовинних наспівів. У цих творах Бортнянський досягає великої майстерності монументального хорового письма, продовжуючи традиції своїх попередників та прокладаючи шлях до хорової класики XIX ст.

Найбільш численними та значними є хорові концерти. Бортнянський утвердив та розвинув тип класичного хорового концерту а cappella. Виникнувши на основі музичного збагачення літургії, хоровий концерт утвердився як поліфункційний жанр: він використовувався в кульмінаційних моментах церковного богослужіння, звучав в урочистих придворних та державних церемоніях, завоював популярність як форма світського музикування. Саме ця подвійна природа концерту, що поєднав у собі духовність і світськість, особливо приваблювала Бортнянського – виразника прогресивних ідеалів епохи класицизму та Просвітництва. Неповторна самобутність його хорових концертів полягає в органічному поєднанні принципів класичного музичного стилю з традиціями вітчизняної хорової культури – партесного концерту та кантової лірики XVII – XVIII століть.

Загальна структура концертів утворюється з нанизування відносно самостійних тематичних побудов за принципом контрасту темпів (швидко - повільно), типу фактури (tutti - solo), що дозволяє композитору досягати плинності і гнучкості форми та різноманітності звучання. Новації Д. Бортнянського лежать у площині інтонаційного строю музики, в якому іноді відчутні риси оперності, мелодики розповсюджених у побуті кантів та псалмів, народнопісенних зворотів. Всі ці компоненти утворюють особливий інтонаційний сплав, котрий не відповідав вимогам древньої церковно-співочої традиції і викликав дорікання у надмірній прихильності Бортнянського до «концертного» стилю.

Концерти Бортнянського відрізняються широтою образного змісту. У деяких з них композитор віддає дань зовнішньо імпазантному, але одноманітному за засобами офіційно-парадному стилю музики (концерти № 2, 4, 5). Особливою виразністю характеризуються концерти скорботно-елегійного та інтимно-ліричного характеру. Тут його музика, наповнена глибоким, зосередженим роздумом, набувала надзвичайного «душевного» резонансу. Очевидно, це і стало причиною величезної популярності духовних творів Бортнянського у самих широких колах слухачів, їх проникнення у репертуар повсякденного домашньо-побутового музикування.

Притаманна Бортнянському лірична настроєність з особливою повнотою виявилась в його мінорних концертах споглядального плану. Багато з них можна назвати «ліричною сповіддю» композитора. До кращих з них належать патетичний концерт фа-мінор № 21 «Живый в помощи», один з найбільш ліричних № 25 «Не умолчим никогда», траурно-елегійний ре-мінорний (№ 33) та зворушливий до-мінорний (№ 32). Глибоко філософський характер, піднесеність та одухотвореність настрою, стихія стриманої зосередженої лірики, щирість і проникливість почуття пронизує концерти композитора пізнього періоду творчості. Один з таких творів – концерт № 32 «Скажи ми, Господи, кончину мою», відзначений Чайковським як «кращий із всіх тридцяти п'яти», «позитивно прекрасний». Скорботно-нижхідна початкова тема концерту, що передає стан передсмертного звернення, була близькою

емоційному світу російського класика й конкретно нагадує інтонації зітхання в його ліриці, наприклад, у передсмертній арії Ленського з «Євгенія Онегіна». Очевидно, грандіозна пропозиція нотовидавця П. Юргенсона, який запропонував Чайковському відредагувати й підготувати до видання всі хорові твори композитора, змусила його глибше проникнути в естетичну систему Бортнянського.

Тематичні ремінісценції знаходимо і в початковому мотиві концерту № 33 («Вскую прискорбна еси душе моя»), котра своїм народнописенним тужливим складом майже збігається з темою народних страждань із вступу до «Бориса Годунова» Мусоргського. Саме цей концерт був виконаний півчими Придворної співацької капели в останні години життя Бортнянського за його проханням.

Загалом духовно-хорова творчість Бортнянського помітно впливає на формування оперного стилю Глінки, а з ним активно проникає в російську оперу. У монументальних народних сценах «Івана Сусаніна» Глінка, безсумнівно, відштовхувався від хорового стилю XVIII ст. Знаменитий фінальний хор «Слався» з названої опери виникає не без впливу гармонічної фактури канту, жанру хорової пісні, котрий широко представлений в хорах Бортнянського. «Слався» – не що інше, як кант за всіма стилістичними та змістовними інтонаційними ознаками» [15, с. 54]. Щодо тематичних впливів, то зауважимо на тему фіналу з концерту № 31 («Яко царь всея земли»), яка своєю мужністю та мотивними ходами ніби випереджає хор ополченців з інтродукції глінкінського «Івана Сусаніна».

Особливу увагу привертає концерт № 35 «Господи, кто обитает в жилищи Твоём». На відміну від скорботно-елегійних творів, він відзначається світлим, умиротвореним характером. У цьому концерті втілений ідеал моральної чистоти та правдивості, що складав етичне кредо композитора.

Значне місце в хоровій спадщині композитора займають двохорні концерти. За своєю структурою вони аналогічні однокорним, лише їх образно-емоційний устрій більш одноманітний: переважає величний урочистий тон і рідше зустрічаються моменти заглиблено-медитативної лірики. Притаманна Бортнянському майстерність хорового письма досягає тут своєї вершини. Яскравого, могутнього ефекту добивається він прийомами антифонного звучання, багатотембровістю хорового викладу.

Поряд з концертами Бортнянський писав і «рядові», тобто вжиткові в повсякденному богослужінні піснеспіви: «Херувимські», «Достойно есть», «Многая літа». Одним з улюблених жанрів композитора були «Херувимські», для більшості з яких характерна піднесена простота, величний спокій, тон просвітленого розчулення.

Особливе місце у творчості Бортнянського посідають обробки старовинних розспівів – знаменного, київського, болгарського та грецького. Звернення Бортнянського до спадщини давньоруської співочої культури було, безсумнівно, пов'язане з наростаючим інтересом до різноманітних сторін вітчизняного минулого на початку XIX ст., активізацією історичних та археографічних досліджень, виданням пам'ятників давньоруської літератури та народної творчості. Композитор прагнув при цьому не стільки до відновлення співочої старовини, скільки до того, щоб зробити її близькою й доступною для слухацького сприйняття, вихованого на сучасному музичному мисленні. Ця праця була виконана композитором вже на схилі життя, в 20-х роках XIX ст. і спричинила величезний вплив на творчість композиторів кінця XIX – поч. XX ст., котрі свою увагу зосередили на хорових жанрах. Справу, почату Бортнянським, послідовно розвивали й поглиблювали П. І. Турчанінов, О. Ф. Львов, М. І. Глінка, Г. Я. Ломакін, М. І. Бахметєв, Г. Ф. Львовський, М. О. Балакірєв, О. А. Архангельський, С. В. Смоленський. Наступною вершиною у розвитку обробки старовинних розспівів стала творчість О. Д. Кастальського (1856-1926), у творах якого поєдналися принципи селянського народного пісенного мистецтва та давньоруського хорового співу, а кульмінацією практики звернення до давніх культових розспівів стали богослужбні цикли С. В. Рахманінова (1873-1943), особливо його «Всенощное бдение», в якому на повну силу розквітає наспівно-поліфонічний стиль, настає пора справжньої художньої реставрації древніх наспівів.

Традиції хорового мислення Бортнянського знаходять своє продовження у жанрі кантати у творчості С. І. Танєєва. Піднесено-лірична атмосфера середньої частини його кантати «Іоан Дамаскін» своїми витоками поринає у докласичну музику. Остання кантата С. Танєєва

«По прочтении псалма» розвиває та поглиблює етико-філософську проблематику пізніх концертів Бортнянського.

Окрім впливу на розвиток російської композиторської школи, творчість Д. Бортнянського позначилась і на становленні української музики. Сам композитор був уродженцем міста Глухова і тому, як справедливо зазначав один з перших українських професійних композиторів М. Вербицький, для українців Бортнянський був тим самим, що Гайдн і Моцарт для Західної Європи. Із засвоєння стильових принципів Бортнянського почали свою діяльність представники перемишльської школи в особах М. Вербицького та І. Лаврівського. Розвиток традицій Бортнянського продовжено в монументальних кантатах М. Лисенка, величних полотнах С. Людкевича, хорових композиціях М. Леонтовича.

Самі твори Д. Бортнянського насичені інтонаціями українського мелосу. Як зазначає Ю. Келдиш, «мелодичні звороти української міської пісні (особливо близької композитору як українцю за національністю) та інших побутових жанрів подані в облагородженому, сублімованому вигляді, ніби піднятому над рівнем житейської буденності» [7, с. 162]. Міркуючи ширше, взаємопроникнення російських та українських елементів у творчості Бортнянського дозволяє розглядати жанр хорового концерту в аспекті історії двох братніх культур.

Окремого висвітлення заслуговує питання впливу Бортнянського на наступні покоління не тільки як композитора, але й як активного організатора музичного життя. Це пов'язано з його роботою на посаді директора Придворної співацької капели та реформуванням її діяльності. Композитор збільшує кількість півчих з 24 до 60, сам займається набором нових українських співаків. Великий талант Бортнянського-педагога розгорнувся у напрямку підготовки регентів церковних хорів. Відома його вимогливість до якості голосів, до професійної підготовки та виконавської майстерності капели. Композитор О. Є. Варламов, автор відомого романсу «Красный сарафан» та учень капели, згадував, як поважний маєстро показував прийоми вокального виконання: «І раптом 70-річний старець візьме фальцетом, і так ніжно, так душевно, що зупинишся від здивування» [7, с. 193]. Та й сам Варламов був зобов'язаний Бортнянському своєю плавною та гнучкою кантиленою.

У лоні традицій капели, котра була найважливішим освітньо-просвітницьким центром, певною мірою формувались творчі особистості російських композиторів-класиків. Глінка, Балакіреві, Римський-Корсаков певний час були на службі у капелі, і, можливо, вони не здійснили великого впливу на церковну музику, проте забезпечили процес наступності від музичних заповітів Бортнянського до мистецтва XIX ст.

Діяльність Бортнянського у капелі зумовила покращення артистичного рівня колективу, котрий з 1802 року бере участь у роботі Петербурзького філармонічного товариства і виконує твори Гайдна, Моцарта, Генделя та Бетховена. Невдовзі капела стає кращим колективом у Європі. У 1847 році французький композитор Г. Берліоз слухав у Петербурзі концерти Бортнянського у виконанні капели і залишив відгук: «Ці твори відзначені рідкісною майстерністю у застосуванні хорових мас, дивним поєднанням відтінків, повнозвучністю гармоній і, що найбільш дивовижно, незвичайно вільним розташуванням голосів, чудесним нехтуванням всіх правил, перед якими схилялись як попередники, так і сучасники Бортнянського...» [16, с. 187].

З 1816 року на Бортнянського, як на «директора вокальної музики», покладено обов'язок цензора духовних творів. Саме з його діяльності на цій посаді в Росії була започаткована справа видавництва духовно-музичної літератури. Не обминув Бортнянський-композитор і проблеми невеликих міських та сільських церковних хорів, для яких спеціально створив дві літургії на три і на два голоси.

Крім культової музики, Бортнянському належить низка хорових творів світського характеру – патріотичні кантати, пісні та гімни, а також значні художні досягнення в жанрах опери, симфонічної та камерної музики. В усіх музичних жанрах композитор переконливо й послідовно втілює естетику класицизму. У хорових творах Бортнянського виразилась його унікальна здатність втілювати високі духовно-моральні ідеї в ясній та доступній для всіх слухачів формі. Свій досвід по-європейському освіченого професіонала він використав для вирішення завдань, що стояли перед вітчизняною музикою в період народження «російської європейськості».

У 20-х роках ХХ ст. Б.Асаф'єв, котрий бачив у Бортнянському прямого попередника Глінки, першим наголосив на науковому вивченні російської музичної спадщини передглінківської епохи. Оцінюючи хоровий стиль композитора, дослідник зазначав: «Бортнянський виробив гомофонно-гармонічний стиль, що зберіг свою силу на декілька поколінь вперед, з характерними зворотами. Ці типові звороти (...) не тільки потрапили до Глінки, а й далі до Чайковського, Римського-Корсакова і Бородіна» [16, с. 184].

Цілком погоджуючись з думкою Т. Ліванової про те, що «XVIII століття передало XIX начала психологічної лірики в музиці, перші знахідки в камерних та симфонічних жанрах, пов'язані із заглибленням у внутрішній світ людини» [6, с. 336], наголошуємо на особливій ролі образного світу духовної музики Д.Бортнянського у формуванні специфічного обличчя російської класики. Саме його духовні твори позначені печаттю «великої урочистості, притаманної даному жанру; але вони вже по-своєму зігріті особистим почуттям художника, по-своєму експресивні та людяні» [16, с. 182]. Як нове художнє явище, духовно-хорова творчість Бортнянського була життєвою та безцінною для російських композиторів, виходила далеко за межі «служебної» культової музики і стала важливим кроком на шляху до російської хорової та оперної класики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Как спастись: Крупицы с духовной вечери, собранные протоиереем Валентином Мордасовым. – М.: ООО «Ронда», 2006. – 197 с.
2. Смоленский С.В. Значение XVII века и его кантов и псалмов в области современного церковного пения и так называемого «простого напева» // Музыкальная старина. – СПб., 1911. – Вып. 5. – С.76-98.
3. Преображенский А.В. Культовая музыка в России. – Л., 1924. – 189 с.
4. Финдейзен Н.Ф. Очерки по истории русской музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века, тт. 1-2. – М., 1928, 1929.
5. Асафьев Б.В. Русская музыка (XIX и начало XX века). – Л.: Музыка, 1968. – 243 с.
6. Ливанова Т. Русская музыкальная культура XVIII века. – Т. 2. – М.: Музгиз, 1953. – 356 с.
7. Келдыш Ю. Д.С. Бортнянский. – В кн.: История русской музыки в 10-ти томах. – Т. 3. – М.: Музыка, 1985. – С.150-198.
8. Келдыш Ю. Русская музыка XVIII века. – М.: Музыка, 1965. – 382 с.
9. Скребков С.С. Бортнянский – мастер русского хорового концерта // Ежегодник ин-та истории искусств. – М.: Музгиз, 1948. – С.83-102.
10. Рыцарева М. Из творческого наследия Бортнянского // Страницы истории русской музыки. – Л.: Музыка, 1973. – С.187-209.
11. Рыцарева М. Композитор Бортнянский. Жизнь и творчество. – Л.: Музыка, 1979. – 98 с.
12. Хіврич Л. Фугатні форми в хорових концертах Д.Бортнянського // Українське музикознавство. – Вип. 6. – К.: Муз. Україна, 1971 – С.121-132.
13. Іванов В. Дмитро Бортнянський. – К.: Муз. Україна, 1980. – 86 с.
14. Волинський Й. Дмитро Бортнянський і Західна Україна // Українське музикознавство. Вип. 6. – К.: Муз. Україна. – С.65-79.
15. Ковалев К. Бортнянський. – Регентское дело. – № 1. – Севастополь, 2006. – С. 54.
16. Левашева О., Келдыш Ю., Кандинский А. История русской музыки. – Т. 1. – М.: Музыка, 1972. – 326с.

Т.В. Піковська

МІСЦЕ І РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ПЕРШІЙ ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1918-1938 РР.)

Проблема місця й ролі політичних партій у парламентській демократії почала розроблятися у Західній Європі із середини XIX ст., тобто з часу їх формування. Проте на конституційно-правовому рівні вони ще протягом десятиліть вважалися суто соціологічним феноменом і не були предметом наукових досліджень. Лише після Другої світової війни почалася нова епоха розвитку демократії, яка пов'язана з включенням партій до системи конституційно-правового регулювання.

Перша Чехословацька республіка була однією з найдемократичніших країн тогочасної Європи. Саме в умовах демократії з'явилися можливості для розвитку великої кількості політичних партій, які стали ядром політичної системи новоствореної держави.

У 20-х роках ХХ ст. Б.Асаф'єв, котрий бачив у Бортнянському прямого попередника Глінки, першим наголосив на науковому вивченні російської музичної спадщини передглінківської епохи. Оцінюючи хоровий стиль композитора, дослідник зазначав: «Бортнянський виробив гомофонно-гармонічний стиль, що зберіг свою силу на декілька поколінь вперед, з характерними звороти. Ці типові звороти (...) не тільки потрапили до Глінки, а й далі до Чайковського, Римського-Корсакова і Бородіна» [16, с. 184].

Цілком погоджуючись з думкою Т. Ліванової про те, що «XVIII століття передало XIX начала психологічної лірики в музиці, перші знахідки в камерних та симфонічних жанрах, пов'язані із заглибленням у внутрішній світ людини» [6, с. 336], наголошуємо на особливій ролі образного світу духовної музики Д.Бортнянського у формуванні специфічного обличчя російської класики. Саме його духовні твори позначені печаттю «великої урочистості, притаманної даному жанру; але вони вже по-своєму зігріті особистим почуттям художника, по-своєму експресивні та людяні» [16, с. 182]. Як нове художнє явище, духовно-хорова творчість Бортнянського була життєвою та безцінною для російських композиторів, виходила далеко за межі «служебної» культової музики і стала важливим кроком на шляху до російської хорової та оперної класики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Как спастись: Крупицы с духовной вечери, собранные протоиереем Валентином Мордасовым. – М.: ООО «Ронда», 2006. – 197 с.
2. Смоленский С.В. Значение XVII века и его кантов и псалмов в области современного церковного пения и так называемого «простого напева» // Музыкальная старина. – СПб., 1911. – Вып. 5. – С.76-98.
3. Преображенский А.В. Культовая музыка в России. – Л., 1924. – 189 с.
4. Финдейзен Н.Ф. Очерки по истории русской музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века, тт. 1-2. – М., 1928, 1929.
5. Асафьев Б.В. Русская музыка (XIX и начало XX века). – Л.: Музыка, 1968. – 243 с.
6. Ливанова Т. Русская музыкальная культура XVIII века. – Т. 2. – М.: Музгиз, 1953. – 356 с.
7. Келдыш Ю. Д.С. Бортнянский. – В кн.: История русской музыки в 10-ти томах. – Т. 3. – М.: Музыка, 1985. – С.150-198.
8. Келдыш Ю. Русская музыка XVIII века. – М.: Музыка, 1965. – 382 с.
9. Скребков С.С. Бортнянский – мастер русского хорового концерта // Ежегодник ин-та истории искусств. – М.: Музгиз, 1948. – С.83-102.
10. Рыцарева М. Из творческого наследия Бортнянского // Страницы истории русской музыки. – Л.: Музыка, 1973. – С.187-209.
11. Рыцарева М. Композитор Бортнянский. Жизнь и творчество. – Л.: Музыка, 1979. – 98 с.
12. Хіврич Л. Фугатні форми в хорових концертах Д.Бортнянського // Українське музикознавство. – Вип. 6. – К.: Муз. Україна, 1971 – С.121-132.
13. Іванов В. Дмитро Бортнянський. – К.: Муз. Україна, 1980. – 86 с.
14. Волинський Й. Дмитро Бортнянський і Західна Україна // Українське музикознавство. Вип. 6. – К.: Муз. Україна. – С.65-79.
15. Ковалев К. Бортнянський. – Регентское дело. – № 1. – Севастополь, 2006. – С. 54.
16. Левашева О., Келдыш Ю., Кандинский А. История русской музыки. – Т. 1. – М.: Музыка, 1972. – 326с.

Т.В. Піковська

МІСЦЕ І РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ПЕРШІЙ ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1918-1938 РР.)

Проблема місця й ролі політичних партій у парламентській демократії почала розроблятися у Західній Європі із середини XIX ст., тобто з часу їх формування. Проте на конституційно-правовому рівні вони ще протягом десятиліть вважалися суто соціологічним феноменом і не були предметом наукових досліджень. Лише після Другої світової війни почалася нова епоха розвитку демократії, яка пов'язана з включенням партій до системи конституційно-правового регулювання.

Перша Чехословацька республіка була однією з найдемократичніших країн тогочасної Європи. Саме в умовах демократії з'явилися можливості для розвитку великої кількості політичних партій, які стали ядром політичної системи новоствореної держави.

Вивчення структури політичної системи Чехословаччини цікавило й продовжує цікавити багатьох науковців. Зокрема, К. Іващенко підкреслює важливу роль політичних партій у структурі політичної системи Чехословаччини [1]. Вивченням правових аспектів становища політичних партій займалися Ю.Бисага, Н. Кушнір [2, 3]. Цікавими для вивчення названої проблеми є праці, присвячені діяльності окремих політичних партій, а також наукові розвідки, в яких досліджується політичне становище в окремих регіонах держави [4, 5, 6]. Важко переоцінити ту роль, яку відіграв у становленні політичної системи Чехословаччини її перший президент Томаш Масарик. М.Нагорняк розкриває значення його впливу на діяльність політичних партій [7].

З огляду на вищезазначене, метою статті вважаємо аналіз місця і ролі політичних партій у Першій Чехословацькій республіці (1918-1938), їх внесок у формування політичної системи новоствореної держави.

Парламентська система Першої Чехословацької республіки являла собою варіант Австрійської виборчої системи із загальним виборчим правом та розподілом місць у Національному Зібранні відповідно до пропорційного представництва. Від виборів до виборів легітимними повноваженнями володів кабінет міністрів, у формуванні якого вирішальним фактором була партійна система республіки. Із п'ятдесяти чехословацьких, німецьких, угорських, польських та інших партійних угруповань, що брали участь у змаганнях за місця в парламенті, успіху досягала зазвичай чверть із них (див. Таблицю 1).

Таблиця 1. Рейтинг політичних партій Чехословаччини за результатами парламентських виборів 1920, 1925, 1929, 1935 рр. [1, с. 8]

ПАРТІЇ	1920	1925	1929	1935
Республіканська партія чехословацьких землеробів та дрібних селян (аграрна партія)	9,7%	13,7%	15%	14,3%
Соціал-демократична партія	25,7%	8,9%	13%	12,6%
Комуністична партія	-	13,1%	10,2%	10,3%
Національно-соціалістична партія	8,1%	8,6%	10,4%	9,2%
Народно-католицька партія	7,5%	9,7%	8,4%	7,5%
Національно-демократична партія	6,3%	4,0%	4,9%	5,6%
Судетсько-німецька партія	-	-	-	15,2%

Дослідники відзначають, що сучасники нерідко сприймали Чехословаччину передусім як республіку партій [8, с. 5]. Партії знаходились у центрі структури організованого політичного життя: під їх впливом були сотні професійних, кооперативних, молодіжних, жіночих, спортивних, культурно-просвітницьких та інших організацій, а також мережа видавництва та періодичних органів преси [1, с. 5]. Отже, у сферу партійної діяльності входило не тільки формування парламенту та урядових міністерств, але й координація громадської, культурно-просвітницької, інформаційної сфер.

Політичні партії здійснювали надзвичайно глибокий вплив на чехословацьке суспільство, який визнавався як звичайними громадянами, так і керівниками держави. Так свого часу президент Томаш Масарик підкреслював: «кожна партія, якщо вона визнає політику держави й саму державу, має право на участь в її управлінні, і це є її обов'язком» [7, с. 197].

Незважаючи на це, чехословацьке законодавство не припиняло ігнорувати політичні партії. Політичні партії вважались фактичним утворенням, чехословацька конституція навіть не містила поняття політична партія [7, с. 197]. Правове визнання отримували лише ті політичні партії, яких норми права торкалися безпосередньо. Не існувало нормативного акта, який регулював порядок створення політичних партій. Прямо стосувався політичних партій Закон №201/1933 Чехословацької Республіки «Про припинення діяльності та розпуск політичних партій» [7, с.198; 3, с. 11]. Цим законом були передбачені дисциплінарні заходи (наприклад, встановлення нагляду чи припинення діяльності), які стосувались не лише безпосередньо політичних партій, але й спілок, господарських товариств, торгових об'єднань, структурних частин політичних партій. Положення Закону ігнорували те, що політичні партії не були юридичними особами, й втручались у внутрішньопартійні події на межі законності, наприклад, конфіскацією майна, заборобою публікувати ті чи інші періодичні видання. У такий спосіб, без

рішення суду, відбувалося втручання до сфери особистих прав та свобод громадян через їх належність до забороненої чи розпущеної політичної партії.

Застосування Закону №201/1933, могло призвести до розпаду механізму парламентської демократії. Із розпуском партії члени усіх представницьких органів, що були обрані за списком кандидатів цієї партії, втрачали свої мандати. Отже, коло виборців, які обирали цю особу, залишались без представника у представницькому органі аж до проведення нових виборів [3, с. 112].

У другій половині тридцятих років багато говорилось про зміну становища політичних партій. Пропонувалась обов'язкова реєстрація політичних партій у міністерстві внутрішніх справ. У парламентських та інших виборах могли б брати участь лише зареєстровані політичні партії. Рішення про реєстрацію чи анулювання реєстрації приймала б влада. Ці пропозиції так і не дочекалися своєї реалізації.

Однією з особливостей чехословацьких партій була їх національна орієнтація [1, с. 5; 8, с. 89]. Ця особливість пояснюється сукупністю різних факторів. З одного боку, певну роль відігравали наслідки розвитку чеської політики ще в австрійські часи. Зокрема, те, що чехи не пішли шляхом створення великих ідеологічних партій. Значною мірою це було спричинено тим, що значно більше, ніж абстрактна ідеологія, чеського виборця цікавив захист групових, або класових прав. Це призвело до появи спочатку виключно корпоративних аграрних партій і партій дрібних підприємців, які лише потім почали набувати ідеологічного забарвлення [8, с. 89].

Крім того, строкатість партійних угруповань певною мірою відповідала складній та своєрідній національній структурі населення. Різні історичні шляхи розвитку регіонів зумовили строкатість етнічного, конфесійного та економічного спектру у кожному з них. Велика загальнонаціональна партія, за двадцять років існування республіки виникла лише одна – комуністична [8, с. 89].

Чисельність політичних організацій оберталась передусім за все, тим, що жодна з партій не була спроможна створити свій однопартійний уряд, що мав більшість у парламенті [9, с. 5]. Кожне з чехословацьких політичних угруповань, переслідуючи свої інтереси, мало враховувати також і пріоритети партнерів із коаліції. Саме коаліційність примушувала партії заручатись у своїй діяльності підтримкою президента, до повноважень якого входило досить багато принципових питань. Так, наприклад, президент Чехословацької республіки після принесення присяги вже міг бути усунутий зі своєї посади до чергових президентських виборів, але сам мав право розпуску Національного Зібрання та призначення нових парламентських виборів [1, с. 9]. Президент мав також фактично необмежене право законодавчої ініціативи: для того, щоб будь-яке його рішення набуло сили закону, вимагався підпис лише одного міністра будь-якого відомства. У випадку відмови від підпису міністр міг бути відправлений у відставку, оскільки президенту належало право призначення та звільнення всього уряду [9, с. 5].

Це зумовило той парадокс політичної системи Чехословаччини, що впливові політичні партії практично не мали скільки-небудь значних позицій у системі урядової бюрократії, якщо вони не підтримували добрих стосунків з президентом, і, навпаки, менш популярні, з погляду набраних у чергових виборах голосів, партії могли утримати у руках цілі міністерства та відомства [1, с. 9]. Так Національно-демократична партія захопила вагомі позиції у сфері фінансів та промисловості; аграрна партія очолювала всі парламентські уряди та утримувала за собою міністерства внутрішніх справ, оборони та землеробства [9, с. 6].

Наприкінці 20-х рр., з початком світової економічної кризи, ускладнилось політичне становище в країні, особливої гостроти набули проблеми німецької меншини. Загострення конфлікту змусило керівництво країни в 1933 р. прийняти закон, що дозволяв уряду забороняти діяльність політичних партій, що працюють проти влади [1, с. 20].

Зрештою, поступовий занепад Версальської системи мирних договорів, а також послаблення демократичних сил Першої Чехословацької республіки призвели до того, що у жовтні 1938 р., з підписанням Мюнхенської угоди, було не лише покладено кінець існуванню держави, але й знищено саму модель демократичної політичної системи, що впроваджувалась протягом двадцяти років її існування.

Отже, політичні партії були ядром політичної системи Першої Чехословацької республіки. Незважаючи на їх важливу роль у новоствореній державі, їхнє становище

практично не було визнане чинним законодавством. Крім того, політичні партії здійснювали свою діяльність у складних умовах конкуренції між собою різних політичних сил. У період існування Першої Чехословацької республіки нараховувалось понад п'ятдесят партійних утворень. Причому, в парламент потрапляла приблизно чверть з них. Безумовно, існування такої великої кількості політичних партій є свідченням демократичного устрою новоствореної держави, але при цьому саме неусталеність демократичної системи, що стала результатом її поступової еволюції під впливом зовнішніх чинників, з допомогою зусиль національних автономістів та сепаратистів, було використано для знищення Першої Чехословацької республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іващенко К.В. Структура політичної системи Чехословаччини та її вплив на діяльність українських емігрантських політичних партій між двома світовими війнами. – К.: Знання, 1999. – 24 с.
2. Бисага Ю.М. Створення підвалин державно-правової політики Чехословаччини в 20-х роках ХХ століття. – Ужгород: Закарпаття, 1997. – 149 с.
3. Кушнір Н. П. Правова культура у першій Чехословацькій Республіці (1918-1938 рр.): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2006. – 223 с.
4. Шніцер І.О. Словацький автономістський рух в роки Першої Чехословацької республіки (1918-1938) : Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2004. – 186 с.
5. Токар М. Ю. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 -1939) – Ужгород, 2006. – С.380.
6. Вегеш М.М., Гиря В.І, Король І.Ф., Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами. – Ужгород: Ужгородський державний ун-т., 1998. – 129 с.
7. Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика. – К.: Логос, 2009. – 368 с.
8. Бобраков-Тимошкін А. Проект «Чехословакия». Конфликт идеологий в Первой Чехословацкой республике (1918-1938). – М.: Новое Литературное Обозрение, 2008. – 224 с.
9. Прасолов С.И. Чехословакия в европейской политике 1935-1938 рр. – Москва: Наука, 1988. – 231 с.

О.Ю. Пон

ПІВДЕННА АФРИКА: ПОЛІТИКА АПАРТЕЇДУ ВІДНОСНО НЕБІЛИХ УЧНІВ

Розвиток та функціонування системи освіти в Південно-Африканській Республіці у другій половині ХХ століття, безумовно, тісно пов'язаний з дією політичної системи апартеїду, що була офіційно встановлена в країні з 1948 року (прихід до влади Націоналістичної партії) та функціонувала до 1994 року, коли на перших в історії ПАР демократичних виборах, в яких брало участь не лише біле, а й кольорове, азіатське й чорне населення країни, впевнену перемогу в кількості 62,5 % голосів виборців отримав Африканський Національний Конгрес (АНК).

Значна кількість праць російських та зарубіжних дослідників присвячена даній проблемі, різні аспекти якої висвітлені в працях Р.Н.Ісмагайлової [1], М. Хорелла [3], К. Легума [4], А. Ла Гупи [5], та Ю.Горбунова [7].

У виданому в 1950 р. словнику мови африкаанс наводилось офіційне визначення апартеїду як «політичної ідеї», що базувалась на наступних основних принципах: а) відмінність расова (або за кольором шкіри), за рівнем цивілізації, що була перепорою для асиміляції; б) зберігання індивідуальності різноманітних кольорових груп, з яких складається населення та їх окремий розвиток відповідно до індивідуальності їх сутності, традицій й здібностей, що стають на перепоні інтеграції, [1, с. 225].

Фактично ж практика доводила, що система апартеїду являла собою систему окремої життєдіяльності та розвитку населення за расовою ознакою та дискримінацію, що охоплювала будь-які обмеження, винятки та відмінності за ознакою кольору шкіри, релігії та мови й мала на меті порушення та руйнацію рівності, зводила до мінімуму всі зв'язки та спілкування між білими та небілими та встановлювала жорстоку територіальну сегрегацію.

Більшість африканських народів Південно-Африканської Республіки протягом тривалого часу зазнавали впливу системи апартеїду, що не могло не відбитися на різноманітних сферах їх життєдіяльності, а також порушувало права людини. Одним із таких прав було право на освіту.

У статті 26 загальної декларації про права людини йдеться про те, що:

практично не було визнане чинним законодавством. Крім того, політичні партії здійснювали свою діяльність у складних умовах конкуренції між собою різних політичних сил. У період існування Першої Чехословацької республіки нараховувалось понад п'ятдесят партійних утворень. Причому, в парламент потрапляла приблизно чверть з них. Безумовно, існування такої великої кількості політичних партій є свідченням демократичного устрою новоствореної держави, але при цьому саме неусталеність демократичної системи, що стала результатом її поступової еволюції під впливом зовнішніх чинників, з допомогою зусиль національних автономістів та сепаратистів, було використано для знищення Першої Чехословацької республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іващенко К.В. Структура політичної системи Чехословаччини та її вплив на діяльність українських емігрантських політичних партій між двома світовими війнами. – К.: Знання, 1999. – 24 с.
2. Бисага Ю.М. Створення підвалин державно-правової політики Чехословаччини в 20-х роках ХХ століття. – Ужгород: Закарпаття, 1997. – 149 с.
3. Кушнір Н. П. Правова культура у першій Чехословацькій Республіці (1918-1938 рр.): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2006. – 223 с.
4. Шніцер І.О. Словацький автономістський рух в роки Першої Чехословацької республіки (1918-1938) : Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2004. – 186 с.
5. Токар М. Ю. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 -1939) – Ужгород, 2006. – С.380.
6. Вегеш М.М., Гиря В.І, Король І.Ф., Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами. – Ужгород: Ужгородський державний ун-т., 1998. – 129 с.
7. Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика. – К.: Логос, 2009. – 368 с.
8. Бобраков-Тимошкін А. Проект «Чехословакия». Конфликт идеологий в Первой Чехословацкой республике (1918-1938). – М.: Новое Литературное Обозрение, 2008. – 224 с.
9. Прасолов С.И. Чехословакия в европейской политике 1935-1938 рр. – Москва: Наука, 1988. – 231 с.

О.Ю. Пон

ПІВДЕННА АФРИКА: ПОЛІТИКА АПАРТЕЇДУ ВІДНОСНО НЕБІЛИХ УЧНІВ

Розвиток та функціонування системи освіти в Південно-Африканській Республіці у другій половині ХХ століття, безумовно, тісно пов'язаний з дією політичної системи апартеїду, що була офіційно встановлена в країні з 1948 року (прихід до влади Націоналістичної партії) та функціонувала до 1994 року, коли на перших в історії ПАР демократичних виборах, в яких брало участь не лише біле, а й кольорове, азіатське й чорне населення країни, впевнену перемогу в кількості 62,5 % голосів виборців отримав Африканський Національний Конгрес (АНК).

Значна кількість праць російських та зарубіжних дослідників присвячена даній проблемі, різні аспекти якої висвітлені в працях Р.Н.Ісмагайлової [1], М. Хорелла [3], К. Легума [4], А. Ла Гупи [5], та Ю.Горбунова [7].

У виданому в 1950 р. словнику мови африкаанс наводилось офіційне визначення апартеїду як «політичної ідеї», що базувалась на наступних основних принципах: а) відмінність расова (або за кольором шкіри), за рівнем цивілізації, що була перепорою для асиміляції; б) зберігання індивідуальності різноманітних кольорових груп, з яких складається населення та їх окремий розвиток відповідно до індивідуальності їх сутності, традицій й здібностей, що стають на перепоні інтеграції, [1, с. 225].

Фактично ж практика доводила, що система апартеїду являла собою систему окремої життєдіяльності та розвитку населення за расовою ознакою та дискримінацію, що охоплювала будь-які обмеження, винятки та відмінності за ознакою кольору шкіри, релігії та мови й мала на меті порушення та руйнацію рівності, зводила до мінімуму всі зв'язки та спілкування між білими та небілими та встановлювала жорстоку територіальну сегрегацію.

Більшість африканських народів Південно-Африканської Республіки протягом тривалого часу зазнавали впливу системи апартеїду, що не могло не відбитися на різноманітних сферах їх життєдіяльності, а також порушувало права людини. Одним із таких прав було право на освіту.

У статті 26 загальної декларації про права людини йдеться про те, що:

.....
«1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безкоштовною принаймні в тому, що стосується початкової та загальної освіти. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна та професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а також вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх згідно зі здібностями кожного.

2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості і на збільшення поваги до прав людини та до загальних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, толерантності та дружбі між усіма народами, расовими та релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй у підтримці миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Політика апартеїду в Південно-Африканській Республіці була спрямована на порушення даного права відносно небілого населення. Система освіти у ПАР не лише зазнавала значного впливу, але й базувалась на ідеології апартеїду та дискримінації за расовою ознакою. Політична система стала вирішальним чинником, що спрямовував напрямок розвитку та функціонування системи освіти. Расизм, що культивувався владою у всіх сферах життєдіяльності суспільства, передусім не повинен був обійти систему освіти як постачальника людських ресурсів на ринок праці та в усі сфери суспільного життя. Важливість якості людського фактора як запоруки соціально-економічного розвитку країни тлумачився ідеологами апартеїду у певний спосіб. Кваліфікованими, високооплачуваними спеціалістами повинні й могли бути лише представники білого населення країни, а неосвічене та неписьменне небіле африканське населення країни стало б запорукою невтручання вищезгаданих верств населення у політичну та суспільну діяльність, підкорення та непротивлення політиці апартеїду та обов'язково наявності дешевої робочої сили на виробництві та у промисловості.

Керівні кола країни визнавали, що їм не слід давати університетську освіту африканцям, тому що велика кількість освіченого небілого населення стане причиною зменшення кількості людей, що займаються в країні фізичною працею. Водночас керівництво намагалось завуалювати істинні наміри політики апартеїду відносно освіти африканців промовами, в котрих вказувалось на корисність окремого розвитку націй для збереження самобутності останніх. Так у концепції руху «Християнська національна просвіта» зазначався первинний божественний розподіл націй та наділення богом кожної нації окремими завданнями та здібностями.

Інший теоретик апартеїду професор Н.Дж. Олівер стверджував, що «політика апартеїду з людського, етичного, християнського та наукового погляду в разі свого здійснення неодмінно покращила б расові відносини в нашій країні і привела б до людського щастя і створення духу доброї волі між білими й чорними» [2, с. 235].

На практиці ж політика апартеїду відносно системи освіти означала обмеження доступу до освіти особам неєвропейського походження або забезпечення їх освітою низького рівня, що в подальшому тягнуло за собою відповідні нерівні можливості небілого та білого населення.

Представники різних рас (біле населення, чорне, кольорове (метиси) та вихідці з Азії) здобували освіту у різних навальних закладах, за різними навчальними програмами. Відмінними були також рівень та зміст освіти.

Звертаючись до фактичного матеріалу та статистичних даних, можна прослідкувати функціонування системи освіти в Південно-Африканській Республіці для згаданих вище расових груп. Так, згідно із Статистичним щорічником ЮНЕСКО (Statistical Yearbook UNESCO 1981-1984), доля неписьменного населення країни на 1960 рік складала 43% всього населення країни. Рівень неписьменності серед представників різних рас виглядав так:

- доля неписьменних серед білого населення складала 2%;
- доля неписьменних серед азіатського населення складала 26%;
- доля неписьменних серед кольорового населення складала 31%;
- доля неписьменних серед чорного населення складала 59%.

Отже, з наведених вище даних видно, що рівень освіченості серед чорного населення був найнижчим у країні. Така ситуація і була результатом діючої расової політики.

Система освіти, що була введена в країні з 1953 року і базувалась на «Законі про освіту банту», будувалася чітко за расовою ознакою відповідно до існуючого політичного ладу. «Закон про освіту банту» виявився першою ознакою офіційного втілення в життя політики расової дискримінації та апартеїду. Згідно з даним законом, повноваження керівництва школами для африканців були перекладені з провінційних органів влади на міністерство у

.....
справах банту і мали на меті виконання не лише управлінської функції в системі освіти африканців, але й узгодження функціонування системи освіти з існуючою політичною системою, що важко було б зробити за умов управління освітою провінційними органами влади. Унаслідок дії «Закону про освіту банту» більшість приватних шкіл для африканців змушені були припинити своє існування або були передані міністерству у справах банту з причини припинення державних асигнувань на їх утримання.

Законодавство у сфері освіти та планування бюджетних витрат на потреби освіти розроблялись чітко відповідно до системи расової дискримінації. Ліміт державних бюджетних асигнувань в Південній Африці для освіти чорного населення був «замороженим». Згідно з кошторисом на освіту банту з державного бюджету щорічно виділялась чітко встановлена сума у розмірі 13 млн. рендів, інфляція, що відбувалась в країні, урядом при цьому не враховувалась. Всі зростання витрат на розширення освіти африканців повинні були відшкодовуватись за рахунок самих африканців шляхом обкладення останніх додатковими податками, що мали тенденцію збільшуватись з року в рік для покриття збільшених витрат на освіту. До 1960 року податок сплачували тільки африканці чоловічої статі, а з 1960 року оподатковувались також жінки, чиї прибутки перевищували 360 рендів на рік.

Якщо порівняти витрати на освіту африканців 1955-1956 років і 1963-1964 років, то вони становили відповідно 17 053 844 та 21 530 000 рендів [3., р. 34]. Це означало, що витрати справді зросли, але сума асигнувань з державного бюджету при цьому залишалась незмінною й становила 13 млн. рендів. Отже, зростання витрат з бюджету на освіту відбувалось переважно за рахунок оподаткування самих африканців, а також існування системи «добровільних» грошових внесків учнів.

Крім того, якщо взяти до уваги той факт, що національний прибуток країни зростав з кожним роком більше, ніж зростали витрати на освіту африканців, то стає зрозумілим, що у відсотковому відношенні дані витрати зменшувались.

Якщо ж порівнювати витрати на освіту африканського населення в Південно-Африканській Республіці та інших країнах африканського континенту, то витрати в ПАР на освіту банту, наприклад, на 1960 рік, складали близько 30 мільйонів рендів, що було удвічі менше порівняно з витратами на освіту у Замбії, не враховуючи ще й того факту, що африканське населення, що навчається, в Замбії становило менше ніж 4 мільйона осіб порівняно з 12 мільйонами в Південно-Африканській Республіці.

Доказом існування серйозних недоліків у галузі освіти для африканських дітей стала доповідь Південно-Африканського Відділу Освіти Банту 1966 року, в якій зазначались наступні негативні аспекти:

- лише 637 із майже 24500 вчителів, найнятих на роботу Відділом Освіти Банту, мали належну кваліфікацію;
- на кінець 1966 року загальна кількість вчителів, що працювала в системі освіти банту, складала 30276, із них праця 5837 вчителів приватно оплачувалась обцинними школами;
- у той час як протягом останнього року штат учителів зріс на 5,5%, кількість учнів середньої школи зросла на 12,3%, а учнів початкової школи – на 7,2%;
- відділ освіти відзначав гостру нестачу відповідно кваліфікованих учителів для роботи в середніх школах;
- всі 497 білих вчителів в африканських школах мали певну визнану кваліфікацію, але 4826 африканських вчителів не мали ні диплому, ні професійної кваліфікації та інші 14 000 вчителів мали неповну початкову освіту;
- з 7476 діючих шкіл всі, крім 498, були державними школами. Католицька церква керувала 472 недержавними школами;
- більше ніж 7100 з усіх шкіл були початковими, що складало близько 96%;
- інша приголомшлива цифра – це кількість шкіл, що працюють у дві зміни, намагаючись впоратись з 2 111 886 учнями;
- з 6 978 державних шкіл 3 977 працювали в дві зміни та 162 з 494 церковних шкіл теж працювали в дві зміни [4., р. 312].

В умовах зростання потреби збільшення витрат на освіту африканців, уряд країни шукав шляхи як заощадити кошти в даній галузі. Це було зроблено у такий спосіб:

- шляхом введення навчання в багатьох школах банту у дві зміни;

- шляхом залучення до викладання в школах для африканців вчителів, що не мали належної освіти та кваліфікації і в результаті чого отримували низьку заробітну платню;
- шляхом збільшення кількості учнів у класах;
- шляхом поділу шкіл на школи для учнів молодшого та середнього віку, тому що оплата праці вчителів в школах для учнів молодшого віку була нижчою у порівнянні зі школами для учнів середнього віку;
- шляхом істотного заощадження коштів на харчуванні школярів, що призводило до чисельних хвороб, пов'язаних з недоїданням.

Існуючий стан системи освіти африканців спричинив падіння показників числа учнів-африканців, що отримали атестат зрілості та право на вступ до університетів. Частина учнів припиняла навчання, закінчивши молодші класи початкової школи, і лише близько 40% учнів молодших класів вступали до старших класів початкової школи. Однією з причин припинення навчання був брак кількості місць для учнів в старших класах початкових шкіл для африканців та відсутність приміщень для старших класів початкових і середніх шкіл.

Серед африканців, що складали екзамени на атестат зрілості, кількість учнів, що склали екзамени успішно становила зазвичай близько 50%. Підтвердженням цього є наступні дані: з 825 учнів-африканців, котрі в 1965 році складали випускні іспити, в усіх середніх школах Південної Африки лише 322 учні змогли отримати оцінки, що дозволяють вступ до університету [4, с. 72].

Така ситуація була наслідком ще одного напрямку політики уряду країни щодо навчання африканських дітей. Такий напрямок стосувався нерівномірного територіального розподілу середніх шкіл і полягав у зменшенні кількості старших класів початкової школи та перших класів середньої школи в міських районах та збільшенні за їх рахунок кількості старших класів в так званих «хоумлендах» – місцях, відведених для проживання чорного населення. Унаслідок цього учні, що мешкали в міських районах, мали змогу навчатись лише в початкових класах і повинні були припинити навчання після закінчення початкової школи або продовжити набувати освіту, в школах-інтернатах у віддалених резерватах. Батькам-африканцям слід було вирішити питання щодо подальшого навчання їх дітей. Вони мали змогу залишити дітей в місті, де б діти не набували освіти, і де постійно зростав рівень дитячої злочинності, або направити їх на навчання до резерватів, не будучи впевненими, що їх дітям буде дозволено повернутись до міста.

Унаслідок цього в 1964 році в 10-х і 11-х класах міських середніх шкіл навчались 396 учнів порівняно з 3081 учнем, що навчались в сільських середніх школах. Станом на 30 червня 1964 року в районах, відведених для мешкання банту, що знаходились під контролем муніципалітету Йоханесбургу, функціонували лише 4 школи, котрі давали середню освіту, в той час коли в цих районах мешкали більше ніж 74 тис. дітей шкільного віку [5, с. 70].

Іншим принципом, на якому базувалась система освіти африканців, був принцип навчання рідною мовою. Прогресивний, на перший погляд, принцип підпорядковувався політиці апартеїду. Беручи до уваги той факт, що офіційними мовами Південної Африки були дві мови – англійська та африканс – мови ж африканських народів не вживались ні в офіційному суспільному житті країни, ні в торгівлі, ні в промисловості, ні в техніці, ні в науці – можна зробити висновок, що даний принцип мав на меті усунення африканців від участі в житті країни, повернення їх до відсталих форм існування та ізоляцію одних расових груп від інших.

Як уже зазначалось, програми навчання та підручники для африканських дітей істотно відрізнялись від програм та підручників для білих дітей. У перші роки навчання майже одна чверть навчального часу витрачалась на фізкультуру та вивчення закону Божого, в той час як на арифметику та правопис виділялось вдвічі менше часу. У наступні роки навчальне навантаження учнів збільшувалось, але переважно за рахунок появи таких предметів, як шиття, співи, основи сільського господарства, обробка дерева та інших ремесел. З вищевказаного видно, що політика уряду відносно навчальних програм для чорного населення переслідувала мету забезпечення учнів знаннями на примітивному та початковому рівні, з наголосом на отримання навичок практичного володіння ремеслами.

Отже, свідоме врізання фінансування освіти чорного населення країни, переповненість шкіл, нестача кваліфікованого викладацького складу, недоїдання серед учнів, низька якість

шкільного обладнання призвели до незадовільних умов навчання в африканських школах банту та загального зниження якості освіти.

Усвідомлення африканцями неможливості отримання якісної освіти та рішуче прагнення здобути її призвело до повстання студентської молоді в червні 1976 року в містечку Соуето на знак протесту проти існуючої системи освіти, що не задовольняла потреби молоді. Повстання поширились по всій країні і не припинялись і в наступні роки.

Молодь наполегливо вимагала від уряду вжити заходів щодо покращення системи освіти африканців, а саме: збільшення державних асигнувань на освіту чорного населення, відміни введення африкаанс, як обов'язкової мови в школах Соуето, та ліквідації расизму в системі вищої освіти.

Уряд країни був змушений відреагувати на вимоги молоді та задовольнити деякі з них. Навчання на мові африкаанс було скасовано в 1976 році, а в 1978 році були частково збільшені асигнування на будівництво шкіл для африканців. У 1980 році була створена урядова комісія на чолі з Дж. П. де Ланге, члени якої намагались розробити програму «освіти рівної якості» для всіх расових груп, однак подальша академічна освіта не була безкоштовною, що в кінцевому результаті все одно призвело до нерівності, але не расової, а економічної.

Заходи, вжиті урядом для створення «освіти рівної якості», хоч і не були достатньо ефективними, але все ж таки певною мірою покращили рівень освіти африканського населення. Про це свідчать результати спеціального дослідження науковців Кейптаунського університету, проведеного в 1984 році, яке визначило масштаби неписьменності населення. Серед африканців, котрим виповнилось 15 років, неписьменними виявились одна третина, серед білих 0,72%, серед кольорових – 15,15%, серед індійців – 7,79% [6, с. 90;]. З іншого боку, наведені цифри не свідчать про ліквідацію расової дискримінації в системі освіти, яка, хоч і меншою мірою, але все ще залишалась під впливом системи апартеїду до 1994 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Исмагайлова Р.Н., Африка: взаимодействие культур. – М., 1987. – 225 с.
2. Там само.
3. Muriel Horrell. A Decade of Bantu Education. – London, 1991. – 34 p.
4. Colin Legum. Africa contemporary record. Annual Survey and Documents 1968-69, – London. – 1969. – 312 p.
5. Алекс Ла Гупа. Апартеид. Правда о расизме в Южной Африке. – М.: Прогресс, 1975. – 72 с.
6. Апартеид. Его последствия для образования, науки, культуры и информации. – М.: Международные отношения, 1969. – 70 с.
7. Горбунов Ю. Политика и образование в ЮАР // Народное образование. – 1987. – №5. – С. 90-96.

Л.С. Бінювська

ТРИЛАТЕРАЛІЗМ – АЛЬТЕРНАТИВНА ПРОГРАМА ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ США 1970-Х РР.

Економічна та політична криза капіталістичних країн, розбіжності у стосунках один з одним, а також із некапіталістичним світом підточували тогочасну політичну теорію і концепцію, спонукаючи тим самим до їх перегляду.

На початку 70-х рр. XX ст. видатний політолог, аналітик та державний діяч Збігнев Бжезінський зазначив, що ядром політики капіталістичних країн відносно союзників повинно бути, не дивлячись на залучення Японії, Північноатлантичне товариство, а політичний зміст даного союзу має складати боротьба проти соціалізму. На зміну домінуючої у США п'ятиполюсної системи світових відносин (США, Західна Європа, СРСР, Японія, КНР) американськими політологами була запропонована «тристороння стратегія» (трилатералістичний союз між США, Японією та Західною Європою).

Природа виникнення, головні ідеї трилатералістичного союзу, прогнози зовнішньополітичних відносин, Тристороння комісія, найбільш широко й повно висвітлюються у працях їх головного теоретика – Збігнева Бжезінського [1]. Багатий теоретичний матеріал з широкого спектру питань, пов'язаних з проблемою становлення нової системи міжнародних відносин міститься в працях американського політолога, професора Гарвардського університету Стенлі Хоффмана [2]. Американський історик британського походження Ентоні Саттон присвячує низку праць дослідженню однієї із головних міжнародних фінансово-

шкільного обладнання призвели до незадовільних умов навчання в африканських школах банту та загального зниження якості освіти.

Усвідомлення африканцями неможливості отримання якісної освіти та рішуче прагнення здобути її призвело до повстання студентської молоді в червні 1976 року в містечку Соуето на знак протесту проти існуючої системи освіти, що не задовольняла потреби молоді. Повстання поширились по всій країні і не припинялись і в наступні роки.

Молодь наполегливо вимагала від уряду вжити заходів щодо покращення системи освіти африканців, а саме: збільшення державних асигнувань на освіту чорного населення, відміни введення африкаанс, як обов'язкової мови в школах Соуето, та ліквідації расизму в системі вищої освіти.

Уряд країни був змушений відреагувати на вимоги молоді та задовольнити деякі з них. Навчання на мові африкаанс було скасовано в 1976 році, а в 1978 році були частково збільшені асигнування на будівництво шкіл для африканців. У 1980 році була створена урядова комісія на чолі з Дж. П. де Ланге, члени якої намагались розробити програму «освіти рівної якості» для всіх расових груп, однак подальша академічна освіта не була безкоштовною, що в кінцевому результаті все одно призвело до нерівності, але не расової, а економічної.

Заходи, вжиті урядом для створення «освіти рівної якості», хоч і не були достатньо ефективними, але все ж таки певною мірою покращили рівень освіти африканського населення. Про це свідчать результати спеціального дослідження науковців Кейптаунського університету, проведеного в 1984 році, яке визначило масштаби неписьменності населення. Серед африканців, котрим виповнилось 15 років, неписьменними виявились одна третина, серед білих 0,72%, серед кольорових – 15,15%, серед індійців – 7,79% [6, с. 90;]. З іншого боку, наведені цифри не свідчать про ліквідацію расової дискримінації в системі освіти, яка, хоч і меншою мірою, але все ще залишалась під впливом системи апартеїду до 1994 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Исмагайлова Р.Н., Африка: взаимодействие культур. – М., 1987. – 225 с.
2. Там само.
3. Muriel Horrell. A Decade of Bantu Education. – London, 1991. – 34 p.
4. Colin Legum. Africa contemporary record. Annual Survey and Documents 1968-69, – London. – 1969. – 312 p.
5. Алекс Ла Гупа. Апартеид. Правда о расизме в Южной Африке. – М.: Прогресс, 1975. – 72 с.
6. Апартеид. Его последствия для образования, науки, культуры и информации. – М.: Международные отношения, 1969. – 70 с.
7. Горбунов Ю. Политика и образование в ЮАР // Народное образование. – 1987. – №5. – С. 90-96.

Л.С. Бінювська

ТРИЛАТЕРАЛІЗМ – АЛЬТЕРНАТИВНА ПРОГРАМА ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ США 1970-Х РР.

Економічна та політична криза капіталістичних країн, розбіжності у стосунках один з одним, а також із некапіталістичним світом підточували тогочасну політичну теорію і концепцію, спонукаючи тим самим до їх перегляду.

На початку 70-х рр. XX ст. видатний політолог, аналітик та державний діяч Збігнев Бжезінський зазначив, що ядром політики капіталістичних країн відносно союзників повинно бути, не дивлячись на залучення Японії, Північноатлантичне товариство, а політичний зміст даного союзу має складати боротьба проти соціалізму. На зміну домінуючої у США п'ятиполюсної системи світових відносин (США, Західна Європа, СРСР, Японія, КНР) американськими політологами була запропонована «тристороння стратегія» (трилатералістичний союз між США, Японією та Західною Європою).

Природа виникнення, головні ідеї трилатералістичного союзу, прогнози зовнішньополітичних відносин, Тристороння комісія, найбільш широко й повно висвітлюються у працях їх головного теоретика – Збігнева Бжезінського [1]. Багатий теоретичний матеріал з широкого спектру питань, пов'язаних з проблемою становлення нової системи міжнародних відносин міститься в працях американського політолога, професора Гарвардського університету Стенлі Хоффмана [2]. Американський історик британського походження Ентоні Саттон присвячує низку праць дослідженню однієї із головних міжнародних фінансово-

економічних структур, вплив якої простягається далеко за межі США – Тристоронній комісії та трилатералістичній концепції міжнародних відносин [3]. Серед зарубіжних дослідників тогочасної міжнародної ситуації можна також виділити професора міжнародного права Принстонського університету Річарда Фалька [4].

Проте питання, пов'язані із концепцією трилатералізму та Тристоронньою комісією, є недостатньо дослідженими в російській науковій літературі, вони побічно підіймаються в контексті аналізу подій 1970-1980 рр. та осмисленні глобалізації [5]. Лише А.І. Уткін присвячує окремі розділи даній тематиці у своїх дослідженнях [6]. Вітчизняні дослідники даній проблематиці окремих праць не присвятили, тому її вивчення залишається актуальним. Мета даної статті полягає у висвітленні причин, що сприяли виникненню трилатералістичної концепції, виокремленні її основних рис та опор.

Із приходом до влади р. Ніксона, а пізніше і Дж. Форда «єдиним стрижнем» стратегічного планування 1969-1976 рр. стає Г. Кіссінджер, який вважав, що інтересам США найкраще підходить більш складна система світоустрою – багатополярний світ. Щодо цього він писав: «Двополюсний світ не дає перспектив нюансів; надбання однієї сторони означає абсолютну втрату для іншої сторони. Кожна проблема виявляється залученою до процесу виживання. Малі держави розриваються між проханнями про захист і бажанням уникнути домінування зі сторони великих держав... В наших довгострокових інтересах створити більш плюралістичний світ» [7].

Головним інструментом створення моделі п'ятиполюсного світу американське керівництво передбачало нові радянсько-американські відносини, а саме, політику розрядки. Проте на початку 70-х років ХХ ст. американська правляча еліта починає тиснути на владу, вважаючи «розрядку» хибною концепцією, що сприяє втраті Сполученими Штатами своїх позицій у світі. Уотергейтський скандал та відставка Р. Ніксона також завдали удар по ініціативам в даній області. У лютому 1974 р. сенатор Б. Голдуотер висловив кредо противників поліпшення відносин із СРСР: «Ми ніколи не були в гіршому стані, ніж сьогодні.... СРСР перевершив нас в кожній категорії озброєнь... Ми були по дурості втягнуті у договір про припинення випробувань ядерної зброї і в переговори ОСО... Усе це поставить США в позицію слабкості» [8]. Безперечним фактом залишалось те, що коли починали торкатись радянського експансіонізму та радянських оборонних програм, чіткі різниці між прогресом або безвихіддю в справі обмеження стратегічних озброєнь переставали існувати. Міністр оборони Гарольд Браун заявляв Конгресу в 1979 р.: «...коли ми виготовляємо зброю, вони також виготовляють зброю, а коли ми припиняємо її виробництво, вони все рівно продовжують робити це» [9].

Жовтнева криза на Близькому Сході та оголошення Організацією країн-експортерів нафти ембарго на постачання нафти у США сприяли поступовому відходу від політики поліпшення радянсько-американських відносин. Під тиском правих Г. Кіссінджер відходить від політики «реалістичного стримування» й починає повертатися на старі позиції американської політики «гнучкого реагування», стверджуючи, що реалізація політики розрядки залежить від проведення політики психологічного і фізичного стримування [10].

Починаючи із 1973 р. в США отримує все більший вплив ідеологія трилатералізму, яка передбачала розподілення обов'язків і проведення консультацій між США, країнами ЄЕС та Японією в умовах збереження американського лідерства.

Проте слід зазначити, що в США велись дискусії щодо вибору між трикутниками «тристоронніх відносин»: США-СРСР-КНР та США-Західна Європа-Японія.

Стенлі Хоффман, Андре Пьер і Дітер Деттке надавали перевагу першому трикутнику виходячи з хибних міркувань [11]. Одне з них полягало в тому, що Радянський Союз і соціалістичні країни погодяться поширити розрядку на питання ідеології, тим самим полегшивши для США та інших країн Заходу проведення політики «наведення мостів».

Друга хибна думка полягала в тому, що Радянський Союз погодиться на відмову від підтримки національно-визвольної боротьби проти імперіалізму та на політичне статус-кво.

Однак наступні роки розвитку світових відносин не виправдали цих сподівань. Радянський Союз неодноразово показав, що політика розрядки не означає ідеологічного примирення, і даний процес не може вплинути на принципову позицію СРСР відносно підтримки національно-визвольної боротьби народів.

На користь вибору трикутника США-Західна Європа-Японія вплинули такі події як остаточний вихід США із Південного В'єтнаму, радянська інтерпретація хельсінських угод, що торкалися гуманітарних проблем (третій кошик), також підтримка Радянським Союзом революційних сил Анголи. Зазначені події викликали в США різку критику зовнішньополітичного курсу Ніксона-Форда-Кіссінджера та доктрин, які лежать в його основі.

Найбільш яскравим опозиціонером початку 1970-х рр. став Збігнев Бжезінський, який доводив неефективність і шкідливість нового міжнародного курсу Білого Дому. Він говорив про небезпеку бездіяльності, вказуючи одночасно на те, що розрядка дала можливість СРСР подолати відставання в області озброєнь. Через дану політику стала можливою військова допомога Радянського Союзу перевороту 1973 р. в Чилі на чолі з Аугустом Піночетом. Серед прихильників трилатералізму існувала доволі впливова група людей, серед яких був президент «Чейз Манхеттен банк» Джон Д. Рокфеллер, колишній заступник державного секретаря США Джордж Болл та професор Колумбійського університету Збігнев Бжезінський, який детально обґрунтував своє бачення нового світового устрою та концепцію «тристоронності» в журналі «Foreign Affairs»[12] та в книзі «Between Two Ages»[13], де ідею «тристоронньої стратегії» назвав однією із центральних задач США 70-х рр. XX ст. У книзі автор вказує, що епоха балансу держав поступається епосі світового політичного порядку, який спирається на тристоронні економічні зв'язки між Японією, Європою і США. Революція у способах виробництва і трансформація важкої промисловості в електроніку повинна викликати руйнування політичних систем і зміну еліт, що знаходяться при владі. Бжезінський був упевнений, що внутрішні причини не дозволяють Радянському Союзу перейти в технотронну, постіндустріальну еру.

У 1973 р., за ініціативою Д. Рокфеллера, створюється головна опора трилатералізму – т.зв. «тристороння комісія», в яку ввійшли представники бізнесу, політичних діячів, вчених, журналістів США, Західної Європи та Японії. Із 200 членів цієї комісії майже 70 були американцями, в тому числі майбутній президент США Дж. Картер і його найближчі помічники У. Мондейл, Дж. Венс. Президентом «тристоронньої комісії» став Зб. Бжезінський, а регіональними головами обрали: Джерарда Сміта – Північна Америка, Такеші Ватанабе – Японія і Макса Кохнстамма – Західна Європа; регіональними секретарями стали: Джордж Франклін, Тадаші Ямамото та Вольфганг Хаге [14]. Перше пленарне засідання комісії відбулось 30-31 травня 1975 р. в Кіото (Японія), на якому були присутні 113 членів. На порядку денному обговорювались такі теми як «Глобальний перерозподіл влади» та «Трилатералістичне суспільство: ключові проблеми і перспективи» [15].

На думку Зб. Бжезінського, більш тісне співробітництво між суспільствами, що поділяють деякі спільні політичні ідеали, сприяло би створенню стабільного ядра глобальних політичних відносин, які допомогли б усунути загрозу війни або перспективи краху глобальної економічної системи. Вказуючи на те, що межі Атлантичного союзу надто вузькі, Бжезінський вважав, що без тісного співробітництва США, Західної Європи і Японії неможливо ефективно вирішувати важливі проблеми сучасності. Він виступав за більш тісні консультації між трьома центрами сили та рекомендував проводити їх на основі рівноправності. Починаючи із 1975 р. такі консультації почали проводитися регулярно.

Специфічна різниця між концепціями «п'ятисторонньої рівноваги» та «трилатералізму» полягає у тому, що перша являла собою реакцію на кризу американських політичних концепцій, а друга була реакцією на кризу американського суспільства і всього капіталістичного світу. Трилатералістська програма боротьби із «надзвичайною ситуацією» передбачала розподіл функцій у дусі войовничої антисоціалістичної внутрішньої та зовнішньої політики. Ціль трилатералістів полягала у використанні можливостей ослаблення СРСР політично, ідеологічно та економічно, а також у військовій перевазі над ним, що б дозволило диктувати свої умови. В цьому сенсі посилення курсу відносно соціалістичних країн є складовою частиною загального «плану боротьби із кризою», ядро якого утворює трилатералістична політика взаємовідносин із союзниками.

Колишні прихильники п'ятиполюсності – такі як Генрі Кіссінджер – в питаннях ідеологічного і військово-політичного наступу перейшли на позиції трилатералістів. Даний перехід свідчить не про відсутність різниці між двома концепціями, а про те, що прихильники політики «рівноваги» розуміли в нових міжнародних умовах необхідність переходу країни на новий зовнішньополітичний курс, який можна охарактеризувати як «агресивно-гнучка лінія».

.....

Ступінь пріоритетності зовнішньополітичних завдань США був визначений за наступною шкалою:

- налагодити координацію розвинених капіталістичних країн для вироблення спільного підходу до негативних для Заходу явищ міжнародного життя (перш за все в питанні вироблення економічних зв'язків Північ-Південь);
- послабити швидкість розповсюдження засобів отримання могутності: уповільнити процес передачі атомних електростанцій, реакторів і інших ядерних об'єктів, скоротити експорт озброєнь із зони розвинених держав на території країн, що розвиваються;
- прискорити вирішення проблеми «потенційних в'єтнамів»: вивести американські війська з Південної Кореї, добитися домовленості з урядом Панамі щодо питання про статус Панамського каналу і американської присутності в його зоні, намітити шляхи ослаблення конфронтації ПАР і сусідніх африканських країн, спробувати добитися контролю над кризою на Близькому Сході.

Отже, доктрина трилатералізму є спробою американського керівництва розробити відповідь на виклик, кинутий їм глибинними процесами світового розвитку. Згідно із нею всі члени світової спільноти були поділені на три категорії відповідно до інтересу, який вони являли для США. До першої групи увійшли «найближчі друзі в індустріальному світі». У другу – держави, що утворилися після деколонізації, в третю – країни, соціальна система яких протилежна капіталістичним державам.

Були вжиті заходи для проведення більш тісної спільної політики відносно країн, що розвиваються, та для підпорядкування трилатералізму східної політики Північноатлантичного блоку. Президент США Дж. Картер закликав перемістити американські зусилля з «надзахопленості» діалогом Схід-Захід на ті напрями, де Сполучені Штати можуть ефективніше використовувати свої зовнішньополітичні можливості, перш за все, на об'єднання розвинених західних демократій, об'єднання сил Заходу.

Збігнев Бжезінський стверджував, що помилково укріплювати атлантичні зв'язки, а потім пропонувати Японії приєднатися. Викристалізована ним концепція на початку 70-х рр. XX ст. отримала назву «розрядка за допомогою війни».

Варто вказати на те, що прихід до влади у США Дж. Картера пов'язують із тандемом Рокфеллер-Бжезінський, які для успішної реалізації ідей Тристоронньої комісії висунули його на посаду президента США. Про серйозність організації стало одразу зрозуміло із перемогою Картера на виборах. Отже, хоча комісія декларувала, що засновувалась приватними громадянами з метою «зібрати разом неофіційну групу найвищого рівня для спільного розгляду загальних проблем, що стоять перед нашими трьома регіонами» і «для зміцнення співробітництва»¹⁶, у всіх звітах Тристоронньої комісії можна виявити змішування «приватного» і «державного». Її цілі і операції орієнтовані на державну політику для досягнення нового світового порядку.

Отже, запропонована Збігневим Бжезінським концепція трилатералізму за своїм змістовим наповненням була більш ніж концептуальною конкретизацією вимог щодо активізації відносин із союзниками, втілювала зовнішньополітичну програму США взагалі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Brzezinski Zb. The Trilateral Relationship // SAIS Review. – 1975. – Vol. 18. – №14. – p. 4-12.
2. Hoffman S. Primacy or World Order: American Foreign Policy since the Cold War. - N.Y., 1978; Hoffman S. Foreign Policy: What's to Be Done // New York Times Review of Books. – April 30. – 1981.
3. Саттон Э. Кто управляет Америкой? – М. ФЕРИ-В, 2002; Sutton A., Wood p. Trilaterals Over Washington. – Volume I. – 1979; Sutton A., Wood p. Trilaterals Over Washington. – Volume II. – 1980;
4. Falk R. A study of future worlds.- New York: Free press, 1975.- XXXIII.
5. Внешнеполитическая стратегия США в 70-е годы: региональные направления / Отв. Ред.. Л.С. Вавилов. – М., 1978.
6. Уткин А. Стратегияг глобальной экспансии. Внешнеполитические доктрины США. – М., 1986.
7. Kissinger H. American Foreign Policy. – N.Y., 1977. – P. 56-57.
8. Уткин А.И. Вказана праця. – С. 164.
9. Kissinger H. For the Record: Selected Statements, 1977-1980. – Boston: Little, Brown, 1981. – P. 204.
10. Уткин А.И. Вказана праця. – С. 168.
11. Внешнеполитическая стратегия США в 70-е годы: региональные направления / Отв. ред. Л.С. Вавилов. – С. 17.
12. Brzezinski Zb. US Foreign Policy: The Search for Focus // Foreign Affairs. – 1973 – July.

Наукові записки

-
13. Brzezinski Zb. Between Two Ages: America's Role in the Technetronic Era. – New York: Viking Press . – 1970.
 14. Sklar H. Trilateralism: the Trilateral Commission and elite planning for world management. – Cambridge: South End Press. – 1980. – P. 79.
 15. Ibid. – P. 80.
 16. Саттон Э. Кто управляет Америкой? // <http://www.velesova-sloboda.org/geo/trilaterals.html>. – 10.03.2009.

Історіографія та джерелознавство

Ю.Ю. Головіна

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У СПОГАДАХ ЄВРОПЕЙЦІВ

У багатомістовій історії України козацтво посідає важливе місце. Ґрунтуючись на глибоких історичних традиціях, козацтво продовжило розвиток матеріальної культури та духовного життя народу. А вже з середини XVII ст. козацтво почало репрезентувати перед світом український етнос, а українці дістали назву «Козацького народу» [1, с. 98].

Явище козацтва є важливим в історії нашого народу. Найхоробріші козаки плавали на чайках по морю, розуміючи, що воно підступне; чекаючи у засідці, терпіли спрагу, спеку, холод, всілякі незручності, аби потім підкрастися до ворога непомітно у ту мить і з тієї сторони, звідки небезпеки зовсім не чекають [2, с. 48].

Одним із аспектів феномену українського козацтва є те, що, з одного боку, воно виникло на ґрунті високої історичної свідомості народу, пошуку української ідентичності, а з іншого боку, поява козацтва як провідної сили українського суспільства потужно вплинула на розвиток історичних знань. Це був, по суті, суспільний виклик інтелектуалам з'ясувати історичні витоки українського народу й довести історичне право українців на свою окремішність, волю, незалежність, на власну державу.

Опрацьовано цікаві свідчення про причини виникнення українського козацтва, влучні порівняння їх з героями античної доби.

Вивчення свідчень іноземців про причини виникнення українського козацтва, його побут, звичаї є важливою ланкою у вивченні історії України. У дослідженні історії україно-польсько-італійських зв'язків козацької доби одне з найпочесніших місць належить хроністу Олександрові Гваньїні [3, с. 152-156]. Перебуваючи 50 років у Речі Посполитій, він багато бачив і чув того, що було гідним пам'яті нащадків.

Двічі з дипломатичною місією побував у Москві посол австрійського імператора Сигізмунд Герберштейн. У 1549 р. він видав у Відні свої «Записки про Московію», де згадує українських козаків, яких називає «черкесами», їхнього «старшого» Остапа Дашкевича [4, с. 36].

У 1550 р. українськими землями подорожував литовець Михайло Литвин, який залишив вельми цікаві відомості й описи. За його словами, над Дніпром у містах і селах живе багато народу, хороброго і вправного, а тому «у цій країні дуже легко набирають добрих воїнів». Він звернув увагу і на напади татар [5, с. 50].

У 1578 р. у Франкфурті-на-Майні була надрукована книга польського історика Горецького А. «Опис війни Івонії» з описанням подвигів і високого військового мистецтва запорожців.

Цінним джерелом з даного дослідження є стаття, присвячена свідченням визначного польського письменника Самуеля Грондського про генезу українського козацтва [6, с. 36-42]. Найбільша цінність праці Грондського як історичного джерела, в тому, що в ній чимало особистих спостережень автора, запропонованих ним свідчень очевидців, як-от, самого Івана Виговського, з яким він був знайомий.

Великий інтерес викликають роздуми Грондського над актуальними історичними проблемами, наприклад, походження козацтва. Він правильно підкреслює автохтонний характер козацтва як соціального стану українського народу. Підкреслює, що козаки є православними християнами, підкреслює релігійну складову Національно-визвольної війни, вказує на дискримінацію православних у Речі Посполитій. Він високо оцінює бойові якості козаків. Грондський характеризує й історико-географічне тло виникнення козацтва, походження назви «запорожці», хоча припускається певної неточності: слово «козак» є тюрське, а не латинське, й означає «вільна озброєна людина», а не «легкоозброєний воїн».

Жан де Люк, чернець домініканського ордену, біля 1625 р. подорожував Кримом, і залишив свої спогади про козаків, написані італійською та латинською мовами. Уперше ці записи були видані французькою мовою в перекладі Мельхіседека біля 1663-1672 рр [7, с. 37].

Надзвичайно велике значення має для нас знаменита книга про Україну французького інженера Гійома Левассера де Боплана «Опис України». Про козаків Боплан пише, що вони

хоробрі, загартовані у боротьбі, завжди готові по першому наказу виступити в поле. Під час плавання козаки зовсім не п'ють горілки. Козаки страшенно люблять свободу [8, с. 32].

В. Мірошніченко систематизував свідчення британських та північно-американських дослідників запорізького козацтва, де показав великий інтерес вищезазначених дослідників до умов та причин виникнення такого стану як українське козацтво [9, с. 78-81].

Про зв'язки українського козацтва з сербами зазначає у своїй дисертації В. С. Дмитрієв [10, с. 19]

Хочеться виділити чеських дослідників, які у своїх працях займалися дослідженням історії, причин виникнення, значення на міжнародній арені українського козацтва. Це зокрема: E. Barvinskyj Prysnyky do istoriji znosyn cisarja Rudolfa II i papi Klimenta VIII s kosakamy v.r. 1593 i 1594; histy Stanislawo Zolkiewskiego 1584-1620; J. Macurek, Zapas Polska a Habsburku o pristup k Cernemu mori na sklonku 16. Stoleti; Zaklynskyj K, Znosjenja cisarja Rudolfa II s kosakamy i jich ucast v vijni u hersko-tureskij v. r. 1594-1595 та інші [11, с. 7].

Відгуки в чеській історіографії про козаків у XIX ст. знаходились у галузі літератури, поезії, однак яскравих фігур назвати важко. Козацька боротьба зображалась чеськими істориками в романтичних описах.

Цікаво зазначити, що дещо парадоксальним чином у питанні походження козацтва ближчими до історичної дійсності виявились польські шляхетські хроністи та історики, які вороже ставились до козаків.

Польські хроністи (М. Бельський, П. П'ясецький, с. Грондський, В. Каховський та інші) [12, с. 31]. У з'ясуванні походження козацтва говорили правду якраз внаслідок ворожого ставлення до нього.

В історичних дослідженнях найпереконливішою мовою є мова фактів. Особливо в дослідженнях, до яких належить дана стаття, написаних на тему маловивченої і водночас актуальної.

Важливі зрушення і зміни в розвитку західноєвропейської україністики відбулись наприкінці XVI – початку XVII ст., що було прямим наслідком виходу українського козацтва на історичну арену та його військово-політичної активності.

Однією з цінних рис західних джерел XVIII ст. є те, що у своїй більшості вони багато уваги приділяли боротьбі козацтва за збереження національної державності.

Впадає у вічі те, що інтерес до України в Західній Європі зростає і набуває стабільності наприкінці XVI – поч. XVII ст., коли козацтво розгорнуло активну боротьбу як проти турецько-татарської агресії, так і проти польсько-шляхетської експансії.

Протягом століть мінялися підходи і трактування Запорізької Січі в західних пам'ятках, але всі вони незмінно констатували величезну роль цієї «козацької республіки» в житті українського народу. Західні пам'ятки кінця XVI – XVII ст. дають всі підстави для висновку, що в той час Європа розглядала запорізьке козацтво як національну військову силу України: «Запорізькі козаки – військо Русі».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я.С. Українська історіографія. – К., 2004. – 496 с.
2. Боєчко В.Ф., Чабан А.Ю. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва // УІЖ. – 1999. – №2. – С. 48-54.
3. Мицик Ю. Опис України в хроніці О. Гваньїні // Всесвіт. – 2000. – №11-12. – С. 152.
4. Заруба В. М. Студії з історії України. – К., 1995. – 192 с.
5. Січинський В.Ю. Чужинці про Україну. – К., 1992. – 245 с.
6. Кислюк О. Походження козацтва в хроніці С. Грондського // Мандрівець. – 2005. – С.36-42.
7. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1993.
8. Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій королівства, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. – Львів. – 1990. – 252 с.
9. Мірошніченко В. Запорізьке козацтво в англomовній періодиці та історіографії // Київська старовина. – 1992. – №3. – С.78-81.
10. Дмитрієв В.С. Серби в Україні XVII-XIX ст. – К., 2006. – 19 с.
11. Jana Samolova Pod cisarskoj korobjhvi Cesta zaporozskych kozaku do sluzeb Rudolfa II // Dejiny . – 2000. – №5. – С. 7.
12. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – 495 с.

**СУБ'ЄКТИ СПАДКУВАННЯ НА МАТЕРІАЛАХ ТЕСТАМЕНТІВ ПРЕДСТАВНИКІВ
КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКИХ РОДИН (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.)**

В умовах невисокого розвитку товарно-грошових відносин економічний стан козацької старшини визначався їх маєтковим господарством. Брак історичних джерел господарсько-фінансового характеру про розвиток цих маєтків вимагає їх дослідження через приватно-правові документи [1]. Одним із таких джерел є духовні заповіти власників. В них зафіксовані основні економічні, духовні, соціальні та політичні здобутки конкретної особистості як результат її життєвої діяльності.

Козацький маєтковий розвиток мав три етапи: формування, функціонування та дроблення. Зупинимось детальніше на третьому етапі – дробленні. Поділ маєтків приводив до дроблення як соціально-економічного характеру, так і до зміни в біосоціальному і духовному світі старшин і їх нащадків.

Право складати заповіт належало кожній людині крім неповнолітніх, психічно хворих, глухих, німих, сліпих від народження, марнотратників, засуджених за злочин до смерті, політичних злочинців, які тікали за кордон, невільників, монахів та ченців [2]. Позбавленими права спадкувати були євреї, відступники від християнської віри, марнотратники, п'яниці, позашлюбні діти, доньки, які вийшли заміж без згоди батьків [3].

Право передбачало дві підстави спадку – за законом і за заповітом. Спадкування за законом – це кровна спорідненість, спадкоємцями за законом вважалися природні (кровні), швагерські (свояцькі) та духовні (кумівство). Основними категоріями спадкового права «по крові» була отчизна, дідизна, материзна, бабизна та рід. При спадкуванні головною була чоловіча лінія.

У значній частині заповідних актів можна зустріти інформацію про майнові конфлікти, а також про суперечки майнового та немайнового характеру поміж родичами або сторонніми зацікавленими особами (найчастіше боржниками чи кредиторами). Ця інформація є різноплановою, оскільки зафіксовані в тестаментх протиріччя на момент складання документу перебували на різних стадіях розвитку. Інші конфлікти породжувалися самим укладанням заповіту і мали розвиток у майбутньому, наслідком цього могли стати оскарження духівниць та невиконання останньої волі заповідача.

Одним із завдань, які виконували тестаменти, було переважно, попередження суперечок між спадкоємцями. Як виключення маєтковий комплекс зберігав свою цілісність.

Прикладів такого цілісного збереження маєткового комплексу маємо достатньо. Наприклад, 16 квітня 1662 року був складений спільний заповіт «обивателів Переяславських» славетного шляхтича і козака полку Переяславського Івана Григоровича Бурмаки та його дружини – доньки полковника кропивненського – Євдокії Філонівни Джеджалії. Все своє майно вони заповіли Межигірському монастирю [4].

Зберігся оригінал тестаменту (23 квітня 1701) [5] Пелагеї Зарецької-Зенькович з Любеччини, яким вона відписала батьківське поле і сіножать хорунжому Омеляну Красковському, з умовою, щоб він її поховав [5].

За духовним заповітом значкового товариша Чернігівського полку «з давних лет» [6] Остапа Стефановича Башкирця 1728 р. після смерті його дружини Євдокії Мальцевич всі добра Башкирців у Сосниці протопоп чернігівський Григорій Максимович продав за 1500 карбованців судді полковому чернігівському Тимофію Сенюті, а гроші пішли на відновлення після пожежі Чернігівської соборної Спасо-Преображенської церкви [7].

Рідна сестра гетьманші Скоропадської та лубенського полковника Андрія Марковича протопопина лохвицька Марія Павлова Імшеницька, не маючи дітей, 2 червня 1741 р. зробила своїм спадкоємцем брата Андрія, якому вона заповіла маєтності, які були забрані генералом фон Вейзбахом, «а именно весь мой завод конный, воны выкормленные у дорогу Шлезскую, поверх того немало другого товару рогатого, пасека с пчелами, казаны винные и прочего заводу господарства немало же» [8].

У родинних паперах Скоруп зберігся тестамент шляхтича гербу «Шелінга», бунчукового товариша (? – 1728 – 1741) з Стародубського полку [9] Григорія Дем'яновича Скорупи [10]. Заповідач відписав всі маєтності, млини, ґрунти та угіддя своїй дружині, доньці значного військового товариша Настасії Степанівні Ширай «чрез сорок лет со мною добропорядочное обхождение и в набытие наших добр труда» [10, с. 224], з тим щоб вона потім

розділила їх між синами Іваном та Павлом та видала заміж доньок «з отпавою по благоусмотрению своим и по могуществу приходящих со всех предписанных добр наших доходов» [10, с. 225].

У 1722 р. по своєму дядьку, козаку Березанської сотні Федору Івановичу Пилипенку (який помер бездітним) за умови догляду за його дружиною Пелагеєю отримав спадок значковий товариш [11] Яків Іванович Безбородько. До нього перейшли двір, садок, ставок з греблею, левада, 26 нив в с. Пилипчах та інше майно [12].

Бунчуковий товариш Семен Семенович Лизогуб тестаментом від 25 червня 1781 р. залишив свої маєтності доньці Тетяні, дружині Опанаса Дем'яновича Гоголя-Яновського [13, с. 106].

Сталою традицією заповітів був розподіл майна між членами родинами, який вів до дроблення.

1 квітня 1699 р. «остатню волю» виказав колишній сотник мглинський, значний військовий товариш [9, с. 31] Стародубського полку Іван Федорович Єсимонтовський. Суб'єктами розподілу його спадку виступали дружина Ірина Кузьмівна, донька Килина (дружина Андрія Шапченка), сини Опанас та Олексій [14].

1746 р. помер онук Івана Єсимонтовського бунчуковий товариш Михайло Олексійович Єсимонтовський. Перед смертю він заповів (через бездітність) своїй дружині Марині Григорівні Скорупі своє рухоме і нерухоме майно [15, с. 8]. 1 лютого 1765 р. вона написала тестамент, в якому своїми спадкоємцями назвала дев'ять осіб: брата Павла Скорупу (полкового обозного стародубського), племінників Івана, Володимира, Олександра та Петра (синів померлого брата бунчукового товариша Івана Скорупи [10, с. 248]), дядька Івана Степановича Ширая, сестру Пелагею, племінника свого чоловіка (військового канцеляриста) Івана Стефановича Єсимонтовського та писаря земського стародубського Степана Івановича Чорнолузького [16].

В тестаменті значного військового товариша Григорія Михайловича Гамалії 16 листопада 1694 р. заповідач всі свої значні володіння залишив дружині Марії Василівні [17]. Вона ж, в свою чергу, склала заповіт 17 серпня 1716 р. та зробила спадкоємцями Київський Михайлівський монастир [18] та сина двоюрідного племінника Івана Михайловича Гамалію [19].

18 травня 1691 р. через хворобу склав тестамент колишній протопоп новгород-сіверський Лаврін Єлисейович Зеленецький, яким заповів свої рухомі і нерухомі добра, ґрунти, поля, двір, в якому мешкав дружині Євдокії Захарівні та сину Григорію по половині [20, с. 972]. Сину Григорію відписав «окоп, лежачий за Лодейною, ниву теж Комонскую над ровом Комонским» [20, с. 972]. Сестра заповідача Настасія Єлисейівна (дружина сотника новгородського Давида Трохимовича Пушкаренка) за заповітом брата вона отримала частину ґрунту з поля. Таким чином, маєтковий комплекс було розділено на 3 частини.

7 грудня 1692 р. в с. Курознів виказав останню волю шляхтич Ілля Іванович Рубець. Свої діди́зні і отчи́зні добра, розділені з старшим братом Михайлом [9, с. 50] царськими листами та правами, він записав синам Юрію та Гнату [20, с. 974].

25 травня 1698 р. в Чернігові написав тестамент [21] шляхтич гербу «Погоня польська» [22], полковник чернігівський [23, с. 53] (1687–1698.9.08.) Яків Кіндратович Лизогуб. На час написання документу він був власником щонайменше 11 сел, сіножатей, лісів, озер, млинів, дворів, Конотопських добр, винниці, 3 шинків в Чернігові, 4 «отчин» [20, с. 977–978], які розділив на сім частин: між дружиною, сином Юхимом, 3 онуками (Андрієм, Яковом та Семеном), донькою Марією та племінницею Пелагеєю Іванівною Гладкою. П'ятьом донькам (Марії, Домні, Пелагеї та двом невідомого імені) батько не виділив ніяких маєтностей, а лише по 500 золотих. Також гроші заповів своєму брату Павлу, синам Григорія Барана, сестрі Якова Христині та братовій (доньці брата) Пелагеї Іванівні Гладкій. Худобу заповідач розпорядився розподілити між убогими «сродніками», які мешки в м. Гельмязові.

4 серпня 1699 р. за день до своєї смерті написав заповіт полковник лубенський Леонтій Назарович Свічка, з якого бачимо що він був власником щонайменше 15 садів, 22 лісів, 2 гребель, ґрунтів, городу на озерці, 3 хат, хуторів, гаїв, млинів, дворів, луки з березником Трохимівським, підданих в сс. Малютинцях і Антонівці [24]. Спадкоємцями його нерухомості стали дружина, троє синів, онук та Дмитро Котляр [20, с. 982], тобто, відбулося дроблення великого маєткового комплексу на 6 нерівноцінних частин.

9 березня 1701 р. сотник глиньський Лубенського полку Михайло Прокопович Жуковський склав заповіт, з якого дізнаємося що він був досить заможною людиною. До його маєткового комплексу входило 12 лісів з нивами, 3 гайки, 9 ланів, 2 садки, поруб, 3 ріллі, 2 огороди, млини, шинок, підварок, винниця, острів з греблею та садом, двір з садом та левадою, ґрунт з палацом, ставком, долинами, ріллями та лісом, став з млином та лісом, 2 хати, 2 луки, долина, комора, 7 нив, світлиця з садом та левадою. Все це майно Михайло Жуковський розподілив між двома синами, трьома доньками та чотирма онуками – на дев'ять частин. Дружина Гафія нічого не спадкувала, а мала жити разом з дітьми [24].

Через 18 років (7 травня 1719 р.) написав тестамент старший син Михайла Жуковського полковий суддя Лубенського полку (1714–1722) [20, с. 982] Андрій. З духівниці бачимо, що у його володінні було 7 дворів, 2 шинки, млини, 5 гаїв, 3 левади, ниви, рілля, винниці, солодовні, бровари, 2 підварки, кліті, 2 луки, 17 лісів, 5 ланів, 2 стави, 2 греблі, дворища, кут з левадою, 4 поля, долини, хутори, сади, 3 зруби, ґрунти. Порівнявши з тим, що він отримав від батька (3 двори, 7 лісів з нивами, 3 гайки, 4 лани, садок Шубовський, поруб до Погорільці, рілля, город в Подолі, два кола в млині на греблі міській Цимбаковській на р. Сулі, а третє коло в цьому ж млині отримав його молодший брат Опанас. Також спільно з братом мав володіти островом з греблею та садом, батьківським лісом Брагинець, двором за містом з садом та левадою, ґрунтом у Волошинівці з палацом, ставком, гайком, долинами, сіножатями, лісом Кошперовським), доходимо до висновку, що основну частину свого майна Андрій здобув сам протягом життя. Все це багатство полковий суддя розподілив на 8 частин – між своєю третьою дружиною, трьома синами, трьома доньками та своїм братом Опанасом [25]. Таким чином, дев'яту частку маєткового комплексу Михайла Жуковського було розділено на вісім часток.

Бунчуковий товариш Володимир Іванович Ракушка-Романовський заповів свої маєтності племіннику Максиму Турковському, двоюрідним сестрам Мотрі (попадді с. Овчинця), Ірині і Гафії, двоюрідному брату Парфену Філімоновичу і «сестрі» Євдокії Федорівні Підгурсковні Василієві Лисаневич, роздробивши їх на п'ять частин [26].

6 серпня 1703 р. в Шишаках через хворобу написав заповіт полковий суддя Миргородського полку Григорій Федорович Зарудний. Майже все своє майно заповів молодшому сину Мойсею, але й старші сини Іван та Петро отримали від батька спадок, хоча й не такий великий як їх брат [27]. В 1735 р. сини Івана та Петра розпочали судову справу, якою оскаржували достовірність заповіту свого діда Григорія Зарудного. Суд неправомірно вирішив розділити маєтності діда на рівні частини, але Яків Мойсейович цього не зробив [28].

24 травня 1705 р. склав заповіт Давид Трохимович Пушкаренко-Овсієнко колишній отаман городовий канівський, полковник канівський [29], сотник І полкової сотні, сотник новгородський, суддя полковий стародубський. За його тестаментом все майно перейшло до дружини Настасії Єлисеївні Зеленецької та доньки Мотрі.

13 травня 1724 р. значковий товариш Стародубського полку Василь Матвійович Журман в с. Гарцеві склав дуже детальний тестамент, в якому навів перелік приданого, яке він отримав за своєю дружиною – донькою сотника почепського Єфросинією Іванівною Губичь, вказав осіб, яким заборгував, перерахував всі маєтності свого діда – полкового обозного стародубського Дмитра Журмана, розповів про його життєвий шлях, життя його другої дружини (Марії Д'ячихи), а також про свої з нею суперечки стосовно власності діда. Своім заповітом залишив дружині та малолітньому сину Іллі с. Задубіння з підданими і з усіма угіддями та млином-вишняком; двір в с. Гарцево з ¼ ґрунта пашенного і сіножатного, а під двором ¼ частину млина на Росусі; загін на Росусі; двір шинковий з городом, який купив на гроші дружини; казан горілчаний з трубами, посуд; худобу [30, с. 106]. Вдова заповідача вдруге вийшла заміж за значкового товариша Івана Семеновича Лашкевича (Тищенка), з нею до родини Лашкевичів перейшло 12 дворів у с. Гарцеві [31].

1691 р. склав заповіт представник однієї з найбагатших* і найвпливовіших родин Гетьманщини, представники якої протягом більш ніж сто років займали полкові [32] і генеральні уряди, син запорізького гетьмана, колишній полковник переяславський, значний військовий товариш Федір Іванович Сулима [9, с. 52]. Майно розподілив на 3 частини: дружині Марії, сину Яну (Івану) та онуку Дмитру Максимовичову – коня [33]. Три ж доньки, які на той час були вже заміжні не мали ніяких прав на добра.

* Про їх майнові суперечки див: Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К., 2004. – С. 25 – 30.

В останній день січня 1728 р. в родовому маєтку в с. Сулиминцях склала заповітний акт невістка Федора Сулими, вдова генерального хорунжого, який 6 років поспіль поєднував свій уряд з керівництвом Переяславського полком [34] Івана Федоровича Сулими (?–1721), донька переяславського полковника Марія Леонтіївна Полуботок. Свої чималі статки вона розділила на вісім частин, поділивши його між трьома своїми синами (Іваном, Степаном та Семеном) та п'ятьма онуками (чотирма донькам померлого старшого сина Федора – Ганною, Настасією, Уляною та Оленою, та сином померлого сина Самійла Матвієм). Також відписала своїй меншій доньці Марфі Тарасовичівій худобу, іншим донькам (Настасії, Євдокії, Ганні) не заповіла нічого, а вказала не те, що вони раніше вже все отримали [10, с. 50]. Слід додати, що син заповідачки Іван [9, с. 138] помер у 1736 р., через 3 роки його вдова Ірина Мойсеївна скаржилась на порушення тестаменту покійного чоловіка її дівером полковим обозним переяславським Семеном Сулимою [35].

26 квітня 1766 р. склав черговий тестамент (попередній був написаний у 1737 р.) син генерального хорунжого, полковник переяславський Семен Іванович Сулима, яким усі свої рухомі та нерухомі маєтності [36, с. 50-53] заповів дружині Парасці Василівні Савич [37], доньці лубенського полковника. Його дружина, в свою чергу, мала поділити маєтності між дітьми.

18 вересня 1750 р. «при старости лет своїх» в містечку Богодухові склала заповіт донька генерального хорунжого Івана Сулими Євдокія, в першому шлюбі була дружиною бунчукового товариша Григорія Івановича Черняка, а в другому – бригадира Данила Юрійовича Опочиніна. Це була досить забезпечена жінка, яка володіла частиною майна батька та двох чоловіків. Своім спадкоємцем назвала брата полковника Семена Івановича Сулиму, якому вона заповіла слобідку Данилівку та хутір Полуозерівський в Полтавському полку з умовою, щоб він їх продав, а кошти віддав на спомин її душі в дівочий Пушкарівський монастир, також зобов'язала його віддати племінникам – бригадиру Григорію Васильовичу Осипову з дружиною Євдокією Семенівною та бунчуковому товаришу Лубенського полку Андрію Івановичу Новицькому з дружиною Марією Семенівною одяг, посуд, деяку худобу, коштовні прикраси, донькам брата Семена Пелагеї – коштовності, а Марії (яка при ній мешкала й виховувалася) – коштовності, гроші, хутрянні вироби [37, с. 63-66].

1 січня 1731 р. виказала свою останню волю Марія Іванівна, донька полковника компанійського Лисиці, вдова сотника городиського Андрія Стаховича [38]. В тестаменті вона визначила «имение мое в недвижимых добрах покойным мужем моим и мною чрез куплю и заслуги его набитое и от моих родителей оставшееся детямъ моимъ» [39]. Старший син Андрій після смерті матері отримав с. Андріївку, двір та шинок в м. Седневі, млин на р. Снові під Седновом в одне коло, ріллю, сіножать з гаями, шинок в Мені, який побудував своїм коштом, шинок куплений в с. Мошонці та «отчину» під слободою Беревинами Городиської сотні, «отчину» Дроздовицьку, половину с. Пекарі Красноколядинської сотні Прилуцького полку, яке отримала заповідачка від свого батька, млинок – вешняк в Пекарях, збудований Андрієм власним коштом, половину с. Родинець Ромненської сотні Лубенського полку з греблею на р. Ромі з хут. Тютюнним, левадами й лісами, частину в млині ординському з шинком, пушу кусенівську. Молодший син Григорій отримував двір жилий в Городні з винницею, під сусідські двори з городами, шинок на ринку, поле, дуброви, сінокоси, млин під Городнею на р. Городні в 3 кола (2 мучних, а третє ступне) з будівлею, комору торгу на ринку в Городні, с. Кусей в Городницькій сотні з лісами, борами й дібровами, там же млин – вешняк в 2 кола (1 мучне, а 1 ступне), двір Товаровськи з ґрунтом в с. Переписі Городницької сотні, половину с. Пекарі, с. Родинець з слободою, млинами та степами, слобідку Савинку з степом над рудкою Ромном в степу пекаревському в полку Прилуцькому. Обом синам по половині вона залишила плец з полем та сіножатями в с. Митченках Батуринської сотні Ніжинського полку (володіти разом з її швагром). Зятю Стефану Шубі, чоловіку доньки Марії, з дітьми заповіла с. Бирилівку. Зятю Самійлу Холодовичу, чоловіку її доньки Ганни, підтвердила с. Хоробричі з двором, яке відійшло до них як посаг [40]. Млин біля с. Бирилівки заповіла обом донькам з зятями та онуками [41]. Таким чином, Марія Іванівна Лисиця розділила чималий маєтковий комплекс на шість частин.

6 квітня 1738 р. вдова пирятинського протопопа Максима Губки Марія склала заповіт, з якого дізнаємося, що чоловік заповів свої ґрунти їй. Вона ж, поділивши майно на 2 частини, передала їх своїм двом синам – Іллі та Єлисею [42].

Відомий тестамент від 14 лютого 1747 р. Олени Іванівни Ярмолківни [43], дружини сотника борзнянського Тараса Тарасовича Забіли. Олена Іванівна отримала всі батьківські володіння (її батько Іван Ярмолаєвич помер ран. 1718, а мати – 1707 р. Батько заповів частину майна Максаківському монастирю) [44]. Своїми спадкоємцями заповідачка назвала онуку Параску Часник та правнуків – дітей померлої онуки Ганни Демидовської, сотникової батуринської. Якому Демидовському вона залишила двір в Борзні (де сама мешкала) з усіма будівлями й поле, комори в московському ряду, ставок в Миколаївці, ½ млина старого в 2 кола на миколаївській греблі, ½ хутора за Ховмами з лісом та сіножаттю, Парасці Часниковій – двір шинковий в Борзні, город з солодовнею на новому місці, хутір в с. Красилівці з полем та сіножатями, млин на миколаївській греблі, ½ млина старого в 2 кола на миколаївській греблі, 1/2 хутора за Ховмами з хатою, лісом та сіножаттю, бровар в с. Миколаївці. Одяг, посуд та інше рухоме майно – по половині онуці Парасці Часниковій та правнучці Катерині Демидовській. Катерині залишила ще 50 карбованців. Синам своєї померлої доньки Ганни Іванівни Владимирської Василю та Миколі заповідачка нічого не залишила, мотивуючи це тим, що їх батько Іван багато чого отримав в придане та силою захопив у Олени Іванівни рілля та все марно витратив [45].

1748 р. склав духівницю учасник кизикерменського походу 1695–1697 рр., значний військовий товариш Чернігівського полку (?–1709–1710), сотник березненський (1723–1728), генеральний осавул (1728–1741), генеральний суддя (1741 – 1751) Федір Іванович Лисенко. З цього документу ми дізнаємося, що він був одружений двічі, й мав чотирнадцять дітей – сім синів та сім доньок: від 1-го шлюбу чотирьох синів (Івана, Якіма, Федора, Трохима) та п'ятьох доньок (Гафію, Настасію, Ганну, Тетяну, Марфу), які на момент складання заповіту були вже заміжні. Від 2-го шлюбу – трьох синів (Йосипа, Олександра, Степана) та двох доньок (Уляну та Катерину), ще не заміжніх. Ще за своє життя Федір Лисенко розпочав розподіл свого чималого масткового комплексу (до якого входили с. Дягове, с. Кліщинці, с. Осмаки, поля, сінокоси, млини, городи, ліси, сади, пасіки, гаї, лан курчинський, 5 сіножатей (на блистовському лузі, бруштинівську, нагуршевську, іжкенецьку, у Поромного), щонайменше 4 шинки (в сс. Киселівці, Данилівці, в м. Мені), винокурня в с. Олександрівці, місце спадкове курчинське в м. Мені, пляц в м. Мені, двори (в с. Куковичах, м. Мені, с. Бондарівці, с. Олександрівці, с. Данилівці, с. Осмаках, с. Блистові), 2 хутора (в с. Блистові, с. Куковичах), 10 дворів підданих в с. Красилівці, 60 дворів підданих в с. Галицьке, худоба): він виділив сину Якому двір в Куковичах, 20 років той користувався підданими в Киселівці, доньці Ганні – 2 дворища з хатами й городами в с. Бондарівці. Гафії – шинок та городи в Мені. Настасії – шинковий двір курчинський в м. Мені, інших доньок від 1-го шлюбу батько також наділив приданим. Своїм тестаментом Федір Іванович розподілив майно між своєю другою дружиною, синами та донькою від першого шлюбу, тобто на дев'ять частин [46]. Можемо зробити висновок, що врешті решт мастковий комплекс Федора Івановича Лисенка, після смерті його другої дружини Єфросинії Опанасівни (яка ще у 1771 р. була жива) [36, с. 41], був розділений між усіма його чотирнадцятьма дітьми.

15 жовтня 1707 р. «достигнув лет, старостию преклонных склав заповіт військовий товариш Матвій Данилович Немирович-Данченко», в ньому ґрунт Бранівщицну він заповів усім синам порівну. На той час з чотирьох його синів живими були троє (Семен, Пилип та Іван), а четвертий – Микита – загинув під Биховом у 1707 р.) [47, с. 630]. Крім того, Семен отримав двір «веде Рубцова млива», Пилип – урочище Брод (займище млинове на броду Істровському), Іван – млинок з 2 підданими і хутором в с. Чубковичах над р. Істровкою.

У 1707 р. перед виходом у похід склав заповіт значковий товариш Микита Матвійович Немирович-Данченко, за яким своє майно розділив на чотири частини (синам Гнату, Григорію та Івану й брату своєму Семену) [47, с. 631]. Його син Григорій заповів свою частку батьківського спадку сестрі Ганні (дружині значкового товариша Федора Георгійовича Косовича), внаслідок чого вона отримала двір в Стародубі [47, с. 639].

У 1735 р. склав тестамент ще один син Матвія Даниловича другий полковий осавул стародубський Пилип Немирович-Данченко. Його спадкоємцями стали сини Степан, Іван, Петро та ще не заміжні доньки Мотря, Єфросинія та Євфимія [47, с. 640–641].

9 листопада 1710 р. зробив духовний «запис» полковник гадяцький, майбутній генеральний суддя (1715 – 1725) Іван Чорниш [48], який мав значні володіння, набуті як через гетьманські надання, так і шляхом скуповування [49]. Більшість свого майна він заповідав другій дружині та їх майбутнім дітям, а своїм синам від першого шлюбу – лише чверть [50]. На

.....
час складання документу у нього було лише двоє дітей, а на час смерті (30 грудня 1728 р.) – восьмеро: п'ятеро синів та три доньки. Таким чином, маєтковий комплекс мав ділитися на 9 частин. У 1730 р. в ГВС розглядалася справа про розподіл його маєтностей між синами від першого шлюбу та дружиною [52, с. 216]. Розгляд справи затягнувся на довгі 5 років, протягом яких помер один з синів від попереднього шлюбу. Після розподілу до сина Івана (від першого шлюбу) перейшло с. Борки, а вдова з дітьми отримали с. Мітченки, київський двір, рухоме майно та гроші. Будучи у віці 53 років, 31 травня 1743 р. виказала свою останню волю вдова заповідача Євдокія Костянтинівна Чарниш, уроджена Голуб [51]. Своїми спадкоємцями вона назвала лише сина Якова, доньку Ганну та доньок її пасинка Івана. Додамо, що до часу написання нею тестаменту інші діти через слабкість здоров'я вже померли, а чому мати не згадала у своєму заповіті доньку Олену залишається не з'ясованим. 27 грудня 1745 р. «остатню волю» виказав Яків Іванович Чарниш. Він заповів сс. Подолов, Мітченки та інше майно своїй вагітній дружині Марфі Степанівні Ширай та майбутні дитині за умови, що Марфа більше не вийде заміж, а якщо це станеться – то все майно мало перейти до дитини. Якщо ж дитина помере – спадкоємцем ставав найближчий родич [52, с. 221]. В кінцевому результаті все майно перейшло до його доньки Ганни, бо у 1747 р. Марфа Ширай вдруге вийшла заміж за Михайла Васильовича Скоропадського. Донька Івана Чарниша Ганна Андрієва Войцехович склала тестамент через хворобу [53] 1 травня 1744 р. Вона заповіла чоловіку та малолітнім синам Олексію й Володимиру майно, яке перейшло до неї від покійних батьків: млин в 8 каменів на р. Сеймі в м. Нових Млинах та ще один камінь на тій самій річці під м. Батурином, а також усі двори, плеци, сади й угіддя [10, с. 279]. На випадок смерті синів, усе майно мало перейти до чоловіка.

Ганна Ничипорівна Калениченко, дружина міщанина чернігівського Сави Федосенка, інокія дівочого П'ятницького монастиря Афанасія складала заповіт двічі: 8 травня 1719 р. та 11 тавня 1728 р. За останнім вона розподілила майно між двома синами: Іван отримав двір, будинок та шинковий двір в Любечі, ґрунти в сс. Новосюлках, Кротині, Полуботках, Сядричах, Седневі, Пищиках, Півцях, 2 двори в Чернігові, ½ млина на р. Стрижні в с. Полуботках та частину сядрицького бору, Корнило – двір та ґрунти в с. Мосанах, ґрунти в Чернігові й Котах, частину сядрицького бору [54, с. 465].

1 червня 1732 р. виказала останню волю донька протопopa воронізького та крелевецького Марина Дементіївна Маковська, дружина бунчукового товариша Федора Олександровича Чуйкевича. Як єдиній дитині в родині до неї перейшли всі маєтності її батька, які вона, в свою чергу, розділила на шість частин – чоловіку та п'ятьом дітям (Івану, Йосипу, Михайлу, Пелагеї, Ганні) [55, с. 49].

26 серпня 1757 р. абшитований військовий товариш Тимофій Васильович Лишень розподілив свій маєтковий комплекс на сім частин. Спадкоємцями стали його чотири сини (Федір, Мойсей, Андрій, Прокіп) та три онуки (Степан Трошинський та Петро й Гаврило Тарасевичі) [56].

Степан Михайлович Миклашевський написав заповіт 11 лютого 1750 р. Свій чималий статок він розділив на п'ять частин – між дружиною та чотирма синами [57]. Молодший син Михайло у вересні 1774 р. все своє майно, не маючи дітей, записав дружині.

Полковий обозний лубенський Павло Васильович Мартос в липні 1741 р. склав заповіт, за яким розподілив своє майно на п'ять частин. Його спадкоємцями стали дружина Ірина Федорівна Хоруженко, син Михайло, доньки Марія та Пелагея, онук Іван Васильович. 14 лютого 1745 р. Павло Васильович Мартос доповнив свій перший заповіт й виділив додаткові маєтності сину та онуку [47, с. 435].

Донька сотника опішнянського Гадяцького полку Феодосія Романівна Корицька, вдова військового товариша Григорія Опанасовича Покорського (який ще перед 1764 р. склав духівницю й заповів їй все своє майно) [53, с. 104] своїм заповітом від 1769 р. розділила між чотирма синами (Петром, Павлом, Данилом та Яковом) «третюю часть двора дедовского Яцковского, третью часть млина, под тем же двором найду чогось, и мужиков в селе Яцковичах (ея часть), верхнюю мельницу на р. Вабле, двор Выстриковский з винокурнею, з мужиками, их дворами, в д. Выстрикове имеючимись, село Белогорщи з мужиками, тамо жиючими, з новостроячимся двориком и винокурнею, огородами, пихотними ґрунтами и покосами, лесом, бортним и оглядным деревом и з займами млиновими на р. Шкловке, на р. Белогорщи, на р. Кужелевке и на ручаях Оболонском и Перевиском и слободку Будилровку, купленный футор у попovichа белогорщанского Івана Сведерского при р. Пелионки» [58].

Були випадки, коли батьки позбавляли спадку когось із своїх дітей. Це відбувалося через те, що вони давали для цього підстави своєю поведінкою. Так, вдова значкового товариша в Любецькій сотні [59] Григорія Пушкаря-Решинського (? – ран. 1743) Євдокія Киприянівна все своє майно заповіла доньці Євдокії з зятем Гаврилом, дітям і дружині сина Івана, а самого сина спадку позбавила, тому що він «здоровье мое лишил и худобы моей много потерял» [60].

В заповіті від 4 серпня 1747 р. полкового осавула прилуцького Михайла Федоровича Мовчана зазначено, що все майно переходить в рівних частинах його доньці Марії та онукам Андрію і Івану Дем'яновичам Мазаракіям [61]. Ще одному онуку «Григорию ничего не определено, потому что он Григорий так из малых лет при мне находясь обыкновенной сыновинной чести мне не отдавал, прказов моих и наставлений ослушался и в такое развращение пришел же похищая jakie набув вещи з дому моего и деньги. Пропопывал и попроигрывал в карты... Я в некоторых шинках заплатил за его напой денег немало» [62].

Козак чернігівський Корнило Савич своїм заповітом розділив свій маєтковий комплекс між двома молодшими синами Іваном й Климом, а старшого Василя батько позбавив спадку через «продерзости, непостоянство» [54, с. 465].

10 січня 1773 р. виказав останню волю бунчуковий товариш Михайло Павлович Мартос. Своїми спадкоємцями він зробив дружину Євдокію Антонівну, сина Івана та доньку Ганну. Сина ж Федора він залишив без спадку за те, що жив не в «страсе Божієм», а лише «упражнялся» в «ученіи некотором аптекарском» та «поступал во всем «атеически»» [47, с. 437].

22 лютого 1724 р. в Чернігові склала тестамент інокія дівочого П'ятницького Чернігівського монастиря [63] Єфросинія, вдова генерального бунчужного за гетьмана Дем'яна Ігнатовича Лукаша Заборовського, а в другому шлюбі – дружина полкового судді чернігівського Юрія Затиркевича, який у 1707 р. прийняв постриг під іменем Гедеона в Троїцькому Ільїнському монастирі. Від двох шлюбів вона мала чотирьох доньок, троє з яких отримали спадок від матері, а четверта була позбавлена спадку через те, що у 1723 р. мати дала їй тисячу золотих, а та їх витратила не відомо на що [64]. Також спадкоємцями стали її онуки. Окремо заповідачка відписала маєтності на 3 чернігівські церкви (Старотроїцьку Іллінську, Стяроп'ятницьку, а також на чернігівську кафедру).

Згідно заповітів типовим був перехід рухомого і нерухомого майна до кровних родичів: синів, доньок, дружин, онуків, як виключення – до сестер (заповіт Л.С.Зеленецького), братів (заповіт М.М.Імшеницької) та племінників (духівниця Ф.І.Пилипенка). Головними претендентами на спадок були продовжувачі роду по чоловічій лінії – тобто, сини. Як правило, до них переходила значна частка майна. Заміжні доньки в заповітах не мали претендувати на майно через те, що їхня частка виділялася їм в придане (тестамент Ф.І.Сулими). Заповідачі – чоловіки в своїх духівництвах іноді вказували на те, що все майно переходить до дітей, а їх мати не успадковувала нічого, а мала мешкати разом з дітьми (заповіт М.П.Жуковського), іноді обумовлювали умову переходу частки майна до своїх дружин – якщо вони більше не вийдуть заміж. У виявлених тестаметах випадків заповідання майна своякам поки що виявити не вдалося, Привертає увагу той факт, що іноді худобу та одяг передавали в спадок слугам.

Існувала практика перепису свого майна на церкви (заповіт М.Ф.Корницької) [65], монастирі (духівниця І.Г.Бурмаки та його дружини). Крім того, здійснювалося надання священикам та вищим посадовцям (заповіт П.Зарецької-Зенькович).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я.С. Историчне джерелознавство. Підручник. – К., 2002. – С. 357; Мицик Ю.А. Писемні джерела з історії українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. –К., 2007. – Т. 2. – С. 544–545.
2. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997. – С. 216.
3. Бойко І.Й. Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743. Автореф. дис... канд. юрид. н. 12.00.01. – Львів, 1999. – С. 14.
4. ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 36; ІР НБУ. – Ф. XIV. – № 5396. – Арк. 2.
5. ІР НБУ. – Ф. I. – № 66145. – Арк. 1.
6. ІР НБУ. – Ф. I. – № 56235 – 56434. – Арк. 128.
7. ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 217
8. ІР НБУ. – Ф. I. – № 57489 – 57601. – Арк. 219 – 220.

9. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 1. Значне військове товариство. Бунчукове товариство. – К., 2008. – С. 135.
10. Сулимовський архив. Фамільні документи Сулим, Скороп і Войцеховичей 17 – 18 вв.. – К., 1884. – С. 223 – 225.
11. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 3. Значкове товариство. – К., 2008. – С. 8.
12. ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 93.
13. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 106.
14. ІР НБУ. – Ф. Лебедев. - № 515. – Арк. 456 – 457 зв.
15. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – К., Т. 2. – С. 8.
16. ІР НБУ. – Ф. І. – № 58810. – Арк. 1 – 3.
17. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 33 – 33 зв.
18. ІР НБУ. – Ф. Петров. – № 216. – Арк. 25.
19. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 85 зв.
20. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. /Упорядник С. Павленко. – К., 2007. – С. 972.
20. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Упорядник С. Павленко. – К., 2007. – С. 974.
21. Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15.05.1698 р.) // Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 10 – 14.
22. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Родовід. – 1997. – Ч. 1 (15). – С.101.
23. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. Вид. 2. – К., 2005. – С. 53.
24. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 183.
25. ІР НБУ. – Ф. І. - № 57489 – 57601. – Арк. 47 – 48 зв.
26. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 95 – 97 зв.
27. Ксензенко С. К истории рода Зарудных. Из семейного архива Скибинских // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава. – 1917. – вып. 15. – С. 80 – 81.
28. ЦДІАУК. – Ф. 83. – Оп. 3. – Спр. 18. – Арк. 1.
29. Акты ЮЗР. - Т. V. - С. 282.
30. Модзалевський В.Л. Два старинних духовних заповітання // Історико-літературний збірник. Посвящається Л. І. Срезневському (1891 – 1916). – Л., 1924. – С. 106.
31. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. – К., 1929. – С. 37.
- * Про їх майнові суперечки див: Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К., 2004. – С. 25 – 30.
32. Бойко І. Сулими на Переяславщині в кінці XVII та на початку XVIII в. // Історично-географічний збірник. – Т. 2. – К., 1928. – С. 11 – 22.
33. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII – XVIII в. – К., 1890. – С. 9.
34. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – С. 289.
35. ЦДІАУК. – Ф. X. – Спр. 11448. – Арк. 1.
36. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К., 2004. – С. 50 – 53.
37. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII – XVIII в. – К., 1890. – С. 108.
38. Див дет.: Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Василь Базилевич, Василь Лагода, Андрій Стахович // Гілея. – 2008. – Вип. 17. – С. 108 – 115.
39. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 173.
40. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1690. – Арк. 5.
41. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 175.
42. Стороженки. Фамільний архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 377.
43. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 195 – 201.
44. ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 47, 176 зв., 177, 268.
45. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 199.
46. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. I. – Чернигов, 1866. – С. 105 – 116.
47. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 630.
48. Модзалевський В. Генеральний судья Черныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – Март. – С. 315 – 347; Апрель. – С. 1 – 35; Май. – С. 193 – 230.
49. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. – С. 268, 269.
50. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 70 – 71.
51. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 229 – 231 зв.
52. Модзалевський В. Генеральний судья Черныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – Май. – С. 221.
53. ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 234.
54. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – Т. 4. – С. 465.
55. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – К. – Спб., 2004. – Т. V, вип. 4. – С. 49.

56. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 157, 159.
57. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. 3. Миклашевские // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 249 – 250.
58. Лазаревский А.М. Описание Старо Малороссии. Т. I. Полк Стародубский. – К., 1888. – С. 331 – 332.
59. ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 660 зв.
60. ІР НБУ. – Ф. I. – № 66093. – Арк. 1.
61. Див. детальніше: Кривошея О. Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт // Гілея. – 2008. – Вип. 11. – С. 118 – 122.
62. ІР НБУ. – Ф. I. – № 57489 – 57601. – Арк. 258 – 260 зв.
63. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18661. – Арк. 2.
64. ІР НБУ. – Ф. I. – № 57489 – 57601. – Арк. 125.
65. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. III. Полк Стародубский / Составил Н.Костантинович. – Чернигов, 1875. – С. 571 – 575.

Л.І. Шологон

**ЛІТЕРАТУРНЕ ТА НАУКОВЕ ЖИТТЯ ГАЛИЧИНИ НА СТОРІНКАХ
ЧАСОПISY «ЖИТЕ І СЛОВО» (1894 – 1897 РР.)**

Періодичні видання Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. приділяли чимало уваги як національно-культурним проблемам українців краю, так і розвитку літературного, театрального та наукового життя. Серед галицьких україномовних часописів чимало літературно-публіцистичних журналів, де, окрім гострих статей, присвячених актуальним темам того часу, вміщено поезії та прозові твори видатних літераторів Галичини, Буковини та Наддніпрянщини, цікаві розвідки етнографічного та історичного характеру, повідомлення про вихід у світ нових художніх та наукових видань тощо.

Слід зазначити, що, незважаючи на чималу кількість вищевказаних видань, далеко не всі відзначилися належним підбором матеріалу та редагуванням. Проте високий фаховий рівень та прогресивні погляди видавців того чи іншого журналу на розвиток українського національного руху були важливою передумовою для виходу у світ цікавих та інформаційно насичених часописів, які на сьогоднішній день є важливим джерелом для дослідників, що цікавляться національно-культурним життям краю.

Одним з таких видань став журнал «Жите і слово», який виходив у світ завдяки зусиллям Івана Франка та його дружини Ольги. Проблематика часопису та його фаховий рівень зацікавили багатьох дослідників. Серед них радянський науковець М. Бернштейн [1], український діаспорний дослідник А. Животко [2], сучасні науковці М. Романюк, М. Галушко [3] та інші, які в узагальнюючих працях з історії української преси розкрили окремі аспекти обраної теми.

Метою статті є аналіз змісту вищевказаного періодичного видання та низки інших джерел, щоб проаналізувати причини виходу у світ часопису «Жите і слово», основні засади редакційної політики, видання та розповсюдження журналу, висвітлення на його сторінках літературного та наукового життя Галичини кінця ХІХ ст.

Серед епістолярної спадщини І.Франка чимало цікавої інформації, що розкриває працю видатного українського літератора над випуском нового часопису. 7 жовтня 1893 р. він писав до Агатангела Кримського, що йому вдалося знайти чоловіка, що профінансує видання нового літературно-наукового журналу. За задумом І.Франка, щороку планувалося видавати 6 томів, тобто що за два місяці об'ємом в десять друкованих аркушів кожен, де будуть вміщені художні та поетичні твори, літературно-критичні статті, етнографічні дослідження як оригінальні, так і переклади. Також в листі Івана Яковича знаходимо наступні рядки: «Звісно, з українців я Вас першого запрошую до співробітництва як у відділі белетристики, так і в відділі наукової роботи» [4, с. 421]. Також співпраця була запропонована таким видатним постатям українського національного руху, як Леся Українка, Олена Пчілка, Михайло Драгоманов, Федір Вовк тощо.

Слід зазначити, що саме А. Кримського І. Франко просив надіслати життєпис М. Драгоманова та бібліографію творів відомого громадсько-політичного діяча, які згодом були вміщені разом з портретом в книзі першій за 1894 р. під рубрикою «Сучасні діячі слов'янської науки і літератури», де редактор зазначив про нього наступне: «Розпочинаємо чоловіком, ім'я котрого повинно бути знайоме і дороге кожному Русинові-Українцеві без

56. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 157, 159.
57. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. 3. Миклашевские // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 249 – 250.
58. Лазаревский А.М. Описание Старо Малороссии. Т. I. Полк Стародубский. – К., 1888. – С. 331 – 332.
59. ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 660 зв.
60. ІР НБУ. – Ф. I. – № 66093. – Арк. 1.
61. Див. детальніше: Кривошея О. Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт // Гілея. – 2008. – Вип. 11. – С. 118 – 122.
62. ІР НБУ. – Ф. I. – № 57489 – 57601. – Арк. 258 – 260 зв.
63. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18661. – Арк. 2.
64. ІР НБУ. – Ф. I. – № 57489 – 57601. – Арк. 125.
65. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. III. Полк Стародубский / Составил Н.Костантинович. – Чернигов, 1875. – С. 571 – 575.

Л.І. Шологон

**ЛІТЕРАТУРНЕ ТА НАУКОВЕ ЖИТТЯ ГАЛИЧИНИ НА СТОРІНКАХ
ЧАСОПISY «ЖИТЕ І СЛОВО» (1894 – 1897 РР.)**

Періодичні видання Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. приділяли чимало уваги як національно-культурним проблемам українців краю, так і розвитку літературного, театрального та наукового життя. Серед галицьких україномовних часописів чимало літературно-публіцистичних журналів, де, окрім гострих статей, присвячених актуальним темам того часу, вміщено поезії та прозові твори видатних літераторів Галичини, Буковини та Наддніпрянщини, цікаві розвідки етнографічного та історичного характеру, повідомлення про вихід у світ нових художніх та наукових видань тощо.

Слід зазначити, що, незважаючи на чималу кількість вищевказаних видань, далеко не всі відзначилися належним підбором матеріалу та редагуванням. Проте високий фаховий рівень та прогресивні погляди видавців того чи іншого журналу на розвиток українського національного руху були важливою передумовою для виходу у світ цікавих та інформаційно насичених часописів, які на сьогоднішній день є важливим джерелом для дослідників, що цікавляться національно-культурним життям краю.

Одним з таких видань став журнал «Жите і слово», який виходив у світ завдяки зусиллям Івана Франка та його дружини Ольги. Проблематика часопису та його фаховий рівень зацікавили багатьох дослідників. Серед них радянський науковець М. Бернштейн [1], український діаспорний дослідник А. Животко [2], сучасні науковці М. Романюк, М. Галушко [3] та інші, які в узагальнюючих працях з історії української преси розкрили окремі аспекти обраної теми.

Метою статті є аналіз змісту вищевказаного періодичного видання та низки інших джерел, щоб проаналізувати причини виходу у світ часопису «Жите і слово», основні засади редакційної політики, видання та розповсюдження журналу, висвітлення на його сторінках літературного та наукового життя Галичини кінця ХІХ ст.

Серед епістолярної спадщини І.Франка чимало цікавої інформації, що розкриває працю видатного українського літератора над випуском нового часопису. 7 жовтня 1893 р. він писав до Агатангела Кримського, що йому вдалося знайти чоловіка, що профінансує видання нового літературно-наукового журналу. За задумом І.Франка, щороку планувалося видавати 6 томів, тобто що за два місяці об'ємом в десять друкованих аркушів кожен, де будуть вміщені художні та поетичні твори, літературно-критичні статті, етнографічні дослідження як оригінальні, так і переклади. Також в листі Івана Яковича знаходимо наступні рядки: «Звісно, з українців я Вас першого запрошую до співробітництва як у відділі белетристики, так і в відділі наукової роботи» [4, с. 421]. Також співпраця була запропонована таким видатним постатям українського національного руху, як Леся Українка, Олена Пчілка, Михайло Драгоманов, Федір Вовк тощо.

Слід зазначити, що саме А. Кримського І. Франко просив надіслати життєпис М. Драгоманова та бібліографію творів відомого громадсько-політичного діяча, які згодом були вміщені разом з портретом в книзі першій за 1894 р. під рубрикою «Сучасні діячі слов'янської науки і літератури», де редактор зазначив про нього наступне: «Розпочинаємо чоловіком, ім'я котрого повинно бути знайоме і дороге кожному Русинові-Українцеві без

огляду на те, чи він згоджується з усіма поглядами его обширної і багатоплідної діяльності» [5, с. 148].

Також у першому випуску часопису «Житє і слово» були опубліковані повість «Основи суспільності», вірш «З подорожніх заміток» та перекладені з чеської «Тиropольські елегії Карла Гавлічка-Боровського» І.Франка, віршоване оповідання «Новик» Осипа Маковоя, поезію Уляни Кравченко «Житє і слово», «Пісню про Роланда» (переклад з французької Василь Щурат). З праць наукового характеру вмістили «Матеріали до історії віршів українських», «Старі хартії вільності. (Історичні начерки)» М. Драгоманова, «Сліди впливу В. Жуковського в поезіях Б. Залеського» Олександра Колесси, «До історії галицько-руського селянства» М. Зубрицького [5, с. 157].

На наш погляд, досить цікавою і не зовсім традиційною для галицької преси того часу була розвідка «Будда і Буддизм» Леона Лера, котру з французької переклав І. Франко. З приводу її публікації редакція зазначила, що прагне познайомити своїх читачів з результатами найновіших європейських досліджень з історії релігії, оскільки: «наука та, між другими студіями надлюдкістю, займає дуже видне місце в освічених краях, так і через те, що й для практичного життя важна справа про роль, яку грала і грає релігія в громаді» [6, с. 75].

Проте на особливу увагу заслуговує археографічна праця, яку розпочала редакція вже з першого випуску «Житє і слова», оскільки вмістили рубрики «Із переписки наших літературних і політичних діячів» (друкували епістолярну спадщину відомих політиків та літераторів, журналістів), «Із уст народу» (вмістили неопублікований фольклорний матеріал), «Із старих рукописів» (публікувалися пам'ятки релігійної літератури). У передмові до вищевказаних тематичних добірок головний редактор намагався переконати читачів у необхідності надсилати важливі рукописи з домашніх архівів до часопису «Житє і слово».

Щодо листування відомих громадсько-політичних діячів, то І. Франко звернув увагою на його цінність і висловив стурбованість тим, що «публікація того рода жерел у нас доси ледве почата; ще більший жаль, що самі ті жерела через різні лихі обставини переважно позатрачувалися або й зовсім понищені» [7, с. 116]. Незважаючи на це, вже в першому номері журналу надрукували листи Ю. Федьковича до учнівської громади Станіслава (1866–1868 рр.), В. Шашкевича до В. Навроцького та інші.

У рубриках «Із старих рукописів» та «Із уст народу» були вміщені апокрифи, народні пісні та легенди, записані І.Франком. З приводу усної народної творчості він звернувся до читачів з проханням: «Всіх прихильників народної словесності, котрі або мають можливість записувати з уст народу, або мають в руках збірки творів нашої усної словесності, просимо дуже присилати нам свої записи для використання» [8, с. 140].

Окрім цього, в часописі «Житє і слово», як і інших галицьких періодичних виданнях, були рубрики «Критика і бібліографія» та «Нові книжки», які відзначалися неабиякою змістовністю.

Отже, ознайомлення із першим випуском журналу дозволяє стверджувати про його високий рівень, що був зумовлений ретельним підбором літературних творів, різноплановими науковими розвідками, публікацією цінного джерельного матеріалу і спробою залучити до археографічної праці своїх читачів. Великою мірою цьому сприяло те, що переважна більшість статей, вміщених на сторінках першого номеру «Житє і слова», вийшла з-під пера видатного українського письменника, непересічного науковця та головного редактора журналу.

Українські науковці та літератори як Галичини так і Наддніпрянщини схвально оцінили вихід у світ періодичного видання за редакцією І.Франка. Це дозволило йому в одному з листів до А. Кримського написати: «Перша книжка «Житя і слова» зробила у нас добре враження, про неї заговорили і в пресі, і в приватних кружках, та пренумерата (передплата – Л.Ш) поки що йде слабо» [9, с. 446]. Слід зазначити, що до кінця 1894 р. журнал передплачувало 260 читачів, тоді як необхідно було 400 для відшкодування витрат на його видання. Він виходив у світ як завдяки благодійній підтримці, так і власним коштам І. Франка.

Редакція неофіційно розповсюджувала журнал також на території Наддніпрянської України. «Я до Росії посилаю «Житє і слово» тільки тим хто замовляє. Кладу цілий номер без обложки в конверт і рекомендую. Досі всі подоходили», – повідомляв Іван Якович М. Драгоманова [10, с. 468].

Переважна більшість літературних творів та наукових розвідок, вміщених в першому номері «Житє і слова», були не закінченими, і редакція продовжувала їх друкувати в наступних. Проте впродовж 1894 р. з'явилися й нові праці, зокрема, «Притча про чотири

персні» Лесі Українки, переклади праць В. Гюго та трагедії Софокла «Едіп Царь», зроблені відповідно Оленою Пчілкою та І. Франком. У рубриці «Із уст народу» опублікували зібрані Лесею Українкою купальські пісні. У передмові до них письменниця зазначила: «При записуванні пісень і мотивів я хотіла як можна більше наблизитися до фонографічної достовірності, щоб удати як найвірніше всі найдрібніші одміни вимови і всі модуляції мотиву, бо вважаю се ідеалом усякого збірача устних народних матеріалів» [11, с. 454].

Серед наукових праць заслуговують особливої уваги наступні: «Із фольклорного руху в Західній Європі» Л. Василевського, «Про Румянцевський музей у Москві» А. Кримського тощо. Остання з них була написана на прохання І. Франка, оскільки в Галичині, за винятком декількох вчених, не були знайомі з історією, бібліотекою та рукописами музею. Враховуючи величезні наукові фонди бібліотеки, А. Кримський зосередив увагу лише на документах, що містять інформацію з історії України та давньоруської літератури [12, с. 402].

У рубриці «Сучасні діячі слов'янської науки і літератури» у книзі другій за 1894 р. опублікували змістовну статтю про російського дослідника-славіста Миколу Савовича Тихонравова. Окрім неї тут вмістили «Поправки до біографії М. Драгоманова» [13, с. 277]. Це було зумовлено тим, що видатний вчений і громадський діяч, прочитавши свій життєпис у попередньому номері журналу, залишився не зовсім ним задоволений, оскільки, як він вважав, редакція, публікуючи його, користувалася неавтентичними джерелами, тому написав поправки, які й опублікували в журналі.

З опублікованих джерел у 1894 р. варто звернути увагу на щоденник Володимира Навроцького (1869–1870 рр.), що з'явився в книзі шостій. Також тут вмістили «Запросини до передплати» на наступний 1895 р., де редактори повідомляли про зміст періодичного видання, яке планувало й надалі знайомити читачів з найкращими літературними й науковими працями та подавати їх в досить доступній формі, а також задекларували політичну незаангажованість часопису наступними словами: «Держачись з боку усяких політичних і партійних сварок, редакція бажає служити інтересам русько-української літератури і науки, вважаючи ті інтереси тотожними з поступом економічним та інтелектуальним широких мас народу, з розвитком серед них свободної сучасної думки» [14, с. 455].

Упродовж 1895 р. видавці «Житє і слова» дотримувалися вищевказаної програми. На сторінках журналу продовжували публікувати епістолярну спадщину відомих письменників та політичних діячів, некрологи, де повідомили про смерть М. Драгоманова та професора української мови та літератури Львівського університету Омеляна Огоновського, фольклорний матеріал та інші джерела, поезії та драматичні твори І. Франка, вірші Уляни Кравченко, П. Журби, переклади. Розвідки про російського літератора та публіциста Михайла Чернишевського та польську письменницю Елізу Ожешкову традиційно вмістили в тематичній добірці «Сучасні діячі слов'янської науки і літератури». Щодо нових наукових праць, то 1895 р. з'явилися «Знадоби до пізнання народних звичаїв та поглядів правних» Володимира Охримовича, статті про рукописи Степана Руданського та декілька розвідок під назвою «Історія та релігія Жидів» [15, с. 450].

Окрім цього, в книзі шостій за 1895 р. редактори пояснили, що останній номер вийшов у світ із запізненням не з їхньої вини, а лише через матеріальні труднощі. Також вони повідомили, що кошти на подальший вихід у світ часопису віднайшли завдяки благодійним внескам, проте журнал не буде залишатися поза політикою і майбутнє видання буде таким: «щоб воно не тратячи свого дотеперішнього наукового характеру, розширило свої рамки також на справи політичні і провадило в дусі виложеної тут програми» [16, с. 487]. Щодо останньої, то редакція дала зрозуміти, що підтримує ідеї Української радикальної партії і планує змінити тематику видання, бо перестав виходити у світ часопис «Радикал» і вона прагне продовжити розпочату ним справу. Окрім цього, було зазначено наступне: «А що найважливішою справою для України здобути політичну волю, розуміючи її безумовно яко волю національну, краєву (областну), дезентралізаційну, а ніяк не вбачаючи єї в централізмі і обрусительстві, котрі все будуть нищити Україну – будемо в першій ряді давати місце таким статтям, в яких розбираються отсі питання з висшеказаного погляду» [16, с. 487].

Цим можна пояснити і те, що на сторінках раніше політично нейтрального часопису впродовж 1896 – 1897 рр. з'явилися рубрики «Політична хроніка», «Вісти з Росії» та окремі статті політичного характеру «Реалісти чи кар'єристи» (вміщено інформацію про міжпартійну боротьбу на Буковині), «Про російські військові порядки», «Хроніка соціальної боротьби в Європі», «До історії нової ери», «Хліборобські спілки в Україні», «Економічна безвиркутність

.....
благословенної Полтавщини», «Як я став казенним радикалом», «Український і галицький радикалізм» тощо.

Окрім них у журналі продовжували друкувати поезію в рубриці «Наш альбом», де з'явилися нові вірші І.Франка, Лесі Українки, П.Граба, Уляни Кравченко. Дещо менше місця, ніж в попередніх випусках «Життя і слова», було відведено для прозових та драматичних творів.

Головний редактор часопису не міг залишитися осторонь літературної критики і в одній з статей в рубриці «Наша белетристика» писав, що критик «мусить зробити те, до чого звичайний читач інколи буває неспосібний... те, що загальне (або найосвіченіша, найвразливіша частина загалу) почуває він повинен висказати словами, обставити аргументами, підвести під якісь висші принципи, мову почуття перекласти на мову розумову» [17, с. 31].

Часопис продовжував інформувати читачів про новини літературного життя завдяки рубриці «Критика та бібліографія». Особливо цікавими були розвідки про видатного майстра пера Роберта Бернса, в передмові до яких редакція зазначила: «Отсю гарну статтю віденського вченого д-ра Карла Федерна, написану з нагоди сотих роковин смерті знаменитого шотландського мужика-співака подаємо в перекладі, додаючи до неї деякі наші переклади з Бернса» [18, с. 143].

Епістолярна спадщина відомих діячів середини XIX ст. була опублікована в рубриці «До історії 1848 року». Побачило світ на шпальтах журналу й листування М. Драгоманова, підготовлене до друку Михайлом Павликом.

Серед дописувачів журналу в 1896 р. з'явився Михайло Коцюбинський, який з розумінням і вдячністю прийняв пропозицію І. Франка про співпрацю. Останній писав до видатного письменника з Наддніпрянщини: «Щиро прошу Вас до співробітництва в «Житті і слові». Крім белетристики (коротких новелістичних творів), мені були б пожадні праці про просвіту, соціальний та громадський побут нашого народу, а надто критика літературна та дописи про біжучі факти» [19, с. 78].

В одному з листів до А. Кримського, що датується 24 березня 1896 р. І. Франко повідомляв про неабиякі фінансові труднощі, з якими зустрічалися видавці журналу, та про плани щодо зміни формату часопису. Іван Якович прагнув видавати «Життя і слово» щомісяця, виключити з нього не завжди високопрофесійні етнографічні та історичні матеріали, натомість публікувати якомога більше літературної критики та популярних розвідок з різних галузей знань. Оскільки такий формат часопису вимагав ретельного та кваліфікованого редагування, то для роботи в ньому І.Франко в черговий раз запрошував А. Кримського. Таким чином, незважаючи на те, що в журналі публікувалося впродовж 1896 і 1897 рр. чимало статей політичного характеру, пріоритетною для головного редактора була літературна та наукова тематика [20, с. 75].

Плідною залишалася співпраця часопису з Лесею Українкою, яка постійно надсилала свої літературні твори для «Життя і слова». У листі до Людмили Драгоманової в грудні 1896 р. вона писала: «Будьте ласкаві, перешліть мої вірші Франкові, в редакцію «Життя і слова», якщо він їх прийме, то нехай непримітно друкує за моїм підписом – я покладаю на се великі надії» [21, с. 360].

На сторінках журналу в 1896 – 1897 рр. розгорнулася й полеміка політичного характеру між Лесею Українкою та І. Франком. Її викликала стаття редактора часопису «З кінцем року». Поетеса, яка не погодилася з твердженнями І. Франка, надіслала до часопису розвідку, де виклала своє бачення проблеми. З цього приводу в листі до Івана Яковича в січні 1897 р. вона писала: «Передано мені, що ви хотіли б, аби стаття була взята назад. Не від мене залежить вимагати її друкування, але по власній волі я її назад не візьму. Всяку полеміку прошу направляти на мене, бо приймаю цілком на себе відповідальність за власні думки, виражені «по долгу совести и чести» [22, с. 509]. Слід зазначити, що стаття Лесі Українки «Не так ті вороги, як добрі люди», була опублікована в книзі шостій за 1897 р. і була спрямована проти тверджень Івана Франка про недоцільність участі українців у російському революційному русі. Згодом він назвав полемічні виступи власні і Лесі Українки «епізодом непорозуміння між своїми» [22, с. 510].

Варто звернути увагу на своєрідну верстку журналу, окремі тексти набирались іншим кеглем, ніж основний, використовувалися різні шрифти – напівжирний, курсив тощо. Окремі тексти в наукових статтях, листи друкувалися кирилицею, польською, німецькою, російською та іншими мовами [3, с. 587].

У червні 1897 р. «Житє і Слово» перестало виходити у світ. Про причини І. Франко повідомив в одному з листів до М. Грушевського: «Моє здоров'я сильно підкопано, і я попросту в розпуці, що з собою робити далі. Може б, Ви дали знати кому слід, що мій найщиріший намір є закінчити видання «Житє і слова» з кінцем сього року» [23, с. 92]. Не останню роль в цьому відіграли фінансові труднощі. Особливою увагою журнал користувався у молоді, натомість серед людей старшого покоління – значно меншою.

Проте вже в листопаді 1897 р. було прийнято рішення про видання з 1898 р. нового літературно-наукового часопису під назвою «Літературно-науковий вісник», головним редактором якого впродовж багатьох років, як вважають більшість дослідників, був І. Франко. На сторінках нового видання йому вдалося реалізувати багато нових творчих задумів.

Отже, журнал «Житє і слово», намагаючись підтримувати культурно-літературну й соціально-політичну незалежність українців та єдність українського народу, виступив попередником такого періодичного видання, як «Літературно-науковий вісник» [3, с. 586].

Леся Українка, яка радо прийняла від І. Франка пропозицію співпрацювати з новим літературно-науковим журналом писала: «Даремно гадаєте, що наш публіцистичний контрверс мав такий фатальний вплив на мої відносини до Вас. Я завжди вміла відрізняти публіцистику від приватних справ... Звістка про скасування «Житя і слова» була для мене сумна не тільки з загальних, але й особистих причин: зникло поле для моєї праці» [24, с. 411].

Отже, видання впродовж 1894–1897 рр. літературно-наукового часопису «Житє і слово» за редакцією видатного українського літератора та вченого – І.Я. Франка – було непересічною подією в житті українців Галичини кінця ХІХ ст. На його сторінках публікували найкращі твори української та світової літератури, глибокі наукові розвідки з різних галузей знань, етнографічний матеріал, епістолярну спадщину, щоденники видатних діячів української культури, цікаві публіцистичні твори. Однак високий фаховий рівень журналу не завжди знаходив значну підтримку серед масового читача, що негативно позначився на кількості передплатників і фінансовому становищі часопису «Житє і слово».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бернштейн М. Журналістика і критика // Історія української літератури: у 8 т. – К.: 1969. – Т. 4. – Кн. I: література 70 – 90-х рр. ХІХ ст. – С. 60 – 95.
2. Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1989 – 90. – С. 139–140.
3. Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Львова 1848 – 1939 рр.: історико-бібліографічне дослідження: у 3 т. – Т. 1. 1848 – 1900 рр. – Львів: Світ, 2001. – С. 580–587.
4. Франко І. Лист до А.Ю. Кримського. Львів, 7 жовтня 1893 р. // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. Листи (1886 – 1894). – С. 421–424.
5. Сучасні діячі слов'янської науки і літератури // Житє і слово. – 1894. – Кн. 1. – С. 148–150.
6. Будда і Буддизм // Там само. – С. 75 – 93.
7. Із переписки наших літературних і політичних діячів // Там само. – С. 116–124.
8. Із уст народа // Там само. – С. 140 – 145.
9. Франко І. Лист до А.Ю. Кримського. Львів, 12 січня 1894 р. // Франко І. Вказана праця. – С. 446 – 447.
10. Франко І. Лист до М.П. Драгоманова. Львів, 25 лютого 1894 р. // Франко І. Вказана праця. – С. 467 – 468.
11. Леся Українка. Із уст народа // Житє і слово. – 1894. – Кн. 2. – С. 454 – 461.
12. Кримський А. Про Румянцевський музей у Москві // Там само. – С. 402 – 417.
13. Драгоманов М. Поправки до біографії М. Драгоманова // Там само. – С. 277 – 280.
14. Запросини до передплати // Там само. – 1894. – Кн. 5. – С. 455.
15. Там само. – 1895. – Кн. 4. – 480 с.
16. Оповідка // Там само. – 1895. – Кн. 6. – С. 485 – 488.
17. Франко І. Наша белетристика // Там само. – 1896. – Кн. 1. – С. 31 – 33.
18. Роберт Бернс // Там само. – Кн. 2. – С. 143 – 147.
19. Франко І. Лист до М.М. Коцюбинського. Львів, 24 червня 1896 р. // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 50. Листи (1895 – 1916). – С. 78.
20. Франко І. Лист до А. Ю. Кримського. Львів, 24 березня 1896 р. // Там само. – С. 75 – 76.
21. Леся Українка. Лист до Л.М. Драгоманової. Київ, 19 грудня 1896 р. // Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах. Т. 10. Листи (1867 – 1897). – К.: 1978. – С. 359 – 360.
22. Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах. Т. 10. Листи (1867 – 1897). – К.: 1978. – 550 с.
23. Франко І. Лист до М. С. Грушевського. Львів, 23 вересня 1897 р. // Франко І. Вказана праця. – С. 92.
24. Леся Українка. Лист до І. Я. Франка. Ялта, 19 грудня 1897 р. // Леся Українка. Вказана праця. – С. 411– 412.

СУСПІЛЬНО-ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ПОДОЛЬСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ»)

Наукові дослідження суспільно-громадських та політичних орієнтирів українського парафіяльного духівництва в часи імперських реформ у вітчизняній історіографії мають славні традиції, започатковані такими визначними науковцями, як І. Франко [1], М. Грушевський [2], С. Єфремов [3], І. Власовський [4], Д. Дорошенко [5], Н. Полонська-Василенко [6], О. Лотоцький [7] та інші. У своїх працях вони відтворили механізми нівеляційної політики російського самодержавства, спрямованої на ліквідацію будь-яких проявів національних елементів у духовно-релігійному житті України, всебічно проаналізували тісний зв'язок кращих представників місцевого кліру з визвольними змаганнями українського народу. Варто зазначити, що більшість цих дослідників походили зі священницьких родин, були активними учасниками й організаторами українського визвольного руху й розділили його трагічну долю.

У радянській історичній літературі таке питання з ідеологічних причин висвітлювалося спотворено й однобічно. Ні про які справжні наукові пошуки в цій царині, як і в церковній історії загалом, не йшлося. Дослідження були поновлені в пострадянській незалежній Україні. Так М. Попова у статті «Православна церква та процес українського націотворення в третій чверті ХІХ ст.» проаналізувала розбіжність між позиціями світської національно свідомої інтелігенції й православного духівництва [8]. Її основною причиною авторка вважає перехід значної частини місцевих панотців на службу російській церкві під тиском самодержавної церковної політики. На нашу думку, даний факт є перебільшеним, до уваги не взято регіональні особливості релігійного життя українських епархій в той час, не використано свідчень очевидців та інших історичних джерел.

У праці Н. Шип «Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.)» розкривається процес перетворення певних кіл духівництва в активного учасника антиукраїнських акцій [9]. Однак, як слушно зауважує дослідниця, визвольні ідеї знаходили широкий відгук серед священо- та церковнослужителів, більшість з них прихильно ставилися до українського руху, підтримували його, а то й виступали його організаторами.

Г. Надтонка [10], с. Гладкий [11], Л. Шаповал [12] охарактеризували широкий спектр соціальної активності парафіяльного кліру – від заходів, спрямованих на поліпшення пастирської діяльності, до участі в боротьбі за землю. Важливим є висновок Л. Шаповал про те, що духівництво в Україні було єдиною маєтною верствою, представники якої долучилися до цієї боротьби, а священнослужителі у свідомості селян не асоціювалися з образом класового ворога [12, с. 69].

У зазначених та інших наукових розвідках, присвячених церковній та світській вітчизняній історії, суспільно-громадська та політична позиція духівництва розглядається в загальноукраїнському масштабі, наводяться окремі приклади її вияву в різних українських епархіях. У наш час здійснюються спеціальні дослідження й на регіональному рівні.

Найґрунтовніше місце та роль подільського кліру в суспільно-політичному житті України в імперську добу дослідив авторитетний історик українського церковно-визвольного руху А. Зінченко. У своїх публіцистичних творах, підручниках, фундаментальних монографіях, зокрема у праці «Визволитися вірою», він відтворив масштабну картину національно-визвольного руху українського народу наприкінці ХVІІІ – на поч. ХХ ст., а в його контексті розкрив вищий прояв патріотичної активності нашого духівництва – боротьбу за автокефалію Української Православної Церкви на поч. ХХ ст. [13]. Автор широко використав місцевий краєзнавчий матеріал, в тому числі й публікації «Подольских епархиальных ведомостей» – офіційного друкованого органу місцевої єпископської кафедри, що виходив у 1862-1905 роках.

Численні матеріали, вміщені в офіційній та неофіційній частинах тижневика істотно урізноманітнюють джерельну базу церковної історії, надають їй регіонального колориту та допомагають з'ясувати істинну роль церкви в житті України.

Реформи, що проходили в той час в Російській державі, мали близький і безпосередній стосунок як до самого духівництва, так і до його пастирської діяльності. Найголовнішою з реформ була селянська, проголошена царським маніфестом 1861 року. Взамін довгоочікуваних земель й волі селяни отримали обтяжливі фінансові зобов'язання перед поміщиками. Україною прокотилася хвиля заворушень і бунтів. Особливо сильними вони були на Правобережжі, в

тому числі й на Поділлі, де ще жила пам'ять про гайдамаків, а ворожнеча між українським православним селянством і католицькою польською шляхтою посилювалася релігійно-національним гнітом. Самодержавство, використовуючи авторитет парафіяльних священників, перетворило церковні амвони на трибуну для втихомирення розбурханої хвилі народного невдоволення та проповіді соціальної покорі. Духівництво опинилося ніби між молотом і наковаленью: традиційний духовний зв'язок з селянством, підтримка його прагнень здобути землю, з одного боку, а з іншого – значна залежність від влади, необхідність виконання її керівних настанов. До того ж додавалися складні стосунки з місцевими поміщиками-поляками. Загнавши селян у боргову кабалу, вони не давали панотцям можливості проголошувати царський маніфест та розтлумачувати парафіянам його зміст.

Низка публікацій «Подольских епархиальных ведомостей» розкриває позицію рядового священства краю у тих складних суспільно-політичних обставинах, засвідчують його солідарність з інтересами народу. Так в посмертних спогадах про священника Авксентія Янковського описано стихійний бунт жителів волосного села Ковалівки Брацлавського повіту, що відбувся 1862 року. Розлючений тисячний натовп селян погрожував розправою сільському старшині й панотцю за те, що ті нібито підмінили «царську» грамоту про волю на «панську». Налякана волосна влада закликала на свій захист каральний загін. Лише завдяки мужності священника вдалося уникнути кровопролиття. Він зумів переконати своїх парафіян, що іншої «волі» немає, а військових умовив не вдаватися до екекуцій. Згодом отець Авксеній з сумом говорив: «Бог свидетель, что горе крестьян было и моим горем, их страдания – моими страданиями. Но в мире столько зла, что так тяжело отличить ложь от истины» [14, с. 56].

У некролозі священника Ф.Ф. Петрусевича описуються схожі події, що мали місце 1863 року в селі Маркушах Літинського повіту [15]. Однак тоді селянська кров таки пролилася попри намагання панотця уникнути біди. Все, що він зміг врешті-решт зробити, – це висповідати понівечених під час розправи мирян, підготувавши їх за християнським звичаєм до смерті. Становий пристав Ржевуцький, котрий керував «заспокоєнням селян», написав на отця Федора донос за те, що той став на бік «заколотників». Занепокоєний з цього приводу губернатор краю Брауншвейг ініціював вивчення питання: чи не має подільське духівництво шкідливого впливу на народ.

Консисторські чиновники завели на священника слідчу справу. Її матеріали І. Шипович використав при написанні некрологу. З часом духовна влада зняла всі звинувачення з Ф. Петрусевича, трактуючи їх як результат наклепу підступного місцевого поміщика-католика.

Слід зазначити, що автори вказаних публікацій більше ніж через два десятиліття з часу описаних подій високо оцінили позицію своїх колег, як приклад вірності своєму духовному обов'язку. У некрологах відверто засуджуються насильницькі дії російських військових проти беззахисних селян.

Іншим прикладом відданості інтересам народу в тих складних історичних обставинах була діяльність отця Гарнишевського на посаді землеміра. 1864 року під час відводу селянських інвентарних земель в с. Гірчичній Іллінецького повіту він, як старожил, засвідчував точні межі наділів і у такий спосіб відстояв для колишніх кріпаків понад 300 десятин полів [16, с. 94].

Парафіяльні священники захищали селян під час складання уставних грамот. Їхній пильний контроль за роботою мирових посередників – своєрідних арбітрів у поземельних питаннях – викликав роздратування правителів краю. За клопотанням подільського губернатора 1862 року консисторія суворо заборонила місцевому кліру втручатися в роботу мирових установ. Кафедральне керівництво зобов'язало панотців переконувати парафіян, щоб ті погоджувалися на умови уставних грамот, складених в інтересах поміщиків [17, с. 40].

Священників, які після оголошення маніфесту 1861 року переконували кріпаків не відбувати панщину, суворо карали поміщики та місцева влада. Так 1862 р. за подібний «злочин» священника села Куровки Проскурівського повіту І. Квартировича відлучили від посади і спровадили на покуту до Сатанівського монастиря під пильний нагляд настоятеля [18, с. 107].

Архієреїв, завербованих на подільську кафедру з великоросійських провінцій, дратувала активна громадська позиція та високе почуття власної гідності місцевого кліру. З цього приводу О. Лотоцький зазначав, що Поділля прилучено до імперії на півтора століття пізніше за інші частини України. А тому духівництво тут не зазнало такого болючого процесу асиміляції та нівеляції. Психологічно й морально воно не було так надломлене й винищене, не

було рабського плазування перед владою. Відстоюючи свої права, священники зверталися до найвищих установ [7, с. 34].

Преосвященний Іустин на єпархіальному з'їзді 1883 року наголошував, що подільське духовництво користується недоброю славою серед вищого керівництва. А тому, заступаючи на свою посаду, архієрей добре усвідомлював, якою нелегкою буде його служба в цьому краї [19, с. 170-172].

В офіційній частині «Подольских епархиальных ведомостей» натрапляємо на розпорядження синоду з приводу скарг священо- та церковнослужителів єпархії на дії місцевої церковної адміністрації. В усіх без винятку випадках такі звернення відхилялися як безпідставні. Дяка ж Л. Грицевського, котрий наважився опротестувати своє звільнення з посади, синод взагалі відлучив від духовного сану, щоб в інших не виникало бажання «зводити наклепи» на своє безпосереднє керівництво [20, с. 209].

До кінця XIX ст. православна церква в Російській імперії перетворилася на потужний поліційно-бюрократичний апарат, а діяльність рядового кліру набула характеру держслужби. Панотці, крім усього іншого, змушені були вести більше 30 видів різноманітної церковної документації. Нав'язані чиновницькі функції шкодили пастирському служінню, а тому спричиняли масове невдоволення духовництва краю. Про це йшлося на сторінках тижневика 1897 року [21, с. 69-82]. Один з дописувачів 1898 року відверто свідчив: панотці повсюдно виявляють непокору кафедральним керівникам, не виконують їхніх приписів і навіть діють наперекір [22, с. 1253]. Непоодинокі випадки протидії владі, що оприлюднювалися в офіційному виданні, являли собою не просто прецеденти, а свідчили про незалежну суспільну позицію подільського священства та про його потенційні можливості в українському русі.

Більшість рядових ієреїв ставали для православних вірних справжніми духовними отцями. Близько 1300 публікацій біографічного характеру, серед яких численні некрологи парафіяльних священників, ювілейні посвяти, спогади про них, є переконливим тому доказом. Значна частина матеріалів цього жанру містить важливі факти суспільно-політичного, культурного життя краю. Наприклад, у некролозі протоієрея Іоанна Зефірова йдеться про немирівське освітньо-культурне товариство, засноване при місцевій гімназії ще в 40-х роках XIX ст. [23, с. 123-125]. До нього входили викладачі А.Г. Теодорович, М.К. Чалий, І.П. Дорошенко, художник Іван Сошенко та інші представники патріотично налаштованої місцевої інтелігенції. Призначений 1850 р. на посаду законовчителя навчального закладу, І.А. Зефіров відразу став активним учасником товариства, заприятелював з його членами. Разом вони потай вивчали твори В. Белінського, Т. Шевченка та інших заборонених авторів, захоплювалися українськими піснями, козацькою старовиною, збирали матеріали для опису Київського навчального округу. Законовчитель відверто співчував національно-визвольним настроям своїх учнів-поляків, хоч і називав їх «по-дитячому наївним романтизмом». Отець Іоанн прожив у Немирові майже 20 років, мав товариські стосунки зі священниками навколишніх парафій, в тому числі з уже згадуваним настоятелем храму с. Ковалівки А. Янковським, найбільшим своїм другом вважав І. Сошенка. Ряд картин, подарованих художником, зберігалися в родині Зефірових як справжня реліквія. Автор некрологу називав Немирів 50-60-х років XIX ст. громадським, культурним, літературним центром краю, Подільськими Афінами. Відомо, що у 1855-1857 роках тут разом з сім'єю жила Марко Вовчок. Її чоловік О. Маркович займав посаду вчителя географії у місцевій гімназії. Тут же навчався рідний брат письменниці Дмитро. Опанас Васильович систематично влаштовував вечори зі співами і музикою, які згодом розрослися в концерти та аматорські вистави. В оселі письменниці часто бували прості люди. Від них гостинні господарі записували народні пісні, казки, прислів'я, приказки та легенди. Цілком слушним видається припущення про близьке знайомство Зефірова з членами родини класика української літератури. Адже в Немирові їх об'єднувало спільне оточення та освітньо-культурна діяльність.

Протягом всього часу функціонування «Подольских епархиальных ведомостей» систематично з'являлися публікації, в яких місцеві священники висловлювали невдоволення синодальними нововведеннями та спотворенням духовно-релігійного життя. У 90-х роках XIX ст. в середовищі духовництва краю почалися масові протести та заклики до реформ. За визначенням А. Зінченка, у вітчизняній історії ці роки були початком нового етапу українського національного руху, що характеризувався, крім усього іншого, висуненням вимог загальної демократизації церковного життя [14, с. 84]. Всупереч цензурним перепонам єпархіальний часопис ряснів статтями, в яких йшлося про відродження атрофованого життя

парафій, про повернення авторитету подільських панотців та про подолання прірви в їх стосунках з віруючими. Автори на повний голос висловлювали свої національно-патріотичні почуття. Вони писали про пастирську любов до рідного народу, про повагу до його традицій, звичаїв, культури, виступали за повернення української мови до богослужбової практики, робили екскурси в давні й не дуже давні часи, коли в церковно-релігійному житті подолян ще панували гармонійні стосунки. Переконливою та величною була алегорія, до якої вдався рядовий священик А. Гриневич: «О том, насколько уместны национальные идеалы в христианстве, не приходится много говорить. Особенно трогательная, горячая любовь Пастыря-Богочеловека к Своему родному иудейскому народу – любовь, совместившаяся с безмерною Его любовью ко всему человечеству, вот непоколебимое основание, на котором зыждется желание народа иметь пастырем лицо, способное любить и уважать его традиции» [24, с. 273-274].

17 квітня 1905 року вийшов указ російського царя про свободу віросповідання. Це був початок спроб реформації офіційної церкви, котра на той час цілковито втратила авторитет і вплив на суспільство. Своє бачення шляхів реформування збюрократизованих церковних структур подільське духовництво виклало в колективному програмному документі, прийнятому на єпархіальному з'їзді 1905 року – в «Мнениях Подольского Епархиального съезда 1905 года по вопросам о необходимых реформах в церковно-приходской жизни вообще и Подольской епархии в частности» [26]. При його підготовці було враховано побажання священнослужителів Поділля, зафіксовані в 66-ти актах окружних зборів.

Накреслені заходи спрямовувалися на поновлення соборноправного устрою духовно-релігійного життя. Йшлося про розширення компетенції зборів духовництва, скасування обмежень щодо їхнього скликання, запровадження виборного начала на рівні парафій та благочинницьких округів, заміну консисторії виборною Радою пресвітерів, відродження прав парафіяльних громад, вдосконалення роботи духовних судів шляхом введення в дію принципів гласності, доказовості, захисту звинувачених, скасування заборони на участь духовництва в громадсько-державних установах, сільських та волосних судах. Водночас ставилася вимога скасувати непомірні церковні побори на утримання єпархіальних установ та на інші позапарафіяльні потреби. Подільські панотці вважали вкрай необхідним ліквідувати цензурний комітет і припинити контроль за змістом проповідей. Великі сподівання духовництво краю поклало на запровадження повного державного утримання замість псевдоапостольської практики сплати за треби. На думку депутатів, система забезпечення кліру, що склалася протягом XIX ст., мала багато вад, а тому заважала достойному пастирському служінню. На сторінках «Мнений» висловлювалося невдоволення грубістю й безкультур'ям кафедральних чиновників, що завдавало православ'ю шкоди значно більшої, ніж недостойні вчинки рядових священиків.

Не ідеалізуючи священство краю загалом, мусимо зазначити, що чимало його представників мали суто людські вади, ставилися до своєї служби як заробітчани та найманці московської церкви. Така поведінка неминуче призводила до розриву їхньої духовної єдності з віруючими. Однак розглянуті публікації яскраво засвідчують, що значна частина місцевого духовництва мала незалежну суспільну позицію, напружені стосунки з московською владою, а в соціальних конфліктах було на боці народних мас.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Франко І. Зібрання творів в 50 т./ К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41: Нарис історії української літератури до 1890 р. – С. 194-470.
2. Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українського-руського народу // Літературно-науковий вісник – 1898. – С. 75-83; Українство і питання дня в Росії. – Львів, 1905. – 12 с.; Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – СПб., – 1907-294 с.; Пятдесят літ ««Исторических песен Малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. – Кн. 1, 2; 3 публіцистичних писань Костомарова// Український історичний журнал. – 1992. - №4. – С. 113-133.
3. Єфремов С. Біля початків українства: Генезис ідей Кирило-Методіївського братства // Україна . – 1924. – Кн. 1-2. – С. 88-96.
4. Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви: В 4 т., 5 кн. – Т. 3. – Нью-Йорк – Київ – Бавнд-Брук, 1990.
5. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – 69 с.

6. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. – Мюнхен, 1964. – 125 с.
7. Лотоцький О. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. – Ч. 1. – Варшава, 1932. – 179 с.
8. Попова Н. Православна церква та процес українського націотворення в третій чверті XIX ст. // Православ'я – наука - суспільство: проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції. Черкаси, 15 – 17 жовтня 2004 р. – Черкаси, 2004. – С. 36-38.
9. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.) – К.: Наукова думка, 1995. – 65 с.
10. Надтока Г. Православна церква і процес українського національного відродження 1900 – 1917 років. – К., 1996. – 110 с.
11. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православної єпархії України на початку XX століття. – Запоріжжя, 1997.
12. Шаповал Л. Роль духовенства в спробі реформ 1900 – 1917 років // Сіверянський літопис. – 2005. – №1 – С. 23-36.
13. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння Василя Липківського. – К: Дніпро, 1997. – 423 с.
14. Несколько слов о покойном священнике А. Янковском // Подольские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел (далі – ПЕВ, н.о.) – 1886. – №7. – С. 52-58.
15. Шипович И. Священник Ф.Ф. Петрусевич (некролог) // ПЕВ, н.о. – 1888. – №23. – С. 554-567.
16. Юбилей 50-летия служения в священническом сане священника Ушицкого узда с. Горчицной Игнатия Гарнишевского // ПЕВ, н.о. – 1892. – №5. – С. 91-96.
17. Распоряжение епархиального начальства от 3 февраля 1862 г. // ПЕВ. Официальный отдел (далі – о.о.) – 1862. – № 5. – С. 40.
18. Распоряжение епархиального начальства от 28 июня 1862 г. // ПЕВ, о. о. – 1862. – №5. – С. 40.
19. Распоряжение Святейшего Синода от 6 июля 1864 г. за №230 // ПЕВ, о. о. – 1864. – №17. – С. 23.
20. Распоряжение епархиального начальства о неупотреблении укорительных выражений в официальных бумагах // ПЕВ, о. о. – 1867. – №9. – С. 101.
21. О благотворительных советах // ПЕВ, о. о. – 1873. – №21. – С. 607-609.
22. А. Н. Благочинный как нравственный руководитель духовенства своего округа // ПЕВ, н.о. – 1897. – № 32. – С. 1251-1262.
23. Протоиерей Иоанн Алексеевич Зефирин (некролог) // ПЕВ, н.о. – 1898. – №7. – С. 119-134.
24. А. Гриневич. Приходский пастырь по идеалу простого народа // ПЕВ, н.о. – 1905. – №12. – С. 268-275.
25. Мнения Подольского Епархиального съезда 1905 года по вопросам о необходимых реформах в церковноприходской жизни вообще и Подольской епархии в частности // ПЕВ, н.о. Прибавление. – 1905. – № 45. – С. 1-16.

М.В. Стопчак

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ УНР І ЗУНР З БІЛИМ РУХОМ ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Історія багатогранної зовнішньополітичної діяльності Директорії свідчить, що остання, шукаючи способів захисту української державності від головного її ворога – російського більшовизму, не відмовлялась від спроб порозуміння з тими силами на терені України, які, хоч і важко сприймали ідею української незалежності, проте об'єктивно виступали з антибільшовицьких позицій. До них, безумовно, належать російські антибільшовицькі сили ліберально-консервативного спрямування, що отримали в історіографії назву Білого руху. За доби Директорії цей рух був представлений військово-політичними режимами А. Денікіна та П. Врангеля. Сучасні вітчизняні дослідники вважають, що за умов утворення взаємовигідного військового або військово-політичного союзу між українськими національними силами й російським білогвардійським рухом, вислід їх боротьби з більшовицьким режимом був би значно сприятливішим. Проте кілька можливостей для створення такого стратегічного альянсу у 1918–1920 рр. було втрачено. «Нереалізованість цієї унікальної можливості з вини обох сторін...», – підкреслює вітчизняний історик Д. Табачник, – стало, на нашу думку, однією з важливих причин остаточної перемоги в громадянській війні комуністичних сил. Наслідки цих втрачених перспектив спільної боротьби, безумовно, вкрай негативно позначилися на утвердженні української незалежної державності, на історії розвитку українського суспільства в XX столітті в цілому» [1, с. 74].

Зазначити, що в радянській історіографії взаємини Директорії і проводу ЗУНР з російськими військово-політичними режимами, як спеціальна проблема не розглядались. Причини цього вбачаємо у жорстко визначеній компартійними органами ідеологічній спрямованості досліджень історії Громадянської війни. Вона повинна була висвітлюватись під кутом зору непримиренної боротьби Червоної Росії з «білими», які будь за що намагались

6. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. – Мюнхен, 1964. – 125 с.
7. Лотоцький О. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. – Ч. 1. – Варшава, 1932. – 179 с.
8. Попова Н. Православна церква та процес українського націотворення в третій чверті XIX ст. // Православ'я – наука - суспільство: проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції. Черкаси, 15 – 17 жовтня 2004 р. – Черкаси, 2004. – С. 36-38.
9. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.) – К.: Наукова думка, 1995. – 65 с.
10. Надтока Г. Православна церква і процес українського національного відродження 1900 – 1917 років. – К., 1996. – 110 с.
11. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православної єпархії України на початку XX століття. – Запоріжжя, 1997.
12. Шаповал Л. Роль духовенства в спробі реформ 1900 – 1917 років // Сіверянський літопис. – 2005. – №1 – С. 23-36.
13. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння Василя Липківського. – К: Дніпро, 1997. – 423 с.
14. Несколько слов о покойном священнике А. Янковском // Подольские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел (далі – ПЕВ, н.о.) – 1886. – №7. – С. 52-58.
15. Шипович И. Священник Ф.Ф. Петрусевиц (некролог) // ПЕВ, н.о. – 1888. – №23. – С. 554-567.
16. Юбилей 50-летия служения в священническом сане священника Ушицкого узда с. Горчицной Игнатия Гарнишевского // ПЕВ, н.о. – 1892. – №5. – С. 91-96.
17. Распоряжение епархиального начальства от 3 февраля 1862 г. // ПЕВ. Официальный отдел (далі – о.о.) – 1862. – № 5. – С. 40.
18. Распоряжение епархиального начальства от 28 июня 1862 г. // ПЕВ, о. о. – 1862. – №5. – С. 40.
19. Распоряжение Святейшего Синода от 6 июля 1864 г. за №230 // ПЕВ, о. о. – 1864. – №17. – С. 23.
20. Распоряжение епархиального начальства о неупотреблении укорительных выражений в официальных бумагах // ПЕВ, о. о. – 1867. – №9. – С. 101.
21. О благотворительных советах // ПЕВ, о. о. – 1873. – №21. – С. 607-609.
22. А. Н. Благочинный как нравственный руководитель духовенства своего округа // ПЕВ, н.о. – 1897. – № 32. – С. 1251-1262.
23. Протоиерей Иоанн Алексеевич Зефирин (некролог) // ПЕВ, н.о. – 1898. – №7. – С. 119-134.
24. А. Гриневич. Приходский пастырь по идеалу простого народа // ПЕВ, н.о. – 1905. – №12. – С. 268-275.
25. Мнения Подольского Епархиального съезда 1905 года по вопросам о необходимых реформах в церковноприходской жизни вообще и Подольской епархии в частности // ПЕВ, н.о. Прибавление. – 1905. – № 45. – С. 1-16.

М.В. Стопчак

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ УНР І ЗУНР З БІЛИМ РУХОМ ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Історія багатогранної зовнішньополітичної діяльності Директорії свідчить, що остання, шукаючи способів захисту української державності від головного її ворога – російського більшовизму, не відмовлялась від спроб порозуміння з тими силами на терені України, які, хоч і важко сприймали ідею української незалежності, проте об'єктивно виступали з антибільшовицьких позицій. До них, безумовно, належать російські антибільшовицькі сили ліберально-консервативного спрямування, що отримали в історіографії назву Білого руху. За доби Директорії цей рух був представлений військово-політичними режимами А. Денікіна та П. Врангеля. Сучасні вітчизняні дослідники вважають, що за умов утворення взаємовигідного військового або військово-політичного союзу між українськими національними силами й російським білогвардійським рухом, вислід їх боротьби з більшовицьким режимом був би значно сприятливішим. Проте кілька можливостей для створення такого стратегічного альянсу у 1918–1920 рр. було втрачено. «Нереалізованість цієї унікальної можливості з вини обох сторін...», – підкреслює вітчизняний історик Д. Табачник, – стало, на нашу думку, однією з важливих причин остаточної перемоги в громадянській війні комуністичних сил. Наслідки цих втрачених перспектив спільної боротьби, безумовно, вкрай негативно позначилися на утвердженні української незалежної державності, на історії розвитку українського суспільства в XX столітті в цілому» [1, с. 74].

Зазначити, що в радянській історіографії взаємини Директорії і проводу ЗУНР з російськими військово-політичними режимами, як спеціальна проблема не розглядалися. Причини цього вбачаємо у жорстко визначеній компартійними органами ідеологічній спрямованості досліджень історії Громадянської війни. Вона повинна була висвітлюватись під кутом зору непримиренної боротьби Червоної Росії з «білими», які будь за що намагались

реставрувати в країні буржуазний лад. При цьому Директорію радянська історіографія відносила до найзапекліших ворогів радянської державності, зображувала як силу, що спільно з «білими» прагнула повалити владу трудящих. «Розуміння Громадянської війни виключно як протистояння «червоних» і «білих», – справедливо зауважує сучасний український історик Я. Штанько, – робило недоцільним вихід за рамки цієї схеми в сенсі вивчення інших сил, що брали участь у війні, так само, як і їх взаємин з основними ворогуючими сторонами» [2, с. 4].

Певні історіографічні набути у дослідженні взаємин Директорії і ЗУНР з російськими військово-політичними режимами належать діаспорним дослідникам. Українська діаспорна історіографія представлена, передусім, працями І. Мазепи, В. Винниченка, О. Лотоцького, В. Карпова, с. Петлюри, Л. Шанковського, О. Удовиченка, М. Капустянського, О. Доценка, А. Процик та ін. авторів. Однак відверта партійна заангажованість багатьох із зазначених авторів, спроби висвітлювати процеси й події Української революції, з огляду на власні партійно-політичні уподобання, не дозволили їм об'єктивно змалювати складний процес взаємин Директорії УНР та ЗУНР з Білим рухом.

Зазначена проблема стала предметом дослідження багатьох вітчизняних істориків. Окремі праці вітчизняних фахівців з досліджуваної теми з'являються вже у середині 90-х рр. XX ст. Через призму політичної ситуації в Україні в 1918–1920 рр. розглядає цю тему вітчизняний історик А. Гриценко [3]. Спираючись на архівні документи, матеріали тогочасної преси, дослідниця доходить висновку, що позиція Денікіна, його прибічників, які переважали у зросійщеному Києві, щодо самовизначення України була негативною. Їх кредо – відродження «єдиної і неділимої Росії».

У другій половині 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. проблему взаємин різних форм української державності з керівництвом Білого руху розглядають у своїх працях Д. Табачник, кримські історики А. Г. та В. Г. Зарубіни, Г. Гаврилюк, М. Держалюк, с. Литвин, В. Матвієнко, О. Реєнт, В. Солдатенко, В. Яблонський та ін. автори [4]. Так Д. Табачник у своїй розвідці «Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу» одним з перших серед вітчизняних дослідників послідовно проаналізував взаємовідносини УНР доби Директорії з Денікінін та Врангелем. Для розділу, у якому висвітлюється політика Денікіна в українському питанні, автор обрав характерну назву: «Денікінська містерія». Пояснюючи свою точку зору, Д. Табачник зазначає: «Головне, що характеризує денікінську політику в українському питанні, це її цілковита, здається, навмисно продумана ірраціональність і безглуздість» [1, с. 68]. Особливо безглуздим, на переконання автора, було намагання А. Денікіна ультимативно примушувати Директорію визнати гасло «єдиної і неділимої Росії», відмовитись від ідеї української державності. І «це говорилося тоді, – пише автор, – коли об'єднані сили Директорії і російської Білої гвардії могли б завдати армії РСФРР нищівної поразки» [1, с. 68]. Автор відзначає догматичне й заідеологізоване сприйняття А. Денікіна, що заважало йому реалістично оцінювати процеси, що відбувалися. Через це, підкреслюється у праці, «замість консолідації всіх антибільшовицьких сил А. Денікін робив усе від нього залежне, щоб протиставити себе (і, відповідно, Добровольчу армію) українському визвольному руху» [1, с. 68]. У праці Д. Табачника наводяться чисельні приклади антиукраїнської політики денікінської адміністрації в українських містах, найганебнішим з яких було рішення про заборону українських шкіл та викладання в школах «українознавства» і малоросійської мови. «І цей дикунський наказ, – продовжує – було видано в умовах палючої громадянської війни, ніби з єдиною метою – зменшити в Україні соціальну базу підтримки білогвардійського руху та унеможливити будь-яке співробітництво з проукраїнськими силами» [1, с. 69].

У статті Д. Табачника висвітлюється також переговорний процес Директорії з наступником Денікіна у керівництві Білим рухом Врангелем. Характерною є назва відповідного параграфу – «Реалізм «Чорного барона». Автор зазначає, що хоча Врангель був за ідеологічними переконаннями монархістом та прихильником жорсткої військової диктатури, проте добре орієнтувався у ситуації, що склалася для Білого руху на осінь 1920 р. Він розумів згубність продовження політики свого попередника в українському питанні і, плануючи виступ з Криму, шукав можливість налагодити співробітництво з українською національною владою. У праці наводяться конкретні кроки Врангеля з метою встановлення контактів з Директорією, зокрема його пропозиція про укладення військової конвенції, спрямованої проти більшовиків, аналізуються переговори дипломатичної місії УНР з Врангелем. При цьому дослідник зазначає, що уряд УНР протягом усього переговорного процесу висував, як обов'язкову умову

.....
підписання військової конвенції вимогу «... визнання незалежності УНР (як мінімум – суверенності Українських Установчих зборів та існуючого уряду)» [1, с. 72-73].

Дослідник не подає деталей завершального етапу переговорів делегації УНР з Врангелем, але висловлює переконання, що реалізація домовленостей могла б змінити усю ситуацію на фронтах громадянської війни, якби не штурм Перекопу більшовиками. На думку автора, переговорний процес Директорії з Врангелем хоч і запізно, але засвідчив, «що за бажання можна знайти позиції щодо взаємодії між ними, особливо коли обом загрожував більшовизм – найбільш агресивне і послідовно антихристиянське явище в історії цивілізації» [1, с. 74].

Більш детально процес переговорів Директорії з Врангелем висвітлений у статті Г. Гаврилюка «Спроба укладення військової конвенції УНР з «Урядом Півдня Росії» в 1920 р.». Спираючись на архівні джерела, праці соратників Врангеля, доводить автор, інтерес барона до союзу з українцями був зумовлений його намаганням забезпечити лівий фланг «Російської армії» у її запланованому виступі з Криму [5, с. 152]. Водночас дослідник проаналізував й українські перспективи у разі реалізації військової конвенції, одна з яких – можливість повернути до України увагу Франції, яка мала великий вплив на Паризькій мирній конференції [5, с. 153].

Цікаву інформацію, що пояснює окремі моменти переговорного процесу УНР з Врангелем, містить у собі стаття А.Іванця «Українське підпілля в армії Врангеля». Дослідник зауважує, що в армії Врангеля служило багато українців, «серед солдат – 70-80% українського елементу». Значний відсоток офіцерів армії Врангеля служив раніше у військах УНР або Української Держави [6, с. 149]. Тому керівник «Російської армії» не міг не враховувати проуєнерівські настрої, які панували серед значної частини його війська.

На думку А. Іванця, свою впливовість в армії Врангеля український чинник виявив під час перебування у Криму делегації так званого «Українського національного комітету» на чолі з Моркотуном, що претендувала на владу в Україні і готова була підписати від імені України будь-які договори з Врангелем. Але цього не сталося. І не лише тому, що Врангель бачив непопулярність УНК серед українців Криму, а отже, розумів, що його представники не зможуть надати йому військової допомоги. Дослідник вважає, що на позицію Врангеля справив вплив і той факт, що «відпоручників національного Українського комітету Моркотуна, Цитовича і Могилянського не прийняли фронтові організації врангелівської армії, заявляючи їм, що одним для них вирішальним чинником є уряд У.Н.Р.» [6, с. 151].

Підводячи підсумки, автор констатує, що Врангель протягом 1920 р., намагаючись використати з військовою метою потенціал українців, відмовляється від найбільш брутальних методів національної політики білих. Проте на принципові зміни у ставленні до України довго не йшов. Зокрема, врангелівське керівництво так і не дало згоди на створення українських частин у своїй армії, не досягло порозуміння з керівництвом УНР [6, с. 151, 152]. Ситуація змінилась лише у листопаді 1920 р., та вже було запізно.

Характерною особливістю вітчизняного історіографічного процесу з досліджуваної теми у другій половині 90-х рр. – на початку XXI ст. є поява, поряд з невеликими статтями, фундаментальних праць, у яких проблема стосунків УНР і ЗУНР з небільшовицькими режимами розглядається всебічно, із залученням значної кількості нових джерел. У зазначених працях передусім зроблені спроби всебічно розглянути концептуальні питання – про соціальну природу Білого руху, його національну програму, причини, які завадили досягти порозуміння українських державницьких центрів з Білим рухом тощо.

Так через призму взаємовідносин УНР з Антантою розглядає стосунки Директорії з Білим рухом М. Держалюк. Автор характеризує білогвардійську ідеологію як таку, яка «віддзеркалювала прагнення реакційних сил Росії до відновлення монархії чи буржуазної республіки, але без права жодної нації на автономію і відокремлення». І керівники УНР і ЗУНР добре це розуміли. Але ситуація складалась так, що Добровольча армія Денікіна на кінець літа 1919 р. була найбільшою силою у боротьбі проти Радянської Росії і саме на Білу армію робила ставку Антанта. І український провід не міг з цим не рахуватися. Антанта схилила керівництво УНР і ЗУНР до співробітництва з Білим рухом, пише автор, знаючи, що спільні війська Директорії та ЗУНР нараховують 95 тис. осіб. Отже, робить висновок М. Держалюк, «прагнення до порозуміння з Антантою було головною причиною діалогу УНР і ЗУНР з білими арміями у 1919 р., незважаючи на те, що білі війська вороже поставилися до українського визвольного руху» [7, с. 202].

У праці М. Держалюка наводяться конкретні факти, які свідчать, що С. Петлюра намагався використати інтерес Антанти до союзу українських національно-визвольних сил з Денікіним. Зокрема Голова Директорії декілька разів направляв на адресу Паризької мирної конференції, меморандуми, у яких переконував альянтів, що визнання незалежності УНР зробить Україну активним помічником Добровольчої армії у її поході на Москву. У серпні 1919 р. С. Петлюра подав Антанті план спільних дій УНР і ЗУНР з Добровольчою армією проти Радянської Росії. Наприкінці серпня 1919 р. міністр закордонних справ УНР А. Ливицький підписав з Денікіним угоду про спільну боротьбу проти більшовиків. Однак, зазначає дослідник, сподівання на зміну позиції Антанти щодо української незалежності були даремними: «Антанта вірила в силу армій Колчака й Денікіна й нехтувала Директорією» [7, с. 203]. Це відчув і Денікін, і тому спільні дії українських і білогвардійських військ під час походу на Київ 30 – 31 серпня 1919 р. були єдиним і останнім епізодом їхнього співробітництва. Спираючись на підтримку Антанти, Денікін незабаром порушив принципи співробітництва.

М. Держалюк наводить вагомі аргументи, які переконливо свідчать про провал антиукраїнської політики Денікіна, адже «100-тисячна армія УНР, десятки тисяч повстанців повернули проти Добрармії» [7, с. 204]. Вони знекровили її, знищили її тили і комунікації. Українсько-білогвардійське протистояння, робить висновок М. Держалюк, не принесло користі жодній із сторін, з нього успішно скористались лише більшовики. «Так у листопаді він (Денікін – М. С.) практично ліквідував владу УНР, – пише дослідник, – обидві українські армії зазнали великих втрат, керівники ЗУНР (Є. Петрушевич) та УНР (С. Петлюра) виїхали в еміграцію до Румунії та Польщі. Але й Добрармія виявилась знекровленою, у грудні 1919 р. під Орлом та Воронежем була розбита Червоною армією і почала хаотично відступати на південь» [7, с. 204-205].

На жаль, автор обійшов у своїй праці проблему взаємин УНР з Білим рухом за часів Врангеля.

Але на цьому, та низці інших аспектів стосунків соборницького табору з Білим рухом досить предметно зупинився інший вітчизняний дослідник – В. Солдатенко. У своїх монографіях «Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920)», «Українська революція. Історичний нарис», другому томі шеститомної праці «Політична історія України. XX століття» автор глибоко аналізує ідеологічне підґрунтя Білого руху, політику Денікіна в українському питанні. Він погоджується з поглядом сучасних російських істориків, що «біла ідея була погано розробленою», і, насамперед, через те, що сам Білий рух являв собою «строкатий конгломерат різних сил, які не тільки не змогли об'єднатися, але й не зуміли виробити скільки-небудь конструктивних мети і завдань». Але при цьому дослідник робить істотне доповнення, а саме: у вже згаданому конгломераті «надзвичайно помітною і активною була діяльність російських націоналістичних сил». Втіленням їх прагнень була особа А. Денікіна, в світогляді якого, за визначенням автора, «російська національна ідея домінувала» [8, с. 390]. Спираючись на праці А. Денікіна, значну джерельну базу, автор не тільки розкриває зміст білої ідеї, а й показує наслідки спроб її практичної реалізації у взаєминах з українським національно-визвольним рухом. Зокрема, В. Солдатенко зазначає, що «єдність і неподільність Росії – аксіома в політичній геометрії А. Денікіна» [8, с. 391]. Саме вона служила для Денікіна лакмусовим папірцем у визначенні ставлення до національних визвольних рухів на терені колишньої Російської імперії. З огляду на прагнення українців до незалежності, «петлюрівський рух для Денікіна, – зазначає автор, – був за визначенням зрадницьким і ворожим...» [8, с. 392]. Водночас, підкреслює дослідник, А. Денікін розумів, що в охопленій революційним рухом Україні повністю ігнорувати «українське питання» неможливо. Але запропоновані Денікіним кроки з метою його розв'язання засвідчили, що він виявився не готовим до сприйняття реалій. Адже українцям було фактично запропоновано обмежену культурну автономію. «Українофобство Денікіна очевидне і послідовне» [8, с. 392], – пише В. Солдатенко. Цю політику, відзначається у праці, Денікін послідовно проводив в Україні, відкидаючи не лише ідею самостійності, а й автономії у складі федеративної Росії. Свідченням цього було розчленування України на три області – Київську, Харківську та Новоросійську. «На чолі областей стояли генерали з надзвичайними повноваженнями» [8, с. 394].

Взяття білими Києва, підкреслює В. Солдатенко, їх брутальна загарбницька поведінка на українських землях остаточно перекреслили можливість компромісу між унерівцями і білими. Незабаром Директорія оголосила денікінцям війну. С. Петлюра вважав, зауважує автор,

.....
що Денікін своєю політикою зруйнував єдиний антибільшовицький фронт і «передбачав у найближчому майбутньому вибух селянських повстань в запіллі білих» [8, с. 395].

На відміну від М. Держалюка, В. Солдатенко детально аналізує взаємини УНР з урядом П. Врангеля у 1920 р. Сам П. Врангель, зазначає дослідник, «розумів хибність української політики генерала Денікіна і йшов на контакти з представниками різних українських політичних угруповань, насамперед ліберальних» [8, с. 446]. Розуміло важливість розв'язання «українського питання» і найближче оточення Врангеля. Дослідник наводить і розглядає проекти його вирішення, запропоновані генерал-лейтенантом Я. Слащовим, полковником О. Сахно-Устимовичем, але при цьому підкреслює, що ці проекти так і не були реалізовані. «Не мали найменших практичних наслідків переговори, які вела в Криму делегація Директорії УНР», – зазначає дослідник [8, с. 446-447]. Пояснення невдачі нового політичного курсу Врангеля в українському питанні автор вбачає, поряд з іншими причинами, у тому, що барон «потрапив у певний військово-політичний цейтнот. За кілька місяців було неможливо докорінно змінити спосіб мислення свого оточення, як і психологію мас, виховану довгими роками на переконанні, що пани («господа») є їхніми головними ворогами» [8, с. 448]. Тому, мабуть, не випадково дослідник вибрав назву для відповідного розділу: «П. Врангель: запізнiла спроба модифікації білої ідеї. Завершення громадянської війни» [8, с. 444].

Окремі аспекти взаємин Директорії УНР і ЗУНР з Білим рухом, передовсім з Денікіним, у 1919 р. висвітлює у своїй монографії «Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана» С. Литвин. Автор заперечує закиди інших вітчизняних фахівців на адресу С. Петлюри у тому, що Голова Директорії не робив спроб порозумітись з Денікіним з метою скоординувати дії Армії УНР та денікінців для спільної боротьби проти більшовиків. Навівши конкретні факти, дослідник зазначає, що спроби висланих УНР делегацій порозумітись з денікінцями ні до чого не призвели. «Денікінці чути не хотіли про незалежну Україну, немилосердно придушуючи національно-визвольний рух» [9, с. 306].

Слід зазначити, що проблема стосунків УНР і ЗУНР з військово-політичними режимами Росії досліджувалась і на дисертаційному рівні. Окремі її аспекти висвітлені у кандидатській дисертації В. Яблонського [10]. Автор, зокрема, підкреслює, що одним із завдань Директорії у зовнішньополітичній сфері був пошук союзників з метою збереження української державності. Однак це завдання не було реалізоване. Причина полягала у тому, що «всі держави чи їх коаліції, які вершили світову політику, не готові були до визнання самостійної української держави». У цьому плані, продовжує дослідник, не були винятком і репрезентанти всіх російських політичних таборів» [10, с. 15].

Окремий розділ, присвячений відносинам урядів УНР і ЗУНР з російськими військово-політичними режимами, містить кандидатська дисертація В. Лозового [11]. Автор звертає увагу на значні розходження у соборницькому таборі щодо ставлення до білогвардійського режиму: С. Петлюра та уряд УНР вважали, що з Денікіним у кращому випадку можлива співпраця лише у військовій сфері з метою розгрому більшовиків, а праві кола та галичани прагнули до підписання з ним політичної угоди, вважаючи, що це відкриє їм шлях до визнання і співпраці з країнами Згоди. Дослідник робить висновок, що через антиукраїнську політику Денікіна, що заперечувала можливість визнання суверенності УНР, порозуміння з Білим рухом не сталося, а протилежні зовнішньополітичні орієнтації керівників українських державницьких центрів призвели до повного розриву між ними, поховали Акт Злуки [11, с. 15].

У перші роки ХХІ століття вітчизняна історіографія досліджуваної теми поповнилась ще двома дисертаційними працями – В. Крупини [12] та Я. Штанька [2].

В. Крупина, залучивши широкий пласт джерел, фактично започаткував процес наукового осмислення й узагальнення історії Білого руху Півдня Росії в контексті розвитку подій Української революції. Стосункам українського національного та Білого рухів за доби Директорії присвячені третій та четвертий розділи праці. У третьому розділі «Білий рух у боротьбі з більшовизмом в Україні та Директорією УНР (1919 – березень 1920 рр.)» автор зазначає, що наріжним каменем політичної доктрини Білого руху залишалась ідея збереження «єдиної, великої, неподільної Росії». У цій доктрині Україна розглядалася «як невід'ємна частина Росії, штучно підбурена до здобуття незалежності» [12, с. 14, 16]. Все це зумовило політичну і військову конфронтацію Білого руху з українським національним рухом. Автор сформулював основні засади антиукраїнської пропаганди Білого руху, серед яких – твердження про «німецьке походження» українського визвольного руху та його тотожність з більшовизмом», наголос на відсутності історичних прецедентів існування української

державності, звинувачення українських провідників у зрадництві й політичному авантюризмі. Таке ставлення до українського визвольного руху, робить висновок дослідник, надзвичайно «звучило платформу для переговорів», а отже й можливість до порозуміння [12, с. 14, 16]. Автор констатує, що війна між українським державницьким табором і ЗСПР, що спалахнула восени 1919 р., завершилась поразкою українців, проте «це була «піррова» перемога Білого руху, яка означала послаблення антибільшовицького фронту» [12, с. 16]. Що стосується переходу УГА на бік білих, то автор підкреслює, що це не посилює останніх, але призвело «до закінчення фронтальної боротьби українців за незалежність» [12, с. 14].

У четвертому розділі дисертації В.Крупини «Кримський період Білого руху (квітень – листопад 1920 р.)» розглядається зміна курсу внутрішньої політики П. Врангеля та його ставлення до «українського питання». Автор дійшов висновку, що ця зміна була зумовлена кількома факторами: різким погіршенням становища «білих» армій на фронті, змінами у самому «білому» таборі та проукраїнськими настроями в Криму [12, с. 16]. Висвітлюючи етапи переговорного процесу між С. Петлюрою та П. Врангелем, дослідник зазначає, що факт переговорів не означав зміни поглядів командування «Руської армії» щодо «українського питання». Вони змушувались до контактів політичними і військовими обставинами, в яких опинились. І чим гіршим ставало становище на фронті, тим більш поступливим ставав Врангель. Зокрема, зауважується у праці, було створено секретаріат з справ України, громадський діяч І. Леонтович став «радником зі справ України при уряді Півдня Росії», українську мову було прирівняно до російської [12, с. 15]. Врешті-решт, опинившись у безвиході, Врангель 8 листопада 1920 р. визнав де-факто незалежність УНР, але це визнання в умовах наступу більшовиків мало формальний характер.

Дисертаційне дослідження В.Крупини торкнулось низки аспектів взаємин УНР і ЗУНР з Білим рухом побіжно. Але їх глибокий аналіз був здійснений іншим вітчизняним дослідником – Я. Штаньком у кандидатській дисертації, захищеній у 2006 р. Стосункам УНР до Директорії з Білим рухом присвячені третій та четвертий розділи дисертації. У третьому розділі «Взаємини командування Збройних сил Півдня Росії з УНР» розглянуто спроби створення, за посередництва Великобританії і Франції, антибільшовицького союзу на основі порозуміння ЗСПР та Директорії УНР. Автор виділив фактори, які зумовили у 1919 р. значні зміни у взаєминах Білого руху Півдня Росії та УНР. Найважливіші з них: створення Директорії УНР, яка діяла під національними та «лівими» гаслами; активне втручання у Громадянську війну в Росії Антанти, яка зробила основну ставку на підтримку Білого руху Півдня Росії; завершення в цей період організації і політичної консолідації Білого руху, результатом якої була поява ЗСПР на чолі з А. Денікіним [2, с. 12]. Дослідник констатує, що спроби Антанти створити антибільшовицький блок на базі порозуміння УНР та Білого руху Півдня Росії були невдалими. Не мали позитивних наслідків й аналогічні спроби самої Директорії. Головна причина – погляди керівництва ЗСПР на місце України в структурі майбутньої Російської держави та на український національний рух зокрема.

Відзначивши, що категорична відмова керівництва Білого руху від порозуміння з Урядом УНР призвела восени 1919 р. до військового конфлікту між ними, автор не лише прослідковує етапи його розвитку, а й наслідки для обох сторін. Найважливіші з них зводились до наступного: по-перше, конфлікт сприяв їх поразці у боротьбі із спільним ворогом – Червоною армією; по-друге, під час війни на бік Білого руху Півдня Росії перейшла УГА, що стало однією із причин розколу українського національного руху; по-третє, в ході збройного протистояння у середовищі вищого військового керівництва ЗСПР «виникла тенденція переоцінки взаємин із національними рухами, яка певною мірою реалізувалась П. М. Врангелем»; по-четверте, війна із ЗСПР зумовила появу у лідерів УНР «стійкої недовіри до політики керівництва Білого руху, що мало негативне значення для їх взаємин у подальшому» [2, с. 14].

Четвертий розділ дисертації Я. Штанька «Політика уряду П.М. Врангеля щодо УНР» містить аналіз тих змін, які відбулись у національній політиці керівництва Білого руху у 1920 р. Вже навесні цього року, зазначає дослідник, керівництво «Російської армії» почало проводити «політику відмежування від дій попереднього керівництва і сформулювало ідею об'єднання усіх антибільшовицьких сил, укладення військового союзу з армією УНР та надання їй матеріальної підтримки у боротьбі проти більшовизму». Але до осені 1920 р. уряд Півдня Росії, на переконання автора, «прагнув створити тільки ілюзію порозуміння з українцями, щоб запевнити Францію у створенні єдиного антибільшовицького фронту» [2, с. 15]. Реальні кроки

.....
для налагодження безпосередніх контактів із керівництвом УНР були здійснені Врангелем лише восени 1920 р. під час переговорів у Бухаресті і Варшаві. На початку листопада 1920 р. Врангель навіть визнав уряд УНР і суверенність Українських Установчих зборів. Але визнання це, зауважує дослідник, «було зроблено в неофіційній формі й не мало жодних юридичних наслідків...» [2, с. 16]. У цілому, на переконання автора, практична діяльність уряду П. Врангеля засвідчує, що зміни у національній політиці Білого руху мали формальний характер. «За суттю вона залишилась «денікінською» політичною лінією, спрямованою на відновлення єдності Росії та уникнення шкідливих для цього прецедентів» [2, с. 17].

Плідно працює у дослідженні зазначеної проблеми сучасний дослідник М. Ковальчук. У підготовленій автором низці статей та монографії «Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське збройне протистояння» [13], поряд з іншими проблемами, досліджується дипломатичне підґрунтя українсько-білогвардійського протистояння. Висвітлюються конкретні кроки урядів УНР на міжнародній арені напередодні та під час війни з білогвардійцями. Дослідник, зокрема, зазначає, що в 1919 р. у своїх «різноманітних зовнішньополітичних комбінаціях, які мали наблизити визнання на міжнародній арені», уряд УНР «не брав до уваги антибільшовицькі сили в Росії». За словами автора, «національна політика білих вождів була настільки ворожою до української держави, що ні очолювана С. Петлюрою Директорія, ні уряди С. Остапенка та Б.Мартоса навіть не намагалися встановити бодай найменші контакти з керівництвом білого руху» [14, с. 17].

На жаль, хронологічні рамки праці не дозволили досліднику охарактеризувати взаємини УНР з Білим рухом у 1920 р., коли на його чолі стояв П.Врангель.

Підсумовуючи стан історіографічного дослідження стосунків УНР і ЗУНР з білогвардійськими військово-політичними режимами у сучасній вітчизняній історіографії, маємо підстави для висновку про те, що зазначена проблема викликала певний інтерес в істориків незалежної України. Завдяки їхнім працям вдалось заповнити низку прогалів, які стосувались ключових питань взаємин обох українських державницьких центрів за доби Директорії з Білим рухом. І все ж слід погодитись із сучасними вітчизняними фахівцями О. Козеродом, М. Ковальчуком, В.Капелюшним, які вважають, що ця проблема недооцінена українськими дослідниками [15]. Ряд її аспектів потребують подальшого дослідження. Зокрема і до сьогодні ми мало що знаємо про переговори делегації УНР з П. Врангелем та генералом В. Киреєм в кінці серпня - на початку вересня 1920 р., під час яких, поряд з іншими, розглядалось і питання про передачу Україні Чорноморського флоту. Лише в загальному вигляді відома інформація про підсумки консультацій у Бухаресті з представниками Врангеля, у яких з української сторони брали участь міністр закордонних справ К. Мацієвич, генерал С. Дельвіг, адмірал М. Остроградський. На наш погляд, є потреба у більш глибокому вивченні протистояння в оточенні Врангеля щодо розв'язання «українського питання», яке серйозно впливало на проведення переговорів між УНР та керівництвом Білого руху восени 1920 р. Лише фрагментарно висвітлене неоднозначне ставлення провідних політичних партій УНР до контактів з Денікіним та Врангелем, що також не могло не позначитись на виробленні чітких позицій керівництва УНР щодо взаємин з Білим рухом. Не можна вважати вичерпаною проблему «ЗУНР – Білий рух». В оцінці їх стосунків, особливо факту переходу УГА на бік Добровольчої армії, навіть серед сучасних дослідників продовжують переважати одномірні, нерідко діаметрально протилежні підходи: від повного виправдання до однозначного засудження. Це зумовлює потребу у комплексній праці, у якій би, на основі залучення нових джерел, були відкинуті крайнощі, партійні уподобання, зроблені виважені висновки щодо усього комплексу питань, які стосуються взаємин ЗУНР з російськими військово-політичними режимами.

Подальше дослідження вищеназаних проблем дозволить, на наше переконання, конкретизувати наші знання про важливі події, які відбувались у чи не найкритичніший період Української національно-демократичної революції 1917 – 1920 років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Табачник Д. Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу // Політика і час. – 1996. - №8. – С. 67-74.
2. Штанько Я.В. Білий рух Півдня Росії і Українська Держава та УНР (1918 – 1920 р.р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006. – 20 с.

3. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919 р.) // Історичні зошити. Академія наук України. Інститут історії України. – К., 1993. – 102 с.; її ж. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: Рік 1919-й // Історичні зошити. Академія наук України. Інститут історії України. – К., 1996. – 81 с.; її ж. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: Рік 1920-й // Історичні зошити. Академія наук України. Інститут історії України. – К., 1997. – 94 с.
4. Табачник Д.В. Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу // Політика і час. – 1996. - №7. – С. 59 – 67; №8. – С. 67 – 74; Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей: Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – 349 с.; Гаврилюк Г. Спроба укладення військової конвенції УНР з «Урядом Півдня Росії» в 1920 р. // Київська старовина. – 1997. - №3 – 4. – С. 152 – 156; Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 рр. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – 639 с.; Матвієнко В. Зовнішньополітичне відомство УНР за доби Директорії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 20. – С. 60 – 63; Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 1999. – С. 173 – 181; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К.: Просвіта, 1999. – 508 с.; його ж. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.; Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920) / В.Ф.Солдатенко (кер.), Верстюк В.Ф. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.; Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К.: Альтерпрес, 2001. – 160 с.
5. Гаврилюк Г. Спроба укладення військової конвенції УНР з «Урядом Півдня Росії» в 1920 р. // Київська старовина. – 1997. - №3 – 4. – С. 152 – 156.
6. Іванець А. Українське підпілля в армії Врангеля // Пам'ять століть. – 2001. - №5. – С. 148 – 152.
7. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 рр. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.
8. Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т.2.: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920) / Солдатенко В. (кер.), Верстюк В. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.
9. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – 639 с.
10. Яблонський В.М. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918 – 1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 19 с.
11. Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень – листопад 1919 року): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 20 с.
12. Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917 – 1920 р.р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005, – 17 с.
13. Ковальчук М. Українська Народна Республіка та Збройні Сили Росії: від переговорів до війни (вересень 1919 р.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К., 2003. – Т. 7. – С. 288 – 305; його ж. Дипломатія Антанти, російський білий рух і незалежність України (травень – серпень 1919 р.) // Україна дипломатична: науковий щорічник. – К., 2004. – Вип.: 4. – С. 519 – 564; його ж. Українська Народна Республіка та Білий рух: на шляху до війни (серпень 1919 р.) // Мандрівець. – 2006. - №4. – С. 29 – 39; його ж. Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське протистояння. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.
14. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське протистояння. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.
15. Козерод О.В. Білий рух в Україні (червень 1919 – листопад 1920 рр.) (Історіографія проблеми): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 9; Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). – К.: Олан, 2003. – С. 482; Ковальчук М. Війна Української Народної Республіки зі збройними силами Півдня Росії (осінь 1919 р.): проблеми сучасної української історіографії // Історичний журнал. – 2004. - №12. – С. 35.

В.О. Гандзюк

**УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ УНР В ОЦІНЦІ
ПОДІЛЬСЬКИХ ЧАСОПИСІВ 1920 Р.**

3. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919 р.) // Історичні зошити. Академія наук України. Інститут історії України. – К., 1993. – 102 с.; її ж. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: Рік 1919-й // Історичні зошити. Академія наук України. Інститут історії України. – К., 1996. – 81 с.; її ж. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: Рік 1920-й // Історичні зошити. Академія наук України. Інститут історії України. – К., 1997. – 94 с.
4. Табачник Д.В. Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу // Політика і час. – 1996. - №7. – С. 59 – 67; №8. – С. 67 – 74; Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей: Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – 349 с.; Гаврилюк Г. Спроба укладення військової конвенції УНР з «Урядом Півдня Росії» в 1920 р. // Київська старовина. – 1997. - №3 – 4. – С. 152 – 156; Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 рр. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – 639 с.; Матвієнко В. Зовнішньополітичне відомство УНР за доби Директорії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 20. – С. 60 – 63; Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 1999. – С. 173 – 181; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К.: Просвіта, 1999. – 508 с.; його ж. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.; Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920) / В.Ф.Солдатенко (кер.), Верстюк В.Ф. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.; Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К.: Альтерпрес, 2001. – 160 с.
5. Гаврилюк Г. Спроба укладення військової конвенції УНР з «Урядом Півдня Росії» в 1920 р. // Київська старовина. – 1997. - №3 – 4. – С. 152 – 156.
6. Іванець А. Українське підпілля в армії Врангеля // Пам'ять століть. – 2001. - №5. – С. 148 – 152.
7. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 рр. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.
8. Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т.2.: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920) / Солдатенко В. (кер.), Верстюк В. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.
9. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – 639 с.
10. Яблонський В.М. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918 – 1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 19 с.
11. Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень – листопад 1919 року): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 20 с.
12. Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917 – 1920 р.р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005, – 17 с.
13. Ковальчук М. Українська Народна Республіка та Збройні Сили Росії: від переговорів до війни (вересень 1919 р.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К, 2003. – Т. 7. – С. 288 – 305; його ж. Дипломатія Антанти, російський білий рух і незалежність України (травень – серпень 1919 р.) // Україна дипломатична: науковий щорічник. – К., 2004. – Вип.: 4. – С. 519 – 564; його ж. Українська Народна Республіка та Білий рух: на шляху до війни (серпень 1919 р.) // Мандрівець. – 2006. - №4. – С. 29 – 39; його ж. Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське протистояння. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.
14. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське протистояння. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.
15. Козерод О.В. Білий рух в Україні (червень 1919 – листопад 1920 рр.) (Історіографія проблеми): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 9; Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). – К.: Олан, 2003. – С. 482; Ковальчук М. Війна Української Народної Республіки зі збройними силами Півдня Росії (осінь 1919 р.): проблеми сучасної української історіографії // Історичний журнал. – 2004. - №12. – С. 35.

В.О. Гандзюк

**УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ПЕРІОДУ УНР В ОЦІНЦІ
ПОДІЛЬСЬКИХ ЧАСОПИСІВ 1920 Р.**

Навесні 1920 р. загальна політична ситуація складалася так, що польські війська, зайнявши протягом 1919 р. основну частину Білорусі та українські землі до річок Збруч та Горинь, здійснювали інтенсивну підготовку до війни з радянською Росією. Тоді ж у Варшаві, за дорученням Головного отамана С. Петлюри, дипломатична місія УНР вела переговори про сформування спільного антибільшовицького фронту. У результаті протягом 21-24 квітня 1920 р. було підписано політичну, торговельно-економічну та військову конвенції [1].

В умовах налагодження дружніх стосунків між двома країнами Голова Директорії УНР С. Петлюра розпочав вживати заходи щодо об'єднання усіх українських військових сил, поповнювати їх новобранцями. Але вже з перших днів це не вдавалося. Польська адміністрація дозволила функціонування тільки двох дивізій. Тому, напевне, мають рацію ті історики, котрі вважають, що керівництво Польщі, незважаючи на широкі проукраїнські жести, перешкоджало створенню сильної України.

Важливу роль у формуванні громадської думки, висвітленні реальної політології, розробці важливих українських питань, що стосувалися боротьби за державну незалежність відігравала преса. Вона на високому професійному рівні аналізувала суспільні явища воєнної доби, публічно коментувала, а подеколи й коригувала дії державних мужів. Зокрема, газети Поділля перетворили свої шпальти на справжній рупор революційних процесів, відображали небачений доти порив нації до самостійності, вели хроніку крайових і республіканських подій. У складних умовах подільські друковані органи були єдиною прикметою українського суспільного життя.

Мета цього дослідження – показати, як демократичні часописи Поділля, що виходили у 1920 р., впливали на перебіг боротьби українського народу за національне визволення, висвітлювали настрої різних соціальних верств та оцінювали українсько-польські відносини останнього періоду Директорії УНР.

З перших днів після укладення військової конвенції між двома сусідніми країнами подільські періодичні видання наголошували на труднощах, які відчувала тоді національна армія. Зокрема, у передовій статті, вміщеній у газеті «Україна», зазначалось: «В умовах нестачі та важкого матеріального поневір'яння доводиться нашому славному війську проводити боротьбу. Часто й густо голодні, неодягнені й не обуті наші лицарі-козаки йдуть переможно в бій, віддаючи своє життя за волю Республіки» [2].

Цього не могли не помічати і не розуміти політичні урядові кола УНР. Знову Україна ставала тільки картою в грі сильніших сил – Антанти, Польщі, більшовицької Росії, тільки ареною сутичок [3]. «Зараз ми перебуваємо в такому стані, що дійсно не знаємо, хто наші друзі, хто з нами чи проти нас. Ті, кого ми вчора вважали за своїх ворогів, – сьогодні наші співники, а ті, на кого покладалось багато надій, у критичну хвилю нашого державного життя – від нас одвернулись», – такі міркування наводились у передовиці газети «Хвиля».

Єдиний вихід із ситуації, як підкреслювалося у публікації, – спиратися на свій народ, орієнтуватися на власні сили. Саме тому урядові варто було якнайшвидше скликати передпарламент, аби там «в тісній і безпосередній праці з представниками народу, черпаючи його свіжі сили, практично виконати історичну місію – відбудовування Української Народної Республіки» [4].

Тема скликання передпарламенту домінувала на першому засіданні Ради Народних Міністрів у Кам'янці-Подільському за участю Головного отамана С. Петлюри. Виступаючи перед присутніми, він відзначив: «Аби будівництво нашої держави й забезпечення нашої суверенності відбулось, українському урядові у своїй відповідальній праці варто спиратися на населення, взяти допомогу од нього в формі притягнення різних кругів українського громадянства до творчої державної праці як в центрі, так і на місцях» [5]. Головний отаман запропонував Раді Міністрів у найкоротший термін розробити відповідний законопроект про скликання передпарламенту.

Одним з головних завдань державного будівництва була справа організації державного апарату. «На жаль, жоден уряд УНР не брався реалізувати цю справу сповна, – наголошувалося у газетній періодиці. – Причиною цього були ті обставини, в яких повставала і творилась наша держава. Українська Республіка розпочала своє життя із колишньої Російської імперії в революційних умовах, прийнявши у спадщину російську структуру державного апарату. І Центральна Рада, і Гетьманат намагались розбудувати його, ввести нові органи із новими компетенціями та функціями. Однак це породило багато непотрібних інстанцій і співробітників, що займалися формалізмом. Виправити ситуацію взялася Директорія УНР, розпочавши відповідальну справу

із чистого аркуша: «Для нас вибору – старе чи нове – немає, а стоїть ясно завдання: творити нове, використавши для цього лише старі цеглини» [6].

У середині травня 1920 р. до Вінниці почали прибувати урядовці, відомі партійні та громадські діячі. І хоча міністерства працювали, урядове життя було зовсім не безхмарним. Після укладання договору і конвенції з Польщею без відома Ради Народних Міністрів та її керівництва, уряд на чолі з прем'єром І. Мазепою пішов у відставку.

Йшов час, а нового не було сформовано. Це створювало обстановку невизначеності, «породжувало версії легенд, казок, пліток і давало підґрунтя для агітації, провокацій, вносило хаос і дезорганізацію в державно-суспільне життя, шкідливо відбивалося на загальному перебігу державних справ всередині і ззовні країни» [7]. Громадськість вимагала діяти у непростих умовах швидко і ефективно: «У найвідповідальніший момент нашого державного відродження новим представникам влади необхідно рельєфно змалювати політичний курс, стати на правильний шлях для успішного закріплення нашої державності, знайти зрозумілу мову для співпраці з організованим суспільством, створивши єдиний демократичний фронт» [8]. Нагальною була потреба пошвавлення урядово-державотворчої праці [9].

Широкі верстви були шоковані приходом поляків, не знали, як їм діяти. Повстанці, побувавши у Головного отамана, вимагали пояснень: чому на території Поділля посиленням темпами запроваджується колонізація, грабуються селяни, здійснюються розстріли невинних людей, закриваються українські школи [10] тощо. Селяни також говорили: «Ніхто ще нам не залив стільки сала за шкіру, як польські пани» [11].

Частими і тривалими у Вінниці були зустрічі С. Петлюри із представниками уряду, що пішов у відставку, але виконував певні функції, а також місцевого самоврядування, бо якраз у травні 1920 р. в містах Подільської губернії свою діяльність відновили земства, що були розпущені після окупації краю денікінцями [12].

Про важке становище, зокрема, Вінницького самоврядного органу повідомлялось у місцевій пресі: «Кошторису на поточний рік складено не було; чергових зборів не відбулося; повітова управа досі немає ніяких вказівок і директив у напрямку подальшого ведення народного господарства і його розмірів; на 1-е квітня за населенням рахувалося недоплатою останніх років більш 7 млн. крб.; зараз ніяких платежів не поступає і на 1-е травня, в момент відновлення діяльності земства після відходу більшовиків, в розпорядженні повітової управи не було жодного шага грошей у буквальному розумінні цього слова» [13].

Окремі керівники УНР виношували думку про проведення земської реформи. До її розробки залучались і представники Вінницького земства. 15 травня в народній управі відбулась нарада, на якій було запропоновано проект створення нових органів самоврядування, до відання яких мали перейти земельні та лісові справи, військова повинність, міліція тощо [14].

Незважаючи на всі труднощі, земська управа розгорнула активну діяльність. З'явилися сподівання, що «земство помаленьку, крок за кроком, знову може відродитися для виповнення тих великих завдань з підвищення економічного й культурного добробуту населення, для яких воно на початку було покликано» [15].

У хліборобській Україні першочерговим стояло й земельне питання, від розв'язання якого, як підкреслювалось у пресі, залежатиме загальнодержавна справа. Адже до цього часу постійні зміни суспільно-політичного устрою «переплутали, збили з толку селянство і воно не знає тепер, на яку ногу стати. За останні роки спостерігалася тенденція селянства придбати землю у власність, бо, як справедливо кажуть, «взимку нам землю дають, а восени разом з хлібом одбирають». Унаслідок такої політики попередніх урядів поля не засіяні, культура хлібів знизилась, а взагалі збіжжя нема й насувається примара голоду» [16]. Саме тому сільське населення закликала владу Директорії УНР розглянути земельну справу на державному рівні.

Запорукою прогресивного розвитку УНР було налагодження міжнародних відносин із центральними державами Європи. Насамперед це мало позитивно вплинути на подолання економічної кризи в країні. Досить привабливою виявилася пропозиція Німеччини щодо експорту в УНР залишків індустріального виробництва.

Однак реалізувати цей стратегічно важливий проект було складно, оскільки Антанта, яка не наважувалася визнати самостійність України, намагалася перешкодити німецькому «Drang nach Ukraina» [17]. Зважаючи на такі обставини, українська влада почала шукати спільні точки дотику з іншими економічно стійкими державами, а також спрямовувати у необхідне

.....
русло національний інтелект, використовувати для індустріальних потреб свої природні багатства. Тоді ж до Вінниці почали прибувати іноземні дипломати.

Знаковою подією стало оприлюднення у пресі 27 травня 1920 р. рішення про сформування нового уряду на чолі з В. Прокоповичем. Те, що уряд сформовано, було подією обнадійливою. В одному з номерів газета «Україна» повідомляла, що, нарешті, урядову кризу подолано: «Ще в старі часи державу порівнювали з кораблем, а правників – з лоцманами. Державний корабель потребує здатного лоцмана – уряду, поки він на місці і вартує, на кораблі більш чи менш спокійно... Нарешті, кабінет міністрів існує. Склад його має якісні і визначені риси, ті самі риси, які характеризують увесь сучасний український рух, а саме: діловитість і працездатність. Думка громадянства про об'єднання всіх сил народу для рятування України й будувannya її держави прекрасно конкретизована в новому складі кабінет...» [18].

Водночас у подільській пресі почастишали матеріали, де висловлюються думки про те, якою повинна бути влада, як треба діяти, що захищати. «Влада повинна бути одноликою, в якій би всі однаково думали, вірили і робили, – відзначала газета «Наш шлях». – Влада повинна бути тверда, смілива, рішуча й уперта, а м'якості, сентиментальності й нерішучості не повинно більше бути. Нарешті влада має ефективно працювати: для цього треба взяти в руки себе самих і всі виконавчі органи, бо там, окрім балачок, саботажу й ледарства, зараз нічого немає... Пан Головний отаман у своїй промові у Вінниці, а потім у Києві наголошував на тому, що у нас мусить бути хвилина за годину, день за місяць. А державний апарат робить зараз навпаки: в місяць те, що повинен зробити в день... Наше завдання – лише звернути увагу на те, що зараз повторюється стара історія. Ми відстаємо від життя, ми гаємо золотий час. Ми мусимо знати, що військове міністерство в два місяці зобов'язане дати таку армію, навчену й дисципліновану, яка б легко захистила східні кордони України. Це категорична вимога життя...» [19]

Трохи згодом преса радила, як треба діяти керівництву УНР, аби налагодити процес інформування громадськості про найважливіші події в суспільно-політичному житті країни: «Як колись – торік – так само і тепер в урядових сферах весь час ідуть жваві балачки про необхідність широкої інформації селянства і війська, про поширення серед працюючих верств ідей незалежності і державності України. Наслідком відсутності певної організації є страшна руїна народного духу, розпорошення народніх сил, так далі бути не може. Хочемо армії і незалежної України – мусимо поставити діло пропаганди і інформації, як слід. Хочемо, щоб нарід наш зрозумів, що робиться на Україні і для чого робиться, – мусимо розказати, роз'яснити йому друкованим і усним словом» [20].

«Населення не тільки далеко відлеглих місцевостей, але й околиць Вінниці живе найнеможливішими чутками про стан нашої справи. Чутки ці сіються ворогами України з провокаційними цілями: підірвати в народів віру, вбити його скарб й паралізувати волю. І треба сказати, вороги досягають своєї мети, бо зв'язку з центром нема і населення вірить усьому, що йому кажуть...» [21].

Правда, ці чутки мали певне реальне підґрунтя, бо вже 5 червня 1920 р. Червона армія перейшла в контрнаступ, шматувала польсько-український фронт, тиснула війська [22]. Вінницький повіт знову зайняли більшовики й український уряд змушений був виїхати спочатку до Жмеринки, а потім до Проскурова [23]. Недовгим було перебування польської й української армій у Києві: більшовики скупчили значні сили, а з Кавказу викликали армію Будьонного. Поляки поспішно залишили Київ. Побойуючись бути відрізними від Польщі, вони відійшли за Збруч [24].

У цей скрутний момент Головний отаман С. Петлюра звернувся з відозвою до всіх повстанців, окремих відділів, що самостійно виступили на боротьбу проти «насильника – московського комуніста», в якій закликав: «Коли ми будемо битись не поодиночі, а організовано, вкупі, коли ми будемо бити ворога не розчепіреними пальцями, а міцно стиснутим кулаком, тоді наша боротьба буде успішною. А тому наказую: зголошуватися до начальників найближчих українських військових формувань, де вони будуть приймати з великою радістю і направляти для переорганізації в сталі й дієві частини» [25].

Однак очікуваного результату подібне звернення не принесло. У липні польські й українські війська продовжували відступати, а Червона армія оволоділа Летичевом, Проскуровим, Кам'янцем-Подільським. Польські й українські збройні формування відійшли за Збруч і на території краю було відновлено радянську владу.

Подальший наступ більшовиків відкинув українську армію у Галичину за Дністер, а польську армію загнав під Варшаву. Однак знекровлені в попередніх боях радянські з'єднання

взяти польської столиці не змогли. Провівши мобілізацію та отримавши воєнну допомогу від Франції, Й. Пілсудський швидко відкинув Червону армію за Буг [26].

У цей несприятливий для молодого Української держави час у газетній періодиці Поділля продовжували з'являтися матеріали, в яких засуджувались і викривалися злочини більшовизму. «Якоюсь безвихідною гіркотою і сумом віє від блискучого зовнішнього боку цього більшовицького руху, – констатував у передовиці часопис «Подольский край». – Ця вакханалія концертів, мітингів, виступи куплетистів і оповідачів нагадує бал під час чуми. Хіба це більшовизм? Цькування одного класу іншим з метою насилля, грабування, експлуатації робітника. Розкидання довкола звинувачень в саботажі, сіяння ворожнечі, проведення окрім фронтової, війну в тилу – ось більшовизм. Й іншим він бути не може, а знамените слово «товариш» є насмішкою над обдуреними громадянами» [27].

Тим часом у серпні розпочалися польсько-радянські переговори. Попри наміри УНР С. Петлюри продовжувати війну, щоб забезпечити умови для існування союзної Польщі, 12 жовтня 1920 р. в Ризі було підписано між РСФСР і УРСР, з одного боку, і Польщею, з іншого, угоду про перемир'я [28]. За його умовами воєнні дії могли тривати ще 6 днів. При цьому застерігалось, що війська протиборчих сторін будуть тимчасово займати територію, на якій вони опиняться в день закінчення війни, тобто 18 жовтня. Польське командування скористалося цим пунктом і взяло під свій контроль значну територію Поділля й Волині. У деяких місцях їм вдалося просунутися вглиб краю до 70 км.

Незважаючи на такий поворот подій, Головний отаман військ УНР С. Петлюра не зміг змиритися з позицією союзників, а тому вирішив тільки зусиллями власних збройних формувань продовжити боротьбу з більшовиками. Відтак для поповнення бойових частин Української армії було оголошено мобілізацію на дійсну військову службу [29], що «сприятиме підняття тих сил, того духу, котрі створять броню для Української держави і будуть гарантією її подальшого становлення і процвітання. Армія скаже своє останнє переможне слово» [30].

25 жовтня польське командування через мирну делегацію в Бердичеві заявило, що воно взагалі знімає з себе будь-яку відповідальність за дії українських національних військових формувань і вважає, що лінія, яку займали польські війська на момент припинення воєнних дій, проходить на схід від Старої Синяви через Новокосянтинів, Літин, Бар, Шаргород, вздовж течії річки Мурафи, до Яруги на Дністрі [31].

Отже, в їхніх руках опинилися Кам'янецький, Проскурівський, Ушицький, Летичівський, частина Могилівського, Вінницького та Літинського повітів. Окрім польських військ, оборону в цьому регіоні зайняли українські війська (40 тис. осіб), а також російські козацькі частини під командуванням генерала Перемикіна, які номінально підпорядковувались генералу Врангелю (10 тис. осіб) і «викликали політичні ускладнення на фронті» [32]. Їм протистояла 14-та радянська армія під командуванням І. Уборевича [33].

Незважаючи на те, що більшовицькі війська вели успішні наступальні операції й були небезпечними виключно за своєю кількістю, у подільській пресі із зовсім протилежного боку відображався моральний дух бійців, «який підтримувався штучно і мав за основу зовсім незрозумілі для загальної маси ідеї. На фронті серед червоноармійців відбулася довільна демобілізація, розпад, викликані укладеним перемир'ям з Польщею... Вони наступали без виконання тактичних маневрів і при повній відсутності стратегії...» [34].

Із захопленням радянською розвідкою документів армії Директорії стало відомо, що її командування планує великий наступ на півночі Подільського плацдарму, метою якого є захоплення Вінниці та Жмеринки. Крім того, петлюрівське командування сподівалося з'єднатися з антирадянськими партизанськими загонами, що діяли за лінією фронту. Командування 41-ої армії вирішило випередити противника і почати наступ. З цією метою 45-ту дивізію було перекинуто з Вінниці в район, що на півдні від Джурина. Зайняли вихідні позиції й інші частини радянських військ.

Відчуваючи безвихідь, Головний отаман військ УНР, уряд і військове керівництво знову звернулися до народу за допомогою в об'єднанні сил для вирішального бою за визволення від більшовицького нашествия. У цьому документі звучав заклик не вірити, що українська армія розбита, бо «вона ще сильна духом, несе лад і спокій, освячений в боях жовто-блакитний прапор, на якому полум'яно світяться слова «За волю святу, за землю народную, за Україну Велику». Поряд із закликом спільними силами врятувати рідний край, влада УНР ніби звітувала, чого досягнуто за три революційних роки. Зокрема, зазначалося, що в Україні знайшли мирне і вільне співжиття всі національні меншини, налагодилася торгівля, держави

Європи вийшли на шлях розвитку політичних і торгівельних зносин, готувався акт амністії «всім синам Батьківщини, які заблукали в житті й готові викупити свою провину, ставши в оборону рідної державності» [35].

Хоча звертання про допомогу було почутим, проте виявилось занадто пізно. 10 листопада Червона армія перейшла в наступ на багатьох ділянках фронту. 45-та дивізія в цей день збила з позицій дві стрілецькі дивізії Директорії та прорвала фронт у напрямку Чернівці – Муровані Курилівці. У ході цих боїв була фактично виведена з ладу одна з найкращих частин Петлюри – «залізна дивізія», захоплено близько 400 полонених, 6 гармат, 11 кулеметів, великий обоз [36]. Внаслідок цього прориву українська армія змушена була почати відхід по всьому фронту.

Під ударами радянських військ, що вийшли на лінію Кузьмин – Лянцкорунь, 16 листопада об'єднані польсько-українські війська із значними запасами матеріальних цінностей, продовольчими обозами залишили державний центр УНР – Кам'янець-Подільський. Сучасний дослідник С. Литвин у зв'язку з цим наголошує: «Давнє місто над Смотричем лишилося в історії як цитадель в Українській державі ХХ ст., остання столиця УНР» [37].

Єдиним центром опору став Проскурів, який обороняли найбільш боєздатні частини С. Петлюри і Кавказький зведений козацький полк під командуванням полковника Яковлева. У ніч з 19 на 20 листопада 1920 р. розпочався запеклий бій за місто. На ранок радянські війська увірвалися в Проскурів.

Після цього рештки українського, польського й російського війська розпочали евакуацію через р. Збруч. Проте здійснити її повністю не вдалося. Вранці 22 листопада бригада Г. Котовського форсованим маршем вийшла з с. Ванієвки, що поблизу Чорного Острова, у напрямку на Волочиськ. Сюди ж рушив корпус Червоного козацтва В. Примакова. Зламавши опір військ, що прикривали переправу через р. Збруч на лінії Гарнишівка – Янушівці, бригада Г. Котовського надвечір 22 листопада ввірвалася у Волочиськ. Останніх п'ять верст до міста котовці пройшли галопом під шквальним артилерійським і кулеметним вогнем. Із захопленням Волочиська відрізані від переправи українські воїни потрапили в полон.

Волочиська операція завершила смугу кровопролитних боїв між регулярними військами протиборчих сторін на теренах краю. Польський Сейм відмовився продовжувати війну. Українські частини, що перейшли кордон Польщі, були роззброєні й розміщені в спеціальних таборах. 21 травня 1921 р. в одному з них з'явився Й. Пілсудський, віддав честь українським офіцерам і сказав: «Панове, я вас перепрошую. Я вас дуже перепрошую» [38].

Однак навіть після того, як у листопаді 1920 р. останній солдат української, польської та білої армій покинув Подільський регіон, більшовикам було далеко до повного контролю над подільським населенням [39]. Велика кількість селянства, особливо заможного, залишалася запеклим ворогом «червоного терору комунізму»⁴⁰, продовжувала вперту, хоча і неузгоджену партизанську війну з більшовиками за волю і самостійність України.

Отже, здійснивши аналіз демократичних часописів Поділля 1920 р., можна зробити висновок, що в останній період Директорії УНР на пресу лягли відповідальні завдання захищати, організовувати та виховувати народ. Газетна періодика впливала на перебіг національно-визвольних змагань, висвітлювала настрої різних соціальних верств, відображала амплітуду всіх суспільно-політичних перетворень в регіоні, об'єктивно оцінювала значення українсько-польських відносин в антибільшовицькій боротьбі.

Подільська преса зафіксувала досвід і багато повчальних уроків, які не втратили своєї актуальності на сучасному етапі розбудови української державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Україна між світовими війнами (1914-1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навч. посіб. / Реєнт О., Коляда І. – К.: Школа, 2004. – С. 268.
2. Україна. – 1920. – 26 трав.
3. Станович М. Йозеф та Симон // Вінниччина. – 1992. – 31 жов.
4. Хвиля. – 1920. – 14 трав.
5. Там само. – 1920. – 15 трав.
6. Там само. – 1920. – 13 трав.
7. Подольський край. – 1920. – 30 мая.
8. Там само.
9. Хвиля. – 1920. – 8 трав.

10. Воловик В., Вініковецький С. З історії громадянської війни на Вінниччині (1920) // З історії радянської Вінниччини. – Вінниця, 1960. – С. 10.
11. Вісті ВУЦВК і Харківського губвиконкому. – 1920. – 5 черв.
12. Стецюк В. Вінницьке повітове земство в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.13. – С. 370.
13. Хвиля. – 1920. – 16 трав.
14. ДАВО. – Ф. Д – 255. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 26.
15. Хвиля. – 1920. – 16 трав.
16. Там само. – 1920. – 8 трав.
17. Подольский край. – 1920. – 30 апр.
18. Україна. – 1920. – 27 трав.
19. Наш шлях. – 1920. – 18 трав.
20. Україна. – 1920. – 24 трав.
21. Хвиля. – 1920. – 20 трав.
22. Станович М. «В бурю та серед скель...» // Вінниччина. – 1992. – 7 листоп.
23. Малигін А. Вінниччина в добу Директорії // Тези доповідей 15-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 14 травня 1996 р. – Вінниця, 1996. – С.40.
24. Станович М. «Запануєм, браття милі, в червоній сторонці...» // Вінниччина. – 1992. – 14 листоп.
25. Хвиля. – 1920. – 18 трав.
26. Крип'якевич І., Гнаткевич Б. Історія українського війська: в 12-ти вип. – Тернопіль: Збруч, 1992-1993. – Репринтне вид. кн. 1936 р. – Вип. 12. – С. 567.
27. Подольский край. – 1920. – 26 сент.
28. Воловик В., Зінько Ю. Останні події Української революції 1917-1920 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 41.
29. Подольский край. – 1920. – 29 сент.
30. Там само. – 1920. – 1 окт.;
31. ЦДАРА Російської Федерації. – Ф. 1499, оп. 1, спр. 119. – Арк. 23-26.
32. Подольский край. – 1920. – 26 окт.
33. Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво. – К., 1961. – С. 141.
34. Подольский край. – 1920. – 27 окт.
35. Там само. – 1920. – 11 нояб.
36. Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво. – К., 1961. – С. 141.
37. Завальнюк О., Комарницький О. В часи української революції // Кам'янець-Подільський: історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 75.
38. Рубльов О., Рєсєнт О. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 244.
39. Рибак І. Наш край в історії України. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – С. 137.
40. Подольский край. – 1920. – 5 окт.

О.А. Мельничук

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (20–30-ТІ РР. ХХ СТ.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДАВО УКРАЇНИ

Наукове дослідження історії становлення та функціонування системи соціального страхування в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. дозволяє виокремити цілий спектр джерел, які, тією чи іншою мірою висвітлюють діяльність страхових органів у зазначений період. До вказаного переліку входять архівні фонди радянських, партійних та, безпосередньо, страхових органів різних рівнів; опубліковані союзні та республіканські нормативні акти, що регулювали відносини у сфері соціального страхування; матеріали офіційної та відомчої статистики; збірники документів та матеріалів; періодичні видання тих часів – журнали, газети, бюлетені. Кожна із вказаних груп джерел відіграла важливу роль у створенні цілісної та об'єктивної характеристики діяльності органів соціального страхування та визначенні їх місця і ролі у системі соціального захисту населення України досліджуваного періоду.

Метою зазначеної статті є аналіз однієї із базових груп джерел – матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), переважна більшість яких вперше вводяться до наукового обігу. У статті подано характеристику фондів даної установи, що містять відомості про діяльність органів соціального страхування УСРР у 20 – 30-ті рр. ХХ ст.

10. Воловик В., Вініковецький С. З історії громадянської війни на Вінниччині (1920) // З історії радянської Вінниччини. – Вінниця, 1960. – С. 10.
11. Вісті ВУЦВК і Харківського губвиконкому. – 1920. – 5 черв.
12. Стецюк В. Вінницьке повітове земство в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.13. – С. 370.
13. Хвиля. – 1920. – 16 трав.
14. ДАВО. – Ф. Д – 255. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 26.
15. Хвиля. – 1920. – 16 трав.
16. Там само. – 1920. – 8 трав.
17. Подольский край. – 1920. – 30 апр.
18. Україна. – 1920. – 27 трав.
19. Наш шлях. – 1920. – 18 трав.
20. Україна. – 1920. – 24 трав.
21. Хвиля. – 1920. – 20 трав.
22. Станович М. «В бурю та серед скель...» // Вінниччина. – 1992. – 7 листоп.
23. Малигін А. Вінниччина в добу Директорії // Тези доповідей 15-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 14 травня 1996 р. – Вінниця, 1996. – С.40.
24. Станович М. «Запануєм, браття милі, в червоній сторонці...» // Вінниччина. – 1992. – 14 листоп.
25. Хвиля. – 1920. – 18 трав.
26. Крип'якевич І., Гнаткевич Б. Історія українського війська: в 12-ти вип. – Тернопіль: Збруч, 1992-1993. – Репринтне вид. кн. 1936 р. – Вип. 12. – С. 567.
27. Подольский край. – 1920. – 26 сент.
28. Воловик В., Зінько Ю. Останні події Української революції 1917-1920 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 41.
29. Подольский край. – 1920. – 29 сент.
30. Там само. – 1920. – 1 окт.;
31. ЦДАРА Російської Федерації. – Ф. 1499, оп. 1, спр. 119. – Арк. 23-26.
32. Подольский край. – 1920. – 26 окт.
33. Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво. – К., 1961. – С. 141.
34. Подольский край. – 1920. – 27 окт.
35. Там само. – 1920. – 11 нояб.
36. Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво. – К., 1961. – С. 141.
37. Завальнюк О., Комарницький О. В часи української революції // Кам'янець-Подільський: історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 75.
38. Рубльов О., Рєєнт О. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 244.
39. Рибак І. Наш край в історії України. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – С. 137.
40. Подольский край. – 1920. – 5 окт.

О.А. Мельничук

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (20–30-ТІ РР. XX СТ.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДАВО УКРАЇНИ

Наукове дослідження історії становлення та функціонування системи соціального страхування в Україні у 20 – 30-х рр. XX ст. дозволяє виокремити цілий спектр джерел, які, тією чи іншою мірою висвітлюють діяльність страхових органів у зазначений період. До вказаного переліку входять архівні фонди радянських, партійних та, безпосередньо, страхових органів різних рівнів; опубліковані союзні та республіканські нормативні акти, що регулювали відносини у сфері соціального страхування; матеріали офіційної та відомчої статистики; збірники документів та матеріалів; періодичні видання тих часів – журнали, газети, бюлетені. Кожна із вказаних груп джерел відіграла важливу роль у створенні цілісної та об'єктивної характеристики діяльності органів соціального страхування та визначенні їх місця і ролі у системі соціального захисту населення України досліджуваного періоду.

Метою зазначеної статті є аналіз однієї із базових груп джерел – матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), переважна більшість яких вперше вводяться до наукового обігу. У статті подано характеристику фондів даної установи, що містять відомості про діяльність органів соціального страхування УСРР у 20 – 30-ті рр. XX ст.

Класифікуючи архівні фонди за обсягом матеріалу, слід відзначити, що найбільш змістовним є фонд Головного управління соціального страхування України (Ф. 2851), органу, що здійснював безпосереднє управління соціальним страхуванням. Хронологічні рамки фонду включають 1922-1933 рр., тобто увесь період існування вказаного управління, однак за кількістю справ найбільш представлені 1923-1930-ті рр., тобто час перебування соцстраху у відомчій підпорядкованості наркомату праці. Дещо фрагментарно представлений початковий період становлення соцстраху в рамках НКСЗ у 1922 р. та функціонування управління після реорганізації 1931 р. відповідно до умов реконструктивного періоду.

Серед матеріалів фонду, розміщених за хронологічним принципом, можна зустріти різні типи документів. Тут містяться, передусім, керівні вказівки для Головсоцстраху УСРР з боку союзних та республіканських радянських, партійних, господарських та профспілкових органів, поданих у вигляді відомчих нормативних актів – законів, постанов, положень, наказів, інструкцій, розпоряджень. Такі директивні матеріали відображають, насамперед, відношення вказаних органів до соціального страхування як організаційно-правової форми та визначають її місце в системі соціального захисту.

Безпосередню реакцію страхових органів на керівні приписи, суперечності та складнощі у взаємовідносинах містять матеріали листування управління соціального страхування із вказаними установами. Зокрема, у фондах відображене активне листування Головсоцстраху УСРР із РНК, ВЦВК, НКП, НКСЗ, НКОЗ, НКО, ВЦРПС, ВРНГ, Держпланом як на союзному, так і республіканському рівнях. Так у листуванні із господарськими органами основною темою було визначення страхових тарифів, встановлення розмірів страхових внесків та пільг для державних промислових підприємств, ліквідація заборгованостей зі сплати внесків, забезпечення робітників страховою допомогою у необхідних розмірах [1, спр.65, 161, 200]. Відносини із ВУЦВК стосувалися переважно мірою пенсійного забезпечення промислових робітників [1, спр. 17, 160, 278, 405]. У листах до радянських органів управління соціального страхування найчастіше порушувало питання про фінансове забезпечення органів соціального страхування, ставлячи вимоги про необхідність підвищення тарифів страхових внесків, надання кредитів та позик [1, спр. 64, 278, 922]. Темою листування із ВЦРПС [1, спр. 61]) та ВУРПС [1, спр.22, 750] були питання, пов'язані з охороною праці, пенсійним забезпеченням інвалідів праці.

Партійні органи рідко втручалися безпосередньо у роботу ГУСС, як правило, це здійснювалося через «приводні паси» – профспілки. Однак у ключові моменти зміни соціальної політики партійне керівництво у директивних матеріалах визначало основні принципи соціальної політики та напрямки розвитку соціального страхування. Так при відродженні соціального страхування з переходом до НЕПу державна партія виступила за посилення впливу за діяльністю страхових органів, запобігаючи декласуванню пролетарських елементів та перетворенню соціального страхування у самостійний напрям робітничого руху. Наступний період активізації був пов'язаний із необхідністю реформування соціального страхування в умовах відродження соціалістичного наступу наприкінці 1920-х рр..

Найбільша кількість відомчих розпоряджень та активність взаємного листування припадає на ті органи, що здійснювали безпосереднє керівництво соціальним страхуванням в Україні. Серед них – Центральне управління соціального страхування СРСР (Цусстрах, ЦУСС) [1, спр.58, 159, 179, 225, 281, 588, 684, 805, 818, 844, 999, 1126, 1172], Союзна рада соціального страхування (СРСС) при НКП СРСР [1, спр.1043], Всеукраїнська рада соціального страхування (ВУРСС) при НКП УСРР [1, спр.364, 370, 590, 917, 1039]. Переписка із союзними органами соцстраху дозволяє простежити спільні та відмінні риси даного інституту в межах СРСР, визначивши на цьому фоні особливості діяльності органів соціального страхування в Україні. ВУРСС виступала, насамперед, координаційним органом уряду, що здійснював загальне керівництво соціальним страхуванням, тому через її діяльність простежуються вплив соціального страхування на різні сфери суспільного життя.

Неодмінною цінністю для дослідження проблеми є збереження майже у повному обсязі щорічних постанов, обіжників, інструкцій, телеграм [1, спр.1, 2, 35, 36, 137, 138, 757, 925, 1040, 1041, 1127], а також переважної більшості щорічних звітів ГУСС [1, спр.134, 151, 166, 271, 872, 1037, 1052, 1175] та губсоцстрахів УСРР [1, спр.6, 46], які дозволяють простежити основні напрямки розвитку та стан органів соціального страхування України. На відміну від оброблених матеріалів офіційної статистики, основним завданням яких було підтвердження успіхів соціалістичного будівництва, безпосередні звіти страхових органів відображали

здебільшого реальний стан справ, фіксуючи труднощі та суперечності практики соціального страхування того часу.

Важливими для концептуального розуміння діяльності страхових органів є стенографічні звіти з'їздів та нарад за участю представників соцстраху, протоколи засідань Всеукраїнської ради соціального страхування, протоколи колегії ВУРПС тощо [1, спр.272, 1052]. Дискусії, зафіксовані у стенограмах вказаних зібрань на початковому етапі розвитку соцстраху, відбивають погляди різних політичних сил стосовно даної організаційно-правової форми соціального захисту.

Окрім директивних та звітних документів, фонд включає в себе і матеріали обстежень органів соціального страхування партійними, радянськими та спеціальними контролюючими республіканськими та союзними органами, а також інспекторами ГУСС щодо становища страхових органів на місцях. Так у фонді збереглися матеріали обстежень ГУСС УСРР, проведені союзним НКП у 1923, 1926, 1928 р. [1, спр.40, 134]; НК РСІ СРСР – у 1928-29 р. [1, спр.813] ; комісіями ЦК ВКП(б) та КП(Б)У – у 1922, 1929, 1935, 1936 рр. [1, спр.994]. Змістовними є власні анкетні дані, які надсилалися губернськими, оружними та районними страховими органами до ГУСС УСРР. Так, наприклад, анкети губсоцстрахів України про становище і розвиток справи соціального страхування протягом 1922 р. [1, спр. 33] дозволяють, з точністю до календарних днів, з'ясувати процес зародження страхових органів у різних регіонах України та особливості їх діяльності на початковому етапі. Збережені акти передачі [1, спр.78] дають змогу простежити перехід соціального страхування від народного комісаріату соціального забезпечення до народного комісаріату праці у січні-лютому 1923 р..

Практика органів соціального страхування, окрім щорічних фінансових та статистичних звітів, відображена у зведених табличних даних, які подавалися органами соціального страхування до ГУСС УСРР [1, спр.107, 355, 1038), в тому числі за різними видами страхування. До них, наприклад, належать: річні зведені таблиці з тимчасової непрацездатності [1, спр.112, 266, 354, 495]; зведені дані за округами про склад інвалідів та забезпечення їх пенсіями [1, спр.499]; звіти про забезпечення застрахованих медичною та санаторно-курортною допомогою [1, спр.507, 745, 906]; відомості страхових кас про виплату допомоги безробітним [1, спр.844]. Найменшою мірою у фонді Головоцстраху УСРР представлені матеріали про практичну діяльність страхових органів у 1931-1933 р., що пояснюється зменшенням впливу управління на органи соціального страхування, після їх реорганізації у червні 1931 р. та послаблення щорічної звітності. Однак серед документів вказаного періоду значну цінність мають відомості про виконання завдань першого п'ятирічного плану та визначення перспектив розвитку соціального страхування у другій п'ятирічці [1, спр.1153], листування із ЦУСС СРСР та відомості про проведення оздоровчих кампаній, медобслуговування застрахованих, виплату пенсій [1, спр. 1154, 1157, 1172], фінансово-статистичні звіти окружних кас соціального страхування [1, спр. 1175].

Загалом систематизовані в описі фонду ГУСС УСРР документи можна класифікувати на дві групи. Перша включає в себе нормативно-правові документи та матеріали про їх застосування (декрети, постанови, розпорядження, директиви, обіжники, накази, положення, роз'яснення, плани, протоколи, угоди, листування, телеграми). Друга група документів має аналітичне спрямування (звіти, зведення, статистичні таблиці, анкети, доповідні записки, відомості). У комплексі вони є базовими для розуміння теорії та практики соціального страхування у 1920 – 1930-х рр..

Дослідження діяльності органів соціального страхування у 1933-1937 рр. було б неможливими без опрацювання матеріалів фонду Всеукраїнської ради професійних спілок (Ф. 2605). Об'єднанням НКП УСРР та ВУРПС у вересні 1933 р. та передачею соціального страхування у відання профспілок пояснюється подальше збереження матеріалів про діяльність страхових органів у фонді даної установи. Вже, починаючи із січня 1932 р., невід'ємним підрозділом республіканської ради профспілок є бюро соцстраху, що стає своєрідним директивним та інформаційно-аналітичним центром діяльності органів соціального страхування. До моменту передачі соцстрахування профспілкам інструктори бюро провели всебічне обстеження усіх напрямків роботи органів соціального страхування. Так в описі 3 фонду збереглися такі матеріали: про стан роботи Українського республіканського комітету соцстраху (11 січня 1932 р. – 19 серпня 1933 р.) [2, спр.1592]; з обстеження діяльності обласних кас соцстраху (серпень 1932 – травень 1933 р.) [2, спр.1595]; матеріали з обстеження діяльності районних страхових кас та будинків відпочинку (січень – жовтень 1932 р.) [2,

спр.1596]; матеріали про виконання бюджету республіканських органів соцстраху (листопад-грудень 1932 р.) [2, спр.1598]; акт комісії з ревізії Всеукраїнської територіальної каси соціального страхування за 1932 р. [2, спр.1594]; відомості про виконання бюджету органами соцстраху за першу п'ятирічку з 1928 по 1932 р. [2, спр.1598] тощо.

Документальні матеріали опису 4 фонду українських профспілок відображають новий період діяльності органів соціального страхування, що позначився зміною основного їх призначення: від забезпечення соціальних ризиків до обслуговування рекордних темпів соціалістичного наступу в умовах модернізації народного господарства. Із ліквідацією територіальної страхової мережі та створення виплатних пунктів на підприємствах зменшилася кількість директивних матеріалів для низових органів. Основними з них стають обіжники бюро соцстраху ВУРПС та Всеукраїнської республіканської каси соціального страхування [2, спр.287, 515, 775, 908, 974], останній з яких датований 29 березням 1937 р.. Протягом вказаного періоду через відсутність звітів місцевих органів соціального страхування усі статистичні матеріали подаються у вигляді зведених балансів бюро, бюджету соцстраху, журналів обліку прибутків-видатків Всеукраїнської республіканської територіальної каси [2, спр.294, 297в]. Останні статистичні дані про структуру та штати бюро соцстраху датуються серпнем 1934 р. [2, спр.537]. Оскільки протягом вказаного періоду кошти соцстраху спрямовуються переважно на соціально-побутове обслуговування робітників провідних галузей економіки та потреби державного бюджету, акти обстежень контролюючих органів відображають лише статистичні дані про використання коштів на медико-санітарне та профілактичне обслуговування робітників [2, спр.500, 502], забезпечення харчуванням шкіл та дошкільних установ [2, спр.297а], трудове працевлаштування пенсіонерів [1, спр.532]

Оскільки впродовж 1923-1933 рр. органи соціального страхування знаходилися у відомчому підпорядкуванні Народного комісаріату праці УСРР, то матеріали фонду вказаного наркомату (Ф. 2623) слугують важливим джерелом для оцінки діяльності органів соціального страхування та визначення їх місця в системі соціального захисту. Особливістю окремих матеріалів є їх вищий ієрархічний статус, який відбиває основні напрямки соціальної політики впродовж 1920 – 1930-х рр.. Зокрема у фонді містяться витяги із протоколів засідань Політбюро, секретаріату ЦК КП(б)У, президії ВУЦВК, Південбюро ВЦРПС, що відображають дискусії радянсько-партійних органів щодо напрямків розвитку соціального страхування [3, спр.1142, 1143, 1144, 1200, 1606, 2314, 2812, 3082, 3571, 3739, 3800, 5552, 6777]. Стенограми Всеукраїнських нарад (з жовтня 1922 р.) та з'їздів (з травня 1925 р.) працівників відділів праці та соціального страхування [3, спр.1209, 1210, 1211, 1656, 2079, 2366, 2825, 2826, 4511а, 5526, 6785], що містять тези доповідей та резолюції із соціального страхування, дозволяють не лише простежити успіхи та недоліки в діяльності органів соціального страхування, але й відобразити специфіку їх роботи у різних регіонах України.

Щорічні звіти про роботу НКП УСРР 1923-1933 рр. [3, спр.1641, 1642, 2082, 2083, 2773, 2827], невід'ємною структурною частиною якого було управління соціального страхування, дозволяють простежити динаміку розвитку системи соціального страхування в Україні впродовж вказаного періоду в якісних та кількісних вимірах. У свою чергу, доповіді про роботу, звіти та плани діяльності вказують на їх регіональні особливості. Окрім загальних систематизованих даних, у справах фонду підібрані матеріали, що стосуються окремих напрямків діяльності страхових органів. Так статистичні дані відділів праці, що відображають стан та рух безробітних упродовж 1920-х рр. [3, спр.922, 1099, 2217, 2263], баланси страхових органів з боротьби із безробіттям [3, спр.1581], документи Центрального комітету по боротьбі із безробіттям при УЄН [3, спр.1238], плани та кон'юнктурні огляди про стан ринку праці в Україні, організацію та діяльність трудових колективів [3, спр.3080, 3548] дають змогу зробити висновки про ефективність діяльності страхових органів України щодо забезпечення безробітних. Звіти окружних страхових кас про направлення робітників та службовців на курорти, в санаторії та будинки відпочинку [3, спр. 2215, 6687], опублікування кошторисів витрат на утримання профілактичних установ, забезпечення застрахованих медичною допомогою [3, спр. 1594] сприяють визначенню рівня медичного страхування. Страхування тимчасової та постійної втрати працездатності простежується через звіти відділів охорони праці про стан техніки безпеки та травматизму у провідних галузях економіки УСРР [3, спр. 2129, 2622, 2932, 3796, 5216, 6753], відомості про кількість оплачених днів непрацездатності та склад інвалідів праці [1, спр. 1545, 6443, 6547] тощо. Важливим моментом для оцінки роботи страхових органів є збереження у фонді документів за 1931-1933 рр.

Особливу роль для визначення структури та штату управління соціального страхування УСРР у 1922 – 1933 рр. відіграв третій опис Ф. 2623. Він містить списки та анкети працівників управління у 1920-1933 рр. [3, спр. 2, 41, 74]; накази та розпорядження по особовому складу [3, спр. 3, 13, 73, 113, 170]; листування із ЦК КП(б)У та ВУЦВК з приводу керівних призначень [3, спр. 15, 83]; посвідчення, мандати та довідки, видані інструкторам із соціального страхування; витяги із трудових списків співробітників Головоцстраху [3, спр. 133]. Останні відомості про особистий склад управління стосуються, на жаль, 1930 р.

Становлення соціального страхування при переході до НЕПу відбувалося в рамках народного комісаріату соціального забезпечення. Саме тому матеріали фонду вказаного наркомату (Ф. 348) є необхідними для дослідження початкового етапу зародження соціального страхування як форми соціального захисту населення в умовах ринкових відносин.

Колекція фонду, передусім, представлена підбіркою документів про роботу Управління соціального страхування протягом лютого – грудня 1922 р. [4, спр. 572, 573], що включає в себе обіжники, інструкції, протоколи, висновки та листування. Становлення фінансової системи соцстраху відображають телеграми завідувачів губернськими відділами соціального забезпечення про надходження внесків у квітні-травні 1922 р. [4, спр. 608], документи про створення та збирання внесків до фонду соціального страхування у 1922 р. [4, спр. 770, 796]. Матеріали всеукраїнської наради завгубсобезами, зібрані протягом 7-24 березня 1922 р. [4, спр. 623], відображають дискусії в системі органів влади щодо організаційного керівництва соціальним страхуванням. У 1923-1930 рр. у фонді НКСЗ відображені лише матеріали про спільну діяльність Головоцстраху та Наркомату соціального забезпечення із обслуговування пенсіонерів в інвалідних установах соцзабезу [4, спр. 2280, 2290] та про оплату частини пенсій персональних та академічних пенсіонерів з бюджету сектору соціального страхування [4, спр. 2261].

Певна частка матеріалів, що характеризують кількісні показники діяльності органів соціального страхування знаходиться у фонді Української загальнопланової комісії при Українській економічній нараді (Укрдержплану) (Ф. 337), зокрема, його економічної секції (1922-1925 рр) та секції праці (1925-1928 рр). Окрім звітів ГУСС, НКСЗ та НКОЗ УСРР за 1922-1927 рр. [5, спр. 879, 4675, 5921, 6115, 6156, 7456, 7474] у фонді містяться річні фінансові звіти Українського курортного управління за 1924-1928 рр. [5, спр. 3229, 4676, 5922], відділу робітничої медицини за 1922-1927 рр. [5, спр. 878], які відбивають особливості медичного страхування в УСРР. Фінансове становище страхових органів відображено в протоколах засідань бюджетно-фінансової секції Укрдержплану та матеріалах до них [5, спр. 867]. Серед планових документів, насамперед, перспективний п'ятирічний план розвитку соціального страхування на Україні на 1928/29 – 1932/33 рр. [5, спр. 7463].

Висвітлення основ медичного страхування у 1920 – 1930-х рр. було б неповним без використання матеріалів архівного фонду народного комісаріату охорони здоров'я УСРР (Ф. 342). У 1922-1927 рр. при наркоматі функціонував відділ робітничої медицини (Рабмед), який здійснював керівництво медичним страхуванням. У фонді збереглися: протоколи засідань колегії відділу робітничої медицини 1923-1925 рр.; обіжники та інструкції відділу на місця з приводу надання медичної допомоги застрахованим 1922-1927 рр.; листування відділу із ГУСС УСРР, НКОЗ УСРР, НКП УСРР, губернськими і окружними відділами та інспекціями охорони здоров'я. Зазначені матеріали не лише розкривають правовий статус медичного страхування, але й дають можливість оцінити ефективність діяльності лікарняних установ робітничої медицини. Цікавими в цьому плані видаються матеріали про стан лікарської мережі страхової медицини УСРР у березні-грудні 1922 р. [6, спр. 1229], матеріали лікарсько-контрольних та лікарсько-експертних комісій у 1925-1927 рр. [6, спр. 1413, 2010]. Невід'ємною складовою медичного страхування було надання профілактичної допомоги застрахованим через направлення їх до будинків відпочинку, санаторіїв, курортів. У колекції фонду містяться відомості про розподіл санаторно-курортних місць по округах України у 1924-1926 рр. [6, спр. 1441], листування з питань профілактики в установах робітничої медицини у жовтні 1926 – березні 1928 рр. [6, спр. 2657], листування про організацію роботи санаторіїв та курортів у 1927-1929 рр. [6, спр. 2665], їх будівництво та утримання впродовж жовтня 1925 – вересня 1927 рр. [6, спр. 2033].

Окремі матеріали, що стосуються пенсійного страхування, зберігаються у фонді Всеукраїнського центрального виконавчого комітету робітничих, солдатських та червоноармійських депутатів (ВУЦВК) (Ф. 1). Зокрема, у третьому описі фонду можна знайти

.....
листування із Головносоцстрахом про призначення та виплату пенсій інвалідам праці та громадянської війни, робітникам-винахідникам, персональним пенсіонерам у 1923-1930 рр. [7, спр.26, 70, 78, 1807], видачу допомог безробітним, оплату понаднормових робіт [7, спр.116], визначення розмірів страхових внесків [7, спр.1814].

Отже, у фондах ЦДАВО міститься значний масив матеріалів, пов'язаних із діяльністю органів соціального страхування УСРР у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Різноманітні за змістом та формою, із різним ступенем репрезентативності та достовірності, вони, в цілому, достатньо повно відображають теорію та практику органів соціального страхування досліджуваного періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО України. – Ф.2851. Головне управління соціального страхування при НКП УСРР.
2. ЦДАВО України. – Ф.2605. Всеукраїнська рада професійних спілок.
3. ЦДАВО України. – Ф.2623. Народний комісаріат праці УСРР.
4. ЦДАВО України. – Ф.348. Народний комісаріат соціального забезпечення УСРР.
5. ЦДАВО України. – Ф.337. Українська державна загально планова комісія при економічній нараді (Укрдержплан).
6. ЦДАВО України. – Ф.342. Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР.
7. ЦДАВО України. – Ф.1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад робітничих, солдатських і червоноармійських депутатів.

Б.М. Ратніков

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА В МОРСЬКИХ ДЕСАНТНИХ ОПЕРАЦІЯХ В КРИМУ (1941-1943 РР.)

Історіографія Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій цілком відповідає матриці історіографії Другої світової війни, і її доцільно аналізувати за генезою та періодами.

За генезою доцільно виділити два напрями – радянський та західний.

Надзвичайно широко висвітлені події операцій в радянській історіографії. Проте загальною рисою радянських джерел періоду 1941-1985 років є висока ступінь догматизму. На відміну від західної історіографії, в якій, як правило, спостерігається різноманіття точок зору, для радянської характерним є дотримання усталених на найвищому рівні поглядів, відсутність альтернативних точок зору, що легко пояснюється стилем державного управління того часу. Всі офіційні оцінки Другої світової війни в радянський період відповідали ідеологічним і політичним догмам. Відповідно ці догми проходили через всі опубліковані у радянському відкритому друці роботи. Це призводило до необ'єктивного, однобічного висвітлення подій, ігнорувалися документи, що були, факти, а альтернативні оцінки висловлювались тільки в неофіційних джерелах і могли потягнути відповідальність, «за фальсифікацію», аж до кримінальної. Тому практично повністю були відсутні наукові дискусії, намагання відновлення об'єктивності висвітлення ходу історії, в наслідку і до істотної втрати об'єктивності радянської історичної науки в цілому.

Магістральний напрям висвітлення подій Великої Вітчизняної війни та кожної операції, включно з Керченсько-Феодосійською та Керченсько-Ельтигенською морськими десантними операціями визначали такі роботи: «Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945», «История второй мировой войны 1939–1945», «Важнейшие операции Великой Отечественной Войны», «Історія Української РСР», «Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» тощо [1-6]. Відхилення радянської історіографії у бік роздування успіхів і досягнень привів до того, що про недоліки в підготовці країни до оборони, про поразки і втрати в ході війни говорилося мимохідь, без глибокого аналізу причин, а про ряд подій, які могли тлумачитись на шкоду керівництву КППС і країни або кинути тінь на пануючий режим, взагалі замовчувалось. Так, наприклад, дослідження та широке висвітлення розгрому трьох радянських армій частиною військ 11 армії вермахту в Криму, в той час як переважна більшість її військ штурмувала Севастополь, стало можливим лише після припинення існування Радянського Союзу.

Загальна тенденція однобічного висвітлення подій Великої Вітчизняної війни властива і тогочасним виданням, що висвітлювали ведення бойових дій видів збройних сил, окремих об'єднань і з'єднань. Зокрема в роботах «Боевая летопись военно-морского флота 1941-1942», «Боевой путь Советского Военно-Морского Флота», «Действия Военно-морского флота в

.....
листування із Головносоцстрахом про призначення та виплату пенсій інвалідам праці та громадянської війни, робітникам-винахідникам, персональним пенсіонерам у 1923-1930 рр. [7, спр.26, 70, 78, 1807], видачу допомог безробітним, оплату понаднормових робіт [7, спр.116], визначення розмірів страхових внесків [7, спр.1814].

Отже, у фондах ЦДАВО міститься значний масив матеріалів, пов'язаних із діяльністю органів соціального страхування УСРР у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Різноманітні за змістом та формою, із різним ступенем репрезентативності та достовірності, вони, в цілому, достатньо повно відображають теорію та практику органів соціального страхування досліджуваного періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО України. – Ф.2851. Головне управління соціального страхування при НКП УСРР.
2. ЦДАВО України. – Ф.2605. Всеукраїнська рада професійних спілок.
3. ЦДАВО України. – Ф.2623. Народний комісаріат праці УСРР.
4. ЦДАВО України. – Ф.348. Народний комісаріат соціального забезпечення УСРР.
5. ЦДАВО України. – Ф.337. Українська державна загально планова комісія при економічній нараді (Укрдержплан).
6. ЦДАВО України. – Ф.342. Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР.
7. ЦДАВО України. – Ф.1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад робітничих, солдатських і червоноармійських депутатів.

Б.М. Ратніков

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА В МОРСЬКИХ ДЕСАНТНИХ ОПЕРАЦІЯХ В КРИМУ (1941-1943 РР.)

Історіографія Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій цілком відповідає матриці історіографії Другої світової війни, і її доцільно аналізувати за генезою та періодами.

За генезою доцільно виділити два напрями – радянський та західний.

Надзвичайно широко висвітлені події операцій в радянській історіографії. Проте загальною рисою радянських джерел періоду 1941-1985 років є висока ступінь догматизму. На відміну від західної історіографії, в якій, як правило, спостерігається різноманіття точок зору, для радянської характерним є дотримання усталених на найвищому рівні поглядів, відсутність альтернативних точок зору, що легко пояснюється стилем державного управління того часу. Всі офіційні оцінки Другої світової війни в радянський період відповідали ідеологічним і політичним догмам. Відповідно ці догми проходили через всі опубліковані у радянському відкритому друці роботи. Це призводило до необ'єктивного, однобічного висвітлення подій, ігнорувалися документи, що були, факти, а альтернативні оцінки висловлювались тільки в неофіційних джерелах і могли потягнути відповідальність, «за фальсифікацію», аж до кримінальної. Тому практично повністю були відсутні наукові дискусії, намагання відновлення об'єктивності висвітлення ходу історії, в наслідку і до істотної втрати об'єктивності радянської історичної науки в цілому.

Магістральний напрям висвітлення подій Великої Вітчизняної війни та кожної операції, включно з Керченсько-Феодосійською та Керченсько-Ельтигенською морськими десантними операціями визначали такі роботи: «Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945», «История второй мировой войны 1939–1945», «Важнейшие операции Великой Отечественной Войны», «Історія Української РСР», «Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» тощо [1-6]. Відхилення радянської історіографії у бік роздування успіхів і досягнень привів до того, що про недоліки в підготовці країни до оборони, про поразки і втрати в ході війни говорилося мимохідь, без глибокого аналізу причин, а про ряд подій, які могли тлумачитись на шкоду керівництву КПРС і країни або кинути тінь на пануючий режим, взагалі замовчувалось. Так, наприклад, дослідження та широке висвітлення розгрому трьох радянських армій частиною військ 11 армії вермахту в Криму, в той час як переважна більшість її військ штурмувала Севастополь, стало можливим лише після припинення існування Радянського Союзу.

Загальна тенденція однобічного висвітлення подій Великої Вітчизняної війни властива і тогочасним виданням, що висвітлювали ведення бойових дій видів збройних сил, окремих об'єднань і з'єднань. Зокрема в роботах «Боевая летопись военно-морского флота 1941-1942», «Боевой путь Советского Военно-Морского Флота», «Действия Военно-морского флота в

Великой Отечественной войне», «Краснознаменный Черноморский флот», «История военно-морского искусства», «Советское военно-морское искусство», «Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне» [7-14] чимало сторінок присвячено веденню Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій. Проте і в них події висвітлювались в основному в позитивному аспекті, а про помилки та недоліки підготовки та ведення операцій згадувалось досить стримано. Крім того, зазначені роботи були зосереджені на висвітленні питань переходу морем, транспортування сил десанту та матеріально-технічних засобів, артилерійської підготовки до висадки десанту та артилерійської підтримки десанту корабельною артилерією, частково торкалися питань взаємодії видів збройних сил. Питання виконання основного завдання силами десанту практично не розглядались, через те, що до його виконання сили флоту практично не залучались. Радянські історики Кононенко В. М., Зубков А., Єлісєєв І. [15-17], які одними з перших описали події пов'язані з підготовкою та веденням операцій, переконливо показали героїзм і мужність десантників, позитивні сторони підготовки і ведення операцій, яка проведена в критичні періоди війни, їх результати і міжнародний резонанс. Але про те, що обидві операції не досягнули стратегічної мети, і були провальними саме на стратегічному рівні, не згадувалось, а результати операцій були завуальовані для їх відповідності матриці «радянської ідеологічно виваженої історії». Не показувалася повна картина дезорганізації переходу морем, висадки і вивантаження десанту, поганої роботи розвідки, провалів в управлінні військами та організації зв'язку, врешті решт вади замислу ведення операцій. Не були глибоко проаналізовані причини стратегічних невдач і невиправдано великих втрат особового складу, плавзасобів, озброєння та військової техніки, тут нашої оборони. При зіставленні сил сторін радянські автори прагнули перебільшувати чисельність військ і кількість озброєнь противника і відповідно зменшити свої сили. Так, у ряді робіт про Керченсько-Феодосійську та Керченсько-Ельтигенську морські десантні операції наголошувалося, що в ході обох операцій німецькі війська перевершували радянські за чисельністю. Насправді радянських сил тут було більше, ніж німецьких. Перевага у німців була, але не в кількості, а в якості. Німецькі війська мали досвід ведення бойових дій в Європі. Їх військовослужбовці відрізнялися кращою професійною підготовленістю, особливо на вищому рівні. Генерали вермахту за спиною мали високий рівень якісної освіти, досвід ведення бойових дій у Європі, їх робота була менш ідеологізована, бойовий вишкіл військ знаходився на значно вищому рівні, а система матеріально-технічного забезпечення діяла набагато ефективніше. Крім того, за свідченням учасників подій того часу радянських бійців нерідко посилали в бій недостатньо підготовленими у військовому відношенні, бойова виучка у них була значно нижча, ніж у відповідних категорій військовослужбовців вермахту.

Особливе місце в комплексі джерел дослідження розвитку воєнного мистецтва в Керченсько-Феодосійській та Керченсько-Ельтигенській десантних операціях займають документи особистого походження: мемуари, спогади, щоденники, листи, біографічні нариси, описи бойових шляхів об'єднань та з'єднань.

Серед мемуарів особливу вагу мають твори визначних радянських воєначальників, за безпосереднього керівництва яких готувались і проходили Керченсько-Феодосійська та Керченсько-Ельтигенська десантні операції. Передусім це спогади Г. К. Жукова, Н. Г. Кузнецова А. М. Василевського, С. М. Штеменка, [18-28]. Їх мемуари відзначаються великою масштабністю і глибиною у висвітленні питань планування, підготовки і здійснення операцій, координації і забезпечення взаємодії різних родів військ, з'єднань і частин. Вони містять незафіксовані в інших джерелах згадки численних телефонних переговорів, усних бойових наказів та розпоряджень, тексти радіограм, багатьох інших документів, оригінали яких не збереглися.

В ході дослідження підготовки і ведення Керченсько-Феодосійської десантної операції багато цінних відомостей отримано з мемуарів безпосередніх командувачів військами, що приймали участь у операції. Хоча твори О. М. Первушина і Н. Е. Басистого [22-23] і мають всі недоліки притаманні радянській історіографії періоду їх опублікування, проте в них можна знайти не лише тогочасні загальноприйняті штампи, а й відомості, які розкривають причини надмірних втрат особового складу та техніки.

Зокрема О. М. Первушин вказує на незадовільне планування та організацію матеріально-технічного забезпечення в ході ведення Керченсько-Феодосійської операції. За його свідченням при плануванні розміщення вантажів допускалися грубі помилки, коли артилерія перевозилась одним транспортом, а боезапас іншим. Така сама ситуація відбувалась з

.....
автомобілями та паливом, тарою для вивантаження пального, на десантні засоби не встановлювались засоби розвантаження. На перший погляд цей факт для планувальників є не суттєвим, проте в реальних умовах, коли висадка здійснювалась в Феодосійський порт прямо з кораблів, що було новим у практиці воєнного мистецтва, кожен корабель на період розвантаження стає легкою мішенню не тільки для авіації противника, яка діяла практично без перешкод. Десантні засоби могли вражатись навіть польовою артилерією німців. Тому кожна хвилина, навіть секунда затримки могла стати фатальною. Врешті решт саме таким чином були втрачений транспорт «Жан-Жорес» ...

В тексті мемуарів О. М. Первушина міститься згадування і про незадовільну організацію зв'язку. Власне це згадування завуальоване і в досить м'якій формі. Але організація зв'язку в динамічній обстановці шляхом обміну інформацією через посильних, призводила до затримки розпоряджень і донесень, та зниження керованості військами.

Не менш цікавими й інформативним є спогади Н. Е. Басистого. Крім загальновідомої та політично коректної на той час інформації, він мимохідь вказує на незадовільну організацію взаємодії між флотом та військами десанту. Навіть на кораблях, під час переходу морем траплялись конфліктні ситуації між командиром сил десанту та капітаном корабля.

Широкий розмах отримала в радянський період документальна література, заснована на спогадах учасників війни, літературні записи яких робили письменники і журналісти. Проте автори таких записів в гонитві за цікавістю оповідання нерідко прикрашали своїх героїв, не перевіряли фактів, що повідомлялися ним. Тому не дивлячись на строгий контроль за публікованою літературою в окремих документальних нарисах допускалося спотворення істини. Так окремі журналісти примудрились «перенести» гору Мітрідат з під Керчі на «якихось» 100 кілометрів до Феодосії [29]. Не знаходять документального підтвердження і ряд фактів, що повідомляються авторами деяких опублікованих мемуарів. Тому відношення до мемуарів має бути критичним.

В середині 1980-х років, з початку періоду демократизації суспільного життя Радянського Союзу, періоду гласності, стався корінний перелом в історіографії Другої світової війни, радикальне оновлення проблематики досліджень. Було покинено з ідеологічним догматизмом в історичній науці, скасована цензура. Стали доступними і архівні документи, що стосувались Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій.

Серед останніх робіт що висвітлюють події Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій необхідно виділити низку робіт, автори яких ґрунтовно дослідили перебіг подій використовуючи архівні джерела як радянської, так і німецької сторони.

В роботі І. Статюка [30] узагальнено велику кількість розсекречених архівних документів, що стосувались Керченсько-Феодосійської десантної операції, читачеві пропонується ознайомитись з такими раніше недоступними документами, як доповідь командувача військами Закавказького фронту № 01596/ОП Верховному Головнокомандувачу плану операції по захопленню Керченського півострова, Директива Ставки Верховного Головнокомандувача про затвердження плану операції та директива командувача військами Закавказького фронту на ведення операції. В роботі досить детально описано хід підготовки та ведення операції, проаналізовано чисельний та бойовий склад сторін, що приймали участь у операції, наведені списки командного складу радянських військ та військ вермахту. Проте роботі притаманні певні недоліки. Зокрема присутня певна тенденційність в напрямі описаному вище. Так при підрахунках співвідношення сторін, автор наводить такі цифри: особовий склад 4,7:1, бойові літаки 6,6:1, гармати і міномети 8,6:1 на користь радянських військ. Автор не вказує, що це співвідношення є чисто розрахунковим і не враховує істинної кількості десантованого особового складу і артилерії, і того факту, що операція проводилась поза межами досяжності авіації Закавказького фронту та Чорноморського флоту і дії радянської авіації були значно обмежені відсутністю аеродромів для перебазування авіації на Керченський півострів. Недоліком цієї роботи можна вважати відсутність ґрунтового аналізу питань воєнного мистецтва в ході Керченсько-Феодосійської десантної операції.

Подіям на Керченському півострові в кінці 1941 – на початку 1942 року присвячена книга доктора філологічних наук, професора Науменко В. Г. [31]. Робота написана на багатому фактологічному матеріалі, з використанням раніше не опублікованих матеріалів державних та приватних архівів. В процесі роботи над книгою оброблено велику кількість спогадів, листів,

фотографій учасників боїв на Керченському півострові як з радянського так і з німецького боку. Робота Науменко В. Г. акцентує увагу читача на участі в зазначених подіях населення Криму. Із зрозумілих причин питання стратегії, оперативного мистецтва та тактики автор детально не аналізує.

З жалем необхідно констатувати, що подіям Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської десантних операцій з боку вітчизняних дослідників уваги приділено недостатньо. В цьому напрямі доцільно відзначити роботу В. Г. Бережанського та А.А. Храпалю [32], які використали широку архівну базу і незаангажовано відтворили підготовку та ведення Керченсько-Феодосійської операції. Проте питання новацій в стратегії, оперативному мистецтві та тактиці не були відображені в необхідному обсязі.

Зарубіжна історіографія Великої Вітчизняної війни, як і радянська, пройшла в своєму розвитку декілька етапів. Перший етап охоплює літературу, що видавалася в роки радянсько-німецької війни. Вся література що тоді публікувалася, різко ділилася на дві великі групи, які відповідали інтересам сторін. Роботи, що видавалися в Німеччині і в союзних з нею країнах під час війни, відрізнялися різкою ворожістю до СРСР. Їх метою було скомпрометувати Радянський Союз, представити його перш за все як агресивну державу, що нібито готувалася до нападу на своїх західних сусідів, і цим викликати у власного населення упереджене відношення до народу СРСР і його армії. Дії німецьких військ проти Червоної Армії в них висвітлювалися як безперервний ланцюг перемог, як прояв високої військової майстерності військовослужбовців вермахту. Зверталася увага на швидке просування вермахту і захват ними обширних просторів, багатих природними ресурсами, які не могли доцільно використовувати народи, що населяли їх. Наводилося багато прикладів примітивізму в житті радянських людей, їх культурній і освітній відсталості. У описах німецьких авторів росіяни і інші народи СРСР з'являлися як неповноцінні, нездібні до ініціативних і творчих дій, приречені лише на залежне від розвиненіших націй існування. Подібними думками пронизані, наприклад, роботи, що видавалися воєнно-історичним відділом сухопутних військ і іншими відомствами вермахту. До їх числа відносяться: «Бойові епізоди з походу проти Радянської Росії в 1941 – 42 року: По описах фронтовиків»; «Солдати Європи розповідають про Радянський Союз»; «Бессарабія – Україна – Крим: Звитяжний похід німецьких і румунських військ. Ілюстрована книга, підготовлена і видана оперативним відділом однієї з армій на сході» та інші [33–35].

Після 1943 р. випуск літератури про Радянський Союз в Німеччині різко скоротився. В основному публікувалися лише матеріали, що залякують німців і населення інших європейських країн можливим приходом Червоної Армії на їх територію і «жахами» радянської окупації. Продовжували з'являтися статті і брошури, що узагальнювали досвід збройної боротьби на радянсько-німецькому фронті. Крупних робіт з цієї проблеми не видавалося.

Спрямованість літератури, що видавалася про радянсько-німецьку війну в США, Англії і інших країнах антигітлерівської коаліції в 1941 -1945 рр., була явно антинімецькою. У статтях, що публікувалися там, брошурах і книгах Радянська Росія розглядалася як противник фашизму і союзник тих країн, які боролися проти нього. З цієї точки зору в них освітлювали всі проблеми, пов'язані з радянсько-німецькою війною. Ці роботи прагнули в першу чергу задовольнити той інтерес, який виник в населення країн антигітлерівської коаліції до СРСР після початку «східного походу» вермахту. У них показувалися можливості збройних сил і економіки СРСР, відношення радянського народу до свого уряду, хід і результати військових дій, зміни в міжнародній позиції СРСР.

Надзвичайно цінним для дослідження розвитку воєнного мистецтва виявились матеріали, що висвітлювали організацію вивчення досвіду ведення воєнних дій в збройних силах США.

Ще літом 1945 р. представник воєнно-історичної служби армії США запропонував генерал-фельдмаршалам В. Кейтелю і А. Кессельрінгу, адміралові К. Деніцу, генерал-полковникові А. Йодлю і ще декільком гітлерівським генералам, що знаходилися в таборі військовополонених в тому числі і генералу фон Манштейну, який був очолював війська 11 армії вермахту в ході період проведення Керченсько-Феодосійської десантної операції, написати свої міркування по ряду оперативно-стратегічних проблем другої світової війни, що цікавили американців [36]. У січні 1946 р. американцями була прийнята так звана програма німецької військової історії. Відповідно до неї історичний відділ збройних сил США в Європі був перетворений в управління, а при ньому створений відділ оперативної (німецької) історії. Відділу офіційно поставили завдання використовувати «оперативно-стратегічну інформацію,

що є у розпорядженні американських військ, особливо знання німецьких командирів і штабних працівників» на користь командування США. Всі дані, отримані від колишніх гітлерівських генералів і офіцерів, пропонувалося представляти у формі доповідей (меморандумів), що розробляються по наміченій американцями заздалегідь тематиці. У штат відділу німецької історії ввели 122 співробітники, у тому числі 76 американців і 46 службовців з числа іноземців (в основному німців) [37]. До травня 1946 р. було відібрано близько 300 чоловік, а на початок 1947 р. — 767 колишніх гітлерівських генералів і офіцерів, які зайнялися узагальненням досвіду війни по завданнях командування США. Для зручності роботи вирішили зосередити їх в одному місці: у таборі 3-ої американської армії в Аллендорфі (земля Гессен в Німеччині). Тут до осені 1947 р. гітлерівські генерали і офіцери знаходилися на положенні військовополонених. Потім, відповідно до вказівки начальника штабу сухопутних сил США генерала Ейзенхауера, вони отримали статус вільнонайманих іноземних співробітників історичного управління армії США в Європі. Кожному з них встановили щомісячну платню в розмірі від 400 до 700 західнонімецьких марок, що відповідало у той час окладу високопоставленого державного службовця ФРН. Крім того, вони отримували спеціальний продовольчий пайок [37].

Війна, що почалася в 1950 р., в Кореї ще більше підвищила інтерес військового відомства США до здійснюваних гітлерівськими генералами і офіцерами воєнно-історичним розробкам. Пентагон зажадав підготувати нові матеріали про особливості військових дій на території СРСР, про погляди німецького командування на організацію і стан Червоної Армії. Для німецьких розробників цих матеріалів командування США створило сприятливіші умови. Якщо до середини 1948 р. вони спиралися в основному на особистий досвід і власну пам'ять, то тепер в їх розпорядження були надані багаточисельні німецькі архівні військові документи, захоплені військами США як трофеї на території Німеччини [37].

Спеціальні групи підготували такі праці, як «Способи ведення бойових дій росіянами в другій світовій війні», «Роль місцевості в російській кампанії», «Тактика частин і підрозділів в ході німецької кампанії в Росії» та інші. За завданням, що поступило від оперативного управління штабу армії США, генерал-лейтенант А. Хойзінгер розробив великий матеріал «Східна кампанія 1941 – 1942 рр.: Стратегічний огляд», який потім широко використовувався в штабах і військових навчальних закладах американської армії. Всього за період з 1945 по 1961 р. німецькі генерали і офіцери по замовленнях Пентагону підготували більше 2500 матеріалів (меморандумів) загальним об'ємом понад 200 тис. машинописних сторінок. Найбільш важливі з точки зору американського військового керівництва матеріали в кінці 40-х — початку 50-х років були ретельно оброблені і видані як настанови для армії США.

До їх числа відносяться настанова N 20–230 «Способи ведення бойових дій росіянами в другій світовій війні», N20–231 «Бойові дії в умовах російських лісів і боліт», N20–233 «Способи ведення німцями оборони при проривах російських військ», N 20–234 «Дії в умовах оточення: З досвіду німецьких військ в Росії», N 20–240 «Забезпечення безпеки тилових районів вермахту в Росії: Радянський другий фронт в тилу німецьких військ», N 20–242 «Управління пересуванням німецьких танків в ході російської кампанії», N 20–290 «Роль місцевості в російській кампанії», N 20–291 «Дія клімату на бойові дії в європейській частині Росії», N10–292 «Ведення бойових дій в суворих умовах Півночі» тощо.

Таким чином, вже з кінця 1945 р. у військових кругів США виявився явно прагматичний підхід до вивчення радянсько-німецької війни. Проте значення здійснених колишніми військовослужбовцями вермахту розробок про радянсько-німецьку війну не обмежувалося лише представленням Пентагону пізнавального матеріалу на користь ефективного використання військової сили. Ці розробки одночасно грали важливу методологічну роль, з'явилися фундаментом, на якому формувалися уявлення більшості західних істориків про події на радянсько-німецькому фронті. Намагаючись виправдати себе, гітлерівські генерали стали пояснювати свою поразку випадковими чинниками, безпосередньо не пов'язаними з їх власною діяльністю як військових керівників. Магістральний напрям виправдань зводився до того, що вермахт, його солдати і особливо генерали діяли у війні проти СРСР з винятковою майстерністю, а перемогти їм перешкодили «рокові помилки», допущені політичним керівництвом нацистської Німеччини, перш за все Гітлером. «Наші армії Східного фронту, – пише генерал Цайтцлер, – попали в критичне положення не зі своєї вини. Вони воювали блискуче» [38]. Висунута гітлерівськими генералами теорія випадковості поразки вермахту, їх основні тези в її підтвердження, були потім взяті на озброєння більшістю західних авторів, що висвітлювали проблеми радянсько-німецької війни. Ці тези кочували з однієї

.....
роботи в іншу. Інколи це робилося в незмінному вигляді, але частіше вони дещо підновлялися, їм додавалося більше переконливості за рахунок залучення нових джерел. Проте суть їх залишалася незмінною.

Наочним підтвердженням цієї тези є фільм з серіалу «Поля битв» – «Боротьба за Крим». У двох частинах цього американського фільму практично без купюр відображені погляди на зазначені події німецької сторони, а окремі фрагменти коментарів практично повністю співпадають з текстом «Втрачених перемог» Манштейна [39]. Проте беззаперечною цінністю фільму є широке використання архівної німецької кінохроніки, хоча невідповідності, такі як неспівпадання сезону ведення дій, які коментуються та відображених на екрані, все ж таки зустрічаються.

В ході проведення дослідження дисертантом здійснено воєнно-історичну поїздку по місцям проведення Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської десантних операцій.

Головною метою воєнно-історичної поїздки було ознайомлення з архівними документами Керченського історико-культурного заповідника, Феодосійського краєзнавчого музею, матеріалами Керченського та Феодосійського муніципального архівів, приватним архівом відомого дослідника подій Керченсько-Феодосійської морської десантної операції Кулясової Г.А.

Необхідно зазначити, що органи місцевого самоврядування, культурно-просвітницькі заклади та ентузіасти історичної науки в населених пунктах де розгортались події Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій проводять велику просвітницьку та військово-патріотичну роботу. За роки, що минули, накопичено багато цінних матеріалів, які дозволили розглянути тогочасні подій з точки зору їх очевидців.

Надзвичайно високу цінність мають особисті архіви генералів та офіцерів, передані на зберігання архівним та музейним установам.

Важливою історичною знахідкою виявились особисті архіви колишнього командувача 44 армії генерала О.М. Первушина [40], особливо та частина з них, яка не увійшла до його мемуарів [23]. Після закінчення Великої Вітчизняної війни О.М. Первушин підтримував зв'язки з однополчанами, і в його архіві немало незаангажованих свідчень про хід Керченсько-Феодосійської операції, які висвітлили багато моментів, що через описані вище причини не увійшли до офіційних видань. О.М. Первушин заповів особистий архів Феодосійському краєзнавчому музею.

Не менш цікавими є зібрані подібним чином в Керченському історико-культурному заповіднику архіви тогочасного начальника інженерних військ Кримського фронту генерала О.І. Смірнова-Несвіцького [41]. Хоча його матеріали й детально висвітлюють заходи, що здійснювали інженерні війська, проте з них отримано багато інформації стосовно переобладнання цивільних суден в інтересах десанту, підготовки особового складу та військової техніки до Керченсько-Ельтигенської морської десантної операції. Крім того цікавими є свідчення учасників подій щодо організації підготовки до операції, переходу морем, та виконання завдань десантом на березі.

Великий вклад у відтворення реальної обстановки на Керченському півострові в 1941–1943 роках внесло вивчення матеріалів приватного архіву Кулясової Г.А. Багаторічний директор Феодосійського музею провела колосальну роботу по збиранню свідчень очевидців та учасників подій Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій. Вона і сьогодні на громадських засадах координує діяльність по знаходженню поховань загиблих військовослужбовців як Радянської армії, так і вермахту. В її особистому архіві зібрані матеріали родичів німецьких солдат і офіцерів, неопублікованих раніше карт та фотографій.

Отже, аналіз джерельної бази та наукових праць, в яких розглядаються питання Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської десантних операцій, свідчить про те, що в роботах військових істориків, мемуарних і іншого роду творах, розкриті головні питання застосування сил і засобів оперативних об'єднань в операціях. Водночас, дотепер дослідники не використали унікальний історичний випадок проведення двох морських десантних операцій в одному районі, в подібних кліматичних та погодних умовах, які здійснювались тотожним комплектом сил і засобів, і мали подібну стратегічну мету.

Недостатньо узагальнено досвід організації і ведення цих великих морських десантних операцій, використання оперативних резервів, організації підготовки, посадки, переходу морем,

висадки десанту, безперервності ведення бойових дій, їх організації в особливих негативних метеорологічних умовах, виконання завдань забезпечення десанту в умовах ведення бойових дій, та ряд інших аспектів воєнного мистецтва.

Недоліками проаналізованих праць є недостатньо повне та глибоке дослідження воєнного мистецтва противника, замовчування недоліків та упущень з боку командування в ході організації та проведення операцій. Слід відзначити, що в літературі до сьогодні не здійснено комплексний об'єктивний аналіз підготовки, ведення та результатів Керченсько-Феодосійської та Керченсько-Ельтигенської морських десантних операцій, немає робіт, в яких встановлено тенденції та закономірності розвитку воєнного мистецтва, а досвід видатних операцій недостатньо враховується в практиці підготовки Збройних Сил України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945: Краткая история. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Воениздат, 1984. — 560 с., ил.
2. История второй мировой войны 1939–1945. Москва: Воениздат МО СССР. — 1975. — 536 стр.
3. Великая Отечественная война 1941–1945: Военно-исторические очерки. — М., 1998. — Кн. 1. — С. 313.
4. Важнейшие операции Великой Отечественной Войны. Воениздат МО СССР, М.-1956 под общей редакцией доктора исторических наук полковника П.А. Жилина, 623 стр.
5. Історія Української РСР. — К., — Т.1. — 1969. — С. 2 40.
6. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк. — М., 1958. — Стр. 214.
7. Боевая летопись военно-морского флота 1941-1942. — М., 1983. — С. 496.
8. Боевой путь Советского Военно-Морского Флота. — М., 1974. — С. 61.
9. Действия Военно-морского флота в Великой Отечественной войне. — М., Воениздат, 1956. — 420 с.
10. Краснознаменный Черноморский флот. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Воениздат, 1987. — 334 с., 28 л. ил.
11. История военно-морского искусства. — М., 1969. — С. 39–40.
12. Советское военно-морское искусство. — М., Воениздат, 1975. — 262 с.
13. Ачкасов В., Павлович Н., Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне. — М., Воениздат, 1973. — 403 с.
14. Гаккель А.М., Замчалов А.Н., Бензин К.В. История военно-морского искусства. Военно-морская академия им. Гречко А.А., Ленинград-1980, — С. 425.
15. Кононенко В. М. Керченско-Ельтигенская десантная операция (31октября – 10 декабря 1943 г.) М. Главный штаб ВМФ, 1954. — 204 с.
16. Зубков А. И. Керченско-Феодосийская десантная операция. — М., Воениздат, 1974. — 93 с. с ил.
17. Елисеев И. Керченско-Феодосийская десантная операция. (Проведенная частями Закавказского фронта, кораблями Черноморского флота, Азовской военной флотилией в Морской сборник. — 1971 — № 1. — С. 66-71.
18. Кузнецов Н.Г. Накануне. — М., 1966. — С.243.
19. Кузнецов Н.Г. Курсом к победе. — М., 1989. — 3-е изд. — С.171.
20. Василевский А.М. Дело всей жизни: В 2 кн. — М., 1988. — 6-е изд. — Кн. 1. — С.208.
21. Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны: В 2 кн. — М., 1985. — 2-е изд. — Кн. 1. — С.58–59.
22. Первушин А. Н. Дороги, которые мы не выбирали / Первушин А. Н. — М.: ДОСААФ, 1974. — 271с.
23. Басистый Н. Е. Море и берег / Басистый Н. Е. — М.: Воениздат. Серия «Военные мемуары», 1970. — 216 с.
24. Воронин К. И. И нет конца тревогам....[Военные мемуары]. — 2-е изд., доп. — К.: Изд-во «Украина», 1991. — 287 с., [8] л. ил.
25. Неделин А. И. Севастополь. — Симферополь, 1954 — С. 13.
26. Басов А.В. Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945. — М., 1987. — С.123.
27. Горшков С. Г. Морская мощь государства. — М., 1976, С. 231.
28. Горшков С. Г. На южном приморском фланге (осень 1941 г. — весна 1944 г.). — М.: Воениздат, 1989. — 286 с.: ил.
29. Суходольский В. Главный причал. — М.: Красная звезда № 117 от 24 декабря 1979 г.
30. Статюк И.. Керченско-Феодосийская десантная операция 1941 –1942 — М.: ООО «Издательство «Цейхгауз», 2007. — 48 с.
31. Науменко В. Г. Просто фронт (о морском десанте у феодосийских берегов). — М.: Прометей, 2006. — 192 с.: цв. И ч/б вк.
32. Бережанский В. Г., Храпаль А. А. Керченско-Феодосийская десантная операция (26 декабря 1941 г. — 2 января 1942 г.). Украинский институт военной истории. — К.: 2004. — 86 с. карт. — библиогр.: С. 43 — 45.

33. Kampfserlebnisse aus dem Feldzug gegen Sowjetrußland 1941/42: Nach Schilderungen von Frontkämpfer. – B., 1943.
34. Europas Soldaten berichten über die Sowjetunion. Berlin, 1942.
35. Bessarabien – Ukraine – Krim: Der Siegeszug deutscher und rumänischer Truppen. Ein Bildbuch bearb. u. hrsg. von der Abt. I. einer Ost-Armee. – B., 1943.
36. World War II: German military studies. – NY, 1979. Vol.1 A.
37. World War II: German military studies. – NY, 1979. Vol.1 D.
38. The Fatal Decisions. – N Y, 1956.
39. Манштейн Э. Утерянные победы. – М.: АСТ; СПб Terra Fantastica, 1999.
40. Архів Феодосійського краєзнавчого музею. Фонд «Архів генерала О. М. Первушина». 564 с.
41. Архів Керченського історико-культурного заповідника. Опис №3. Справа № 44. Огляди, підсумки Керченсько-Ельтигенської операції (Архів генерала О. І. Смірнова-Несвіцького). – 214 с.

І.Ю. Данілова

**ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА З ІСТОРІЇ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ЦЕРКОВ В УКРАЇНІ
(1945-1955 РР.)**

Із здобуттям Україною незалежності питання історії розвитку протестантських церков, їх діяльності, відносин з партійно-державною владою у післявоєнне десятиліття посіли вагомe місце серед актуальних і дискусійних тем сучасної української історіографії.

Тривале панування у суспільній свідомості догматичного, ідеологічно спрямованого підходу до оцінки будь-яких явищ, особливо релігійного характеру, робило неможливим публічне правдиве висвітлення та аналіз питань суспільно-політичного життя країни. До того ж, багато джерел та архівних матеріалів, що торкалися питань релігії, були засекреченими та недоступними для істориків і дослідників. Представлена ними картина розвитку релігійної мережі виявилась дещо спотвореною, оскільки пануюча в країні адміністративно-командна система наклала жорстке табу на висвітлення та аналіз багатьох подій релігійного життя, особливо культового віросповідання.

Сьогодні перед дослідниками розкритий широкий спектр джерел, що дає можливість об'єктивного висвітлення проблеми державно-протестантських відносин, розкриття масштабів репресій та переслідувань віруючих, повноцінного опису життя та побуту релігійних протестантських громад у радянській державі 1940-х - 1950-х років.

Джерельну базу з історії українського протестантизму складають неопубліковані (архівні) та опубліковані джерела.

До основної групи неопублікованих джерел відносяться матеріали і документи фондів державних архівів. Широкий спектр інформації містять архівні фонди Вінницької, Харківської, Полтавської, Київської, Рівненської, Хмельницької областей та центральних архівів України у м. Києві.

Усі джерела можна умовно розподілити на дві групи.

По-перше, центральні архіви України, до яких відносяться Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВО України (колишній Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління – ЦДАЖР України) і Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГО України (колишній Партійний архів Інституту Марксизму-ленізму при ЦК Компартії України). В них зосереджені документи республіканських партійних та державних установ, матеріали, що надійшли з місць.

Переважає кількість документів, що торкаються питань релігії в Україні, зосереджені у фонді 4648 ЦДАВО України, який довгий час був позначений грифом таємності і не допускався до наукового обігу та у фонді І ЦДАГО України, що зберігає протоколи засідань політбюро, секретаріату та президії ЦК.

По-друге, регіональні державні архіви України, зокрема, Вінницької (ДАВО), Харківської (ДАХО), Полтавської (ДАПО), Київської (ДАКО), Рівненської (ДАРО) та Хмельницької (ДАХМО) областей. Ці установи зберігають документи місцевих органів влади, інструкції та розпорядження щодо питань боротьби з релігією, інформаційні довідки про релігійну ситуацію, мережу церков і діяльність релігійних організацій.

Архівні матеріали дозволяють широко розглянути та розкрити основні принципи державної політики стосовно питань релігій в Україні у післявоєнний період. Та вони

33. Kampferlebnisse aus dem Feldzug gegen Sowjetrussland 1941/42: Nach Schilderungen von Frontkämpfer. – B., 1943.
34. Europas Soldaten berichten über die Sowjetunion. Berlin, 1942.
35. Bessarabien – Ukraine – Krim: Der Siegeszug deutscher und rumänischer Truppen. Ein Bildbuch bearb. u. hrsg. von der Abt. I. einer Ost-Armee. – B., 1943.
36. World War II: German military studies. – NY, 1979. Vol.1 A.
37. World War II: German military studies. – NY, 1979. Vol.1 D.
38. The Fatal Decisions. – NY, 1956.
39. Манштейн Э. Утерянные победы. – М.: АСТ; СПб Terra Fantastica, 1999.
40. Архів Феодосійського краєзнавчого музею. Фонд «Архів генерала О. М. Первушина». 564 с.
41. Архів Керченського історико-культурного заповідника. Опис №3. Справа № 44. Огляди, підсумки Керченсько-Ельтигенської операції (Архів генерала О. І. Смірнова-Несвіцького). – 214 с.

І.Ю. Данілова

**ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА З ІСТОРІЇ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ЦЕРКОВ В УКРАЇНІ
(1945-1955 РР.)**

Із здобуттям Україною незалежності питання історії розвитку протестантських церков, їх діяльності, відносин з партійно-державною владою у післявоєнне десятиліття посіли вагомe місце серед актуальних і дискусійних тем сучасної української історіографії.

Тривале панування у суспільній свідомості догматичного, ідеологічно спрямованого підходу до оцінки будь-яких явищ, особливо релігійного характеру, робило неможливим публічне правдиве висвітлення та аналіз питань суспільно-політичного життя країни. До того ж, багато джерел та архівних матеріалів, що торкалися питань релігії, були засекреченими та недоступними для істориків і дослідників. Представлена ними картина розвитку релігійної мережі виявилась дещо спотвореною, оскільки пануюча в країні адміністративно-командна система наклала жорстке табу на висвітлення та аналіз багатьох подій релігійного життя, особливо культового віросповідання.

Сьогодні перед дослідниками розкритий широкий спектр джерел, що дає можливість об'єктивного висвітлення проблеми державно-протестантських відносин, розкриття масштабів репресій та переслідувань віруючих, повноцінного опису життя та побуту релігійних протестантських громад у радянській державі 1940-х - 1950-х років.

Джерельну базу з історії українського протестантизму складають неопубліковані (архівні) та опубліковані джерела.

До основної групи неопублікованих джерел відносяться матеріали і документи фондів державних архівів. Широкий спектр інформації містять архівні фонди Вінницької, Харківської, Полтавської, Київської, Рівненської, Хмельницької областей та центральних архівів України у м. Києві.

Усі джерела можна умовно розподілити на дві групи.

По-перше, центральні архіви України, до яких відносяться Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВО України (колишній Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління – ЦДАЖР України) і Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГО України (колишній Партійний архів Інституту Марксизму-ленізму при ЦК Компартії України). В них зосереджені документи республіканських партійних та державних установ, матеріали, що надійшли з місць.

Переважає кількість документів, що торкаються питань релігії в Україні, зосереджені у фонді 4648 ЦДАВО України, який довгий час був позначений грифом таємності і не допускався до наукового обігу та у фонді І ЦДАГО України, що зберігає протоколи засідань політбюро, секретаріату та президії ЦК.

По-друге, регіональні державні архіви України, зокрема, Вінницької (ДАВО), Харківської (ДАХО), Полтавської (ДАПО), Київської (ДАКО), Рівненської (ДАРО) та Хмельницької (ДАХМО) областей. Ці установи зберігають документи місцевих органів влади, інструкції та розпорядження щодо питань боротьби з релігією, інформаційні довідки про релігійну ситуацію, мережу церков і діяльність релігійних організацій.

Архівні матеріали дозволяють широко розглянути та розкрити основні принципи державної політики стосовно питань релігій в Україні у післявоєнний період. Та вони

.....
вимагають критичного ставлення науковців, оскільки радянських бюрократичний апарат, маніпулюючи фактами, корегував існуючу ситуацію відповідно до політичної моделі. Виходячи з цього, використання цих документів ретельного вивчення та співставлення з іншими джерелами для досягнення об'єктивності даних.

Для достатнього розкриття проблеми життєдіяльності протестантських релігійних організацій та їх взаємовідносин з керівним апаратом країни необхідні матеріали наступних архівних фондів: Центрального комітету комуністичної партії України (ЦДАГО — Ф.1), уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР (ЦДАВО України. — Ф. 4648), а також виконавчого комітету Київської обласної Ради депутатів трудящих (ДАКО — Ф.Р.880), уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР (ДАКО — Ф.Р.4830), уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР Полтавської області (ДАПО — Ф.Р. 4085), Полтавського обласного комітету комуністичної партії України (ДАПО — Ф.П. 15), виконавчого комітету Харківської обласної ради депутатів трудящих — уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР (ДАХО — Ф.Р.3858), Харківського обласного комітету комуністичної партії України (ДАХО — Ф.П. 2), Харківського міського комітету Комуністичної партії України (ДАХО - Ф.П. 69), Вінницького обласного комітету комуністичної партії України (ДАВО — Ф.П.136), виконавчого комітету Вінницької обласної Ради депутатів трудящих — уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР (ДАВО — Ф.2700), виконавчого комітету Рівненської обласної Ради депутатів трудящих — уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР (ДАРО — Ф.Р. 204), виконавчого комітету Кам'янець - Подільської (Хмельницької з 1955р.) обласної Ради депутатів трудящих (ДАХО — Ф.Р.330, 338), виконавчого комітету Новоушицької районної ради депутатів трудящих (ДАХО — Ф.Р.1469), Хмельницького обласного комітету комуністичної партії України (ДАХО — Ф.П. 487).

Регіональні державні архіви містять документи місцевих органів влади, інформаційні довідки, статистичні дані та звіти уповноважених щодо релігійної ситуації, діяльності релігійних об'єднань, церковної мережі та заходів владних структур по викоріненню релігії в цілому.

Документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, що торкаються питань релігії в Радянському Союзі та Українській республіці 1945-1955 рр., можна умовно поділити на 3 основні групи:

Документи вищих органів влади:

а) постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ, директивні постанови уряду СРСР і УРСР, циркуляри, укази президії Верховної Ради СРСР і УРСР, інструктивні листи Ради у справах релігійних культів (РСРК), інструкції та накази союзних і республіканських міністерств, інформації центральних партійних органів, що стосувалися життєдіяльності протестантських релігійних організацій, віруючих і служителів культів;

б) інформаційні звіти уповноважених РСРК, звіти, довідки, висновки щодо форм та методів діяльності релігійних організацій уповноважених РСРК в областях України, які містять багатий статистичний матеріал про кількість, чисельність, соціальне становище, освітній рівень віруючих протестантських релігійних громад, листування керівництва РСРК з уповноваженими Ради Міністрів УРСР та уповноваженими областей;

в) рішення, постанови обласних і районних комітетів Рад депутатів трудящих про закриття молитовних будинків, довідки прокуратури СРСР та УРСР про притягнення до відповідальності віруючих.

2. Документи місцевих органів влади. У фондах Вінницької, Полтавської, Харківської, Київської, Хмельницької та Рівненської областей зберігаються рішення та звіти місцевих органів влади, які характеризують особливості здійснення державної політики щодо протестантів в регіонах країни.

3. Документи релігійних установ. Ці джерела містять інформацію про особливості віровчення протестантських культів, показують внутрішню церковну ситуацію в релігійних об'єднаннях, репрезентують ставлення віруючих до політичних змін в СРСР. У державних архівах відклалося чимало документів про діяльність церкви євангельських християн-баптистів. Важливу групу документів складають листування старшого пресвітера ЄХБ у республіці з помісними церквами, протоколи з'їздів віруючих та пленумів Всеукраїнської Ради ЄХБ, розпорядження духовного центру.

Документів церкви АСД набагато менше. За своєю структурою вони аналогічні до матеріалів церкви ЄХБ. У них відсутні лише протоколи з'їздів конфесії, бо такі зібрання в означений період не проводилися. Документальна база церкви ХСВ теж не велика, тому що конфесія офіційно була заборонена та існувала нелегально.

Центральний державний архів громадських об'єднань України має інформативно насичений пласт джерел, що допомагають проаналізувати партійну державну політику щодо розвитку конфесійної діяльності та її реалізацію. Тут зберігаються постанови Комуністичної партії України, протоколи засідань політбюро, президії і секретаріату Центрального комітету комуністичної партії України.

Офіційні законодавчі акти радянської влади, що стосувалися релігійних організацій є головним джерелом з історії взаємовідносин держави та церковних організацій. Законодавчі документи зосереджені у спеціальних збірниках, таких як «Законодательство о религиозных культах» [1], «Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів» [2], «О религии и церкви. Сборник документов» [3], «Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР. 1938 — 1973» [4], «Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР» [5], «Об идеологической работе КПСС. Сборник документов» [6], «Коммунистическая партия и советское правительство о религии и церкви» [7], «Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета, постановлений и распоряжений правительства Украинской ССР» [8].

Джерельну базу збагатили і матеріали періодичних видань. Особливу цінність для нас мають повоєнні конфесійні видання: «Братский весник» (1945 — 1977 рр.), «Вісник спасіння» (1964 — 1975 рр.), «Братський листок» (1964 — 1975 рр.), «Християнин» (1968 — 1973 рр.), «Бюлетень родичів в'язнів ЄХБ» (1965 — 1976 рр.), у яких висвітлювалися шляхи поширення протестантського руху в Україні.

Важливими джерелами інформації щодо розкриття проблеми взаємовідносин релігійних організацій та держави стали радянські офіційні періодичні видання такі, як газети «Правда», «Известия», «Радянська Україна», «Правда України».

Сьогодні історія релігійних громад, розвиток конфесійної діяльності, віровчення та повсякденне життя віруючих знайшли своє відображення на сторінках таких періодичних видань, як «Українське релігієзнавство», «Релігійна свобода», «Релігійна панорама», «Щорічник свідків Іегови», «Християнське слово», «Християнин», «Сопричастя», «Євангельська нива», «Християнська думка», «Релігії світу». Проблеми сучасного становища протестантської релігії в Україні та історія розвитку конфесійної мережі містяться у журнальних виданнях: «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ», «Людина і світ», «Український історичний журнал», «Наука. Релігія. Суспільство.», «Сучасність».

Специфічним джерелом з історії протестантизму в Україні стали мемуари Г.Вінса [9] та А. Коркосенка [10]. Автори розповідають про долю видатних церковних лідерів-протестантів, а також історію окремих громад. У мемуарах детально описане життя засуджених віруючих, здебільшого євангельських християн-баптистів, у місцях позбавлення волі. Ці роботи дають можливість проаналізувати становище протестантських церков у Радянському Союзі і в Україні.

Існуюча джерельна база містить відомості про конфесійну політику радянської влади у післявоєнний період, заходи та методи її здійснення на місцях, простежуються закономірності впливу державних органів на розвиток і діяльність протестантських громад, форми протидії віруючих щодо засобів реалізації антирелігійних планів високо посадовців. Це дає можливість констатувати, що джерельна база визначеної проблематики представлена в достатньому обсязі, хоча на сьогодні не існує ґрунтового, об'єктивного та системного дослідження даної проблеми.

Повністю розкрити сутність і проаналізувати механізм державної політики, визначити принцип діяльності та особливості розвитку кожної протестантської конфесії післявоєнної України, можливо лише за умов фундаментального опрацювання існуючих документальних матеріалів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Законодательство о религиозных культах / Под. ред. Куроедова В.А. – М.: Юридическая литература, 1971. – 336 с.

2. Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Лобовик Б.О., Приходько Р.С. – К.: Політвидав України, 1979. – 260 с.
3. О религии и церкви. Сборник документов. – М.: Политиздат, 1981. – 128 с.
4. Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР: 1938–1973. – Т. 2. – К.: Політвидав України, 1974. – 480 с.
5. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – №.11. – К.: Політвидав України, 1974. – 120 с.
6. Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. – М.: Политиздат, 1977. – 170 с.
7. Коммунистическая партия и советское правительство о религии и церкви / Ред. Пантин И. – М., 1959. – 98 с.
8. Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета, постановлений и распоряжений Украинской ССР. – Т.1. – К.: Юридическая литература, 1963. – 502 с.
9. Вінс Г.П. Горизонти віри. – К., 1995. – 112 с.
10. Коркосенко А.Г. Знайте правду, люди! – Симферополь, 1963. – 60 с.

С.І. Іскра

ОФІЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ГАЛУЗІ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Розвиток засобів масової комунікації спричинив у сучасному суспільстві своєрідний інформаційний вибух, кардинально змінивши уявлення людини про світ і своє місце у ньому. Традиційні цінності індустріального суспільства – влада, виробництво, гроші – поступаються місцем інформації як головному товару сучасного соціуму. Інформаційна епоха формує новий образ людини на межі другого і третього тисячоліть - homo comunicans. Завдяки найрізноманітнішим засобам масової комунікації людина щодня потрапляє у шалений інформаційний потік. Усвідомлюючи світ як хаос, що потребує перетворення на середовище людського існування, сучасне суспільство творить з нього комунікаційний прогрес.

Українська держава вже стала невід'ємною часткою інформаційного суспільства, в якому важливу роль сьогодні відіграє й християнська, зокрема Римо-католицька церква. У світлі вище сказаного стає зрозумілою актуальна необхідність створення таких релігійних ЗМІ, які б формували християнську соціальну свідомість. Її відсутність у першій половині ХХ ст. негативно відбилась на положенні Церкви в суспільстві, коли газети, журнали, радіо, а потім і телебачення максимально впливали на свідомість мас, створюючи саме поняття «масової людини», пропагуючи масову секуляризовану культуру, нерідко антихристиянські ідеї. Саме тому у добу постмодернізму Римо-католицька церква видала низку важливих документів – Декрет про засоби масової комунікації *Inter Mirifica* [1], Душпастирські Інструкції *Communio et Progressio* [2] та *Aetatis Novae* [3], в яких висловила свою офіційну позицію стосовно морального виховання сучасного суспільства засобами ЗМІ. У даній статті аналіз змісту цих документів буде здійснено з метою визначення ролі Римо-католицької церкви у формуванні гуманістичного образу сучасної інформаційної сфери.

Докорінно новий етап співпраці церкви із засобами масової комунікації був започаткований Папою Іоанном ХХІІІ у 1960 р. створенням окремого Секретаріату для преси. До періоду Другого Ватиканського Собору серед документів Церкви про ЗМІ виділяємо *Vigilanti Cura* та *Miranda Prorsus*. *Vigilanti Cura* (Невсипуща турбота) – енцикліка Папи Пія ХІ про кінематограф (1939) - стала першою папською енциклікою про засоби комунікації ХХ ст., де розглянуто кіномистецтво як один із сучасних засобів інформації. Застерігаючи про небезпеку можливого негативного впливу кінематографа на моральність суспільства, папський документ пропонує певний позитивний підхід, що полягає у використанні засобів кіно для формування гуманістичного світогляду націй і народів.

Miranda Prorsus (Дивовижний поступ) – енцикліка Папи Пія ХІІ про кіно, радіо і телебачення (1957) – другий документ Церкви про ЗМІ ХХ ст., в якому розвинуто і конкретизовано її позицію щодо електронних ЗМІ, а до міркувань Пія ХІ про кінематограф додано ще й аналіз сучасних радіо і телебачення. У підготовці постанови ІІ Ватиканського Собору про засоби масової комунікації енцикліка *Miranda Prorsus* разом із вченням Пія ХІІ про ідеальний фільм відіграла вихідну роль.

Декрет Другого Ватиканського Собору про засоби масової комунікації *Inter Mirifica* є вагомим внеском Учительського уряду Церкви в розвиток вчення про ЗМІ. Саме у цьому документі вперше в історії Римо-католицької церкви Вселенський Собор не лише обговорював питання про засоби масової комунікації, але й видав відповідний документ. Проаналізувавши

2. Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Лобовик Б.О., Приходько Р.С. – К.: Політвидав України, 1979. – 260 с.
3. О религии и церкви. Сборник документов. – М.: Политиздат, 1981. – 128 с.
4. Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР: 1938–1973. – Т. 2. – К.: Політвидав України, 1974. – 480 с.
5. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – №.11. – К.: Політвидав України, 1974. – 120 с.
6. Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. – М.: Политиздат, 1977. – 170 с.
7. Коммунистическая партия и советское правительство о религии и церкви / Ред. Пантин И. – М., 1959. – 98 с.
8. Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета, постановлений и распоряжений Украинской ССР. – Т.1. – К.: Юридическая литература, 1963. – 502 с.
9. Вінс Г.П. Горизонти віри. – К., 1995. – 112 с.
10. Коркосенко А.Г. Знайте правду, люди! – Симферополь, 1963. – 60 с.

С.І. Іскра

ОФІЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ГАЛУЗІ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Розвиток засобів масової комунікації спричинив у сучасному суспільстві своєрідний інформаційний вибух, кардинально змінивши уявлення людини про світ і своє місце у ньому. Традиційні цінності індустріального суспільства – влада, виробництво, гроші – поступаються місцем інформації як головному товару сучасного соціуму. Інформаційна епоха формує новий образ людини на межі другого і третього тисячоліть - homo comunicens. Завдяки найрізноманітнішим засобам масової комунікації людина щодня потрапляє у шалений інформаційний потік. Усвідомлюючи світ як хаос, що потребує перетворення на середовище людського існування, сучасне суспільство творить з нього комунікаційний прогрес.

Українська держава вже стала невід'ємною часткою інформаційного суспільства, в якому важливу роль сьогодні відіграє й християнська, зокрема Римо-католицька церква. У світлі вище сказаного стає зрозумілою актуальна необхідність створення таких релігійних ЗМІ, які б формували християнську соціальну свідомість. Її відсутність у першій половині ХХ ст. негативно відбилась на положенні Церкви в суспільстві, коли газети, журнали, радіо, а потім і телебачення максимально впливали на свідомість мас, створюючи саме поняття «масової людини», пропагуючи масову секуляризовану культуру, нерідко антихристиянські ідеї. Саме тому у добу постмодернізму Римо-католицька церква видала низку важливих документів – Декрет про засоби масової комунікації *Inter Mirifica* [1], Душпастирські Інструкції *Communio et Progressio* [2] та *Aetatis Novae* [3], в яких висловила свою офіційну позицію стосовно морального виховання сучасного суспільства засобами ЗМІ. У даній статті аналіз змісту цих документів буде здійснено з метою визначення ролі Римо-католицької церкви у формуванні гуманістичного образу сучасної інформаційної сфери.

Докорінно новий етап співпраці церкви із засобами масової комунікації був започаткований Папою Іоанном ХХІІІ у 1960 р. створенням окремого Секретаріату для преси. До періоду Другого Ватиканського Собору серед документів Церкви про ЗМІ виділяємо *Vigilanti Cura* та *Miranda Prorsus*. *Vigilanti Cura* (Невсипуща турбота) – енцикліка Папи Пія ХІ про кінематограф (1939) - стала першою папською енциклікою про засоби комунікації ХХ ст., де розглянуто кіномистецтво як один із сучасних засобів інформації. Застерігаючи про небезпеку можливого негативного впливу кінематографа на моральність суспільства, папський документ пропонує певний позитивний підхід, що полягає у використанні засобів кіно для формування гуманістичного світогляду націй і народів.

Miranda Prorsus (Дивовижний поступ) – енцикліка Папи Пія ХІІ про кіно, радіо і телебачення (1957) – другий документ Церкви про ЗМІ ХХ ст., в якому розвинуто і конкретизовано її позицію щодо електронних ЗМІ, а до міркувань Пія ХІ про кінематограф додано ще й аналіз сучасних радіо і телебачення. У підготовці постанови ІІ Ватиканського Собору про засоби масової комунікації енцикліка *Miranda Prorsus* разом із вченням Пія ХІІ про ідеальний фільм відіграла вихідну роль.

Декрет Другого Ватиканського Собору про засоби масової комунікації *Inter Mirifica* є вагомим внеском Учительського уряду Церкви в розвиток вчення про ЗМІ. Саме у цьому документі вперше в історії Римо-католицької церкви Вселенський Собор не лише обговорював питання про засоби масової комунікації, але й видав відповідний документ. Проаналізувавши

його зміст, відмічаємо низку головних положень *Inter Mirifica*, що призвели до важливих позитивних змін у християнській науці та суспільному житті:

1. Започаткування нової термінології. Замість поняття масової комунікації вперше запроваджено термін «соціальна комунікація». На думку підготовчої комісії терміни, як «технології поширення інформації», «аудіовізуальні засоби інформування», «засоби масової інформації» («мас-медіа», «медіа») та «масова комунікація», не здатні виразити сутності, яку бачить Церква у роботі цих структур. Тому до наукового обігу введено термін *the instruments of social communication*, або *the means of social communication* («знаряддя, або засоби соціальної комунікації» далі - ЗСК), який охоплює усі способи суспільного спілкування і є ширшим, ніж поняття *mass media* (преса, радіо, телебачення, кіно). Поняття «соціальна комунікація», тобто спілкування людей у суспільстві, включає у себе, крім самих тільки технічних засобів, ще й інші форми людського спілкування, виражені у різний спосіб у різних суспільствах і культурах.

2. Запровадження Всесвітнього дня комунікації, «щоб навчати вірних їхнім обов'язкам у цих речах» [1, с. 84-85]. Цей день відзначають щороку, починаючи з 6 травня 1967 року. Щорічні послання Папи з нагоди цього дня слід розглядати як важливий внесок до Церковного вчення про різні аспекти суспільного спілкування.

3. Пропозиція створення у Ватикані головного бюро у справах засобів соціальної комунікації. Папа Павло VI своєю буллою *In Fructibus Multis* створив таке бюро у квітні 1964 року, назвавши його «Комісією (від 28 червня 1988 року - Рада) у справах засобів соціальної комунікації». Головні функції Ради – координаційна, виховна, контролююча, інформативно-комінікаційна.

4. Наголос на необхідності фахової підготовки служителів Церкви у відповідності з вимогами часу.

5. Наказ Папській Комісії у справах засобів соціальної комунікації видати відповідну душпастирську інструкцію за участю експертів із різних країн. Ця інструкція, *Communio et Progressio*, була опублікована у 1971 році і стала продовженням заходів Другого Ватиканського Собору в галузі суспільного спілкування.

У пункті 3 *Inter Mirifica* чітко сформульовані права та обов'язки Церкви та мирян у галузі соціальної комунікації. Обов'язок Церкви – проповідування Євангелії. «Це природне право Церкви – використовувати всі ті мас-медіа, які потрібні, або корисні їй для виховання християн і для пастирської діяльності; а також вона має право володіти цими засобами. Душпастирі повинні наставляти вірних і навчати їх так використовувати медіа, щоб домогтися особистого спасіння та вдосконалення всієї людської родини. Поза тим на мирянах лежить обов'язок надихати мас-медіа християнським і людським духом, щоб вони повною мірою відповідали людським сподіванням, покладеним на них, та замислам Божим» [1, с. 79-80]. Окрему увагу Декрет приділяє питанням виховання моральності суспільства: «висвітлення і змалювання або опис морального зла за допомогою засобів соціальної комунікації, особливо якщо вдається до певних драматичних способів, може посприяти глибшому пізнанню й розумінню людини, звеличенню правди й добра» [1, с. 81].

Дбаючи про майбутнє сучасного суспільства і церкви, у Декреті у пункті 10 міститься звернення до пересічних мирян, усіх тих, «хто сприймає інформацію через медіа, а особливо молодь»: «...нехай стараються сповна зрозуміти все, що бачать, чують або читають. Нехай обговорюють повідомлення зі своїми вчителями та іншими знаючими людьми; нехай вчать ся виносити правильні рішення» [1, с. 81-82].

«Усі ми покликані захистити цей, ще нічим не зіпсутий дитячий світ» - цей вислів отця Павла Вишковського [4, с. 5] відповідає головним положенням пункту 12 Декрету *Inter Mirifica*. Занепокоєна негативним впливом ЗМІ, римо-католицька церква закликає до вживання особливих заходів з метою захисту дітей та підлітків від шкідливої преси й поганих видовищ, які вони можуть споглядати за допомогою кіно, телебачення, відео тощо.

Усвідомлюючи виховний потенціал ЗМІ, у пункті 14 церква закликає підтримувати ті програми на радіо і телебаченні, які виховують родинні цінності, сприяють зміцненню католицького інституту сім'ї і родинного виховання.

Тлумаченням і безпосереднім наслідком виконання пропозицій, поданих у Декреті *Inter Mirifica*, стала Душпастирська Інструкція *Communio et Progressio* (Спілкування і прогрес) (1971), яку вважають одним з найкращих церковних документів про соціальну комунікацію. Відмовившись від категоричного імперативу, від декларації прав та обов'язків Церкви, *Communio et Progressio* наголошує на особистій відповідальності людини. «Душпастирську

Інструкцію вважають «великою хартією» християнської комунікації, документом, що виявляє найбільш позитивний і найконкретніший підхід до засобів комунікації та їх значення з позицій офіційної церкви» [2, с. 89]. Головна мета соціальної комунікації - досягти єдності і поступу людей, які живуть у суспільстві. Завдання ЗСК сформульовані у пункті 19 Інструкції і полягають в об'єднанні людей, налагодженні діалогу, який призведе обопільного і приязного розуміння і загального поступу.

Розвиваючи ідеї попереднього документу (Inter Mirifica), Інструкція акцентує увагу на відповідальності і фаховості тих, хто є творцями повідомлень – комунікаторів. «Сумління мусить зобов'язувати цих людей бути компетентними в мистецтві комунікації, щоб діяльно провадити свою працю. І що більший вплив має людина на процес спілкування, то більші її обов'язки» [2, с. 95-96]. Інструкція приділяє багато уваги підготовці кваліфікованих працівників-комунікаторів, від яких вимагає не лише професійних умінь, але й особистісних гуманістичних якостей, знань у галузі вікової і соціальної психології.

У зв'язку із занепадом моральних стандартів у багатьох ділянках людського життя, *Communio et Progressio* наголошує на необхідності проведення заходів, які б відродили моральні норми. У пункті 22 наголошується на особливу роль ЗСК у підготовці різноманітних виховних заходів, які повинні співпрацювати з різними суспільними прошарками.

«Майже повсюди аудіовізуальні посібники, навчальні відеокасети, радіо й телебачення стали вже звичною допомогою в навчанні. Завдяки таким новітнім формам навчання науковців з різних царин комунікації стають доступними щораз більший кількості людей. Подекуди засоби соціальної комунікації правлять за доповнення до традиційних методів навчання. Ці засоби дають можливість молоді й дорослим поглибити своє знання. Там, де немає належних умов для навчання, ці засоби можуть надати людям релігійне виховання й початки освіти; також вони допомагають подолати неписьменність... Таке використання новітніх технічних засобів для освіти має бути по можливості творчим і має залучати учнів до жвавого діалогу. Таким чином можна не тільки навчити учнів теоретичних знань, а й дати їм практичне вміння виражати себе через медіа» [2, с. 103]. Цим твердженням Інструкція наголошує на важливій ролі католицьких ЗСК у розбудові сучасної духовної освіти. Мас-медіа здатні залучати до співпраці фахівців релігійної освіти та експертів з усіх інших царин, вони володіють усіма технічними можливостями для того, щоб використовувати новітні методики у повідомленні інформації, допомагаючи цим праці педагогів.

Часто ЗСК догоджають смакам найменш культурної частини аудиторії, відвертаючи її від вищих і корисніших цілей. Саме тому з особливу увагу Інструкція приділяє використанню зразків високого мистецтва, здатного облагородити особистість. Звертаючись безпосередньо до митців, Інструкція не вимагає від них бути моралістами, але закликає до усвідомлення таємничої сили художньої творчості – «розкривати ті славні царини світла, що лежать по той бік таїни людського життя» [2, с. 105]. Інструкція торкається також і проблеми виховання у підростаючого покоління естетичного смаку, проникливого критичного мислення й почуття своєї відповідальності, заснованого на здоровій моралі.

Друга Душпастирська інструкція Папської Ради у справах соціальної комунікації *Aetatis Novae* (За нової доби) була видана з нагоди 20-ї річниці *Communio et Progressio*, яку святкували 23 травня 1991 року. Автори цього нового документа мали на меті «пастирським оком поглянути» на «революційні технологічні зміни», пристосувати попередні рішення й настанови до «нових і актуальних реалій», допомогти суспільству усвідомити той факт, «що сьогодні немає такого місця, де релігійні та моральні погляди людей, освіта, політичні та соціальні системи не були б позначені впливом медіа» [3, п. 141]. Головний інтерес у цьому документі представляють спеціальні настанови для розроблення планів щодо соціальної комунікації на рівні дієцезій, Єпископських Конференцій, Патріарших Асамблей, де конкретно вказано напрямки і завдання праці духовенства і мирян у сфері ЗСК. Зокрема католицьким ЗСК рекомендовано докладно вивчати особливості аудиторії певного регіону; єкуменічні та освітні можливості телебачення, радіо, преси; засоби трансляції та розповсюдження; зв'язки з громадськістю тощо.

Аналіз змісту головних документів Римо-католицької церкви, присвячених засобам соціальної комунікації, дозволяє зробити висновок про те, що Церква з усією серйозністю ставиться до ЗМІ і розцінює їх не лише як важливий, але й обов'язковий інструмент у моральному вихованні сучасного суспільства. У підході до ЗМІ Церква наголошує на необхідності проведення досліджень, в результаті яких потрібно оцінити потреби та етико-

естетичні запити кожного окремого регіону, зробити аналіз наявних засобів та описати їх ресурси. Такі дослідження потрібні для створення стратегії і тактики діяльності ЗСК Римокатолицької церкви у справі розбудови духовності сучасного суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Декрет Другого Ватиканського Собору про засоби соціальної комунікації *Inter Mirifica* (8 грудня 1963) // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інші медіа/ Упор. і наук. ред. М. Перун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 73 – 86.
2. Душпастирська інструкція на виконання Другого Ватиканського Собору про засоби соціальної комунікації *Communio et Progressio* (23 травня 1971) // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інші медіа/ Упор. і наук. ред. М. Перун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 87 – 136.
3. Душпастирська інструкція про соціальну комунікацію до 20-ї річниці «*Communio et Progressio*» *Aetatis Novae* (22 лютого 1992)) // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інші медіа/ Упор. і наук. ред. М. Перун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 137 – 159.
4. Вишковський П. Християнська етика і ЗМІ. Небезпека нерозумного використання: Путівник для молоді, катехитів, вихователів. – К.: Видавничий відділ «КАЙРОС» Інституту релігійних наук св. Томи Аквінського, 2006. – 104 с.

Д.О. Мельников

МОЛОДЬ УКРАЇНИ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ ТА СУСПІЛЬНИМИ СПРАВАМИ У 80-Х – 90-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Конституційне положення щодо участі громадян, в тому числі й молодого покоління, в управлінні державними й суспільними справами має надзвичайно важливе значення в умовах будівництва демократичної держави, якою прагне бути Україна. Тому не випадковим є підвищений інтерес дослідників-суспільствознавців до проблеми участі молоді України в управлінні державними й суспільними справами в 80-х - 90-х рр. ХХ століття.

Враховуючи актуальність проблеми, автор ставить за мету охарактеризувати джерельну базу, для того, щоб на цій основі визначити пріоритети її подальшого дослідження.

Проблема участі молоді в управлінні державними й суспільними справами є комплексною. Вона включає в себе декілька важливих напрямків діяльності молоді, а саме: формування та розвиток державної молодіжної політики, яка забезпечує залучення молоді у сферу управління; розвиток молодіжного руху; участь юнаків та дівчат в роботі органів державної влади й управління; прояв управлінських функцій молоді у сфері виробництва; студентське та учнівське самоврядування.

Цілісного дослідження, яке б показувало діяльність молоді в цих сферах розвитку, поки що немає. Дослідники, як правило, висвітлюють окремі прояви дій молоді в сфері управління державними й суспільними справами.

Враховуючи це, автор вважає доцільним охарактеризувати декілька груп досліджень, що в тією чи іншою мірою дають нам можливість побачити рівень наукової розробки проблеми, яка нас цікавить.

Залучення молоді до управління державними та суспільними справами буде відбуватися ефективніше за умови проведення в країні державної молодіжної політики. Варто вказати, що ця проблема по-справжньому до другої половини 80-х років практично не досліджувалася. Цьому значною мірою шкодили заідеологізовані догматичні підходи в розкритті суспільно-політичних процесів, які відбувалися в країні загалом і республіці зокрема. Тому в зв'язку з початком так званої перебудови з'явилися праці, в яких молодіжні проблеми почали критично аналізуватися, з позиції історичної правди науковці прагнули показати суперечності, що призвели до серйозних деформацій у молодіжному середовищі, молодіжному русі, зокрема. До таких праць слід віднести наступні: «Положение молодёжи в советском обществе»; «О положении молодёжи и перестройке исследованной молодёжной проблематики в СССР»; «Социальный портрет молодёжи. По материалам государственной статистики социологического исследования «Пути поколения» та інші [1].

естетичні запити кожного окремого регіону, зробити аналіз наявних засобів та описати їх ресурси. Такі дослідження потрібні для створення стратегії і тактики діяльності ЗСК Римокатолицької церкви у справі розбудови духовності сучасного суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Декрет Другого Ватиканського Собору про засоби соціальної комунікації *Inter Mirifica* (8 грудня 1963) // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інші медіа/ Упор. і наук. ред. М. Перун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 73 – 86.
2. Душпастирська інструкція на виконання Другого Ватиканського Собору про засоби соціальної комунікації *Communio et Progressio* (23 травня 1971) // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інші медіа/ Упор. і наук. ред. М. Перун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 87 – 136.
3. Душпастирська інструкція про соціальну комунікацію до 20-ї річниці «*Communio et Progressio*» *Aetatis Novae* (22 лютого 1992)) // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, Інтернет та інші медіа/ Упор. і наук. ред. М. Перун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 137 – 159.
4. Вишковський П. Християнська етика і ЗМІ. Небезпека нерозумного використання: Путівник для молоді, катехитів, вихователів. – К.: Видавничий відділ «КАЙРОС» Інституту релігійних наук св. Томи Аквінського, 2006. – 104 с.

Д.О. Мельников

МОЛОДЬ УКРАЇНИ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ ТА СУСПІЛЬНИМИ СПРАВАМИ У 80-Х – 90-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Конституційне положення щодо участі громадян, в тому числі й молодого покоління, в управлінні державними й суспільними справами має надзвичайно важливе значення в умовах будівництва демократичної держави, якою прагне бути Україна. Тому не випадковим є підвищений інтерес дослідників-суспільствознавців до проблеми участі молоді України в управлінні державними й суспільними справами в 80-х - 90-х рр. ХХ століття.

Враховуючи актуальність проблеми, автор ставить за мету охарактеризувати джерельну базу, для того, щоб на цій основі визначити пріоритети її подальшого дослідження.

Проблема участі молоді в управлінні державними й суспільними справами є комплексною. Вона включає в себе декілька важливих напрямків діяльності молоді, а саме: формування та розвиток державної молодіжної політики, яка забезпечує залучення молоді у сферу управління; розвиток молодіжного руху; участь юнаків та дівчат в роботі органів державної влади й управління; прояв управлінських функцій молоді у сфері виробництва; студентське та учнівське самоврядування.

Цілісного дослідження, яке б показувало діяльність молоді в цих сферах розвитку, поки що немає. Дослідники, як правило, висвітлюють окремі прояви дій молоді в сфері управління державними й суспільними справами.

Враховуючи це, автор вважає доцільним охарактеризувати декілька груп досліджень, що в тією чи іншою мірою дають нам можливість побачити рівень наукової розробки проблеми, яка нас цікавить.

Залучення молоді до управління державними та суспільними справами буде відбуватися ефективніше за умови проведення в країні державної молодіжної політики. Варто вказати, що ця проблема по-справжньому до другої половини 80-х років практично не досліджувалася. Цьому значною мірою шкодили заідеологізовані догматичні підходи в розкритті суспільно-політичних процесів, які відбувалися в країні загалом і республіці зокрема. Тому в зв'язку з початком так званої перебудови з'явилися праці, в яких молодіжні проблеми почали критично аналізуватися, з позиції історичної правди науковці прагнули показати суперечності, що призвели до серйозних деформацій у молодіжному середовищі, молодіжному русі, зокрема. До таких праць слід віднести наступні: «Положение молодёжи в советском обществе»; «О положении молодёжи и перестройке исследованной молодёжной проблематики в СССР»; «Социальный портрет молодёжи. По материалам государственной статистики социологического исследования «Пути поколения» та інші [1].

У цей же період з'являються і в Україні цікаві дослідження проблем молодіжної політики, а саме: «Молодіжна політика: проблеми і вирішення»; «Механізм реалізації державної молодіжної політики на республіканському і регіональному рівнях» [2]. У 1991 та 1992 роках у Києві проходять міжнародні науково-практичні конференції з проблем молодіжної політики. За результатами дискусій Міністерством України у справах молоді і спорту, Українським науково-дослідним інститутом проблем молоді були видані книги «Молодёжная политика: опыт, проблемы, перспективы» [3]. Проблеми розвитку молодіжної політики в Україні присвячені праці М. Ф. Головатого та Є. І. Бородіна [4]. М. Ф. Головатий у своїй монографії «Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення» дав характеристику молодіжного руху як об'єктивного і суб'єктивного фактору молодіжної політики, показав основні проблеми та уроки формування і реалізації молодіжної політики у 70-80-х роках, зупинився на проблемах розробки і здійснення молодіжної політики у другій половині 80-х - першій половині 90-х років у колишньому СРСР та в Україні, показав концепцію державної молодіжної політики в Україні і шляхи її реалізації.

Проявом участі юнаків та дівчат в управлінні державними і суспільними справами був молодіжний рух. У другій половині 80-х років з'являється чимало праць, у яких робиться спроба визначити місце молодіжних організацій в політичній системі суспільства. Уперше в науковій літературі деякі автори спробували підійти до розгляду проблеми взаємодії політичних партій і молодіжних організацій дещо по-новому. Так професор Ф. Луков у своїй праці «Молодёжное движение в социалистическом обществе. Вопросы теории и практики» критично оцінює роль партійного керівництва молодіжним рухом в СРСР [5].

Вагомий внесок у дослідження проблеми молодіжного руху як важливого чинника залучення молоді до управління державними і суспільними справами країни зробили В.А. Головенько та О.А. Корнієвський [6]. Серед праць, які присвячені цій проблемі, виділяється монографія В. А. Головенька «Український молодіжний рух у ХХ столітті». Узагальнюючи досвід розвитку молодіжного руху в Україні, він підкреслює, що до середини 80-х років на всіх українських землях молодіжний рух існував у формі двох громадських об'єднань – комсомольської та піонерської організацій, які одночасно були філіями, резервом Комуністичної партії і яким правлячий режим передавав функції держави в роботі з підростаючим поколінням. Уособлюючи собою в цілому молодіжний рух тоталітарної радянської системи, ці дві організації робили все можливе, щоб виховувати не лише своїх членів, а всю молодь країни в комуністичному дусі, формувати відповідну, ту, що підходила їм та їх формам діяльності, регулятивну та інформаційну підсистему [6, с. 89].

Оцінюючи стан розвитку молодіжного руху в Україні, В. А. Головенько робить висновок, що, незважаючи на складну економічну, політичну ситуацію, він розвивається, займає своє місце в політичній системі суспільства [6, с. 113]. У своїй праці дослідник показує проблеми розвитку молодіжного руху з часів його зародження до основних тенденцій розвитку в умовах незалежної держави. Окремий розділ він присвятив показу характерних рис комсомольського періоду українського молодіжного руху.

Найбільш ґрунтовне дослідження молодіжного руху в Україні другої половини 80-х років ХХ століття провів О. А. Корнієвський, яке стало його дисертацією на здобуття вченого звання кандидата історичних наук. Характеризуючи молодіжний рух в Україні, він вказав на те, що цей рух є одним із засобів участі молоді в суспільних процесах через колективні (організовані, неструктуровані) форми прояву молодіжної самодіяльності на засадах спільних інтересів [6, с. 14].

Цінними для з'ясування проблеми участі української молоді в управлінні виробничими процесами є праці В. В. Анищука, Л. А. Марченка, А. Н. Стояна, В. А. Приступко [7]. І хоча в цих наукових розвідках чітко прослідковується ідеологізація процесів, в яких брала участь молодь України, критична оцінка їх, прагнення об'єктивно оцінити процеси, в яких безпосередньо брала участь молодь, на основі цього зробити висновки є необхідною умовою дослідження проблеми активності молоді у сфері управління виробництвом. Прикладом участі юнаків і дівчат в управлінні виробничими процесами була їх участь в спорудженні об'єктів господарювання та діяльності студентських будівельних загонів. Саме ці напрямки діяльності молоді висвітлюються у працях вищезгаданих авторів.

Участь молоді в управлінні суспільними справами проявлялася в діях студентського самоврядування. Актуальність цієї проблеми зумовлюється не тільки тим, що Україна стала на шлях будівництва соціальної, правової держави, але й тим, що українська освітня галузь стала

на шлях інтеграції в Європейське співтовариство, прагне працювати за принципами Болонського процесу, в якому студентство в сфері управління навчальними закладами розглядається як партнер.

Проблема участі студентської молоді в управлінні навчальними закладами, розвиток студентського самоврядування у ВНЗ України у 80-90-х роках має хоча і невелику, але власну історіографію. Це, зокрема, праці О. Костюченка, М. Новаченка, О. Кравченка [8]. Хоча дослідження цієї проблеми періоду 90-х років в їх працях має фрагментарний характер, фактичний матеріал, висновки авторів дають нам змогу глибше пізнати цю сферу молодіжної активності у вузах України.

Зміни, які відбулися в країні в другій половині 80-х років, дали можливість критично оцінити роль студентської молоді в управлінні вузівськими справами. З'являються праці, в яких хоча ще і домінують старі, консервативні підходи до аналізу функціонування студентського самоврядування, відчутне прагнення авторів до зміни акцентів дослідження в бік об'єктивності, історичної правди. Це, зокрема, праці Е. А. Якуби, В. Л. Артеніна, А. І. Андрущенко [9]; Н. П. Іщенко [10]; Т. Є. Старченка, І. О. Пустельника, Н. І. Черниш [11].

Важливим джерелом у дослідженні проблеми участі молоді в управлінні державними й суспільними справами є щорічні доповіді Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, підготовлені науковим колективом, сформованим Українським інститутом соціальних досліджень на замовлення Міністерства України у справах сім'ї та молоді, на основі державної статистики, матеріалів Міністерств і відомств, Наукових досліджень, найбільшою мірою тих соціологічних опитувань, що проводилися Українським інститутом соціальних досліджень спільно з Центром «Соціальний моніторинг» упродовж 1991-1999 років [12].

У доповідях була подана об'єктивна картина соціального стану молоді та зроблено узагальнення існуючої практики реалізації державної молодіжної політики, показано розвиток молодіжного руху в Україні, роль молоді в управлінні державними та суспільними справами. Водночас у доповідях не розкрито проблемних питань щодо залучення молоді до управління державними та суспільними справами, не показані шляхи виходу молоді з кризового стану, в якому вона опинилася у зв'язку зі зміною суспільно-політичного устрою в країні.

Немалу роль у дослідженні проблеми відіграють матеріали державної статистики, офіційні дані органів центральної та місцевої державної влади, зокрема, аналітичні та статистичні матеріали Міністерства України у справах сім'ї та молоді, Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Державного комітету статистики України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Республіканського комітету у справах сім'ї та молоді Автономної Республіки Крим, управлінь у справах сім'ї та молоді обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

У 1991 році рішенням Кабінету Міністрів України був заснований Український науково-дослідний інститут проблем молоді, з часом реорганізований в Український інститут соціальних досліджень. Науковці інституту провели дослідження з різних напрямків діяльності молоді. І хоча більшість досліджень, особливо соціологічного характеру, стосувалися молодіжних проблем 90-х років, траплялися наукові розвідки з історії молодіжного руху. Інститут регулярно проводив міжнародні та республіканські конференції з проблем молоді.

Науковці інституту разом з дослідниками інших наукових та навчальних закладів України було підготували чимало праць, які стосувалися різних проблем молоді. Інститут щорічно виконував наукові програми та проекти, які публікувалися в спеціальних збірниках [13].

Історичні дослідження будуть більш ґрунтовними за умови допомоги інших наук, зокрема, соціології. Варто підкреслити, що ця наука набула свого нового змісту в період, коли Україна стала на демократичний шлях розвитку. Було проведено чимало соціологічних досліджень у різних сферах діяльності молоді, в тому числі і в сфері управління державними та суспільними справами. Значну роботу в цьому напрямку провели О. М. Балакірева та О. О. Яременко [14].

Значна джерельна база щодо прояву управлінських функцій молоді в різних сферах суспільного життя міститься в архівних установах, зокрема, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, державних обласних архівах, поточному архіві Міністерства України у справах сім'ї та молоді, поточному архіві Українського інституту соціальних досліджень.

Плинність часу, зміни, що відбулися в житті країни, людському житті, які були зумовлені набуттям Україною статусу незалежної держави, примушують нас по-новому дивитися на роки минулі, критично оцінювати процеси, що відбувалися в молодіжному середовищі, робити висновки, для того, щоб участь молоді в управлінні державними та суспільними справами відповідала вимогам демократії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Положение молодёжи в советском обществе. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 246 с.; О положении молодёжи и перестройке исследований молодёжной проблематики в СССР. – М.: Институт молодёжи, 1990. – 94 с.; Социальный портрет молодёжи. По материалам государственной статистики социологического исследования «Пути поколения». – М.: Институт молодёжи, 1990. – 168 с.
2. Молодіжна політика: проблеми і вирішення. – К.: Український науково-дослідний інститут проблем молоді. – 78 с.; Механізм реалізації державної молодіжної політики на республіканському і регіональному рівнях. – К.: Укр. НДІ проблем молоді. – 117 с.
3. Молодёжная политика: опыт, проблемы, перспективы. – К.: Укр. НИИ проблем молодёжи, 1991. – 238 с.; Молодёжная политика: опыт, проблемы, перспективы. Материалы международной научно-практической конференции (в двух частях). – К.: Укр НИИ проблем молодёжи, 1992. – ч.1. – 162 с.; ч.2. – 238 с.
4. Головатий М.Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К.: Наукова думка, 1993. – 236 с.; Бородин Є.І. Державна молодіжна політика в Україні. – Дніпропетровськ: Герда, 2003. – 345 с.
5. Луков В.А. Молодёжное движение в социалистическом обществе: Вопросы теории и практики. – М.: Молодая гвардия, 1987. – 348 с.
6. Головенько В.А., Корнієвський А.О. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К.: Наукова думка, 1994. – 112 с.; Головенько В.А. Український молодіжний рух у XX столітті. – К.: А. Л. Д. – 1997. – 158 с.; Корнієвський О. А. Молодіжний рух в новітній історії України (друга половина 80-х – початок 90-х років). Автореф. дисертації канд. іст. наук. – К., 1993. – 24 с.
7. Аніщук В.В. Рост социальной активности молодёжи. – Одеса: Вища школа. – 1988. – 192 с.; Марченко Л.А., Стоян О.М, Семестры гражданской зрелости. – К.: Вища школа, 1988. – 147 с.; Приступко В. О. Студенческие отряды. – М.: Институт молодёжи «Социум», 1998. – 104 с.
8. Костюченко О., Новаченко М. Студентське самоврядування – важлива форма здійснення соціалістичної демократії // Радянське право. – 1990. - №7. – С. 66-68; Кравченко О. Студентське самоврядування: перспективи співпраці // Освіта. – 2006. - №2. – С. 24-31.
9. Якуба О.О., Арбеніна В.Л., Андрищенко А.І. Воспитательный процесс в высшей школе: его эффективность. – К.: Вища школа. – 1988. – 275 с.
10. Іщенко М.П. Социальное становление советской молодёжи. – К.: Вища школа. – 1989. – 199 с.
11. Старченко Т.Є., Пустельник І.О., Черниш Н.Й. Молодёжь: вехи социальной зрелости. – Львів: Вища школа. – 1988. – 261 с.
12. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К.: НВФ «Студцентр» / Ніка-Центр. – 1998. – 147 с.; Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України. – К.: Тм Прінтікс-Прес, 1999. – 154 с.; Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 159 с.; Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. – 211 с.
13. Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К.: Український науково-дослідний інститут проблем молоді, 1992. – 160 с.; Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К.: Український інститут проблем молоді, 1993. – 198 с.; Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К.: А. Л. Д., 1995. – 136 с.; Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К.: Столиця, 1997. – 208 с.
14. Балакірева О.М. Методологічні підходи до дослідження соціалізації молодого покоління // Матеріали засідання секції «Соціологія молоді» міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі». – К.: Український науково-дослідний інститут проблем молоді, 1996. – с. 217-220; Особливості соціологічного аналізу молодого покоління в сучасному суспільстві // Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики. – К.: А. Л. Д., 1996. – С. 217-220.; Яременко О.О. Соціологічний моніторинг стосовно настроїв, інтересів, уподобань молоді України // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К.: А. Л. Д., 1997. – С. 189-193.

ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛЬЩІ ДО НАТО ТА ЄС: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Вступ Польщі до структур НАТО та ЄС – події, здійснення яких однозначно можна вважати як таке, що справило суттєвий вплив як на подальший розвиток самої Польської держави, так і обумовило глибокі зміни у системі міжнародних відносин, насамперед тієї її частини, що відбуваються у Центрально-Східній та Східній Європі. Офіційна Варшава заявила про себе як про активного учасника Північноатлантичного альянсу та діяльного члена Європейського Союзу, займається реалізацією чисельних програм та ініціатив НАТО і ЄС, підтримує ідею наступного розширення НАТО на Схід, відповідає за здійснення «східної політики» Євросоюзу.

Дослідження проблеми євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі займає значне місце в сучасній історіографії. Активізація наукового інтересу до проблеми визначає появу значного масиву публікацій, які, зважаючи на незначну віддаленість у часі процесів, що досліджуються, часто є відверто суб'єктивними та по-різному трактують їх суть. Наявність великої кількості різноманітного, змістовного та доступного документального матеріалу дозволяє вдатися до поглибленого вивчення проблеми вступу Польщі у структури НАТО та ЄС.

Низка чинників, серед яких стратегічний характер відносин Польщі й України, зміщення кордонів НАТО і ЄС на Схід та перетворення України на країну, що безпосередньо межує з ними, прагнення офіційного Києва поглиблювати відносини з євроатлантичними та європейськими структурами, а також готовність польського керівництва представляти та активно відстоювати інтереси України на міжнародному рівні, визначають для українських дослідників та науковців появу необхідності у ґрунтовному вивченні проблеми євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі.

Таким чином, метою даної статті є визначення сукупності документів та матеріалів, зміст яких дозволяє комплексно дослідити процес інтеграції Польщі до НАТО і ЄС та створити об'єктивну цілісну працю із зазначеної проблеми.

Відповідно до прийнятої нами класифікації, усі доступні документи та матеріали, різною мірою дотичні до проблеми євроатлантичної і європейської інтеграції Польщі, було виділено у декілька груп: нормативно-правові документи вищих органів державної влади Республіки Польща, офіційні промови президентів, прем'єрів, керівників міністерств та відомств; офіційні документи, прийняті інституціями Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу в процесі реалізації стратегії «східного розширення»; документи договорів, угод, конвенцій, комюніке, підписаних у ході переговорів сторін; документи суспільно-політичного життя; статистичні джерела; матеріали періодичних видань та преси; аналітичні праці тогочасних лідерів держав, партій, громадських організацій; опубліковані спогади та мемуари провідних політичних діячів, за участю яких здійснювалася політика в Центрально-Східній Європі протягом 1989–2005 рр.

Принципове значення для дослідників має звернення до нормативно-правових документів вищих органів державної влади Республіки Польща. Серед них, перш за все, варто відзначити основоположні декларації «Політика безпеки та оборонна політика Польщі» (*Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej Polskiej*) [1] й «Національна стратегія інтеграції» (*Narodowa strategia integracji*) [2], які визначили початок змін у зовнішньополітичному курсі РП, його переорієнтацію на користь західних інституцій. У цих документах стратегічним завданням зовнішньої політики Польщі визначається поглиблення відносин з наступною інтеграцією в євроатлантичні та європейські структури, реалізації якої підпорядковуються всі дії керівництва держави як на міжнародній арені, так і всередині країни.

Різні аспекти внутрішньої та зовнішньої політики Польщі висвітлюються в чисельних офіційних заявах та промовах її вищого керівництва, зокрема президента РП А. Кваснєвського [3–8], прем'єр-міністра РП Є. Бузека [9], міністрів МЗС РП К. Скубішевського [10–11], А. Олеховського [12–13], В. Бартошевського [14–15], Д. Росаті [16–18], Б. Геремека [19]. У них логічно прослідковується динаміка розвитку країни, визначаються особливості реалізації стратегії державної розбудови, насамперед її зовнішньополітичного курсу.

Дослідження проблеми євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі передбачає звернення до документальної основи діяльності власне самих НАТО і ЄС, а також

ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛЬЩІ ДО НАТО ТА ЄС: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Вступ Польщі до структур НАТО та ЄС – події, здійснення яких однозначно можна вважати як таке, що справило суттєвий вплив як на подальший розвиток самої Польської держави, так і обумовило глибокі зміни у системі міжнародних відносин, насамперед тієї її частини, що відбуваються у Центрально-Східній та Східній Європі. Офіційна Варшава заявила про себе як про активного учасника Північноатлантичного альянсу та діяльного члена Європейського Союзу, займається реалізацією чисельних програм та ініціатив НАТО і ЄС, підтримує ідею наступного розширення НАТО на Схід, відповідає за здійснення «східної політики» Євросоюзу.

Дослідження проблеми євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі займає значне місце в сучасній історіографії. Активізація наукового інтересу до проблеми визначає появу значного масиву публікацій, які, зважаючи на незначну віддаленість у часі процесів, що досліджуються, часто є відверто суб'єктивними та по-різному трактують їх суть. Наявність великої кількості різноманітного, змістовного та доступного документального матеріалу дозволяє вдатися до поглибленого вивчення проблеми вступу Польщі у структури НАТО та ЄС.

Низка чинників, серед яких стратегічний характер відносин Польщі й України, зміщення кордонів НАТО і ЄС на Схід та перетворення України на країну, що безпосередньо межує з ними, прагнення офіційного Києва поглиблювати відносини з євроатлантичними та європейськими структурами, а також готовність польського керівництва представляти та активно відстоювати інтереси України на міжнародному рівні, визначають для українських дослідників та науковців появу необхідності у ґрунтовному вивченні проблеми євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі.

Таким чином, метою даної статті є визначення сукупності документів та матеріалів, зміст яких дозволяє комплексно дослідити процес інтеграції Польщі до НАТО і ЄС та створити об'єктивну цілісну працю із зазначеної проблеми.

Відповідно до прийнятої нами класифікації, усі доступні документи та матеріали, різною мірою дотичні до проблеми євроатлантичної і європейської інтеграції Польщі, було виділено у декілька груп: нормативно-правові документи вищих органів державної влади Республіки Польща, офіційні промови президентів, прем'єрів, керівників міністерств та відомств; офіційні документи, прийняті інституціями Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу в процесі реалізації стратегії «східного розширення»; документи договорів, угод, конвенцій, комюніке, підписаних у ході переговорів сторін; документи суспільно-політичного життя; статистичні джерела; матеріали періодичних видань та преси; аналітичні праці тогочасних лідерів держав, партій, громадських організацій; опубліковані спогади та мемуари провідних політичних діячів, за участю яких здійснювалася політика в Центрально-Східній Європі протягом 1989–2005 рр.

Принципове значення для дослідників має звернення до нормативно-правових документів вищих органів державної влади Республіки Польща. Серед них, перш за все, варто відзначити основоположні декларації «Політика безпеки та оборонна політика Польщі» (*Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej Polskiej*) [1] й «Національна стратегія інтеграції» (*Narodowa strategia integracji*) [2], які визначили початок змін у зовнішньополітичному курсі РП, його переорієнтацію на користь західних інституцій. У цих документах стратегічним завданням зовнішньої політики Польщі визначається поглиблення відносин з наступною інтеграцією в євроатлантичні та європейські структури, реалізації якої підпорядковуються всі дії керівництва держави як на міжнародній арені, так і всередині країни.

Різні аспекти внутрішньої та зовнішньої політики Польщі висвітлюються в чисельних офіційних заявах та промовах її вищого керівництва, зокрема президента РП А. Кваснєвського [3–8], прем'єр-міністра РП Є. Бузека [9], міністрів МЗС РП К. Скубішевського [10–11], А. Олеховського [12–13], В. Бартошевського [14–15], Д. Росаті [16–18], Б. Геремека [19]. У них логічно прослідковується динаміка розвитку країни, визначаються особливості реалізації стратегії державної розбудови, насамперед її зовнішньополітичного курсу.

Дослідження проблеми євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі передбачає звернення до документальної основи діяльності власне самих НАТО і ЄС, а також

інституціоналізації процесу інтеграції до них Польщі як суб'єкта міжнародних відносин. Вивчення проблеми реалізації європейського вибору офіційною Варшавою, на нашу думку, потребує здійснення попереднього аналізу принципів діяльності структур НАТО і ЄС, особливостей набуття членства та наступного функціонування в них вже як повноправного члена. Відповіді на ці та інші запитання містяться в низці основоположних договорів НАТО та ЄС, серед яких Договір про заснування Європейського Співтовариства [20], Єдиний Європейський акт [21], Договір про Європейський Союз [22], Амстердамський договір [23], Ніццький договір [24], програма «Партнерство заради миру» [25–26], Вашингтонська декларація [27], нова Стратегічна концепція Альянсу [28], Мадридська декларація НАТО з питань безпеки та євроатлантичного співробітництва [29] тощо.

Особливості здійснення відносин Європейського Союзу з країнами Центрально-Східної Європи визначають офіційні документи, прийняті керівництвом структури у процесі підготовки до розширення на Схід, зокрема «Європейська угода» (польський варіант договору) [30], «Біла книга» [31], «Порядок денний–2000» («Agenda–2000») [32].

Офіційне закріплення відносин ЄС з Польщею як країною, яка заявила про прагнення інтеграції в структуру об'єднання, відбулося 16 грудня 1991 р. з підписанням Угоди про асоціацію з Європейським Союзом [30]. Відповідно до положень договору, з цього часу сторони вдавалися до поглиблення торговельно-економічного співробітництва, встановлення політичної, соціальної та культурної співпраці з метою створення передумов для вступу Польщі в структуру ЄС, імовірний час якого визначити на той момент було неможливо.

З метою забезпечення управління процесом підготовки країн-претендентів до функціонування у Спільному ринку керівництво ЄС у 1995 р. опублікувало збірник рекомендацій, відомий як «Біла книга», виконання яких було покликане забезпечити наближення економічних, політичних, соціальних та інших стандартів кожної з країн до союзних, гарантуючи цим самим активізацію співробітництва сторін [31].

Відповіддю ЄС на посилення прагнень країн-кандидатів до якомога швидшого досягнення членства в об'єднанні та результатом здійсненої перевірки стану їх відповідності стандартам структури стало оприлюднення на саміті Європейської Ради в Амстердамі 16 червня 1996 р. документа «Порядок денний–2000» [32]. У ньому керівництво Євросоюзу запропонувало країнам, зацікавленим у членстві, а також тим, які уже користуються ним, пакет рекомендацій щодо підготовки до запланованого розширення структури. Виконання країнами-претендентами запропонованих порад передбачало безболісне розширення кордонів об'єднання для кожної із них. Цьому також мало сприяти надання Євросоюзом економічної допомоги країнам-кандидатам, трансформація Спільної сільськогосподарської політики та практики використання Структурних фондів.

Вагоме місце у справі дослідження проблеми здійснення політики ЄС щодо країн із регіону ЦСЄ, у тому числі Польщі, посідають річні звіти Комісії ЄС щодо динаміки підготовки країн-кандидатів до вступу у Євросоюз, а також Програма партнерства КЄС для десяти країн-заявників ЦСЄ [32]. Матеріали, що збиралися по кожній з країн, мають статистичний характер та містять конкретні показники економічного та соціального розвитку.

З метою посилення підготовки Польщі до вступу в НАТО і ЄС та забезпечення досягнення нею відповідності критеріям членства у цих структурах, керівництво країни прийняло та реалізувало чимало програм національного розвитку, найбільш значимими з яких були «Програма дій щодо адаптації економіки та правової системи до вимог Угоди про асоційоване членство», «Національна стратегія інтеграції» [33], «Національна Програма підготовки Польщі до вступу в Європейський Союз», «Програма інтеграції з Організацією Північноатлантичного договору та модернізації збройних сил РП на 1998–2012 рр.», «Стратегія Польщі в галузі безпеки та оборони» [34], «Програма реструктуризації і технічної модернізації Збройних Сил Польщі на 2001–2006 рр.».

Окремі аспекти політики НАТО та ЄС щодо регіону Центрально-Східної Європи викладено у промовах та листах Генерального секретаря НАТО Х. Солани [35–36] та керівника Комісії ЄС р. Проді [37].

На особливу увагу, серед іншого, заслуговують офіційні документи, які визначили завершення процесу інтеграції Польщі до НАТО і ЄС та здійснення вступу країни до їх структур. У цьому контексті варто відзначити Північноатлантичний договір, ратифікація протоколів до якого країнами-членами структури Альянсу та кандидатами на вступ до нього

.....
визначила завершення процедури вступу Польщі до НАТО 12 березня 1999 р. [38–39]. Приєднання Польщі до Європейського Союзу відбулося 1 травня 2004 р. – цьому передували підписання Договору про вступ до Євросоюзу (16 квітня 2003 р.), а також тривала процедура його ратифікації.

У процесі здійснення стратегії інтеграції керівництво Польщі, а також провідні політичні та громадські організації і католицька церква здійснювали активну інформаційну та пропагандистську кампанію, пов'язану зі вступом країни до НАТО, а пізніше і до ЄС. Аналіз програм впливових учасників політичного життя Польщі дозволяє визначити їх ставлення до інтеграційного курсу країни, а також простежити вплив на реакцію пересічних громадян на дії уряду. Численні моніторинги та соціологічні опитування дають можливість простежити настрої поляків у динаміці. Загальнодержавний референдум на предмет ратифікації Договору про вступ Польщі до ЄС (7-8 червня 2003 р.) приніс прихильникам європейської інтеграції достатньо високі результати – 74,45% поляків висловилися «за» (загальна явка становила 58,85%).

Важливим джерелом є періодичні видання і преса, журналістські та дослідницькі публікації в яких містять багатий фактичний матеріал, передають суспільні настрої та швидко реагують на сучасні їм події. Одночасно значним недоліком таких джерел є відверті суб'єктивність та популізм, які, разом з цим, не позбавляють їх значимості для науковців. Серед великої кількості впливових у Польщі газет та журналів, перш за все, варто звернутися до таких із них як «Політика» («Polityka»), «Річ Посполита» («Rzeczpospolita»), «Газета виборча» («Gazeta wyborcza»), «Життя Варшави» («Życie Warszawy»).

Окрему групу джерел становлять аналітичні публікації політичних та державних діячів, тією чи іншою мірою дотичних до процесів євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі. Серед досліджених нами аналітичних публікацій із визначеної проблеми на особливу увагу заслуговують міркування В. Цімошевича [40], Л. Бальцеровича [41], К. Зельке [42], Є. Бара [43], Г. Холая [44], Д. Сороса [45].

Вагоме місце в дослідженні проблеми належить мемуарам визначних європейських політиків, які наповнюють наукову працю живим змістом. Звернення до досвіду творців політичного обличчя європейського континенту дає змогу подивитися на хід історичних подій з позиції кожного з них і по-новому оцінити відомі події. У цьому сенсі відзначимо спогади експрезидента Польщі А. Квасневського «Дім всіх Польща» [46], колишнього прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер «Мистецтво управління державою» [47], а також екс-міністра МЗС України А. Зленка «Дипломатія і політика: Україна в процесі динамічних геополітичних змін» [48].

Велика кількість зовнішньополітичних документів Польщі друкуються на сторінках офіційного видання польського МЗС «Справи міжнародні» («Sprawy Międzynarodowe»), офіційного видання польського уряду «Урядовий огляд» (Przegląd rządowy) та електронного варіанту видання «Збір документів» (Zbiór dokumentów – <http://www.zbiordokumentow.pl>), а також офіційному сайті Міністерства закордонних справ Польщі – <http://www.mzs.gov.pl/start.php.html>.

Офіційні тексти документів, прийняті інституціями ЄС, публікуються та зберігаються в кількох спеціально створених електронних системах, доступ до яких є відкритим для користувачів: у першу чергу, це загальний сайт Євросоюзу (<http://www.europa.eu.int/>) та сайт Європарламенту (<http://www.europarl.eu.int/>).

Таким чином, здійснений аналіз джерельної бази проблеми інтеграції Польщі до НАТО та ЄС свідчить про те, що на сьогоднішній день нагромаджено значну кількість матеріалу, який безпосередньо стосується вказаної проблеми. Використання доступних джерел, кількість яких постійно зростає, разом із зверненням до наявних наукових розвідок та власного дослідницького потенціалу створюють передумови до появи об'єктивної комплексної та ґрунтовної праці, яка б задовольнила існуючий загальний інтерес та стала відповіддю на існуючий практичний запит.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 2 listopada 1992 r. // Współczesne stosunki Międzynarodowe. Wybór tekstów i rodłowych z komentarzem / Pod red. T. Łos-Nowak. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 169–181.

2. Narodowa strategia integracji. 28.01.1997 r. – 56 s. // <http://www.mzs.gov.pl/start.php.html>.
3. Kwaśniewski A. Przedmowa do okolicznościowego wydania magazynu «NATO Review». Warszawa, 2 grudnia 1998 roku // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 401.
4. Kwaśniewski A. Wystąpienie na konferencji «Polityka zagraniczna Unii Europejskiej». Barcelona, 26 listopada 1998 roku // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 396–398.
5. Kwaśniewski A. Wystąpienie nt. «Nowi członkowie NATO: nowe wyzwania, nowe funkcje», Warsztaty NATO. Wiedeń, 23 czerwca 1998 roku // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 194–198.
6. Kwaśniewski A. Wystąpienie w Parlamencie Europejskim. Strasburg, 18 listopada 1998 roku // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 379–382.
7. Kwaśniewski A. Wywiad dla «Polski zbrojnej», 1 sierpn. 1998 r. // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 235–240.
8. Wystąpienie prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego przed przewodniczącym i członkami Komisji Europejskiej. Bruksel, 18 stycznia 1996 r. // Zbiór dokumentów – 1996. – № 1. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1996,nr.1/>
9. «Integracja Polski z Unią Europejską» – wystąpienie premiera Rzeczypospolitej Polskiej Jerzego Buzka w Sejmie. Warszawa, 8 września 1999 r. // Zbiór dokumentów – 1999. – № 3. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.3/>
10. Polityka zagraniczna RP w 1992 r. Expose ministra K. Skubiszewskiego ogłoszone w Sejmie 8 maja 1992 r. // Przegląd rządowy. – 1992. – №6(12). – S. 24–30.
11. Sejmowe expose ministra spraw zagranicznych RP K. Skubiszewskiego. Warszawa, 26 kwietnia 1990 r. // Współczesne stosunki Międzynarodowe. Wybór tekstów i r. d. łowych z komentarzem / Pod red. T. Łos-Nowak. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 166–169.
12. Polska polityka zagraniczna. Expose ministra Andrzeja Olechowskiego w parlamencie, 12 maja 1994 r. // Przegląd rządowy. – 1994. – №5(35). – S. 59–66.
13. Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. №1. – Оп. №1. – Спр. №7528. Польща. – 116 арк. – Переклад фрагменту виступу міністра закордонних справ Республіки Польща А. Олеховського на засіданні Комісії закордонних справ Сенату РП 17 лютого 1994 р. «Прагнемо потепління відносин з Росією». – Арк. 26–27.
14. Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. №1. – Оп. №1. – Спр. №7821. Довідки по країнах. Біографічні довідки. – 209 арк. – Про виступ міністра закордонних справ РП В. Бартошевського в Сеймі Польщі з «Повідомленням про головні напрямки міжнародної політики Польщі» 25. 05. 1995 р. – Арк. 180–182.
15. Polska polityka zagraniczna. Expose szefa dyplomacji Władysława Bartoszewskiego 24 maja 1995 r. // Przegląd rządowy. – 1995. – №6(48). – S. 96–103.
16. Najważniejsze zadania polskiej polityki zagranicznej w 1997 r. Przem.: wienie ministra spraw zagranicznych Dariusza Rosatiego ogłoszone w Sejmie 8 maja 1997 r. // Przegląd rządowy. – 1997. – №5(71). – S. 82–89.
17. Polska polityka zagraniczna. Sejmowe expose ministra Dariusza Rosatiego z 9 maja 1996 r. // Przegląd rządowy. – 1996. – №7(61). – S. 86–93.
18. Sejmowe exposé ministra spraw zagranicznych Dariusza Rosatiego, Warszawa, 8 maja 1997 r. // Zbiór dokumentów – 1997. – № 2. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1997,nr.2/>
19. Kierunki polskiej polityki zagranicznej. Informacja rządu przedstawiona przez ministra spraw zagranicznych B. Geremeka podczas posiedzenia Sejmu RP, 9 maja 2000 r. // Przegląd rządowy. – 2000. – №5(107). – S. 56–66.
20. Договір про заснування Європейського Співтовариства // Європейський Союз: консолідовані договори / Пер. Ю. Петруся; Наук. ред. В. Муравйов. – К.: Port-royal, 1999. – С. 43–203.
21. Единый Европейский акт. Договор о Европейском Союзе / Редкол.: Борко Ю.А. (отв. ред.) и др.. – М.: Международно-издательская группа «Право», 1994. – 244 с.
22. Договір про Європейський Союз // Європейський Союз: консолідовані договори / Пер. Ю. Петруся; Наук. ред. В. Муравйов. – К.: Port-royal, 1999. – С. 11–42.
23. Amsterdam European Council 15 and 16 June 1997. Presidency conclusions. Press release information: Brussels (16 – 06 – 1997) – document №00150/97 (presse 0). // <http://www.europa.eu.int/en/info/eurocouncil/index.html>
24. Ніщський договір та розширення ЄС / Міністерство юстиції України, Центр порівняльного права; за наук. ред. С. Шевчука. – К.: Логос, 2001. – 196 с.

25. Партнерство заради миру: запрошення. – Документ, ухвалений Головами держав і урядів, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної Ради, що відбулося в штаб-квартирі НАТО в Брюсселі 10–11 січня 1994 р. // Партнерство заради миру – Partnership for Peace. – Брюссель, 1994. – С. 1–3.
26. Партнерство заради миру: рамковий документ // Партнерство заради миру – Partnership for Peace. – Брюссель, 1994. – С. 5–8.
27. Вашингтонська декларація // НАТО ревію – Документація. – 1999. – Літо. – С. 1.
28. Стратегічна концепція Альянсу: Затверджена главами держав і урядів, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради у Вашингтоні (федеральний округ Колумбія) 23–24 квітня 1999 року. – Брюссель: НАТО, 1999. – 22 с.
29. Madrycka deklaracja w sprawie bezpieczeństwa i współpracy euroatlantyckiej Madryt, 8 lipca 1997 r. // Zbior dokumentow – 1997. – №3. – Режим доступу до журн.: <http://www.zbiordokumentow.pl/1997,nr.3/>.
30. Układ Europejski między Rzeczpospolitą Polską a Wspólnotami Europejskimi, 16 grudnia 1991 r. // <http://www.msz.gov.pl/uniaeu/html>.
31. Biała Księga: przygotowanie krajów stowarzyszonych Europy Środkowej i Wschodniej do integracji z Rynkiem Wewnętrznym Unii Europejskiej / Konsultacja nauk. Andrzej Wojciechowski. Cz. 2. – Warszawa: Unia Europejska, 1995. – 436 s.
32. Agenda – 2000: Eine starke und erweiterte Union // <http://www.europa.eu.int/>.
33. Narodowa strategia integracji. 28.01.1997 r. – 56 s. // <http://www.mzs.gov.pl/start.php.html>.
34. Strategia bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 4 stycznia 2000 r. // Zbior dokumentow – 2000. – № 1. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/2000,nr.1/>.
35. Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. №1. – Оп. №1. – Спр. №8429. Політичні питання. Загальне. – 71 арк. – Виступ Генерального Секретаря НАТО Х. Солани на спільному засіданні Комісії у закордонних справах і національної оборони Сейму та Сенату РП та у Варшавському університеті. – Арк. 10–12.
36. List sekretarza generalnego NATO Javiera Solany zapraszający Polskę do przystąpienia do Traktatu Północnoatlantyckiego. Bruksela, 29 stycznia 1999 r. // Zbior dokumentow – 1999. – № 1–2. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>.
37. Проді р. «До Ніцци та після неї». Промова у Європейському парламенті у Брюсселі 29 листопада 2000 року // Ніщський договір та розширення ЄС / Міністерство юстиції України, Центр порівняльного права; за наук. ред. С. Шевчука. – К.: Логос, 2001. – 61–65.
38. Akt Ratyfikacji w sprawie przystąpienia Rzeczypospolitej Polskiej do Traktatu Północnoatlantyckiego sporządzonego w Waszyngtonie 4 kwietnia 1949 r. Warszawa, 26 lutego 1999 r. // Zbior dokumentow – 1999. – № 1–2. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>.
39. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie ratyfikacji przez Polskę Traktatu Północnoatlantyckiego. Warszawa, 17 lutego 1999 r. // Zbior dokumentow – 1999. – № 1–2. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>.
40. Цімошевич В. Наша спільна Європа ... / Влодзімеж Цімошевич // Євроатлантика. – 2004. – №2. – С.70–71.
41. Бальцерович Л. Для экономических реформ всегда очень важен политический смысл ... / Лешек Бальцерович // Зеркало недели. – 1997. – 5–11 апреля. – С. 1, 10.
42. Зельке К. Нова геополітична ситуація після розширення НАТО і її наслідки для Польщі і України / Кшиштоф Зельке // Політична думка. – 2000. – №1. – С.101–106.
43. Бар Є. Україна – Польща: якісно новий рівень взаємин / Єжи Бар // Політика і час. – 1997. – №4. – С.37–42.
44. Холай Г. Место и роль Польши в новом европейском экономическом укладе / Генрих Холай // Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації : Друга Всесвіт. конф., Київ, 23 травня 2003 р. / Громадсько-науковий проект : матеріали виступу. – К. : МАУП, 2003. – С. 103–115.
45. Сорос Д. До нового світового порядку: майбутнє НАТО: Доповідь 29 листопада 1993 р. – К.: Основи, 1994. – 16 с.
46. Kwaśniewski A. Dom wszystkich Polska / A. Kwaśniewski. – W., 2000. – 310 s.
47. Тетчер М. Искусство управления государством: стратегия для меняющегося мира / М.Тетчер ; [пер. с англ.] – М. : Альпина Пабlishер, 2003. – 504 с.
48. Зленко А.М. Дипломатия и политика: Украина в процессе динамических геополитических перемен / Анатолий Максимович Зленко ; [пер. с укр. О.И. Кравец]. – Харьков : Фолио, 2004. – 559 с.

О.О. Жукова

**РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ПЕРШОГО
УРЯДУ Е.Т. БЛЕРА (1997-2001 РР.)**

25. Партнерство заради миру: запрошення. – Документ, ухвалений Головами держав і урядів, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної Ради, що відбулося в штаб-квартирі НАТО в Брюсселі 10–11 січня 1994 р. // Партнерство заради миру – Partnership for Peace. – Брюссель, 1994. – С. 1–3.
26. Партнерство заради миру: рамковий документ // Партнерство заради миру – Partnership for Peace. – Брюссель, 1994. – С. 5–8.
27. Вашингтонська декларація // НАТО ревію – Документація. – 1999. – Літо. – С. 1.
28. Стратегічна концепція Альянсу: Затверджена главами держав і урядів, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради у Вашингтоні (федеральний округ Колумбія) 23–24 квітня 1999 року. – Брюссель: НАТО, 1999. – 22 с.
29. Madrycka deklaracja w sprawie bezpieczeństwa i współpracy euroatlantyckiej Madryt, 8 lipca 1997 r. // Zbior dokumentow – 1997. – №3. – Режим доступу до журн.: <http://www.zbiordokumentow.pl/1997,nr.3/>.
30. Układ Europejski między Rzeczpospolitą Polską a Wspólnotami Europejskimi, 16 grudnia 1991 r. // <http://www.msz.gov.pl/uniaeu/html>.
31. Biała Księga: przygotowanie krajów stowarzyszonych Europy Środkowej i Wschodniej do integracji z Rynkiem Wewnętrznym Unii Europejskiej / Konsultacja nauk. Andrzej Wojciechowski. Cz. 2. – Warszawa: Unia Europejska, 1995. – 436 s.
32. Agenda – 2000: Eine starke und erweiterte Union // <http://www.europa.eu.int/>.
33. Narodowa strategia integracji. 28.01.1997 r. – 56 s. // <http://www.mzs.gov.pl/start.php.html>.
34. Strategia bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 4 stycznia 2000 r. // Zbior dokumentow – 2000. – № 1. – Режим доступу до журн.: <http://www.zbiordokumentow.pl/2000,nr.1/>.
35. Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. №1. – Оп. №1. – Спр. №8429. Політичні питання. Загальне. – 71 арк. – Виступ Генерального Секретаря НАТО Х. Солани на спільному засіданні Комісії у закордонних справах і національної оборони Сейму та Сенату РП та у Варшавському університеті. – Арк. 10–12.
36. List sekretarza generalnego NATO Javiera Solany zapraszający Polskę do przystąpienia do Traktatu Północnoatlantyckiego. Bruksela, 29 stycznia 1999 r. // Zbior dokumentow – 1999. – № 1–2. – Режим доступу до журн.: <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>.
37. Проді р. «До Ніцци та після неї». Промова у Європейському парламенті у Брюсселі 29 листопада 2000 року // Ніщський договір та розширення ЄС / Міністерство юстиції України, Центр порівняльного права; за наук. ред. С. Шевчука. – К.: Логос, 2001. – 61–65.
38. Akt Ratyfikacji w sprawie przystąpienia Rzeczypospolitej Polskiej do Traktatu Północnoatlantyckiego sporządzonego w Waszyngtonie 4 kwietnia 1949 r. Warszawa, 26 lutego 1999 r. // Zbior dokumentow – 1999. – № 1–2. – Режим доступу до журн.: <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>.
39. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie ratyfikacji przez Polskę Traktatu Północnoatlantyckiego. Warszawa, 17 lutego 1999 r. // Zbior dokumentow – 1999. – № 1–2. – Режим доступу до журн.: <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>.
40. Цімошевич В. Наша спільна Європа ... / Влодзімеж Цімошевич // Євроатлантика. – 2004. – №2. – С.70–71.
41. Бальцерович Л. Для экономических реформ всегда очень важен политический смысл ... / Лешек Бальцерович // Зеркало недели. – 1997. – 5–11 апреля. – С. 1, 10.
42. Зельке К. Нова геополітична ситуація після розширення НАТО і її наслідки для Польщі і України / Кшиштоф Зельке // Політична думка. – 2000. – №1. – С.101–106.
43. Бар Є. Україна – Польща: якісно новий рівень взаємин / Єжи Бар // Політика і час. – 1997. – №4. – С.37–42.
44. Холай Г. Место и роль Польши в новом европейском экономическом укладе / Генрих Холай // Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації : Друга Всесвіт. конф., Київ, 23 травня 2003 р. / Громадсько-науковий проект : матеріали виступу. – К.: МАУП, 2003. – С. 103–115.
45. Сорос Д. До нового світового порядку: майбутнє НАТО: Доповідь 29 листопада 1993 р. – К.: Основи, 1994. – 16 с.
46. Kwaśniewski A. Dom wszystkich Polska / A. Kwaśniewski. – W., 2000. – 310 s.
47. Тетчер М. Искусство управления государством: стратегия для меняющегося мира / М.Тетчер ; [пер. с англ.] – М.: Альпина Пабlishер, 2003. – 504 с.
48. Зленко А.М. Дипломатия и политика: Украина в процессе динамических геополитических перемен / Анатолий Максимович Зленко ; [пер. с укр. О.И. Кравец]. – Харьков : Фолио, 2004. – 559 с.

О.О. Жукова

**РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ПЕРШОГО
УРЯДУ Е.Т. БЛЕРА (1997-2001 РР.)**

Процеси глобалізації, що активно впливають на соціально-економічну структуру більшості країн світу, демонструють необхідність реорганізації систем соціального захисту населення відповідно до нових реалій постінформаційного суспільства. Великобританія стала однією з перших країн Європи, політичні лідери якої сприйняли виклик глобального світу й розпочали процес модернізації соціальної системи задля покращення добробуту своїх громадян. Провідна роль у цьому процесі належить лідерів лейбористської партії Великобританії Т. Блера та його уряду.

Україна є невід'ємною частиною сучасного світу, а тому вона також втягнута у процеси глобалізації. Досвід Великобританії 1997-2001 рр. є повчальним для України, тому що ми рухаємося в одному напрямку і, маючи на озброєнні досвід британців, зможемо адекватно реагувати на неминучі зміни, що несе за собою перехід на стадію постіндустріального суспільства. У зв'язку з цим звернення до історії політики соціального реформізму британських лейбористів наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття є виправданим і актуальним.

Метою даної статті є висвітлення проблеми соціальної політики уряду Тоні Блера 1997–2001 рр. Відповідно до мети були поставлені такі завдання: розглянути праці провідних істориків-британістів Російської Федерації; статті російських дослідників, присвячених соціальному реформаторству лейбористської партії.

Провідні академічні центри з дослідження історії Великобританії ще за часів Радянського Союзу були сконцентровані у Москві, туди ж стікалася іноземна література. З розпадом СРСР уся ця спадщина перейшла до Російської Федерації, яка й досі тримає лідерство у дослідженні новітньої історії Західної Європи та Америки на теренах колишнього Радянського Союзу.

Наприкінці 90-х років у російській історіографії з'являється низка робіт, присвячених англійському лейборизму. Одним з провідних дослідників цього напрямку є доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин РАН С.П. Перегудов. Йому належить ряд монографій і наукових статей, присвячених «епосі» М.Тетчер та неоконсерватизму, а також «новому лейборизму» в періоди його перебування в опозиції та при владі [17]. В останній час інтереси автора стосуються вивчення особистості Т. Блера, його політичної діяльності на посту лідера партії й прем'єр-міністра; реалізації ним постулатів концепції «третього шляху» на практиці [18]. С.П. Перегудов зазначає, що дана концепція є передусім програмою внутрішньополітичного розвитку і одне з провідних місць у ній займають питання соціальної політики [14, с.15]. Ряд статей цього відомого російського британіста присвячено дослідженню політики третього шляху, аналізу її впливу на внутрішню політику Великобританії загалом, і соціальні реформи зокрема [15,16]. Дві статті С.П. Перегудова, перша, що стосується перемоги на виборах 1997 р. [12], а друга – виборів 2001 року [13] дають змогу порівняти обіцянки й досягнення лейбористів у внутрішній політиці протягом першого строку перебування при владі.

У монографії «Політичний реформізм у Великобританії (1970-ті - 1990-ті рр.)» іншого відомого британіста О.А. Громико [5] розглядається процес формування «нового лейборизму» й доводиться теза про те, що він покликаний стати відповіддю британського суспільства на виклики, які воно отримало з входженням у постіндустріальну епоху й переходом процесів глобалізації на новий рівень. Дослідження ґрунтуються на значній джерельній базі, також у книзі міститься багатий фактичний та аналітичний матеріал.

У статті «До 100-ліття британських лейбористів» [4] О.А. Громико надає чи не єдину спробу у сучасній російській британістиці висвітлити й осмислити шлях, який пройшла лейбористська партія. У ній детально описано, зокрема, роль, яку зіграли лейбористи у соціальному реформаторстві Великобританії. Він зазначає, що лейборизм, як ідеологічний напрям, був альтернативою «тетчеризму», котрий вичерпав свій потенціал. І хоча «нові лейбористи» багато чого перейняли зі спадщини М. Тетчер та її послідовників, підкреслює О. А. Громико, проте їх концепція «третього шляху» заснована на «соціальному залученні», комунітаризмі, соціальних функціях держави.

Є. В. Ананьева у статті «Тиха революція Т. Блера» [1] аналізує концепцію «третього шляху» як основу нового лейборизму. Соціальну політику вона розглядала нею в контексті розподілу державних ресурсів. Автор робить висновок про те, що спроба лейбористів реформувати систему соціального забезпечення є насправді спробою «міркувати про те, що не піддається обміркованню». На її думку, соціальні реформи «нових лейбористів» виражалися не у збільшенні об'єму державних коштів, а у їх більш раціональному використанні.

М.М. Мілін [10] розглядав у своїй статті питання внутрішньої та зовнішньої політики «нових лейбористів» у контексті «третього шляху». Зокрема, він звернув увагу на першочерговість урядових реформ у сфері зайнятості й охорони здоров'я. Крім того, на його думку, в основі соціальної політики «нового лейборизму» лежало бажання Т. Блера приєднатися до «Соціальної хартії» Договору про Євросоюз.

Одне з чільних місць у вивченні новітньої соціально-економічної історії Великої Британії посідає Є. С. Хесін. У своїх статтях [22, 23, 24, 25] він дав глибокий аналіз економіці Сполученого Королівства, зауваживши, що у 1998-2001 рр. Великобританія переживала довготривалу стадію економічного підйому, а тому могла дозволити собі солідні фінансові вливання у соціальну сферу держави. Він передбачив, що за умов неминучої кризи ці витрати можуть підірвати фінансову стабільність країни.

Питаннями впливу процесів глобалізації на ринок праці та національну економіку розвинених держав в умовах постіндустріального суспільства, в тому числі й Великобританії, займається Владислав Леонідович Іноземцев – доктор економічних наук, директор Центру досліджень постіндустріального суспільства. У своїй монографії «Сучасне постіндустріальне суспільство: природа, протиріччя, перспективи» [6] він обґрунтовує думку про те, що для економічного, соціального та культурного розвитку країни надзвичайну важливість має розвиток «людського капіталу». У статті «Специфічні особливості європейської соціальної моделі» [7] на основі порівняльного аналізу соціальної політики США та країн Європи, зокрема Великобританії, автор розкриває особливості соціального забезпечення в умовах глобалізації.

Праця Н.К. Капітонової «Великобританія наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.: від консерваторів до лейбористів» [8] розкриває етапи політичної діяльності урядів М. Тетчер, Дж. Мейджора та Т. Блера. У ній вміщено багато статистичних даних і фактичного матеріалу. Однак книга має більш описовий, аніж аналітичний характер.

Багато цікавих та змістовних статей щодо соціальних проблем подано в журналі «Мировая экономика и международные отношения» та «Современная Европа». У публікаціях В.Ф. Сорокіної [19, 20, 21] подано гарний фактичний матеріал, що розкриває систему соціального забезпечення у Сполученому королівстві. Вона також всебічно розглядає урядову програму Приватної Фінансової Ініціативи, детально зупиняючись на реалізації соціальних програм, зокрема в сфері будівництва лікарень та загальноосвітніх шкіл. Н. Говорова присвятила свої статті [2, 3] проблемам зайнятості та безробіття на теренах Європи. Чільне місце у її публікаціях відведене Сполученому Королівству. Змістовними й багатими на фактичний матеріал є статті М. Кольчугіна [9], Я. А. Певзнера [11].

Отже, російські науковці у своїх монографіях і публікаціях, присвячених історії «нового лейборизму», найбільше уваги приділяли питанням реформування системи соціального забезпечення у контексті ідеології «третього шляху». Також значне місце в науковому доробку російських британістів посідають питання розвитку освіти та боротьби з безробіттям Великобританії за допомогою інвестицій у «людський капітал».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьева Е.В. «Тихая революция» Т.Блера // Актуальные проблемы стран Европы: Сборн. статей, Ин-т актуальных международных проблем / Отв. ред. В.Н. Матяш. – М.: Дипломатическая акад. МИД РФ, 2001. – С. 5-19.
2. Говорова Н. Европейский рынок труда: противоречия и компромиссы // Современная Европа. – 2004. - №4. – С. 114-123.
3. Говорова Н. Занятость в постиндустриальном мире // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. - № 12. – С. 35-41.
4. Громико А. К 100-летию британских лейбористов // Современная Европа. – 2000. - №4. – С. 46-59.
5. Громыко А. Политический реформизм в Великобритании (1970-1990-е годы). – М.: ХХІ век. – Согласие, 2001. – 268 с.
6. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – М.: Логос – 2000. – 187 с.
7. Иноземцев В. Специфические особенности европейской социальной модели // Современная Европа. – 2004. - №1. – С. 87-100.
8. Капитонова Н.К. Великобритания в конце ХХ – начале ХХІ вв.: от консерваторов к лейбористам. – М.: МГИМО МИД России, 2003. – 128 с.
9. Кольчугина М. «Новой экономике» – новое образование // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – №12. – С. 42-53.

-
10. Милин Н. «Третий путь» Тони Блера // Международная жизнь. – 1999. - №7. – С 40-50.
 11. Певзнер Я.А. Лейбористы в поисках новых путей // Современная Европа. – 2002 – №1. – С. 120-122.
 12. Перегудов С. Великобритания после выборов 1997 года: обычная смена власти или прорыв в XXI век // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. - №3. – С. 74-84.
 13. Перегудов С.П. Великобритания после выборов 2001 года: время платить по векселям // Россия и Британия. – Вып. 3: В мире английской истории. Памяти акад. В.Г. Трухановского / Отв. ред А.Б. Давидсон; Ин-т всеобщ. истории. – М.; Наука, 2002. – С. 142-162.
 14. Перегудов С.П. Концепция «третьего пути» // Современная Великобритания: проблемы и перспективы: Материалы «круглого стола», 23 мая 2001 г. / Отв. ред. Владимир Никитович Шенаев. - М, 2001 - С. 15-21.
 15. Перегудов С.П. «Новая» Лейбористская Партия // Мировая экономика международные отношения. – 1998. – №3. – С. 75-78.
 16. Перегудов С. «Общество участия» или «демократия собственников» // Мировая экономика международные отношения. – 2000. – №1. – С. 29-34.
 17. Перегудов С. От неоконсерватизма к новому лейборизму // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – №1. – С. 120-126;
 18. Перегудов С.П. Тони Блер // Вопросы истории. – 2000. – №1. – С. 64-81.
 19. Сорокина В. Великобритания: сфера услуг в 90-е годы // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 2. – С. 89-96.
 20. Сорокина В.Ф. Великобритания: частная финансовая инициатива // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 1. – С. 90-95.
 21. Сорокина В.Ф. Социальное обеспечение в Великобритании // Современная Европа. - 2002. – №1. – С. 53-60.
 22. Хесин Е. Великобритания // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – №8. – С.98-109.
 23. Хесин Е. Великобритания: седьмой год подъёма // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – №8. – С. 103-106.
 24. Хесин Е. Великобритания: снижение темпов экономического роста // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №8. – С. 96-98.
 25. Хесин Е.С. Социально-экономическая модель развития Великобританки // Современная Великобритания: проблемы и перспективы: Материалы «круглого стола», 23 мая 2001 г. / Отв. ред. Владимир Никитович Шенаев. – М., 2001. – С.25-29.

А.К. Лисий

**ОЛЕКСАНДР ГВАНЬЇНІ. ХРОНІКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ САРМАТІЇ. - К.:
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ», 2009. - 1006 С.**

1611 року в типографії краківського друкаря Миколая Лоби вийшов з друку фоліант «Хроніка європейської Сарматії» (Kronika Sarmacyey Europejskiej). Автором цього твору був італієць на польській службі Олександр Гваньїні. Вона мала обсяг 852 аркуші in folio і складалася фактично з 10 книг, з яких перші три мають спільну пагінацію, а решта – окрему.

У цій хроніці, написаній легко, доступно, прекрасним літературним стилем, Гваньїні прагнув ознайомити польського та західноєвропейського читача з устроєм та географічним положенням Речі Посполитої, її історією, насамперед військово-політичною і церковною, що було цілком у дусі тогочасних уявлень. Він намагався у такий спосіб зберегти для нащадків минуле Речі Посполитої, героїчні діяння визначних представників її панівної еліти, котрі відзначилися як видатні

воєначальники та дипломати.

Важливим стимулом до написання твору було почуття глибокої вдячності та любові до своєї нової батьківщини – Речі Посполитої, що Гваньїні неодноразово підкреслює. За його власним визначенням, навіть якби він народився серед давніх римлян, а своє життя присвятив майже незнаній тоді землі на сході Європи, то й у такому випадку він «за цим ніколи б не шкодував».

Автор подав не тільки яскраву, дохідливу, ілюстровану розповідь про минуле Речі Посполитої, а й виклав її на тлі всесвітньої історії, насамперед історії сусідніх народів та держав. Досить детально подавалася історія країн, з котрими польська корона вела тоді запеклі війни (Московська держава, «Татарська земля», Османська імперія та підпорядковані останній або васальні країни). Зверталася увага на географію цих країн, на особливості ведення війни описуваними народами, тому книга мала значну практичну цінність.

Історії Русі-України Гваньїні присвятив окрему (третю) книгу своєї хроніки, і одне це вже свідчить про ту значну увагу, яку приділяв італо-польський автор нашій батьківщині. Оригінальних свідчень тут небагато, подається інформація, запозичена з хронік Длугоша, Кремера, Стрийковського. Утім, можна вказати на оригінальні описи Львова та Запорожжя, характеристику господарських занять українських селян, та окремі деталі. Окремий розділ – «Подільський край» розповідає про найголовніші міста регіону: Кам'янець, Бар, Меджибіж, Брезан, Тереховля, Хмільник, Брацлав, Вінницю, Звенигород. Подається старовинне зображення герба Поділля і підпис під ним: «Земська корогва за герб має сонце з дванадцятьма променями, на білому полі».

Але однією (третьою) книгою інтерес Гваньїні до Русі-України не обмежується. Окремі відомості про неї містяться у всіх інших, насамперед у польській, литовській та прусській.

Принадібно зауважимо, що ніколи, ні в царській Росії, ні в Радянському Союзі, праця італійця повністю жодного разу не видавалася. І це зрозуміло, адже автор в VII-й (московській) книзі описує московитів як «блядинців», як зрадливих, хитрих, брехливих і диких боягузів та ксенофобів («протидисвітї, злостивї... невірні, безсоромні, бундючні, жадібні, бридкі, немилосердні, ненависні, мерзенні, огидні, чинять гріхи такі паскудні, про які соромно писати»).

Весь текст хроніки Гваньїні перекладено українською доктором історичних наук, професором о. Юрієм Мициком.

Сподіваємося, що український переклад хроніки Гваньїні – важливого історичного джерела та пам'ятки європейської історіографії XVI–XVII ст. – зробить її значно доступнішою, стане в пригоді не тільки науковцям, а й широкому читачьому загалу.

**КОРНОВЕНКО С.В. АГРАРНА ПОЛІТИКА БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ УРЯДІВ
А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ ЇМ УКРАЇНСЬКИХ
ТЕРИТОРІЯХ (1919-1920 РР.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС 1919-2000-Х РР.
С.В. КОРНОВЕКО. – ЧЕРКАСИ: АНТ, 2008. – 238 С.**

У контексті історії України ХХ століття чільне місце належить колу питань пов'язаних із Українською революцією 1917-1921 рр. Вітчизняна історіографія, позбавляючись радянських міфологем, виробляючи нові методологічні підходи, аналізує революційні події в Україні 1917-1921 рр., об'єктивно оцінюючи їх роль та значення.

Особливе місце належить зокрема тим перетворенням, що мали місце на селі. За умов загального національного піднесення, аграрного питання стало ключовим у взаєминах влади і населення, більшість якого становило селянство.

Рецензована монографія є однією з перших із даної проблематики, де сконцентрована фактично вся історіографічна та джерельна база конкретної проблеми – аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919-1920 рр.

Актуальність теми дослідження визначається потребою осмислення життя селянства з позицій нового історичного мислення.

Взявшись за реалізацію складного наукового проекту, автор здійснив його у тісному взаємозв'язку з держбюджетною темою «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства» Наукового товариства істориків-аграрників, Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Предметом всебічного аналізу став історіографічний процес політики білогвардійських урядів Денікіна і Врангеля на українських землях за роки Директорії.

Поставленим дослідницьким завданням відповідає й запропонована автором архітектоніка праці. Її складовими є вступ, 5 розділів, поділених на 11 підрозділів, висновки, список використаних джерел та літератури. Оцінюючи структуру монографії, слід підкреслити, що науковець достатньо чітко визначив спрямування своїх дослідницьких зусиль і цим забезпечив композиційну цінність монографії.

Значної уваги історик приділив радянському і пострадянському історіографічному процесу, де аргументовано показав стан та перспективи подальшого вивчення теми.

Позитивною рисою рецензованого дослідження є також те, що воно ґрунтується на розгалуженій джерельній базі, пріоритетне місце в якій належить архівним матеріалам. Так, зокрема опрацьовано документи ЦДАВО і ЦДАГО України. Цінна інформація взята автором із Державного архіву Автономної Республіки Крим. Варто відзначити зусилля автора щодо залучення матеріалів центральних архівів Російської федерації, зокрема, ДАРФ і РДВА. (Російського державного військового архіву).

Широко у дослідженні використані опубліковані документи, мемуари, спогади. Залучено також ряд матеріалів докторських і кандидатських дисертацій.

Грунтовний, максимально об'єктивний аналіз історіографічної спадщини Білого руху в Україні, проведений С. Корновенком, не може не викликати позитивної оцінки.

Аналіз змісту монографії свідчить, що автором здійснено значний обсяг науково-дослідної роботи.

Загалом, уважно прочитана книга дасть повчальний досвід, допоможе розібратися у складних і важливих подіях віддаленого історичного минулого.

В. АДАМОВСЬКИЙ. ЕШЕЛОНИ У ВІЧНІСТЬ: ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.- КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, 2007. – 208 С.

До історичних подій, що замовчувалися радянською історіографією, належали депортації в СРСР і в УРСР, як її складової частини. Лише в період так званої перебудови та після розпаду СРСР опубліковано частину документів та окремі дослідження з цієї проблеми, зокрема, рецензована праця.

Хоча В.Адамовський датує свою працю з початку ХХ ст., але він подає дуже стислий огляд процесу утворення німецьких поселень на Буковині, Волині, Закарпатті, Північному Причорномор'ї у ХУІІІ- ХІХ ст.

Важливою особливістю монографії В.Адамовського є висвітлення політики щодо іноземців, насамперед обрусілих німців, яких розглядали як потенційних зрадників, агентів впливу Німеччини, що здійснював царський уряд, починаючи з 80-х рр. ХХ ст. і особливо в роки Першої світової війни. Автор вказує, що серед різноманітних заходів царського уряду важливе місце займали депортації підданих Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини. Відзначається негативний вплив на стан економіки Волині, Причорномор'я депортацій німців-колоністів, а також осіб інших національностей, підданих вищеназваних держав. В праці висвітлюються депортації євреїв з театру військових дій та прилеглих до них територій, служителів уніатської церкви, свідомої української інтелігенції із захоплених в роки війни Галичини та Буковини.

З наведеного матеріалу читач може зробити висновок, що царський уряд створив обґрунтування та механізм масових депортацій осіб, які підозрювалися в антиурядових настроях, що згодом використав в значно більших масштабах більшовицький режим радянської Росії.

В.Адамовський доводить, що із встановленням радянської влади депортації осіб, чие соціальне обличчя, на думку більшовиків не відповідало їхнім критеріям, набрали систематичного характеру. Автор стверджує, що депортації здійснювалися органами ВНК, а згодом ДПУ – ОДПУ, які користувалися надзвичайними повноваженнями, допускаючи всілякі зловживання, на що вказували деякі більшовицькі керівники.

Одними з перших депортацій зазнали українські селяни – противники більшовиків, яких переселяли в межі губерній, повітів, волостей.

Лише в 1922 р. з'явилися нормативні акти, щодо депортацій, зокрема постанова ВЦВК РСФРР від 10 серпня «Про адміністративно висланих». Прикметно, що орган який займався висланям в адміністративному порядку отримав таку ж назву як і за царського режиму – Особлива нарада (комісія) при НКВС.

Як свідчать наведені В.Адамовським матеріали, радянська репресивна система була заснована не на покаранні за здійснені вчинки, а на превентивному вилученні із суспільного життя осіб, яких представники режиму вважали потенційно ворожими владі. Система активно діяла з початку 20-х рр. ХХ ст., ще коли Й.Сталін не володів абсолютною владою.

В 20-ті рр. ХХ ст. жертвами незаконних репресій, зокрема депортацій, стали колишні політичні опоненти більшовиків – члени партій меншовиків, есерів, сіоністських організацій, зокрема в Україні – УКП.

Таким чином на середину 20-х рр. ХХ ст., зазначає автор, були ліквідовані осередки «непролетарських партій та громадських організацій, в значній мірі методом депортацій, що забезпечило політичну монополію ВКП(б) в суспільстві.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. наступний етап депортацій з радянської України був пов'язаний з так званим «очищенням» прикордонної смуги, насамперед кордону з Польщею, від контрреволюційних, згодом соціально-небезпечних елементів.

Під це визначення підпала значна кількість населення, яка не влаштовувала більшовицьких можновладців за соціальними та національними ознаками. Ці депортації співпали із здійсненням колективізації та використанням висланя як засобу тиску на селянство.

В.Адамовський аналізує чисельні постанови ЦК КП(б) У, ЦК ВКП(б), документи РНК СРСР, ОДПУ, НКВС СРСР про депортації селянських родин, оголошених куркулями, а також польських, німецьких родин в 1927 – 1939 рр.

Цинізм влади у депортаціях ні в чому невинних людей виявлявся і в тому, що органами влади встановлювалися ліміти тобто певна кількість осіб, які підлягали виселенню та резервна кількість осіб на депортації. Автор показує згортання політики коренізації як супровід депортацій, що оберталось для польського та німецького населення примусовим виселенням до Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу.

У праці В.Адамовського висвітлено використання депортацій при «чистці залізниць» в 1927 – 1930 рр.

Автор вказує на роль Всесоюзного переселенського комітету при РНК СРСР у примусовому здійсненні переселення, що офіційно називалося добровільним. Зокрема це стосувалося заселення Єврейської автономної області євреями з України.

У монографії В.Адамовського детально проаналізовано організацію та здійснення в 1939-1941 рр. депортації із західних областей УРСР польських осадників, лісової сторожі, чиновників та їх родин, родин румунських чиновників, всього населення із 800 – метрової прикордонної смуги, а також діячів українського національного руху, зокрема членів українських політичних партій, громадських організацій та їх родин.

З початком війни Німеччини проти СРСР розгорнулася депортація німців, зокрема, із Запорізької, Сталінської (тепер Донецька), Ворошиловградської (тепер Луганська) областей, про що йдеться в праці.

Автор зазначає, що із вигнанням німецьких окупантів масові депортації використовувалися як засіб боротьби проти членів ОУН-УПА, під час колективізації в західних областях, а також проти вояків польської Армії Крайової. Прикметна директива штабу військ НКВС по охороні тилу 3 Білоруського фронту від 24.08.1944 р. про затримання загонів АК, що прагнули прорватися до Варшави, щоб допомогти повстанцям.

В.Адамовський зазначає елементи насильства радянської влади при оптації населення УРСР з Польщею в 1944-1945 рр., негативного ставлення до українських переселенців з Франції, Чехословаччини, Болгарії, в 50-х рр. ХХ ст.

Значна увага приділена становищу депортованих в Сибір, на Далекий Схід, в Казахстан, а також жорсткому спротиву республіканського та місцевого керівництва УРСР поверненню депортованих у рідні місця, зокрема в західні області після 1954 р.

Також всебічно висвітлено діяльність радянської влади по депортації за релігійною ознакою віруючих різних сект.

Окремий підрозділ праці присвячено аналізу документів вищого керівництва СРСР щодо депортацій в 1944 р. народів Криму – татар, німців, греків, болгар, вірменів, іранців, італійців, румун, голландців та інших, здійсненню їх виселення та боротьбі татар, німців за повернення до рідних місць з середини 50-х рр. ХХ ст., їх становище в сучасний період.

В праці В.Адамовського наведено окремі узагальнюючі відомості про чисельність депортованих з України в різні часи, проте відсутні узагальнюючі підрахунки.

Торкаючись проблеми повернення депортованих на батьківщину, автор розглядає лише окремі категорії з них.

Отже, праця В.Адамовського є цінним науковим виданням, що сприяє більш глибокому та об'єктивному висвітленню важливої проблеми української історії.

Загалом в подальшому слід здійснити системний аналіз місця і ролі депортацій у політичній практиці радянської влади відділивши їх від інших видів репресій, здійснити підрахунки кількості депортованих, по можливості дослідити їх долю та долю членів родин, дати чітку правову та моральну оцінку практиці депортацій, особливо з огляду на домінуючу в сучасній російській історіографії думку про депортації як жорстокий але необхідний елемент соціоінженерії, що начебто був необхідним для розвитку продуктивних сил країни.

**КУШНІР А.Г. КРИВОХИЖИНЦІ – КОЛИСКА НАШИХ ДУШ. – ВІННИЦЯ:
КОНТИНЕНТ-ПРИМ, 2007. – 128 с.**

В історії розбудови сучасної незалежної Української держави серед проблем, які вимагають якнайшвидшого розв'язання, є одна, на нашу думку, незаперечна проблема – проблема існування малих сільських населених пунктів. Десятки тисяч їх зникло з карти України за останні 50 років. А скільки тисяч їх зараз піддані спустошенню, занепадають, стають непривабливими для життя, а головне нікому не потрібними.

Тому за добру справу взялись А. Г. Кушнір та автор ідеї проекту І. В. Гуменюк. Видно, болить їх душа за рідне село, його людей, за край, де вони народились, провели свої дитячі та юнацькі роки.

Це книжка про маленьке подільське село Вінницької області. Село не має ні стародавніх фортець, ні унікальних родовищ. Але там жили й живуть славні працелюбні люди, мудрі хлібороби, врешті, патріоти України. Їх життя – це багатовікова історія села, яка розглядається в контексті суспільних подій. Адже історія України складається саме з таких малопомітних сіл, які сьогодні піддаються спустошенню, занепадають, а головне, стають нікому непотрібними...

Історію своїх рідних Кривохижинців вони намагаються показати в контексті історичних подій. Новизною даної праці є те, що автори історію села розглядають через призму часу. А час розставити все на свої місця.

Робота актуальна, малодосліджена, окрім того, навіть у такому виданні як «Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область», історії села Кривохижинці присвячено всього один рядок: – «Сільській Раді с. Волинани підпорядкований населений пункт Кривохижинці» (Див. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972. – С.463). Оце й все про славу багатовікову історію села і його людей. А скільки ще сотень і сотень сільських населених пунктів чекають, коли і про них скажуть добрі слова.

Недаремно потрібно якнайшвидше всім, кому не байдужа доля своїх населених пунктів, – історикам, краєзнавцям, підготувати нове видання історії міст і сіл України, де була б висвітлена історія всіх сільських населених пунктів України.

Рукопис роботи оригінально структурований. Із 5 розділів – чотири присвячено етнології села. Значний об'єм дослідження займають описи побуту жителів, етимології й семантики походження прізвищ, власних імен, обрядів і традицій. Автори роблять спробу дати генеалогічне дерево родоvodu жителів с. Кривохижинців, а також історію його походження.

Значна увага приділена сучасній історії села, зокрема, його людям, які, на думку авторів, приносили славу селу. З любов'ю, повагою й ніжністю І. Гуменюк та А. Кушнір пишуть про працівників сільського господарства, вчителів, військових, самобутніх майстрів пензля і слова, дипломатів, зокрема, вихідця із Кривохижинців ректора Дипломатичної академії при МЗС України Б.І. Гуменюка. Часто згадує маленьку сільську хату професор, старший співробітник інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського НАН України Л.І. Барабан, директор Михайловецького СПТУ № 36 В.З. Дворянський, талановитий художник, самородок, патріот В. Вовк та багато-багато інших славних земляків.

Від покоління до покоління йшов процес становлення кривохижинецької громади, окремих родин. Величним хліборобським досвідом, самобутньою регіональною культурою, високою загальнолюдською моральністю славились численні родини Мельників, Головатюків, Біланів, Канюків, Савчуків, Таранів, Царинюків тощо.

Водночас з жалем і болем описуються сучасні Кривохижинці, які з 1959 р. стали бригадним селом і почали занепадати. Якщо ще в 1983 р. у селі проживало 413 осіб і нараховувалось 225 дворів, то на 2003 р. тут проживало лише 150 осіб і нараховувалось 70 дворів. Нерідко сільська вулиця колись славного села нараховує 2-3 хати, а решта – пустують, дошками забиті вікна, давно позаростали тут стежки, доріжки... Село прискорено вимирає. Були часи, зазначає автор, що в селі проживало більше 2 тисяч осіб (в 1795р.). У передвоєнні роки ХХ століття в селі проживало близько 890 осіб (СІ 13).

Автори доходять справедливого висновку про потребу негайного відродження занепадаючих і вмираючих сіл держави.

Жаль, що не все вдалося реалізувати, багато свідків того часу уже немає в живих, документів, археологічних досліджень явно недостатньо. Але цей нарис не має кінця: кожна

Наукові записки

.....
людина може продовжити її, доповнити своєю історією, новими дослідженнями майбутніх істориків.

І головне, ця книжечка написана про односельчан і для односельчан, і ми сподіваємось, що вона їм буде цікавою і корисною. І все ж не буде перебільшенням зазначити, що праця А. Г. Кушніра є певним внеском в скарбницю знань історії міст і сіл України .